

6923.
No. 11.]

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M A OXON
PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES

THE

NYĀYASŪTRAS

WITH

VĀTSYĀYANA'S BHĀSHYA

AND

EXTRACTS FROM THE NYĀYAVĀRTTIKA
AND THE TĀTPARYATĪKĀ

EDITED BY

ĪMAHOPĀDHYĀYA GANGĀDHARA ŚĪSTRĪ TAILAṄGA
PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES

VOLUME IX.

PRINTED PUBLISHED AND SOLD BY
E. J. LAZARUS & Co, BENARES

BE HAD ALSO FROM GANESH DAS AND CO, CHOWK, BENARES
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO, BOMBAY
OTTO HARRASSOWITZ AND M SPIRGATIS, LEIPZIG
LUZAC AND CO, LONDON

1896.

6923

श्रीमन्महर्षिगौतमप्रणीतन्यायसूत्राणां
श्रीमन्महर्षिवात्स्यायनविरचितं ।

न्यायभाष्यम् ।

—००००००—

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणा

उद्योतकरकृतन्यायवार्त्तिकेण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्र-
विरचितन्यायवार्त्तिकतात्पर्यटि. कायाश्च

अत्युपयुक्तभागं शब्दतस्तात्पर्येणश्चानूद्य पूरितया टिप्पण्या
समलकृत्य संशोधितम् ।

SA211
GAU/1AT

काश्याम्

इ. जे. लानरसकम्पन्याख्येन स्वमुद्रालये मुद्रितम् ।

संवत् १९५२ ।

॥ श्रीः ॥

न्यायभाष्यस्य भूमिका ।

अथेदमुपक्रम्यते श्रीमन्महर्षिगौतमप्रणीतानां न्यायसूत्राणां श्रीमन्महर्षिवात्स्यायनविरचितं भाष्यं मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् । इदं हि कलिकातानगरे चिधारं मुद्रितमपि मन्ये प्रथममेकमेव पुस्तकमालम्ब्य मुद्रितं तदनु तस्यैव मुद्रितस्य पुस्तकस्य साहाय्येन द्विरमुद्रयत येन तन्न सम्यक् परिशुद्धिमाप यतः पाषचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाय इति सूत्रं सर्वेष्वेव मुद्रित-पुस्तकेषु नेपलभ्यते । एतत्तत्त्वजिज्ञासुना च मया कलिकातास्थशियाटिक सोसाइटीसमाजसंगृहीतं वात्स्यायनभाष्यपुस्तक समानाय्य दृष्टं तत् खण्डितं शुद्धं च तत्रैव लेखकप्रमादेन प्रदर्शितसूत्रसहितो ग्रन्थभागस्तुटितो यन्मूलकता मुद्रणस्य तदपरिशुद्धेश्च तर्क्यते यतश्च श्रीविश्वनाथपञ्चाननकृत-गौतमसूत्रवृत्तावितं सूत्रं पश्यतां भाष्ये चापश्यतां केषां चिद् युरोपदेशस्थ-महाशयानां महान् भ्रमः समपद्यतेति तदीयलेखादवगम्यते । तदेतदा-लोच्य नानादेशस्थबहुलपुस्तकसाहायकावलम्बनेन सुपरिशुद्धपुस्तकप्रकाशन-कामैः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षैः श्रीमदार्थर्वेनिससा-हिबमहाशयेरादौ पुण्यग्रामस्यपुस्तकालयस्यमेकं पुस्तकमानयितं परं तु तन्न परिशोधितमिति लेखकानवधानजनितानुपयुक्तासंगतार्थपाठभेदबाहु-ल्यप्रदर्शनं विद्वटायासमाचफलकं मन्यमानेन मया न सर्वेषोपयोजितम् । तदनु प्रवृत्ते परिशुद्धपुस्तकान्वेषणे पुरा पुण्यनगरीपरिवृष्टसभास्तरमुख्यानां प्रसिद्धेदुषीषिभवनानां श्रीमेशशास्त्रिणां काशीनिवासिनां परिशुद्धं संपूर्णं जीर्णं चैकं* पुस्तकमासादितं यत्प्रतिलिपिर्मुद्रणार्थमुपायोज्यत । अपरं चाष-त्यपुस्तकालयप्रधानाध्यक्षपण्डितश्रीविन्ध्येश्वरीप्रसाददत्तं संपूर्णं नातिशुद्धं नातिप्राचीनं च† । अन्यच्च मर्दोयगुरुवरश्रीदराराजामशास्त्रिचरणसमस्त-चारिणां सर्वशास्त्रपारगानां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपूर्णाश्रमस्वामि-

* अत्र पुस्तके निपिकानो नास्ति ।
 † अत्रापि निपिकानो नास्ति ।

चरणानां म्यहन्तलिखितं संपूर्णं परिशुद्धतमं च* । इतरत्र पाठशान्-
 ध्यस्यैः संपादितं प्राचीनतमसंपूर्णं च† । चरमं च मदीयशिष्यलब्धव्याक-
 रणाचार्यपदवीरुनित्यानन्दपन्तशर्मणा स्वामिजनकूर्माचलप्रदेशदानायितं
 संपूर्णं प्राचीनं शुद्धं च‡ । तदेवं पुस्तकपट्टं लिखितं मुद्रितं च पुस्तकद्वय-
 माश्रित्य मुद्रणे प्रवृत्ते ऽहं न्यायभाष्यस्यातिनिगूढागगतया तत्रोपयुक्तसंवि-
 प्रटिप्पणीसंयोजनायादिषुः प्रभुवरैः कलिकातानगरमुद्रितमौद्योतकरन्यायवा-
 र्तिकस्य प्रथमखण्डमात्रं बङ्गाचरलिखितावपरिपूर्णां तृतीयचतुर्थीध्यायौ च श्रीः
 वाचस्पतिमिश्रकृतन्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः कलिकीतास्यपुस्तकालयादा-
 नोतान् प्रथमतृतीयचतुर्थपञ्चमानत्यन्तमशुद्धानध्यायाऽनचत्यपुस्तकालयस्थं
 च खण्डितं तात्पर्यटीकापुस्तकमासाद्यापि पूर्णस्यैकस्यापि पुस्तकस्याला-
 भेन मन्थरप्रवृत्तिर्वार्तिकस्य द्वितीयपञ्चमाध्यायाद्यानाय ददता नित्या-
 नन्दपन्तशर्मणा पुस्तकान्तरप्रदानेन प्रथमतृतीयचतुर्थीध्यायान् पूरयद्विर्वि-
 न्येश्वरीप्रसादद्विवेदिभिश्च संपादितसंपूर्णवार्तिकपुस्तको महता प्रयासेना-
 न्विष्य महिसुरनगरातात्पर्यटीकाया द्वितीयतृतीयचतुर्थीध्यायानां** प्रथमा-
 ध्यायस्यचान्यतस्यं संपूर्णं शुद्धतमं च पुस्तकमर्पयद्विः प्रभुवरैः धानुयहं समे-
 धितोत्साहः काशीनिवासिना विविधसंस्कृतपुस्तकसंपादनरसिकेन श्रीगोवि-
 न्ददासगुप्रमहोदयेनापरं तात्पर्यटीकायाः श्रीमदुदयनाचार्यविरचिततात्पर्य-
 परिशुद्धेश्च नवीनमशोधितं संपूर्णप्रायं पुस्तकं वितरता विरचितानुकूल्यः
 प्रस्तुतमहानिबन्धानां विस्तृततया वार्तिकस्य मुद्रणमाणातया तात्पर्यटीकाश्च
 मयैव प्रभुवरनिदेशेन मुद्रयिष्यमाणातया च तत्रत्यमुपयुक्ततमं भागं शब्द-
 तस्तात्पर्यतश्चानुद्य संपादितेयं टिप्पणी ।

अथास्य मुद्रणे प्रवृत्ते तत्पर्यालोचिनामवगमसौकर्याय सूचाणि स्थूल-
 तमावरैः स्थापितानि । सूचनिर्माणभाष्यनिर्मितिकालमध्ये कश्चन वार्तिकं
 निर्ममे। यद्वाप्य संप्रतं नोपलभ्यते यथा पाणिनीयव्याकरणे सूचभाष्ययो-

* अत्रापि लिपिकानो नास्ति ।

† अस्य लिपिकानः सं० १५८२ ।

‡ अत्र लिपिकानो नास्ति ।

§ अस्य लिपिकानः सं० १२०३ ।

॥ अत्र लिपिकानो नास्ति ।

¶ अस्य लिपिकानो नास्ति ।

** अस्य लिपिकानः सं० १४५८ ।

न्तरा कात्यायन इति तर्कयतां पाश्चात्यानां मतेन वार्तिकवचनानि सूचार्थो
 वर्ण्यन्ते यत्र पदैः सूचानुसारिभिः स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदो
 विदुरिति भाष्यलक्षणानुसारेण भाष्यकारीषाण्येव सूचोपर्याक्षेपतन्निरासह-
 पाणि स्वैनेव व्याख्यातार्यानि वचनानीमानीति मन्यमानाना साप्रदायिकानां
 दृष्ट्या भाष्यकृत्संक्षिप्रवाक्यानि मध्याक्षरैः स्थापितानि । अन्यद् भाष्य सूच्या-
 क्षरैर्न्यवेश्यत । टिप्पण्यमपि धार्तिकतात्पर्यटीकयोरधिकलः शब्दसंदर्भः-
 सूक्ष्मतराक्षरैस्ततात्पर्यमाचानुधादो मत्प्रतिभातविषयश्च सूक्ष्मतराक्षरैर्निवे-
 शितः । प्रदर्शिताश्च पाठभेदा उपरिनिर्दिष्टपुस्तकक्रमेण संयोजिता च
 वर्णक्रमेण विषयसूची । पृथक् सूचपाठश्च धावस्पतिमिश्रकृतसूचोद्धारना-
 मकं षड्भाक्षरलिखितमेक नातिप्राचीन पुस्तकमालोच्य संयोजितः ।

गौतमसूचनिर्माणकालो वात्स्यायनभाष्यनिर्माणकालश्च नाद्यापि दृढ-
 प्रमाणेनावधारित इति विचारपथवर्तिनममुं विज्ञापनान्तरे प्रकाशयितास्मः ।

तदेव महान्तमायासमनुभूय संपादिते ऽस्मिन् कार्ये न्यायदर्शनदुह-
 हतायाः सुप्रसिद्धतया मन्मतेरपाठवेन सीषकाक्षरयोजकदोषेण च सुलभानि
 स्थलितानि क्षाम्यन्तो गुणैकदृशो दर्शनरसिका आस्वादयन्तु प्राचीनतम-
 दर्शनप्रतिपादनशैलीसमालोचनसमुत्थं प्रमोद प्रसीदतु च सर्वान्तर्यामी
 भागवाननेन व्यापारेण श्रीकाशोविश्वेश्वर इति शम् ॥

चेचयदि ० शुके ३० १६५२ ।

{ महामहोपाध्यायो
 गङ्गाधरशास्त्री ।

गीतमसूत्राणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रम् ।

अ.

श्री	श्री	सू.	अर्थः
३	२	७६	अणुरयामतानित्यस्यवद्वैतत् स्यात् ।
४	१	६७	अणुरयामतानित्यस्यवद्वैतत् ।
३	१	४४	अत्यन्तप्रायिकदेवसाधर्म्यादुपमा नसिद्धेययोक्तदोषानुपपत्ति ।
१	१	५	अथ तत्पूर्वक त्रिविधमनुमान पू र्णयच्छेदयत्सामान्यतो वृष्टं च ।
२	२	२७	अध्यापनादप्रतिषेध ।
२	७	४	अनर्थापत्तायर्थापत्यभिमानात् ।
४	२	२५	अनवस्थाकारित्यादनवस्थानुप पत्तिश्चाप्रतिषेध ।
२	२	४६	अनवस्थायित्वे च यथोपलब्धि- वत्तद्विकारोपपत्ति ।
५	२	२२	अनिवृत्तस्यान निवृत्तस्यानामि योगो निरनुयोग्यानुयोग ।
३	२	२४	अनित्यत्वपक्षाद्दुष्टैर्व्युत्पन्नराद्वि भाय शब्दवत् ।
४	१	२२	अनिमित्ततो भाषोत्यति कण्ट- कतिल्लेषादिदृशनात् ।
४	१	२३	अनिमित्तनिमित्तत्याद्यानिमित्तत् ।
२	२	५२	अनिपमे निपमाद्यानिपम ।
५	१	२२	अनुक्तस्यार्थापत्ते पक्षहानेरुपप त्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चा र्थापत्ते ।
२	२	२९	अनुपलम्भात्मकत्वादननुपलब्धेर हेतु ।
५	१	३०	अनुपलम्भात्मकत्वादननुपलब्धेर हेतु ।
२	२	२०	अनुपलम्भादव्यनुपलब्धिसद्भावा घायरखानुपपत्तिरनुपलम्भात् ।
२	१	६०	अनुयादोपपत्तिश्च ।
३	१	३६	अनेकद्रव्यमथापद्रव्यपरिग्रहोवाच्य रूपोपलब्धि ।
१	२	५	अनेकान्तिक सव्यभिचार ।
४	२	२०	अनर्थापत्तिरर्थकार्यद्रव्यस्य कारणा न्तरवचनादकार्ये तदभावात् ।
२	२	३०	अन्यदन्वयस्यादनन्वयस्यादनन्वदि त्यन्यताभावात् ।

श्री	श्री	सू.	अर्थः
३	१	१५	अपरिसंख्यानाच्च स्मृतिविषयत्व ।
१	१	३१	अपरोक्षताभ्युपगमात् तद्विशेष परोक्षताभ्युपगमासिद्ध न्त ।
४	२	४३	अपयमे ऽप्येते प्रसङ्ग ।
३	१	६२	अपुत्रोवाच्युना पूर्वं पृथमपेक्षा काशस्योत्तर ।
३	१	४६	अप्रतोघातात्सन्निर्यापपत्ति ।
३	२	७	अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तर व्यासद्भावात् ।
३	२	५	अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्ग ।
३	१	४४	अप्राप्य पट्टण काचाभपटसकटि- कान्तरित्तोपनयन ।
४	१	१४	अभाषात्भाषोत्पत्तिर्नानुपमस्य प्रादुर्भवात् ।
३	१	४२	अभिव्यक्तौ साभिभवात् ।
२	२	२८	अभ्यासात् ।
२	१	५६	अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ।
३	१	२३	अयसो ऽप्येकान्ताभिगमनवत्तदुप- सर्पणम् ।
४	२	४२	अरव्यगुहापुलिनादिषु योग्याभ्या सापदर्थ ।
५	२	१५	अर्थोदापदस्य स्वशब्देन पुनरर्थ नम ।
५	१	२१	अर्थोपपत्तिर प्रतिषेधसिद्धेरर्थ पत्तिसम ।
२	२	३	अर्थोपत्तिरप्रतापमनैकान्तिक त्वात् ।
३	२	६१	अस्मात्तद्वैतश्रुतयत्तदुपलब्धिरा शुभचारात् ।
३	१	१०	अथयथानागे ऽप्यथयथुपलब्धेर हेतु ।
५	२	११	अथयथविषयार्थस्यचनमप्राप्तका नम ।
४	२	१२	अथयथान्तराभावे ऽप्यनुरोधेत्तु ।
४	२	१५	अथयथावर्थात्प्रसङ्गश्चेत्तथा प्रस यात् ।
१	१	४०	अधिज्ञाततस्ये ऽपि कारयोपपत्ति- तसत्त्वज्ञानार्थमुदत्तरक ।

अ. भा. सू.	
५ २	१७ अविज्ञातं चाज्ञानम् ।
६ २	१८ अविशेषाभिहिते ष्ये यत्तुरभिप्रा- यादर्थात्तरकल्पना धाञ्छ- सम् ।
९ २	१९ अविशेषे धा किञ्चित्साधर्म्यादे- कच्छलप्रसङ्गः ।
५ २	२० अविशेषात्के हेतौ प्रतिषिद्धे विशेष- पमिच्छतेः हेत्यन्तरम् ।
३ २	२४ अत्यन्तपदस्य मन्वस्यापित्वाद्दि- द्युत्सपाते ऋषाद्यत्यन्तपदस्य वत् ।
३ १	३८ अत्यभिचाराच्च प्रतिघातो भेति कथमः ।
४ १	४० अत्ययस्यात्मनि व्ययस्यित्वा- द्यात्ययस्यायाः ।
४ २	२२ अत्युहाविद्यन्मविभुत्वानि चा काशधर्माः ।
२ २	३३ अथयणकारणानुपनश्येः सततप- थयप्रसङ्गः ।
२ २	८ असत्यर्थेनाभाश्च इति चेद् नान्य सद्यो पपत्तेः ।
२ २	२२ अस्यर्थत्वात् ।
२ २	३७ अस्यर्थत्वादप्रतिषेधः ।

धा.

४ २	१८ आकाशव्यतिभेदात्तदनुपपत्तिः ।
४ २	१९ आकाशासङ्गतत्वं वा ।
२ २	६५ आकृतिर्जातिनिर्हाय्या ।
२ २	६० आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यथ- स्यानसिद्धेः ।
४ १	१० आत्मनित्यस्ये वेत्यभावात्सिद्धिः ।
३ २	३१ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञाताभिश्च न सयोगविशेषः ।
१ १	८ आत्मशरीरेन्द्रियाद्यैर्बुद्धिमन्प्रवृ- त्तिदोषप्रेत्यभावात्कलदुःखाप- थगोस्तु प्रमेयम् ।
३ १	४९ आदिर्गोदकयोः प्रसादस्याभावात् दूषापलश्रियत्तदुपसर्गिः ।
३ १	४७ आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरिते ऽपि दास्ये ऽविघातात् ।
२ २	१३ आदिमन्त्रादेन्द्रियकत्यात्कतकव दुपचाराच्च ।
१ १	७ आमोपदेश. शब्दः ।
३ १	५७ आमोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्पणं प्रत्ययः ।

अ. भा. सू.	
४ १	५१ आद्यपाप्यतिरेकाद्बुद्धकलौत्पत्ति- वदित्यहेतुः ।
	इ.
१ १	१० इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञाना- न्यात्मनो तिङ्गमिति ।
३ १	१२ इन्द्रियान्तरविकारात् ।
३ १	५५ इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ।
१ १	४ इन्द्रियार्थसंचिकर्षोत्पत्तं ज्ञानमत्य- पदेऽथमध्यभिचारि व्यञ्जना यात्मकं प्रत्यक्षम् ।
३ २	२१ इन्द्रियमंसः सचि र्थ्याभावात्त- दनुत्पत्तिः ।

ई.

४ १	१९ ईश्वरः कारणं पुण्ड्रकमौकन्द- र्यानात् ।
-----	---

उ.

५ २	१८ उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ।
४ १	४९ उत्पादव्यपदेशानात् ।
१ १	३४ उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ।
१ १	३८ उदाहरणापेक्षस्येत्युपमंहरौ न तयेति वा साध्यस्योपनयः ।
५ १	२६ उपपत्तिकारणाभ्यनुष्ठानादप्रति- षेधः ।
३ २	७१ उपपन्नश्च तद्विधोः कर्मसंयो- पत्तेः ।
२ १	५० उपलब्धेरद्विपद्युत्तित्वात् ।
२ २	३४ उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वा- दनपदेशः ।
५ १	२५ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ।
५ १	१६ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाप्रसिद्धेः प्रकरणसमः ।

श्रु.

४ १	५९ अणुश्लेषप्रत्यनुबन्धादपवर्गा भावः ।
-----	---

ए.

५ १	२३ एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वोविशेष प्रसङ्गात्सत्त्वभावोपपत्तेरविशेष समः ।
३ १	९ एकविनाशे द्वितीयाविनाशाद्यधिक- त्वम् ।

- अ. प्रा. सू.
४ ३ ११ एकस्मिन् भेदाभावात्भेदशब्दप्र-
योगानुपपत्तेरप्रथमः ।
३ १ ६४ एकैकशयनेत्तरेत्तरगुणशब्दाद्यु-
त्तराणां तदनुपपत्तिः ।
३ २ ७० एतेनानियमः प्रत्युक्तः ।

ऐ.

- ३ ३ ५८ ऐन्द्रियकत्वाद्गुणादीनामप्रति-
षेधः ।

क.

- ३ १ ३७ कर्मकारित्तत्वेन्द्रियाणां व्युत्प-
त्तयुक्तत्वं ।
३ २ १ कर्मकाशब्दाधर्म्यात्संशयः ।
३ २ ४४ कर्मनियत्यापिपक्षेणात् ।
२ ३ १७ कारकद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधा-
नावित्येव्यव्यभिचार इति ।
५ १ २८ कारकान्तरादपि तत्प्रमाणपत्तेर-
प्रतिषेधः ।
५ २ १६ कार्यव्यासङ्गात्कयादिच्छेदे वि-
घ्नः ।
५ १ ३८ कार्यान्यत्वे प्रथमाद्येतुल्यमनुप-
पत्तिप्रकारणोपपत्तेः ।
१ २ ६ कालात्प्रवापदिष्टः कालातीतः ।
४ १ ४६ कालान्तरेणानियत्तिहेतुविना-
शान् ।
५ १ ५ किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धे-
धर्म्यादप्रतिषेधः ।
३ १ ४५ कुष्ठान्तरितानुपपत्त्येवप्रतिषेधः ।
३ २ ३८ कुष्मादिष्यनुपपत्त्येवहेतुः ।
२ १ ४३ कृतककर्तव्यतापपत्तेस्तुभयवा य-
दयम् ।
४ ३ ७ कृतेरुदेशाद्युत्तित्यादयपथानाम-
वयप्रथमाद्यः ।
३ १ ३७ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद् व्यतिरि-
च्य सौपलम्भात् संशयः ।
३ २ ५४ केशनखादिष्यनुपपत्त्येः ।
४ २ १३ केशसमुहे तिमिरिकोपलब्धिप्रस-
त्तुपपत्तिः ।
४ १ १८ कथनदेशादप्रतिषेधः ।
३ २ ६ कथयतिव्यादमुगपद्वृत्तयम् ।
५ १ २४ क्वचित्तदमीनुपपत्तेः क्वचित्तोप-
पत्तेः प्रतिषेधाभावात् ।
३ २ १७ क्वचित्तुनाशकारणानुपपत्त्येः क्व-
चित्तोपपत्त्येवनेकानाः ।

- अ. प्रा. सू.
३ २ १३ क्षीरविनाशे कारणानुपपत्तिव्य-
व्युत्पत्तिः ।
४ २ ४० क्षुदादिभिः प्रथमनाह ।

ग.

- ३ १ ५७ गन्धत्यागव्यतिरेकाद्गन्धादीनाम-
प्रतिषेधः ।
३ १ ६९ गन्धरसरूपस्यशब्दानां स्वशब्द-
यन्ताः पृथिव्याः ।
१ १ १४ गन्धरसरूपस्यशब्दाः पृथिव्या-
दिगुणास्तदर्थ्याः ।
२ २ ५४ गुणान्तरापत्युपपत्तेर्द्वासद्विद्वे-
शप्रनेपेभ्यस्तु विकारोपपत्तेर्द-
र्शयिकाराः ।
५ १ ३ गोत्याद्वोसिद्धिवत्सिद्धिः ।
३ २ ४७ गृहणे हेतुविकल्पाद्गुणविकल्पो-
न युद्धिविकल्पात् ।

घ.

- ५ १ ८ घटादिनिवृत्तिदर्शनाद्योदने चा-
भिचारादप्रतिषेधः ।
१ १ १२ घातारसनचतुस्त्यक्त्वाशीन्द्रि-
याणि भूतेभ्यः ।

च.

- १ १ ११ चेटेन्द्रियाणांशयः शरीरम् ।

ज.

- २ १ ५६ जातिविशेषे चानियमात् ।
३ २ ३५ जस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भ-
निवृत्त्याः ।
३ १ १७ ज्ञातुज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञाभे-
दमात्रम् ।
४ २ ४७ ज्ञानपद्व्याख्यासत्तद्विद्वेष च-
संवादाः ।
२ १ २३ ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो ज्ञानश्रोतः ।
५ १ ३१ ज्ञानविकल्पानां च भाषाभाषय-
वेदनादध्यात्मम् ।
३ २ २५ ज्ञानरूपवेतात्मप्रदेशसच्चिकर्षा-
न्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न पुनपदु-
त्पत्तिः ।
३ २ ५६ ज्ञानायोगपद्व्यादेर्न मनः ।

त.

- ४ १ २१ तत्कारित्यादहेतुः ।

अ. भा. मू.
 १ २ ११ तद्विधिं चाक्षुदने सामान्यच्छ
 समुपचारच्छनं चेति ।
 ४ १ ३ तद्वैराग्यं रामद्वेषमाहाद्यान्तरभा-
 यात् ।
 ४ २ ३७ तत्प्रधानभेदाच्च मिथ्याशुद्धे
 यिष्योपपत्तिः ।
 ४ ३ १५ तत्प्रभाक्तयोर्नासात्प्रविभागाट-
 व्यभिचारः ।
 ४ २ ५० तत्प्राध्ययस्यसंरक्षणाद्यै कस्य-
 वितपद्दे धीजप्रोहसंरक्षणाद्यै
 कपदकशाखाधरमाद्यत् ।
 ४ १ १४ तत्प्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणादि
 प्रतिषेधः ।
 ४ २ ६ तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्यप्रामा-
 ण्यम् ।
 ४ १ ५४ तत्सम्यग्भात् फलनिष्पत्तेषु
 फलवदुपचारः ।
 ४ २ १० तत्सिद्धेरनेहितेषु हेतुः ।
 ४ १ ५ तथात्यन्तसंग्रहस्तद्विभक्त्याप-
 पत्तेः ।
 ४ १ २ तथा दोषाः ।
 ४ १ १३ तथा भाषादुपसम्य कारणोप-
 सन्नं कारणप्रतिषेधः ।
 १ १ ३५ तथा वेधर्म्यात् ।
 ३ २ ६७ तथा ऽऽधारस्य ।
 ४ १ ४८ तद्येषुपसंभारादुपमानसिद्धेर्ना-
 दिषेधः ।
 १ १ २३ तद्व्यतिथिमेवोपपत्तयः ।
 ३ २ ७२ तददृष्टकारितमिति चेत्युक्त-
 स्यसङ्गो ऽपत्तयः ।
 ४ १ २७ तदनिवृत्त्यसनेर्देहं विनाशवा-
 नुश्रिनाशयत् ।
 ४ १ २८ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसि-
 द्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपल-
 ष्ठिसमः ।
 ४ २ १६ तदनुपलब्धेरनुपलम्भादाथरहोप-
 पत्तिः ।
 ४ १ ३३ तदनुपलब्धेरहेतुः ।
 ४ २ २६ तदभरालानुपलब्धेरहेतुः ।
 ४ १ ५७ तदप्रामाण्यमवृत्त्यापानुपल-
 ष्ठौवेधः ।
 ४ २ ४५ तदभाष्यसाधयर्थम् ।
 ४ १ ५ तदभाष्यः सात्म्यप्रदासं ऽपि त-
 त्प्रियात्वात् ।

अ. भा. मू.
 २ २ ३१ तदभाष्ये नास्त्यनन्यता तयोस्ति-
 रैतरापेक्षसिद्धेः ।
 ४ १ २४ तदयोग्यत्वात्तद्व्याप्तं न मनसः ।
 ४ २ ४६ तदर्थे यमनियमाभ्यामात्मसं-
 स्कारो योगाच्चाध्यात्मवि-
 धुषाये ।
 ४ २ ५६ तदर्थे व्यत्यासजित्वात्तिसर्वविधा-
 दुपचारास्त्यग्यः ।
 ४ २ ५ तदसंग्रहं पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ।
 ३ २ २० तदात्मगुणत्वे ऽपि तुल्यम् ।
 ३ १ १४ तदात्मगुणसद्भावात्प्रतिषेधः ।
 ४ २ २० तदाभ्यत्याज्यगृहणम् ।
 ३ १ ७३ तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवेध-
 र्म्यत् ।
 १ २ २० तद्विकल्पाज्जातिनिषेधस्यानवहु-
 त्वम् ।
 २ १ १८ तद्विनियुक्तैर्वा प्रमाणासिद्धि-
 त्वमेवसिद्धिः ।
 १ १ ३७ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ।
 ३ १ ६६ तद्व्यवस्थानं तु भूयस्त्वात् ।
 ३ १ ३ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावात्प्र-
 तिषेधः ।
 १ १ २६ तन्वाधिकरणाभ्युपगमस्यस्यतिः
 सिद्धान्तः ।
 ४ २ ३ तद्विमितं त्वयव्यभिमानः ।
 २ १ ४० तद्योरव्यभाषो घतमानाभावे
 तदपेक्षत्वात् ।
 ४ १ ३१ तन्नवगणाधरोधात्प्रतिषेधः ।
 ३ २ ३६ तस्मिन्नुपलब्ध्यादिच्छाद्वेषयोः पार्थि-
 याद्येव्यप्रतिषेधः ।
 ४ २ ४८ तं शिष्यगुरुसम्पन्नचारिविशिष्टेषु-
 योर्धर्मिरनस्युपभिरभ्युपेयात् ।
 ४ २ ५१ ताभ्यां विग्रह कथनम् ।
 ३ १ ७१ तेनेव तस्यावदद्यात् ।
 ४ २ ५५ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ।
 ४ १ ६ तेषां सौहः पापीयात्सामूहस्येत-
 रात्पत्तेः ।
 ४ २ ८ तेषु चावृत्तेरव्यव्यभाषः ।
 ४ १ २७ तेषांपदयोः ज्ञानविशेषाणाम् ।
 ४ १ १५ त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातो-
 ष्यसिद्धिप्रसिद्धेः ।
 ४ १ १२ त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ।
 ५ १ १८ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ।
 ३ २ ५५ त्वद्व्यवस्थानाच्छरोरस्य क्षेत्र-
 यादिव्यवस्थानः ।

अ. भा. सू.

३ १ ५२ स्वार्थतिरिक्तात् ।

द.

- ३ १ १ दशमस्यर्शनाभ्यामिकार्यपहणात् ।
 २ १ २२ टिादेशकलाकार्यव्ययं प्रसङ्गः ।
 १ १ ३ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिच्छाज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपथयः ।
 ४ १ ५८ दुःखविरुद्धे सुखाभिमानाच्च ।
 ३ १ ५० वृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
 ३ १ ९१ वृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः ।
 ५ १ ८ वृष्टान्तस्य करिणानपदेशात् प्रत्यस्यानाख्य प्रतिवृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिवृष्टान्तसमी ।
 ५ १ ३४ वृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य बोधयथाभावाच्चाविशेषः ।
 ४ २ २ दोषनिमित्तं कथादयो विषयाः सङ्कल्पकताः ।
 ४ २ १ दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादङ्गुलानिर्मुक्तिः ।
 ३ १ ३५ द्रव्यगुणधर्मभेदाद्युपलब्धिनिधमः ।
 २ ३ ४३ द्रव्यविकारे वैषम्यवद् वर्णविकारविकल्पः ।
 ३ २ ४८ द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ।

ध.

- १ २ १४ धर्मविकल्पनिर्देशे चैतद्द्रव्यप्रतिषेध उपधारकत्वम् ।
 २ १ ३५ धारणाकर्तव्योपपत्तेश्च ।

न.

- ३ २ ७३ न करणाकरणापेक्षारम्भदर्शनात् ।
 २ १ ५८ न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यत् ।
 २ ३ ७३ न कर्मानित्यत्वात् ।
 ४ १ ४२ न कारणापयधभावात् ।
 ३ १ ८ न कारणापयधकर्मवधात् ।
 ३ १ ४३ नक्तंरनवनरिमवदर्शनाच्च ।
 ४ १ ८५ न क्रेश्चन्नातेः स्वाभाविकत्वात् ।
 ३ २ ८ न गत्यभावात् ।
 ४ १ ९२ न घटाद् घटानित्यतेः ।
 ३ २ ९४ न घटाभाप्रसामान्यमित्यत्वाच्चित्येव्यनित्यवदुपचाराच्च ।

अ. भा. सू.

- २ २ १ न चतुष्टयमैतिहाय्योपत्तिर्नभ्याभावाप्रामाण्यत् ।
 ४ २ १० न साध्यव्ययवशाः ।
 २ १ ३२ न चैकदेशोपनिश्चरवयवविभङ्गात् ।
 २ ३ ५८ न तदनवस्थानात् ।
 ३ १ ५६ न तदर्थं बहुत्वात् ।
 १ २ १६ न तदर्थान्तरभावात् ।
 ३ २ २८ न तदाशुगतित्वात्मनसः ।
 ४ १ ८ न दोषनलयावरोधान्मेःस्य ।
 ४ २ ४४ न निष्पदायशर्भाविद्यत्वात् ।
 ३ २ ९५ न पथयः परिणामगुणान्तरप्राप्तुभावात् ।
 ३ २ ५१ न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ।
 ३ १ ६७ न पार्थिवोप्येः प्रत्यक्षत्वात् ।
 ४ १ ५३ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यघादिफलनिर्देशात् ।
 ४ १ ६० न पुरुषरमोभावे फलानित्यतेः ।
 २ १ ३१ न प्रत्यक्षेण यावत्तदवदुपपत्तम्भात् ।
 २ १ ९८ न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ।
 ४ २ ९६ न प्रलयोः सुप्तद्रावात् ।
 ४ १ ६४ न प्रवृत्तिः प्रतिगन्धानाद्य हीनक्रेश्च ।
 ३ १ ५८ न मुक्तिनल्लगाधिष्ठानगत्याकतिजातिपञ्चत्वैभ्यः ।
 ३ २ ४ न युगपदपहणात् ।
 ३ २ ६० न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ।
 ३ १ ५३ न युगपदयानुपलब्धेः ।
 ३ १ ४० न रात्रायण्यनुपलब्धेः ।
 ३ २ ५० न कृपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ।
 २ २ ९१ न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ।
 २ २ ४४ न विकारधर्मोपपत्तेः ।
 ४ १ ९७ न विनष्टेभ्योऽनित्यतेः ।
 ३ १ २ न विषयव्ययस्यानात् ।
 ४ १ ३३ न व्ययस्यानुपपत्तेः ।
 ३ १ ७२ न शब्दगुणोपलब्धेः ।
 ४ १ ४५ न सद्यः कानान्तरोपभोग्यत्वात् ।
 ३ १ ६३ न सर्वगुणानुपलब्धेः ।
 ४ १ ८८ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ।
 ३ १ २७ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ।
 ३ २ ६५ न साध्यसमत्वात् ।
 ४ १ ५६ न मुञ्जस्यान्तरानित्यतेः ।
 ३ २ ३० न स्मरलक्षानानिधमात् ।

श्र. श्र. मू.	श्र. श्र. मू.
३ १ १३ न स्पन्नेः स्पन्तं व्यविषयत्वात् ।	४ १ २८ नित्यस्यापत्याख्यानं वचोपनधि- व्यपस्थानात् ।
४ १ ३६ न स्य भावमिष्टिरापोलकत्वात् ।	२ २ ४८ नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्वर्माव- कन्यास्य धर्माधिकाराद्यःम- धनिषेधः ।
४ १ ३८ न स्य भावमिष्टेर्भाधानाम् ।	४ १ ७ नित्यनिमित्तकभावात्तर्थात्तर- भावो दोषेभ्यः ।
५ १ १६ न हेतुवः कार्यसिद्धेस्त्विकात्या- सिद्धिः ।	४ १ २४ नित्यनिमित्तकार्थान्तरभावा- त्प्रतिषेधः ।
३ २ ७७ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ।	३ २ ३६ नियमानयमो तु तद्विरोधकौ ।
३ २ ६२ नाकृतव्यक्तयेदत्वाकृतात्यभि- व्यक्तः ।	३ १ १८ नियमश्च निरनुमानः ।
३ २ २४ नातु नित्यत्वात् ।	३ २ ११ नियमहेत्यभावात्प्रघातसंनमभ्य- मुक्ता ।
३ १ ४१ नातीतानागतयोस्तिररेतरापेक्षा सिद्धिः ।	२ २ ५३ नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्छाप्रतिषेधः ।
४ १ १६ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्र- योगात् ।	४ १ ४३ निरवयवत्वात्तद्वैतुः ।
२ २ ४२ नातुल्यप्रकृतोनां विकारविक- स्यात् ।	५ १ २७ निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपनेभा- दुपलब्धिःसमः ।
३ १ १६ नात्मवृत्तिपत्तिहेतुनां मनसि स- म्भवात् ।	३ १ ४८ नेतरंतरधर्मप्रसङ्गात् ।
२ १ २१ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्य- योत्पत्तिः ।	३ २ १८ नेन्द्रियार्थैस्तद्विनाशेऽपि द्वा- नाशस्यानात् ।
४ १ २६ नानित्यतानित्यत्वात् ।	२ १ ३८ नेकदेशप्राधसङ्घर्षेभ्योऽर्थान्तर- भावात् ।
३ १ ३४ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुप- सिद्धिरभावहेतुः ।	४ १ ४ नैकप्रत्यनोकभावात् ।
२ १ ६६ नानुवादपुनरुक्तयोस्तिशेषः श- ब्दाभ्यासापत्तेः ।	३ १ ८ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्य- भिमनानात् ।
४ १ ३५ नानेकलक्षणेरेकभावनियतेः ।	३ २ ३२ नोत्पत्तिकारणानपदेशात् ।
३ २ २६ नान्नाशरोरशुत्तित्वान्ननसः ।	४ १ ३२ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ।
३ १ २४ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ।	३ २ ६६ नोत्पत्तिनिमित्तत्वान्नासापिधोः ।
३ २ २६ नान्यत्वेऽप्यभ्यासस्योपचारात् ।	३ २ १२ नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ।
२ १ ४७ नाप्रत्यक्षे मन्वे प्रमायार्थमुपमा- नस्य पश्याम इति ।	४ १ ३० नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ।
३ २ ७ नाभासप्रामाण्ये प्रमेयासिद्धेः ।	३ १ २१ नोद्देश्योत्तर्यकामनिमित्तत्वात्- स्वात्मकविकाराणाम् ।
२ १ २६ नार्थविशेषप्रादुर्भावात् ।	२ २ ४१ न्यूनसमाधिकोपनेध्येर्विकार- यामहेतुः ।
४ २ ३६ नार्थविशेषप्रादुर्भावात् ।	
४ १ ४८ नास्य सच सदसत् सदसतोर्द्वैध- म्यात् ।	
५ २ २१ नियद्विद्वानप्राप्तस्यानिषक्तः परंनु योष्योपेक्षाम् ।	
३ २ ७७ नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रापणानुपपत्तेः ।	
२ २ ४७ नित्यत्वेऽधिकारादनित्यत्वे चा- न्यस्यानात् ।	
४ १ ६ नित्यनिमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजा- तीयानामप्रतिषेधः ।	
५ १ ३५ नित्यमनित्यभावात्तद्विनित्ये नित्य- त्वोपपत्तेर्नित्यसमः ।	
	५ २ ५ वचनप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयने प्रतिज्ञासंन्यासः ।
	३ १ २७ वचनादिषु एकेष्वर्थातीतनिरूप- यत्तद्विकाराः ।
	३ २ ३७ परश्रवादावारम्भनिवृत्तिद्वयनात् ।
	४ २ १७ परं वा कुटेः ।
	३ २ ४१ परिशेषाद्वयोक्तद्वैतुपपत्तेश्च ।
	५ २ ६ परित्यक्तव्यतिद्यादिभ्यां चिरमिहित- मप्यद्विज्ञातमिज्ञातार्थम् ।

५.

सूचीपत्रम् ।

- १ २ १ प्रमाणतर्कसाधनोपासकः सि-
 ष्टान्नायिकरुद्रः पञ्चायतयो-
 पपत्रः पद्यप्रतिपद्यपरिचयौ
 यादः ।
- ४ २ २१ प्रमाणतर्कसाधनप्रतिपत्तिः ।
- २ १ १० प्रमाणातः सिद्धेः प्रमाणात्
 प्रमाणात्तरसिद्धिप्रसङ्गः ।
- १ १ ९ प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टा-
 न्तसिद्धान्नायिकरुद्रनिर्णय-
 यादकस्ययित्तवहासैत्याभास
 ष्छलजातिनिवृत्त्यः नानां
 तस्यज्ञानादिः प्रमाधिगमः ।
- ४ २ ३० प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ।
- ३ १ १६ प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् ।
- ५ १ ३७ प्रयत्नकार्यैर्नकस्यात् कार्यसमः ।
- १ १ १८ प्रयत्नानवस्था देवाः ।
- १ १ २० प्रवृत्तिदोषजनितो अर्थः फलम् ।
- ४ १ १ प्रवृत्तिर्यथोक्तः ।
- १ १ १७ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ।
- १ १ ६ प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुप-
 मानम् ।
- ३ १ ४५ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्वैधो
 क्तदोषानुपपातः ।
- ४ १ ६६ प्रागुत्पत्तेरभाव्यान्वित्यवस्थाभा
 दिके ऽप्यनित्यत्वम् ।
- २ २ १८ प्रागुत्पत्तेरकाटनुपपत्त्येवार्थात्
 मुपपत्त्येव ।
- ३ २ १२ प्रागुत्पत्तेरभाव्योपपत्तेरेव ।
- ५ १ १२ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्ति-
 समः ।
- ४ १ ४७ प्रागुत्पत्तेर्वैधकत्ववत्तस्यात् ।
- ३ २ ३६ प्रातिभयस्तु प्रथिधानाद्यनपेक्षे
 स्मार्ते योग्यद्वयप्रसङ्गः ।
- ३ २ ६८ प्राप्तेः शानियमात् ।
- ५ १ ७ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्रा
 प्त्या ऽधिक्यदत्त्वात्प्राप्त्या
 ऽसाध्यकत्वाच्च प्राप्यप्राप्ति
 म्पैर ।
- ४ १ ५२ प्रीतेरात्मापयत्वात्प्रतिषेधः ।
- ३ १ २२ प्रेत्याहारार्थाद्यकृतास्तन्याभि-
 साधात् ।

घ.

- ४ १ ५७ साधनानिवृत्तेर्वैधकतः पर्यवकाटो-
 यादप्रतिषेधः ।

- १ १ २१ साधनानवच्छेदं दुर्लभमिति ।
- ३ १ ४१ साध्यवशादानुपपत्त्याद् विवर्थाप-
 क्षेरेनभिद्यक्तितोऽनुपपत्तिश्च
- १ १ १५ बुद्धिद्वयपरिचयज्ञानमित्यनर्थात्
 रम् ।
- ४ १ ५० बुद्धिसिद्धन्तु तदसत् ।
- ४ २ ३६ बुद्धेश्चैवैर्निमित्तसद्भावापत्त-
 म्भात् ।
- ४ २ ३६ बुद्ध्या विवेकनाम्न भावानां याथा
 स्थानुपपत्तिस्तन्व्यपर्यव-
 पत्तसद्भावानुपपत्तिश्चतदनु-
 पपत्तिश्चः ।

भ.

- ३ १ ६० भूतगुणवियोगोपपत्त्येस्तादा-
 स्यम् ।
- ३ २ ६४ भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदुपादा
 नम् ।

म.

- ३ १ ३६ मध्यन्दिनोत्काशकाशानुपपत्तिश्च
 वत्तदनुपपत्तिश्च ।
- ३ २ ७४ मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगा-
 बुच्छेदः ।
- २ १ ६८ मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्छेद तस्यामा
 यमाप्तप्रामाण्यत्वात् ।
- ३ १ ३९ मन्ददण्डवृत्त्यात् ।
- ४ २ ३३ भावावच्छेदनगरमगुण्यिकावद्वृत्ता
- ४ २ ३५ मित्योऽपत्तिविनाशस्तत्त्वज्ञा
 नास्त्वप्रथिव्यामिमानप्रथा-
 शयत्प्रतिषेधे ।
- ४ २ ३३ मूर्तिमतां च संख्यानापत्तेरेवव-
 चसंभावात् ।

य.

- २ १ ७ यत्र संशयसन्नेवमुत्तरात्तरप्रसङ्गः ।
- १ १ ३० यत्सिद्धावन्मन्त्रकारसिद्धिः सो
 ऽधिकरुणसिद्धान्तः ।
- ३ २ ६२ यथोक्तहेतुत्वाद्वापु ।
- ३ २ ४० यथोक्तहेतुत्वात्प्रातरतन्व्यादकृता-
 भ्यागमाच्च न मनसः ।
- २ १ ६ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विषयेवा
 पेक्षासंशये नासंशयो नाप्य-
 न्तसंशयो वा ।

१	३	२	पद्योत्थोपपद्येनजातिनिवह- स्थानसाधनोपानयो जल्पः ।
१	१	२४	धर्मधर्मधिकृत्य प्रथमं तत्प्रयो जनम् ।
१	३	७	पत्मात् प्रकरणादिन्ता म निर्ग- भाधर्मपरिट्टः प्रकरणासमः ।
१	४	५०	दायच्छरीरभावित्वाद्गुणादीनाम् ।
३	३	५७	पाशश्रमसूक्ष्महत्यागपरिवहसंख्या- शुद्धुपद्यधर्मसमाप्तानुवन्धा- मां व्यक्ताशुपचाराद्भूक्तिः ।
१	१	१६	गुणपञ्चानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम् ।
१	२	१६	गुणपञ्चानानुत्पत्त्येव न मनसः ।
२	१	१९	गुणपट्टसिद्धौ प्रत्यर्थनिर्घन्तव्यात् समवृत्तित्वाभाषो धुष्टीनाम्

र.

३	१	३२	रश्म्यर्थसंघट्टयैर्विद्येयात्तदुदयम् ।
२	१	३७	रोधोपघातसादृश्येयो व्यभिचा रादनुमानमप्रमाणम् ।

ल.

४	१	३६	सलुलव्यवस्थानादेयाप्रतिषेधः ।
४	२	८	सहितेष्वनस्यमसितत्वादसहित सानां तत्त्वमेवमित्येः ।
३	२	१४	निङ्गतो पदहत्याशानुपलब्धिः ।
१	१	२५	नाङ्किकपरीक्षकाणां सस्मिन्वर्धे धुष्टिसाम्यं स दृष्टान्तः ।

घ.

१	४	१०	दहनविघातो र्धविस्फोपव- न्या जनम् ।
५	२	८	दण्डक्रमनिर्देशसद्विरर्धकम् ।
३	१	३६	धर्ममानाभायः पततः पतितप तितव्यकानोपपत्तैः ।
३	१	४२	धर्ममानाभवे सर्वोपदण्डं प्रत्यक्षा मुपपत्तेः ।
१	२	१५	दायकममयोपचाराच्छर्मे सद्य योयात् ।
३	१	६१	दायकविभागस्य चार्धपद्ययात् ।
३	२	५०	विकारार्थमित्ये नित्यत्वाभावात् कालकारे विकारोपधर्मसंघा- प्रतिषेधः ।
३	२	७१	विकारप्राप्तानामनुपपत्तेः ।
३	३	१६	विकारादेयोपदेशात्संघपः ।

५	२	१६	विज्ञातस्य परिवदा त्रिरभिहित- स्थावप्रत्युच्चारणमननुभाष- यम् ।
४	२	४	विद्याविद्याद्वैविध्यात् संशयः ।
२	१	८२	विधिधर्मिधायकः ।
२	१	६५	विधिधर्मिहितस्यानुवचनमनुवादः ।
२	१	६२	विध्यर्थवादानुशादयचनविनियो- गान् ।
२	२	३६	विनाशकारणानुपलब्धेरेखावस्था- ने तदित्यत्यप्रसङ्गः ।
३	२	२३	विनाशकारणानुपलब्धयेरेखा- वस्थाने तदित्यत्यप्रसङ्गः ।
२	२	३२	विनाशकारणानुपलब्धेः ।
१	२	१६	विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निवह- स्थानम् ।
२	१	३	विप्रतिपत्तो च संप्रतिपत्तेः ।
२	१	२	विप्रतित्यव्यवस्थाध्ययसावाह्यु ।
३	१	५४	विप्रतिषेधाच्च न त्यजेका ।
२	२	३८	विभक्त्यन्तरोपपत्तेरुच समाम्ने ।
१	१	४९	विमृश्य पद्यगतिपद्यभ्यामर्धोय- धारणं निर्णयः ।
४	१	५५	विविधवाधनायोगाद्गुणमेव ज- न्मात्यतिः ।
३	१	५८	विवदव्याप्यतिरेकादेकत्वम् ।
३	२	२	विवदप्रत्यभिज्ञानात् ।
३	१	६६	विष्ट ह्यपर परेण ।
३	१	२५	योतरागजन्मादर्शनात् ।
४	२	६	एत्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ।
४	१	९३	यत्काष्ठनिष्पत्तेरपतिषेधः ।
४	१	९१	यत्काष्ठानुक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ।
३	२	६४	यत्किमुक्त्यायिषेवाद्यो मूर्तिः ।
३	२	६३	यत्कारुतिज्ञातयन्मु पटाधिः ।
३	२	६१	यत्कारुतिमुक्तेः ज्येष्ठसङ्गात् प्रोक्त- यादीनां मद्रवके जातिः ।
४	१	५	व्यभिवारादहेतुः ।
४	१	१५	व्याघातादप्रयोगः ।
३	२	३०	व्यासकमनसः धादव्यवनेन संयो गविशेषेण समानम् ।
४	१	४०	व्याहृतत्वादहेतुः ।
३	१	८८	व्याहृतत्वादहेतुः ।
४	२	८७	व्याहृतत्वादहेतुः ।
३	२	१६	व्याहृतत्वात्तदर्थेन पूर्वद्वयवि- निर्णयानाम् ।

श.

- ४ २ २ शब्दप्रेतिस्यार्थान्नाभायादनुमाने
 स्यात्प्रतिभयभाषानार्थान्त
 रभाषाच्छाप्रतिषेध ।
- ४ २ २१ शब्दार्थोपनिबन्धनस्य कर्तव्यम् ।
- ५ २ १४ शब्दार्थोपनिबन्धन पुनर्बन्धन पुनर्बन्धन
 न्यत्रानुयादात् ।
- २ १ ५४ शब्दार्थप्रस्थानात्प्रतिषेध ।
- २ १ ४८ शब्दोऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनु
 मेयत्वात् ।
- ३ २ ५६ शरीरगुणवैधर्म्यात् ।
- ३ १ ४ शरीरदाष्टे पातकाभाषात् ।
- ३ २ ५३ शरीरव्यापित्वात् ।
- ३ २ ६६ शरीरव्यतिरिक्तवस्तुस्ययोगात्प्र
 तिनिमित्तकम् ।
- २ १ ६७ शीघ्रतरामनेपदेशशब्दव्यासात्
 विशेष ।
- ३ १ २६ श्रुतिप्रामाण्यम् ।

स.

- ३ १ २६ सगुणद्रव्यत्वनिवन्तद्रव्यत्वितिः ।
- ३ १ ७० सगुणानामिन्द्रियभाषात् ।
- ४ १ ४४ सद्यः कालान्तरे च निश्चये मशय ।
- १ १ ८ स द्विविधो द्रष्टाद्रष्टव्यत्वात् ।
- १ २ ३ स प्रतिपक्षस्यापनाद्येना विवक्षया ।
- ४ २ ३० समाधिर्गोपनीयात् ।
- १ १ २६ समानतन्त्रात्मक परतन्त्रसिद्धि
 प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ।
- २ २ ६६ समानप्रत्ययस्मिका जाति ।
- ३ १ १ समानान्तरधर्माध्यवसायादन्वयतर
 धर्माध्यवसायाद्वा न मशय ।
- १ १ २३ समानान्तरधर्मोपपत्तयेऽतिपत्ते
 रूपलक्षणानुपलब्ध्यादसंभवात्
 अत्र विशेषावेवा विमर्श
 मशयः ।
- ४ १ ६१ समारोपणादात्मन्यपत्तयेऽपि ।
- १ १ २७ सर्वतन्त्रप्रतिपक्षधर्माध्यवसायात्प्रतिपक्ष
 समत्वव्यतिरिक्तभाषात् ।
- १ १ २० सर्वतन्त्राधिकारतन्त्रव्यतिरिक्तता सर्व
 सधर्मत्वात्सिद्धान्तः ।
- ५ १ ४० सर्ववैयर्थ्यम् ।
- ४ १ २६ सर्वे नित्य पञ्चभूतनित्यत्वात् ।
- ४ १ ३४ सर्वे पृथग्भावेनलक्षणव्यवस्थात् ।
- ४ १ १३ सर्ववैयर्थ्यव्यतिरिक्तव्यवस्थात्प्रतिपक्षधा-
 मुपपत्तिः ।

- ४ १ २५ सर्वमनित्यत्वव्यतिरिक्तताधर्मक-
 त्वात् ।
- ४ १ ३० सर्ववैयर्थ्यो भाष्येऽप्यन्तरैतराभाष
 सिद्धेः ।
- २ १ ३४ सर्वोपलक्षणमशयव्यतिरिद्धे ।
- ३ १ ७ सत्यद्रव्यत्वनिबन्धन प्रत्यभिज्ञानात् ।
- १ २ ४ सत्यविचारविरुद्धात्प्रकरणसमसा-
 ध्यसमकालाताता हेत्याभा
 सा ।
- २ २ ५६ सहचरणस्थानतादृश्यं दृश्यमानधा
 रणतामोष्ययोगसाधनाधिप-
 त्वेभ्यो प्राज्ञानामप्युपलक्षण
 सत्त्वबन्धनगद्गाशाटकसमुपल-
 ष्यतद्रूपेऽपि तदुपचारः ।
- ४ १ ४१ सख्येऽन्तर्निहित कारकानुपप-
 त्त्युपपत्तयाम् ।
- २ २ १६ सन्तानानुमानविशेषणत्वात् ।
- २ २ २५ सम्यग्दानात् ।
- २ १ ५१ सम्यग्दानम् ।
- १ २ १३ सम्प्रतिपक्षसामान्ययो
 गादसम्प्रतिपक्षत्वात् सामा-
 न्यलक्षणम् ।
- ४ २ २४ सर्वोपपत्तयेऽपि ।
- ३ १ ६५ ससर्गाच्छानकगुणपदद्वयम् ।
- ५ १ २ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्व-
 र्थं यथोपपत्तयः साधर्म्यवैध-
 र्म्यमेवा ।
- १ २ १० साधर्म्यावैधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षत्वान्
 जातिः ।
- ५ १ १ साधर्म्यवैधर्म्यात्कारणवैयर्थ्यवैयर्थ-
 यवैयर्थ्यसामान्यत्वात्प्रतिपक्ष
 प्रसङ्गद्रष्टान्तात्प्रतिपक्षवैयर्थ-
 यप्रकाराद्वैयर्थ्यवैयर्थ्यावैयर्थ-
 यानुपलब्ध्यानुपलब्ध्यानिबन्धि-
 नित्यकार्यसमा ।
- ५ १ ३२ साधर्म्यात्तन्त्रधर्मोपपत्ते सर्वानि
 त्यत्वसद्भावात्प्रतिपक्षम् ।
- ५ १ १५ साधर्म्यात्प्रतिपक्षे न मशयो वैध-
 र्म्यादुपपत्तयो वा मशयोऽप्यन्त-
 रैयव्यवस्था नित्यत्वान्मभ्युप-
 गमाच्च सामान्यत्वात्प्रतिपक्षेऽपि ।
- ५ १ ३३ साधर्म्यात्प्रतिपक्षे प्रतिपक्षधर्मिणो
 प्रतिपक्षधर्मोपपत्तयः ।
- २ १ १३ सा

अ. क्र.	श्लो.	सू.
३	२	७७ साध्यत्वात् हेतुः ।
५	१	४ साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पानुभव साध्यत्वाच्च त्वर्थापकर्षवर्षा वर्षव्यविकल्पसाध्यसमाः ।
१	१	१३ साध्यनिर्देश-पतिज्ञा ।
३	२	३ साध्यसमत्वादहेतुः ।
१	१	३६ साध्यसाधर्यासद्वर्मभावी दृष्टान्त न्त उदाहरणम् ।
५	१	६ साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ।
१	२	८ साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्य समः ।
२	१	५५ सामयिकत्वाच्च दृष्टान्तसंश्लेष- यस्य ।
५	१	१४ सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकृत्ये समाने जित्पानित्यसाधर्यासं श्रयसमः ।
१	२	६ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरु- द्धः ।
५	२	२३ सिद्धान्तमभ्युपेत्यानिपमत् किं चाप्रसङ्गात्पसिद्धान्तः ।
२	१	२६ सुप्तव्यासकमनसा चेन्द्रियार्थं यो संनिकर्षनिमित्तत्वात् ।
२	२	४६ सुशोभादीना पुनरापत्तरेहेतुः ।
४	१	६३ सुपुलस्य स्यमादर्शने क्रेशभा यादपवर्गः ।
२	१	३६ सेनाप्रनयदुष्टमिति चेसाती- न्द्रियत्वात्तद्वृत्तनाम ।
२	१	६४ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकस्य दृश्यव्यथादः ।
३	१	५१ स्थानान्त्वये नानात्वात्प्रवर्धना- मास्थानत्वात् संशयः ।

अ. क्र.	श्लो.	सू.
३	२	६ स्फटिकान्यत्वाभिमानयत्तद्व्य- त्वाभिमानः ।
३	२	१० स्फटिके ऽप्यपरापरान्तेः स्यिकृ- त्वाद् व्यक्तीनामप्युः ।
३	२	४२ स्मरणी त्वात्मनो ज्ञत्याभाष्यात् ।
३	२	२८ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरपति- वेषः ।
४	२	३४ स्मृतिसंक्रम्यञ्च स्वयम्विषया- भिमानः ।
५	२	२० स्वपलदोषाभ्युपगमात्स्वपल्ले दो- षसद्भा मतात्तुजा ।
५	१	४३ स्वपल्लवणापेतोपपत्त्यवसं हारी हेतुर्नर्देशे परपल्लवोपाभ्युपग- मात्समानो दोष इति ।
४	२	३५ स्वयम्विषयाभिमानयदव प्रमाण- प्रमियाभिमानः ।
४	२	१४ स्वयम्विषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटु- मन्दभाय द्विषयवदणस्य तथा- भावो नाविषये प्रवृत्तिः ।

हृ.

५	२	१२ हीनमन्वतमेनाप्यवयवेन भ्रुनम् ।
५	२	१३ हेतुदाहरणाधिकमधिकम् ।
३	२	४६ हेतुपादानात्प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ।
१	१	३६ हेत्यपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ।
४	२	३३ हेत्यभाषादसिद्धिः ।
५	२	२४ हेत्याभाषाच्च पयोक्ताः । इति ।

अत्र टिप्पण्याम् औद्योतकरं वार्तिकम् ।
वाचस्पतिमिश्रकृता न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।
उदयनाचार्यकृता तात्पर्यपरिशुद्धिः ।
विश्वनाथपञ्चाननकृता गौतमसूत्रवृत्तिः ।
एते ग्रन्थाः प्रमाणत्वेनाश्रिताः ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण मिथिलेश्वरमूरिणा ।

लिख्यते मुनिमूर्धन्यश्रीगीतममतं महत् ॥ १ ॥

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवत-
र्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्था-
नानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥ दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्गः ॥ २ ॥
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥ इन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षात्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं
प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥ अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छे-
पवत्सामान्यतो दृष्टं च ॥ ५ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसा-
धनमुपमानम् ॥ ६ ॥ आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥ स द्वि-
विधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥ आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धि-
मनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥ ९ ॥
इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

अत्र टिप्पण्यां येषां सूत्रस्य प्रमाणमुपलब्धं तदभावे वा तपोत्तरदर्शनं
वा तदुपन्यस्यते ।

१ तासां चत्वारसां सद्विधानामिति भाष्येण सूत्रमवतार्यं पठितमिति तात्प-
र्यटीका । २ तदनन्तरापायादिति पा । क्लमपतिपादनाद्ये चेदं सूत्रमिति धार्तिकम् ।
३ अर्थोदृष्टार्थभागद्वारेण सूत्रमिति धार्तिकम् । ४ इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्पन्नोप-
म्यादिसूत्रमिति धार्तिकम् । ५ अनुमानविशेषणार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् ।
६ सूत्रार्थः पूर्ववदिति धार्तिकम् । ७ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थ इति धार्तिकम् ।
८ इदं सूत्रं घट्कारनिमित्तपुस्तके पठितम् । स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वादि-
त्यप्य सूत्रस्य तात्पर्यमाहेति तात्पर्यटीकायां दर्शनात्सचमेवेदम् । ९ एतदर्थ-
प्रकाशनायात्मादिसूत्रमिति धार्तिकम् । १० अत्रैतिशब्दः सूत्रानन्तर्गत एव
भाष्ये अनुमानाच्च प्रतिपत्तव्यः कथम् इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो
लिङ्गमिति हेतुस्यार्थकतया संगतत्वात् स्थापितः । इदं सूत्रमिति धार्तिकम् ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥ घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्-
 श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः ॥ १२ ॥ पृथिव्यापस्तेजो वायु-
 राकाशमिति भूतानि ॥ १३ ॥ गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः
 पृथिव्यादिगुणास्तदर्थ्याः ॥ १४ ॥ बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानमि-
 त्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥ युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लि-
 ङ्गम् ॥ १६ ॥ प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥
 प्रवर्तनालक्षणा दीपाः ॥ १८ ॥ पुनरुत्पत्तिः प्रेत्य-
 भावः ॥ १९ ॥ प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम् ॥ २० ॥
 बाधनालक्षणं दुःखमिति ॥ २१ ॥ तदत्यन्तविमोक्षो ऽप-
 वर्गः ॥ २२ ॥ समानानेकधर्मापपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्य-
 नुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः ॥ २३ ॥
 यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तन्त्रयोजनम् ॥ २४ ॥ लौकिक-
 परीक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥
 तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥ सर्वत-

११ शरीरं लक्षयितुं सूत्रं चेष्टेन्द्रियादीति ता. टी. । १२ लक्षणसूत्राणि समानास-
 मानजातीयविशेषणार्थानि सर्वाणीति सूत्रार्थो द्रष्टव्य इति धार्तिकम् । १३ अत्र
 २६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १४ एतत्सूत्रमिति धार्तिकम् । १५ बुद्धेरवसर-
 माप्ताया लक्षणापदेशद्वारेण सूत्रमिति धार्तिकम् । १६ यस्मादिन्द्रियार्थसंनिकर्षं
 सत्यपि युगपज् ज्ञानानि न भवन्ति अतो गम्यते अस्ति तदिन्द्रियसंयोगि सहकारि
 निर्मितान्तरमव्यापि यस्य संनिधानामनिधानानुविधानाद् ज्ञानस्योत्पत्त्यनुत्पत्तौ
 भवत इति कुतः कारणैकस्ये कार्यप्रतिबन्धादिति सूत्रार्थे इति धार्तिकम् ।
 १७ तात्पर्यटीकापुस्तकेषु यत्र २ सूत्रं लिखितं तत्रैवाव्यन्तावराण्यं दृश्यन्ते । अत्र
 प्रश्-भः इति लेखदशनादितिशब्दः सूत्रानन्तर्गत एव भाष्यपुस्तकेषु तथा दर्शना-
 चिन्नेशितः । १८ दोषलक्षणं प्रय-या इति तात्पर्यटीका । १९ प्रेत्यभावं लक्षयति
 पुन- स इति ता. टी. । २० प्रश्-लमिति. ता. टी. । २१ दुःखलक्षणं बाध-
 यमिति ता. टी. । अत इतिशब्दः सूत्रानन्तर्गतः । २२ तद-गं इति ता. टी. ।
 २३ समानानेकधर्मापपत्तेरिति सूत्रमिति धार्तिकम् । २४ प्रयोजनलक्षणं यम-न-
 मिति ता. टी. । २५ लौकिकपरीक्षकाणामिति सूत्रमिति धार्तिकम् । २६-२७
 अत्र ३६-३७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

न्त्वप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावात् ॥ २० ॥
 सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतो ऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २२ ॥ समानतन्त्रासिद्धः परतन्त्रसिद्धः प्रतितन्त्रसिद्धान्तः ॥ २६ ॥ यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥ अपरीक्षिताभ्युपगमात् तद्विशेषपरीक्षणमभ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥ प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः ॥ ३२ ॥ साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥ उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥ तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥ साध्यसाधर्म्यात्तद्धर्मभावी द्रष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥ तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥ उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥ हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३९ ॥ अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे कारणोपपत्तितस्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥ विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थावधारणां निर्णयः ॥ ४१ ॥

इति गौतमसूत्रे प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः ॥ १ ॥ यथोक्तोपपन्नश्रद्धलजातिनिग्रहस्थानसाधनोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

२० सर्व-न्त इति ता. टी. । २६ समा-न्त इति ता. टी. । ३० यत्सि-न्त इति ता. टी. । ३१ अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणसूत्रम् अ-न्त इति ता. टी. । ३२ षडपदानां विभागोद्वेषार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् । ३३ साध्य-ज्ञा इति ता. टी. । ३४ अत्र ४० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३५ सूत्रान्तरमवतारयति किमेतावदिति तथा-त् इति ता. टी. । ३६ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । ३७ अत्र ४२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३८ उद-य इति ता. टी. । ३९ हेत्व-नमिति ता. टी. । ४० इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । ४१ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् ।

१ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । २ समानजातिभ्यां वादवितण्डाभ्याम-पमानजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यषच्छेदः सूत्रार्थ इति ता. टी. ।

स प्रतिपन्नस्यापर्नाहीना वितण्डा ॥ ३ ॥ सद्यभिचार-
 विरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासाः ॥ ४ ॥
 अनैकान्तिकः सद्यभिचारः ॥ ५ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्वि-
 रोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥ यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थ-
 मपदिष्टः प्रकरणसमः ॥ ७ ॥ साध्याविशिष्टः साध्यत्वा-
 त्साध्यसमः ॥ ८ ॥ कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ९ ॥
 वचनविघातो ऽर्थविकल्पीपपत्त्या छलम् ॥ १० ॥ तत्त्रि-
 विधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं चेति ॥ ११ ॥
 अविशेषाभिहिते ऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना वाक्-
 छलम् ॥ १२ ॥ संभवतो ऽर्थम्यातिसामान्ययोगादसंभू-
 तार्थकल्पना सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥ धर्मविकल्पनिर्देशे
 ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥ वाक्छलमे-
 वोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥ न तदर्थान्तर-
 भावात् ॥ १६ ॥ अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छ-
 लप्रसङ्गः ॥ १७ ॥ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान-
 जातिः ॥ १८ ॥ विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्था-
 नम् ॥ १९ ॥ तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

इति गौतमसूत्रे प्रथमाध्यायः ॥ १ ॥

३ सप्र-डा इति ता. टी. । ४ विभागोद्वेषपर सूत्र सद्य-सा इति
 ता. टी. । ५ अनैकान्तः इति घट्टात्सूत्रपुस्तकपाठः । अनै-र इति ता. टी.
 ६ को ऽस्य सूत्रस्यार्थे इति धार्तिकम् । ७ यस्मात्प्रकरणचिन्तेत्युक्तं सूत्रकृता
 ता. टी. । ८ साध्या-म इति ता. टी. । ९ अत्र ५४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या
 १० वच-लमिति ता. टी. । ११ विभागसूत्रमवतारयतीति ता. टी. । १२ अवि-
 लमिति ता. टी. । १३ सभ-लमिति ता. टी. । १४ धर्म-लमिति ता. टी.
 १५ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । १६ सिद्धान्तसूत्रं न तद-त् इति ता. टी.
 १७ कोस्य सूत्रस्यार्थे इति धार्तिकम् । १८ सूत्रार्थेस्तु यथाश्रुतीति धार्तिकम्
 १९ विप्र-नमिति ता. टी. । २० सूत्रान्तरमवतारयितुं भाष्यकार आह इति ता. टी.

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न
संशयः ॥ १ ॥ विप्रतिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥
विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः ॥ ३ ॥ अव्यवस्थात्मनि व्यव-
स्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः ॥ ४ ॥ तथात्यन्तसंशयस्तद्धर्मसा-
तत्योपपत्तेः ॥ ५ ॥ यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापे-
क्षात् संशये नासंशयो नात्यन्तसंशयो वा ॥ ६ ॥ यत्र
संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः ॥ ७ ॥ प्रत्यक्षादीनाम-
प्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः ॥ ८ ॥ पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ
नेन्द्रियार्थसन्निकर्पात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥ पश्चात्सिद्धौ
न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः ॥ १० ॥ युगपत्सिद्धौ प्रत्य-
र्थनियतत्वात् क्रमवृत्तित्वाभावाद् बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥
त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १२ ॥ सर्वप्रमा-
णप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥ तत्रा-
माण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥ त्रैका-
ल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥
प्रमेया च तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥ प्रमाणतः
सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १७ ॥

१ समानानेकधर्माध्यवसायादित्यादिमूर्त्रमिति धातृकम् । २ अस्य सूत्रस्ये
विरचनाद्यप्युक्ताननश्रुतिः प्रमाणम् । ३ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
४ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५ अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
६ अत्रैशकारो यद्ग्राह्यरहितमित्युक्तके नास्ति । अत्र ६१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
७ अत्र ६४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ८ प्रमाणसामान्यात्सिद्धेः सूत्रम् । ९ अत्र
६४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १० पश्चात्सिद्धावितिमूर्त्रमिति धातृकम् ।
११ युगपत्सिद्धाविति मूर्त्रमिति धातृकम् । १२ सिद्धान्तमूर्त्रमिति धातृकम् ।
अथर्थाप्य प्रतिषेधस्त्रिष्यपि कालेषु नोपपद्य इत्यर्थं सूत्रार्थं इति धातृकम् ।
१३ अस्य सूत्रस्ये प्रमाण नोपपत्त्यति । १४ इदं मूर्त्रमिति परिगृह्णित् । १५ इदं
मूर्त्रमिति धातृकम् । १६ अस्य धातृकं ज्ञापनायं मूर्त्रमिति धातृकम् ।
१७ पूर्वपठमूर्त्रमिति धातृकम् ।

तद्विनियुत्तेर्षा प्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥ न प्रदी-
 पप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥ प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिर-
 समग्रवचनात् ॥ २० ॥ नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्य-
 क्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥ दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥
 ज्ञानलिङ्गत्वादात्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥ तदयौगपद्यलि-
 ङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥ प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः
 सन्निकर्षस्य स्वशब्देन वचनम् ॥ २५ ॥ सुप्रव्यासत्तमनसां
 चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥ तैश्चापदेशो
 ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥ व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २८ ॥
 नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ २९ ॥ प्रत्यक्षमनुमानमेकदेश-
 ग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥ न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपल-
 म्भात् ॥ ३१ ॥ न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥
 सध्यत्वादवयविनि संदेहः ॥ ३३ ॥ सर्वाग्रहणमवयव्यसि-
 द्धेः ॥ ३४ ॥ धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥ सेनावन-
 वद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादणूनाम् ॥ ३६ ॥ रोधो-
 पघातसादृश्येभ्यो व्यभिचारादनुमानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

१८ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । १९ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः एतद्वये
 क्व चिद्वृत्तिदर्शनादनिवृत्तिदर्शनाच्च क्व चिदनेकान्तः ॥ इति सूत्रमस्ति तत्र ७२
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । तत्सिद्धिः इति घं पुं पाठः । २० प्रत्य-त् इति ता-
 टी । पूर्वपदसूत्रमिति परिशुद्धिः । २१ नात्ममनसोरित्यादिसूत्रमिति ता- टी ।
 २२ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । २३ ज्ञान-ध इति ता- टी । २४ अस्य
 सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते अनवरोध इति वर्तते इति भाष्येण सूत्रस्य प्रतीयते ।
 २५ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । २६ अत्र ७५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २७ तैश्चा-
 णामिति ता- टी । २८ व्याह-तुरिति ता- टी । २९ परिहारसूत्रं नार्थ-त्
 इति ता- टी । ३० पूर्वपदसूत्रमिति परिशुद्धिः । ३१ सदेतत्सच्चं धातिं ककारो
 घ्याघटे इति ता- टी । ३२ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ३३ साध्य-
 त्वादिति यथाश्रुतं सूत्रं एहीत्वेति ता- टी । ३४ संशयापाकरणार्थं सूत्रमिति
 धातिंकम् । ३५ धार-श्चेति ता- टी । ३६ आशङ्कत इतरसूत्रमिति ता-
 टी । ३७ अत्र ८६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥ वर्तमाना-
 भावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥ तयोरप्य-
 भावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥ नातीतानागत-
 योरितरेतरापेक्षासिद्धिः ॥ ४१ ॥ वर्तमानाभावे सर्वाग्रहणं
 प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥ कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रह-
 णम् ॥ ४३ ॥ अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथो-
 क्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४४ ॥ प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथो-
 क्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥ प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥
 नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्याम इति ॥ ४७ ॥
 तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥ शब्दो
 ऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥ उपलब्धेर-
 द्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥ संबन्धाच्च ॥ ५१ ॥ आप्तोपदे-
 शसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्ययः ॥ ५२ ॥ पूरणप्रदाहपाटना-
 नुपलब्धेश्च संबन्धाभावः ॥ ५३ ॥ शब्दार्थव्यवस्थाना-
 दप्रतिषेधः ॥ ५४ ॥ सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्यय-
 स्य ॥ ५५ ॥ जातिविज्ञेये चानियमात् ॥ ५६ ॥ तद-
 प्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः ॥ ५७ ॥ न कर्म-
 कर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

३८ अत्र ८० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३९ वर्तमानकालप्रतिषेधार्थं सूत्र-
 मिति धार्तिकम् । ४० एतदनुज्ञापनार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् । ४१ अत्र
 ८८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अत्र ८९ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४३ अत्र ८९ पृष्ठे
 टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ अत्य-द्विरिति ता. टी । ४५ प्रसि-क्षिरिति ता. टी. ।
 ४६ प्रत्य-द्वेरिति ता. टी. । ४७-४८ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ४९ अत्र ९१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ५१ अत्र ९२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५२ अत्र ९२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ५३-५४-५५ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५६ जाति-त् इति ता. टी. ।
 ५७ तद-भ्य इति ता. टी. । ५८ सिद्धान्तसूत्रमिति सूक्तिः ।

अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५६ ॥ अनुवादाप-
 पत्तेश्च ॥ ६० ॥ वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥
 विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥ विधिर्वि-
 धायकः ॥ ६३ ॥ स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थ-
 वादेः ॥ ६४ ॥ विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥
 नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासोपपत्तेः ॥ ६६ ॥ शी-
 घ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥ मन्त्रायुर्वेद-
 प्रामाण्यवच्च तत्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

इति गौतमसूत्रे द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

न चतुष्टुमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् ॥ १ ॥
 शब्दएतिह्यार्थान्तर्भावाद्नुमाने ऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्था-
 न्तरभावाच्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥ अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्ति-
 कत्वात् ॥ ३ ॥ अनर्थापत्तावर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥
 प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥ तत्रामाण्ये
 वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥ नाभावप्रामाण्यं प्रमे-
 यासिद्धेः ॥ ७ ॥ लक्षितेष्वलक्षणां लक्षितत्वादलक्षितानां
 तत्रप्रमेयसिद्धेः ॥ ८ ॥ असत्यर्थे नाभाव इति चेद् नान्य-
 लक्षणयोपपत्तेः ॥ ९ ॥ तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

५६-६०-६१-६२-६३-६४-एषा सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ६५ विधि-द
 इति ता. टी. । ६६ कोऽस्य सूत्रस्यार्थं इति धार्तिकम् । ६७ शीघ्र-प इति ता. टी ।
 ६८ अनन्तरसूत्रावतारणपर भाष्य किं पुन प्रतिषेधेति ता. टी ।

१ अत्र १०० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ अत्र १०१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ३ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ४ सौत्र दूषणमाहेति ता. टी. । एवं पुं-
 (नानैकान्तिकत्वमर्थापत्तेरित्यादावधिकः पाठः) । ५ प्रति-सु इति ता. टी ।
 ६ अत्र १०२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ७ नाभा-हेति ता. टी ।
 ८ तत्रानेकधाभिन्नमपञ्चस्योदाहरणार्थं सूत्रमिति धार्तिकम् । ९ अत्र १०३
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १० तदनुपलब्धेरर्थसिद्धिरलक्षितेष्वहेतुः । एवं सं-
 पु. पाठः । अत्र १०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावोपप-
त्तेश्च ॥ १२ ॥ आदिमत्त्वादन्द्रियकत्वात्कृतकवदुपचारा-
च्च ॥ १३ ॥ न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वप्यनित्यव-
दुपचाराच्च ॥ १४ ॥ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागादव्यभिचा-
रः ॥ १५ ॥ सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥ कारणद्रव्य-
स्य प्रदेशशब्देनाभिधानाद् नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥
प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरवरणाद्यनुपलब्धेश्च ॥ १८ ॥ तद-
नुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥ अनुपलम्भाद-
प्यनुपलब्धिसद्भावाद्भावावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥
अनुपलम्भात्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः ॥ २१ ॥ अस्पर्शत्वा-
त् ॥ २२ ॥ न कर्मानित्यत्वात् ॥ २३ ॥ नाणुनित्यत्वात् ॥ २४ ॥
संप्रदानात् ॥ २५ ॥ तदन्तरालानुपलब्धेरहेतुः ॥ २६ ॥
अध्यापनादप्रतिषेधः ॥ २७ ॥ अभ्यासात् ॥ २८ ॥ नान्यत्वे
ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ २९ ॥ अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादन-
न्यदित्यन्यताभावः ॥ ३० ॥ तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरि-
तरेतरापेक्षासिद्धेः ॥ ३१ ॥ विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३२ ॥
अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥
उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३४ ॥

११ अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् । १२ अस्य सूत्रत्वे
प्रमाणं नोपलभ्यते । १३ कृतकवदुपचारादित्यनेन सूत्रेणेति वार्तिकम् ।
१४ अत्र १०६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १५-१६-१७ तत्त्वभाक्तयोः सन्तानानुमा-
न-कारणद्रव्यस्येति सूत्रैरिति ता. टी. । १८ अत्र १०८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
१९-२० अत्र १०९ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २१ अत्र ११० पृष्ठे टिप्पणी
द्रष्टव्या । २२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २३ अत्र ११० पृष्ठे
टिप्पणी द्रष्टव्या । २४ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २५ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २६ अत्र १११ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
२७ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । २८ पूर्वपक्षसूत्रमिति वृत्तिः । २९ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३०-३१ अत्र ११२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
३२-३३-३४ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३५ ॥
 विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३६ ॥
 अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः ॥ ३७ ॥ विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च स-
 मासे ॥ ३८ ॥ विकारादेशोपदेशात्संशयः ॥ ३९ ॥ प्रकृ-
 तिविवृद्धौ विकारवृद्धेः ॥ ४० ॥ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्वि-
 काराणामहेतुः ॥ ४१ ॥ नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पा-
 त् ॥ ४२ ॥ द्रव्यविकारे वैषम्यवद् घर्णाविकारविकल्पः ॥ ४३ ॥
 न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४४ ॥ विकारप्राप्तानामपुनरा-
 पत्तेः ॥ ४५ ॥ सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४६ ॥
 नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात् ॥ ४७ ॥ नि-
 त्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्धर्मविकल्पाच्च घर्णविकाराणामप्रति-
 षेधः ॥ ४८ ॥ अनवस्थायित्वे च घर्णोपलब्धिवत्तद्विकारो-
 पपत्तिः ॥ ४९ ॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे
 विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ ५० ॥ प्रकृत्यनियमाद्वर्णवि-
 काराणाम् ॥ ५१ ॥ अनियमे नियमान्नानियमः ॥ ५२ ॥
 नियमानियमविरोधादनियमे नियमाच्चाप्रतिषेधः ॥ ५३ ॥
 गुणान्तरापत्त्युपमर्दङ्गासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु विकारोपप-

३५ उक्तार्थे सूत्रमिति धार्तिकम् । ३६ सिद्धान्तिनः सूत्रान्तरमिति घृतिः ।
 ३७ अत्र ११५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३८ विभ-त्ते इति सूत्रव्याख्यपेय भाष्यवा-
 त्तिके व्याख्याते इति ता. टी. । ३९ अत्र ११६ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४० अत्र
 ११७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४१ अत्र १३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४३ अत्र ११७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ अत्र
 ११८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । अपुनरापत्तेः ।
 इति पा. ४६ अत्र ११८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । एतदुत्तरं तद्विका-
 राणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात् । इत्येकमेव सूत्रं सूत्रोद्धारं दृश्यते । सूत्रचयं मुद्रित-
 पुस्तके तेषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४७-४८-४९ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । ५० अत्र १२० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपल-
 भ्यते । ५२ अत्र १२० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५३ अत्र १२१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

सर्वैर्णविकाराः ॥ ५४ ॥ ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५५ ॥
 तदर्थे व्यक्त्याकृतिजातिसन्निधावुपचारात्संशयः ॥ ५६ ॥
 याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमासानुव-
 चानां व्यक्तावुपचाराद्भक्तिः ॥ ५७ ॥ न तदनवस्था-
 नात् ॥ ५८ ॥ सहचर्यस्थानतादर्थावृत्तमानधारणसा-
 मीप्ययोगसाधनाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्जुकटराजसक्तुचन्द-
 नगङ्गाशाटकान्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ५९ ॥
 आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्त्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६० ॥ व्यक्त्या-
 कृतियुक्ते ऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां मृद्भवके जातिः ॥ ६१ ॥
 नाकृतिव्यक्त्यपेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तेः ॥ ६२ ॥ व्यक्त्याकृ-
 तिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६३ ॥ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो
 मूर्तिः ॥ ६४ ॥ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६५ ॥ समा-
 नप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६६ ॥

इति गौतमसूत्रे द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात् ॥ १ ॥ न विप्र-
 चयवस्थानात् ॥ २ ॥ तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्र-
 तिषेधः ॥ ३ ॥ शरीरदाहे पातकाभावात् ॥ ४ ॥

५४ अत्र १२१ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५५ तेषु-दमिति ता. टी. । ५६ अस्य
 सूत्रत्वे च्छक्तिरिति ऽपि संशयः । ५७ अत्र १२२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५८ अत्र
 १२२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ५९ सहचरणादिसूत्रमिति धार्तिकम् ।

६० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । ६२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६३ पारमर्षसूत्रं व्यक्त्या-
 कृतिजातयस्तु पदार्थे इति ता. टी. । ६४ व्यक्तिर्गुणविशेषाश्रयो मूर्तिरिति
 सूत्रमिति धार्तिकम् । ६५ आह-ख्या इति ता. टी. । ६६ समा-तिरिति
 ता. टी. । १ अत्र १२८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ वि-त् इति ता. टी. ।
 ३ तद्व्य-ध इति ता. टी. । तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेध इति सूत्रमिति
 धार्तिकम् । ४ अत्र १३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

तदभावः सात्मकप्रदाहे ऽपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥ न
कार्याश्रयकर्तृवधात् ॥ ६ ॥ सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञा-
नात् ॥ ७ ॥ नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमा-
नात् ॥ ८ ॥ एकविनाशे द्वितीयाविनाशान्नैकत्वम् ॥ ९ ॥
अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः ॥ १० ॥ दृष्टान्तविरो-
धादप्रतिषेधः ॥ ११ ॥ इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥ न स्मू-
तिः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥ तदात्मगुणसद्भावादप्रति-
षेधः ॥ १४ ॥ अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्य ॥ १५ ॥ ना-
त्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवात् ॥ १६ ॥ ज्ञातुर्ज्ञानसा-
धनेापपत्तेः संज्ञाभेदमात्रम् ॥ १७ ॥ नियमश्च निरनु-
मानः ॥ १८ ॥ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य हर्षभय-
शोकसंप्रतिप्रत्तेः ॥ १९ ॥ पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनवि-
कारवत्तद्विकारः ॥ २० ॥ नाष्णशीतवर्षकालनिमित्तत्वात्
पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥ प्रेत्याहाराभ्यासकृतात्
स्तन्याभिलापात् ॥ २२ ॥ अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्त-
दुपसर्पणम् ॥ २३ ॥ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

५ तद-ह इति ता० टी० । ६ न कार्याश्रयकर्तृवधात् इति सूत्रमिति धार्तिकम् ।
सव्य-त् इति ता० टी० । ७ सव्येन चक्षुषा दृष्टमितरेण प्रत्यभिज्ञानातीति सूत्रमिति धार्तिकम् ।
८ नैक-त् इति ता० टी० । ९ नैक-त् इति ता० टी० । १० इदं सूत्रमिति धार्तिकम् ।
११ एक-त्वमिति ता० टी० । १० अपरं तु अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुरिति
परिहारान्तरं वर्णयन्ति तस्योत्तरं दृष्टान्तविरोधादिति सूत्रमिति धार्तिकं तदप्य
सूत्रत्वे मूलं विन्ययम् । ११ अस्य सूत्रत्वे पूर्वसूत्रस्य धार्तिकं प्रमाणम् । १२ इन्द्रि-
या-त् इति ता० टी० । प्रतिबंधानं प्रकारान्तरेण सूत्रयतीति परिशुद्धिः । १३ अस्या-
क्षेपसूत्रमिति ता० टी० । १४ तदा-ध इति ता० टी० । १५ घ० घु० पञ्चदशसूत्रं
नार्त्ति । अस्यासूत्रत्वे ऽतिशयोक्तेः ऽपि संशयः । १६-१७-१८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं
नोपलभ्यते । १९ अस्वार्थस्य ज्ञापनार्थं पूर्वाभ्यस्तेत्यादि सूत्रमिति धार्तिकम् ।
२० अत्र १३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २१ नाकस्मिकः पद्मादिप्रबोधसंमीलनवि-
कार इति सूत्रार्थ इति धार्तिकम् । २२ अत्र १३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २३ अत्र
१३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २४ नान्यत्र प्रवृत्त्यभावादिति सूत्रमिति धार्तिकम् ।

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥ सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः ॥ २६ ॥ न संकल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥ पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥ श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २९ ॥ कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्भक्तिरिच्य चोपलम्भात्संशयः ॥ ३० ॥ महदणुग्रहणात् ॥ ३१ ॥ रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम् ॥ ३२ ॥ तदनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३३ ॥ नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥ द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चोपलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥ अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥ कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः ॥ ३७ ॥ अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥ मध्यन्दिनेल्काप्रकाशानुपलब्धिश्चतदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥ न रात्रावप्यनुपलब्धेः ॥ ४० ॥ बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्यक्तितो ऽनुपलब्धिः ॥ ४१ ॥ अभिव्यक्तौ चाभिमघात् ॥ ४२ ॥ नक्तंचरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

२५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २६ अनेकान्तिकरूपे सूत्रमिति वार्तिकम् । २७ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २८ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । अस्यापि षड्भातरलिपितपुस्तके पार्थिववाप्यतैजसं तद्रूपोपलब्धेः १ । निःश्वासोच्छ्वासोपलब्धेरश्वातुर्भौतिकम् २ । गन्धस्वेदपाकव्यूहाप्रकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम् ३ । सूत्रत्रयमस्ति तद्वैतमप्रणीतं न भवतीति भाष्यालोचनात्प्रतीयते । २९ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३० संशयप्रतिपादनार्थं सूत्रमिति वार्तिकम् । ३१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३३ अत्र १४३ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३४ एवं तर्हीदं सूत्रं नोपलब्धेः कारणप्रतिपादकमिति वार्तिकम् । ३५ शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वं सिध्यति । ३६ एवं च सूत्रमिति वार्तिकम् । अत्र १४४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३७ शेषं भाष्ये इति वार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वं सिध्यति । ३८-३९ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ४० अत्र १४५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४१ अत्र १४५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२ अभित् इति ता. टी. । ४३ नक्तंचरनयनरश्मिदर्शनाच्चैति दृष्टान्तसूत्रम् इति वार्तिकम् ।

कारणानुपलब्धिवद्भ्रुत्पत्तिः ॥ १३ ॥ लिङ्गतो ग्रहणा-
 न्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥ न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादु-
 र्भावात् ॥ १५ ॥ व्यूहान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्यनिवृत्ति-
 रनुमानात् ॥ १६ ॥ क्व चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्व
 चिच्चोपलब्धेरनेकान्तः ॥ १७ ॥ नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेषि
 ज्ञानावस्थानात् ॥ १८ ॥ युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न
 मनसः ॥ १९ ॥ तदात्मगुणत्वेषि तुल्यम् ॥ २० ॥
 इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः ॥ २१ ॥ नात्प-
 त्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥ विनाशकारणानुपलब्धे-
 श्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥ अनित्यत्वग्रहा-
 द्बुद्धेर्वृत्त्यन्तराद्विनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥ ज्ञानसमवेतात्मप्र-
 देशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्युत्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥
 नान्त-शरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥ साध्यत्वादहे-
 तुः ॥ २७ ॥ स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥
 न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥ न स्मरणकालानिय-
 मात् ॥ ३० ॥ आत्मप्रेरणयदृच्छाज्ञताभिश्च न संयोगवि-
 शेषः ॥ ३१ ॥ व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण
 समानम् ॥ ३२ ॥ प्रणिधानलिङ्गादिज्ञानानामयुगपद्भावा-

१३-१४ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
 लभ्यते । १६ शेष भाष्ये इति धार्तिकस्वरसादस्य सूत्रत्वम् । १७ सिद्धान्तिनः
 सूत्रमिति वृत्तिः । १८ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । १९ युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च
 न मनस इति पूर्वसूत्रस्यस्येति परिशुद्धिः । २० तदात्मगुणत्वेषुपि तुल्यमिति
 सूत्रमेवेति परिशुद्धिः । २१ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २२ अत्र १६९
 पृष्ठे ठिष्णो द्रष्टव्या । २३ विना गदति ता. टी. । २४-२५-२६ एषा सूत्रत्वे
 प्रमाणं नोपलभ्यते । २७ साध्य-तुरिति ता. टी. । २८ स्म-रधरति ता. टी. ।
 २९ न त-सदति ता. टी. । ३० न स्मरत्-इति ता. टी. । ३१ आत्मय
 इति ता. टी. । ३२ व्यास-नम् इति ता. टी. ।

दयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥ प्रातिभवन्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे
 स्मार्ते यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥ जस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादा-
 रम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥ तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थि-
 वाद्येष्वप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥ परश्वादावारम्भनिवृत्तिदर्शना-
 त् ॥ ३७ ॥ कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३८ ॥ नियमा-
 नियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३९ ॥ यथोक्तहेतुत्वात्प्रार-
 तन्त्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४० ॥ परिशेषाद्य-
 थोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४१ ॥ स्मरणां त्वात्मनो जस्वाभा-
 व्यात् ॥ ४२ ॥ प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्य-
 परिग्रहाश्रयाश्रितसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिश-
 यप्राप्तिव्यवधानमुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माध-
 र्मेनिमित्तेभ्यः ॥ ४३ ॥ कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४४ ॥
 अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्संपाते रूपाद्यव्यक्तग्रह-
 णवत् ॥ ४५ ॥ हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४६ ॥
 ग्रहणे हेतुविकल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पा-
 त् ॥ ४७ ॥ प्रदीपार्चिःसंतत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रह-
 णम् ॥ ४८ ॥ द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेःसंशयः ॥ ४९ ॥
 यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५० ॥ न पाकजगुणा-

घं. पु. चतुस्त्रिंशत्तमं सूत्रं नास्ति । घं. पु. अष्टत्रिंशत्तममपि नास्ति ।

घं. पु. चतुश्चत्वारिंशत्तमसूत्रं नास्ति ।

३३-३४ अग्नयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३५ ज्ञातुरेच्छादय इति

सूत्रार्थे इति धार्तिकम् । ३६ अत्र १०४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ३७ अस्य सूत्रत्वे

प्रमाणं नास्ति । ३८ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नास्ति । ३९ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-

लभ्यते । ४० यथो-स इति ता. टी. । ४१-४२ अग्नयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

४३ प्रणिधानादिसूत्रमिति धार्तिकम् । १०८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४४ कर्मानव

स्थायिग्रहणादिति सूत्रमिति धार्तिकम् । ४५-४६-४७-४८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं

नोपलभ्यते । ४९ इदं सूत्रमिति धार्तिकम् । ५० अत्र १८२ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।

अन्तरोत्पत्तेः ॥ ५१ ॥ प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषे-
 धः ॥ ५२ ॥ शरीरव्यापित्वात् ॥ ५३ ॥ केशनखादिष्व-
 नुपलब्धेः ॥ ५४ ॥ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादि-
 ष्वप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥ शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५६ ॥ न रूपा-
 दीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥ ऐन्द्रियकत्वद्रूपादीनाम-
 प्रतिषेधः ॥ ५८ ॥ ज्ञानायौगपद्यादिकं मनः ॥ ५९ ॥ न युग-
 पदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६० ॥ अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलं-
 ब्धिराशुसंचारात् ॥ ६१ ॥ यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु ॥ ६२ ॥
 पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६३ ॥ भूतेभ्यो मूर्त्युपा-
 दानवत्तदुपादानम् ॥ ६४ ॥ न साध्यसमत्वात् ॥ ६५ ॥
 नेत्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६६ ॥ तथाहार-
 स्य ॥ ६७ ॥ प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६८ ॥ शरीरोत्प-
 त्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म ॥ ६९ ॥ एतेनानि-
 यमः प्रत्युक्तः ॥ ७० ॥ उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोप-
 पत्तेः ॥ ७१ ॥ तददृष्टकारितमिति चेत् पुनस्तत्प्रसङ्गो
 ऽपवर्गः ॥ ७२ ॥ न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७३ ॥
 मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७४ ॥ नित्यत्वप्र-

५१ सिद्धान्तमूर्त्रमिति वृत्तिः । ५२ सिद्धान्तमूर्त्रमिति वृत्तिः । ५३ शरीर-
 व्यापित्वादित्यस्य मूर्त्रस्येति परिशुद्धिः । ५४ अत्र १८४ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ५५ त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्येति मूर्त्रव्याघातादिति परिशुद्धिः । ५६-५७ अनयोः
 मूर्त्रस्ये प्रमाणं नोपलभ्यते । ५८ उक्तः सूत्रार्थे इति धातिर्कर्म । ५९ अस्य मूर्त्रस्ये
 प्रमाणं नोपलभ्यते । ६० शेषं भाष्ये इति धातिर्कस्यारस्यादस्य मूर्त्रत्वम् ।
 ६१ अस्योत्तरद्वारकं मूर्त्रमिति धातिर्कर्म । ६२ इदं मूर्त्रमिति परिशुद्धिः ।
 ६३ अस्य मूर्त्रस्ये प्रमाणं नोपलभ्यते । ६४ अत्र १८७ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 ६५ अस्य मूर्त्रस्ये प्रमाणं नोपलभ्यते । ६६-६७ पूर्वमूर्त्रप्रतीकेन पूरयतीति
 तात्पर्येटीकादर्शनादनयोः मूर्त्रत्वम् । ६८ प्राप्तौ-त् इति ता. टी. ।
 ६९ प्राप्तस्तर्हि इत्यधिकः य. पु. । अस्योत्तरद्वारकं मूर्त्रमिति धातिर्कर्म । ७० इदं
 मूर्त्रमिति परिशुद्धिः । ७१ अस्य मूर्त्रस्ये प्रमाणं नोपलभ्यते । ७२-७३-७४ इष्टा
 मूर्त्रस्ये प्रमाणं नोपलभ्यते ।

सङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७५ ॥ अणुश्यामतानित्यत्वव-
देतत्स्यात् ॥ ७६ ॥ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

इति गौतमसूत्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥ तथा दोषाः ॥ २ ॥ तत्रै-
राशयं रागद्वेषमोहः पर्यान्तरभावात् ॥ ३ ॥ नैकप्रत्यनीक-
भावात् ॥ ४ ॥ व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥ तेषां मोहः पापी-
यान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ॥ ६ ॥ निमित्तनैमित्तिकभावादर्या-
न्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥ न दोषलक्षणावरोधान्मोह-
स्य ॥ ८ ॥ नित्यनैमित्तिकोपपत्तेश्च तुल्यजातीयानाम-
प्रतिषेधः ॥ ९ ॥ आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभावसिद्धिः ॥ १० ॥
व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥ न घटाद् घटा-
निष्पत्तेः ॥ १२ ॥ व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥
अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥ व्याघा-
तादप्रयोगः ॥ १५ ॥ नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयो-
गात् ॥ १६ ॥ न विनष्टेभ्यो ऽनिष्पत्तेः ॥ १७ ॥ क्रमनिर्दे-
शादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥ ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्श-
नात् ॥ १९ ॥ न पुरुषकर्माभावे फलानिष्पत्तेः ॥ २० ॥
तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥ अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः

७५-७६ अनयोः सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ७७ अत्र १९२ पृष्ठे टिप्पणी
द्रष्टव्या । १ शङ्कानिराकरणाय सूत्रमित्याहेति ता. टी. । २ प्रवृत्तिदोष-
सूत्राभ्यामिति परिशुद्धिः । ३ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ४-५-६-७-८-९
एषां सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । १० सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । ११ ह्युपादि-
मत्सामय्योपसर्गकं गवादि व्यक्तमिति सूत्रार्थ इति धार्तिकम् । १२-१३-१४-१५-१६
एषां सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । १७ अत्र १९८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
१८ पूर्वं बीजविनाशः पश्चाद्भूतोत्पत्तिरिति सूत्रार्थ इति धार्तिकम् । १९ सूत्र-
मिति ईश्वर इतीति परिशुद्धिः । २० सिद्धान्तसूत्रमिति परिशुद्धिः । २१ तत्र
सूत्र योजयति तत्कारितत्वादिति परिशुद्धिः ।

कण्टकतैक्षण्यादिदर्शनात् ॥ २२ ॥ अनिमित्तनिमित्तत्वान्ना-
 निमित्ततः ॥ २३ ॥ निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रति-
 पेधः ॥ २४ ॥ सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥
 नानित्यता नित्यत्वात् ॥ २६ ॥ तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विना-
 श्यानुविनाशघत् ॥ २७ ॥ नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथापलब्धि
 व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥ सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥
 नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥ तल्लक्षणविरोधा-
 दप्रतिपेधः ॥ ३१ ॥ नोत्पत्तितत्कारणोपलब्धेः ॥ ३२ ॥
 न व्यवस्थानुपपत्तेः ॥ ३३ ॥ सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वा-
 त् ॥ ३४ ॥ नानेकलक्षणैरेकभावनियत्तेः ॥ ३५ ॥ लक्षण-
 व्यवस्थानादेवाप्रतिपेधः ॥ ३६ ॥ सर्वमभावो भावेष्वितरेत-
 राभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥ न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥ न स्व-
 भावसिद्धिरापेक्षिकत्वात् ॥ ४९ ॥ व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥
 संख्यैकान्तसिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥ न
 कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥ निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥
 सद्यः कालान्तरे च निष्यत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥ न सद्यः का-
 लान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥ कालान्तरेणानिष्यत्तिहेतु-

३५ रं नास्ति । ४४ फलनिष्यत्तेः । प्रागुत्पत्तेस्त्यतिधर्मक्रमसदित्यसत्त्वो-
 पपादकदर्शनात् इति सूत्रानन्तरं तत्स्थाने ऽस्ति ।

२२ दृष्टान्तसूत्रमिति धार्तिकम् । २३-२४ नव्यास्तु सूत्रद्वयोर्मेषं ध्यावतत-
 इति वृत्तिः । २५ पूर्वपत्तिसूत्रमिति वृत्तिः । सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वादिति धार्तिक-
 क्रम् । २६ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । २७ तदनित्यत्वमित्यादिसूत्रमिति
 परिशुद्धिः । २८ अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । २९ आतेपसूत्रमिति वृत्तिः ।
 ३० अस्य सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ३१ ३२-३३ एषा सूत्रस्य प्रमाणं नोपल-
 भ्यते । ३४ पूर्वपत्तिसूत्रमिति वृत्तिः । ३५-३६ अनयोः सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ३७-३८ किं पुनरनेन सूत्रेण क्रियते । पूर्वसूत्रविरोधश्चाप्यत इति धार्तिकान्तरयोः
 सूत्रत्वम् । ३९-४० अनयोः सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते । ४१ प्रतिपेधद्वारात् सूत्र-
 मिति धार्तिकम् । ४२ एकान्तोपपत्तयं सूत्रार्थं इति धार्तिकम् । ४३-४४-४५ एषां
 सूत्रस्य प्रमाणं नोपलभ्यते ।

विनाशात् ॥ ४६ ॥ प्राङ्निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत्स्योत् ॥ ४७ ॥
 नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्विधर्म्यात् ॥ ४८ ॥ उत्पादव्ययदर्शनात् ॥ ४९ ॥ बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥ आश्रयाव्यतिरेकाहृक्षफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥ प्रीतिरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् ॥ ५३ ॥ तत्संबन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः ॥ ५४ ॥ विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥ न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥ बाधनानिर्वृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥ दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥ ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५९ ॥ प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादा निन्दाप्रशंसोपपत्तेः ॥ ६० ॥ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥ पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥ सुपुत्रस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥ न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥ न क्लेशसन्ततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥ प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥ अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा । ६७ ॥ न सङ्कल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

इति श्रीगौतमसूत्रे चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

४६-४७ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । षं. पु. एकेनपञ्चाशत्तमं सूत्रं नास्ति । ५० षं. पु. न अधिकमस्ति । ४८ सूत्रमेवं योजनीयमिति परिशुद्धिः । ४९-५०-५१ उत्पादव्ययदर्शनाद् बुद्धिसिद्धं तु तदसदित्यनयोरेपि सूत्रत्व सिद्धं भवतीति परिशुद्धिः । ५२ आश्रयव्यतिरेकात्तु मिद्व इति सूत्रार्थः इति धार्तिकम् । ५३-५४ सूत्रार्थकथनेनैव भाष्यवार्तिके व्याख्यात इति ता टी. । ५५-५६ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५७-५८ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५९ अपवर्गः प्रत्याख्यायते ऽनेन सूत्रेति धार्तिकम् । ६० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ६१-६२ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेध इति सूत्रेण पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभाव इत्यनेनापि इति परिशुद्धिः । ६३-६४-६५-६६-६७-६८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥
 दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः सङ्कल्पकृताः ॥ २ ॥ तन्नि-
 मित्तं त्वयव्यभिमानः ॥ ३ ॥ विद्याविद्याद्वैविध्यात्संश-
 यः ॥ ४ ॥ तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥ वृत्त्य-
 नुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥ कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वा-
 दवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥ तेषु चावृत्तेरवयव्यभा-
 वः ॥ ८ ॥ पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥ न चावयव्य-
 वयवाः ॥ १० ॥ एकस्मिन्भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुप-
 पत्तेरप्रश्नः ॥ ११ ॥ अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः ॥ १२ ॥
 केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥ स्वविष-
 यानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथाभा-
 वो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥ अवयवावयविप्रसङ्गश्चैव-
 मा प्रलयात् ॥ १५ ॥ न प्रलयो ऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥ परं
 वा त्रुटेः ॥ १७ ॥ आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥
 आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥ अन्तर्बहिश्च कार्यद्रव्यस्य
 कारणान्तरवचनादकार्यं तदभावः ॥ २० ॥ शब्दसंयोगवि-
 भवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥ अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चा-
 काशधर्माः । २२ ॥ सूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयव-

घं पु. विंशतितमं सूत्रं नास्ति ।

१ अत्र २२५ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । २ सूत्रं दोषनिमित्तमित्यादि ता. टी. ।
 ३ सूत्रं तन्निमित्तमिति ता. टी. । ४ संशयप्रदर्शनाय सूत्रमिति वृत्तिः ।
 ५-६-७ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ८ अस्य सूत्रत्वे वृत्तिकृता ऽपि
 संशयः । ९ पूर्वगतिसूत्रमिति वृत्तिः । १० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ११ सिद्धान्तसूत्रमिति वृत्तिः । १२ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १३ इदं
 सूत्रमिति ता. टी. । १४ पुष्टिः इति घं. पु. । अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 १५ दोषान्तराभिधानाय सूत्रमिति वृत्तिः । अत्र २३० पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या ।
 १६-१७ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १८-१९ संयोगमात्रं चोत्तरसूत्रेणानुग्रह-
 इति धार्तिकवादस्योपरस्य च सूत्रस्यम् । २०-२१-२२ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

सद्भावः ॥ २३ ॥ संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥ अनवस्था-
कारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥ बुद्ध्या वि-
वेचनात्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्त्वपकर्षणे पटंस-
द्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥ व्याहृतत्वादहे-
तुः ॥ २७ ॥ तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम् ॥ २८ ॥ प्रमाण-
तश्चार्थप्रतिपत्तेः ॥ २९ ॥ प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्या-
म् ॥ ३० ॥ स्वप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमा-
नः ॥ ३१ ॥ मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकादृद्धा ॥ ३२ ॥
हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥ स्मृतिसङ्कल्पवच्च स्वप्रविषया-
भिमानः ॥ ३४ ॥ मिथ्योपलब्धिविनाशस्तत्त्वज्ञानारस्यप्र-
विषयाभिमानप्रणाशद्व्यतिरेकेण ॥ ३५ ॥ बुद्धेश्चैवं नि-
मित्तसद्भावोपलम्भात् ॥ ३६ ॥ तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्या-
बुद्धेर्द्वैविध्योपपत्तिः ॥ ३७ ॥ समाधिविज्ञेयाभ्यासात् ॥ ३८ ॥
नार्थविशेषप्राबल्यात् ॥ ३९ ॥ क्षुद्रादिभिः प्रवर्तना-
च्च ॥ ४० ॥ पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥ अर-
ण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासोपदेशः ॥ ४२ ॥ अपवर्ग-
प्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥ न निष्पन्नावश्यंभावित्वात् ॥ ४४ ॥
तदभावश्चापवर्गः ॥ ४५ ॥ तदर्थं यमनियमाभ्यामात्म-

२३ अस्य सूत्रत्वे ननु इदं सूत्रं संस्थानवत्त्वादित्यनेनेव चरितार्थमित्युत्तरम-
त्रस्यं धार्तिकं प्रमाणम् । २४ अस्य सूत्रत्वे संयोगित्वादिति सूत्रार्थ इति धार्तिकं
प्रमाणम् । २५ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २६ घं पुं तदनुपलब्धिरिति
नास्ति । पूर्वपत्तिसूत्रमिति वृत्तिः । २७-२८-२९-३०-३१ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं
नोपलभ्यते । ३२-३३ अनयोः सूत्रत्वे शङ्कते सूत्राभ्यामिति वृत्तिर्मूलम् । घं पुं
द्वार्त्तशक्तमादिसूत्रद्वयं नास्ति । ३४-३५-३६-३७-३८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
लभ्यते । ३९ अस्यात्तसूत्रमिति ता टी । ४० अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोप-
लभ्यते । ४१ अत्र २३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४२-४३ अनयोः सूत्रत्वे
प्रमाणं नोपलभ्यते । ४४ अत्र २३८ पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । ४५ अस्य
सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।

अर्थावगर्णविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥ किञ्चित्साधर्म्यं दुपसं-
 हारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टा-
 न्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या
 ऽविशिष्टत्वादप्राप्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥
 घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥
 दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
 प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्ति-
 वत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टा-
 न्तः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥
 तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥
 सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्या-
 त्संशयसमः ॥ १४ ॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा
 वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामा-
 न्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाप्रसिद्धेः
 प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात्प्रकरणप्रसिद्धेः प्रतिषेधा-
 नुपपत्तिः ॥ १७ ॥ त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥
 न हेतुतः कार्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥ प्रतिषेधानुप-
 पत्तेः प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥ अर्थापत्तितः प्रतिपक्ष-
 सिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरु-

११ घं पु. च नास्ति १६ वं. पु. प्रसिद्धेरित्यत्र इति नास्ति । १७ घं. पु.
 प्रकरणप्रसिद्धेरित्यत्र प्रीति नास्ति । प्रतिपत्तोपपत्तेः इति सूत्ररूपमस्ति ।

४ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५ हेत्वर्थोपरिज्ञानादिति सूत्रार्थ इति
 धार्तिकम् । ६-७ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ८ इदं सूत्रमिति
 ता. टी ९-१०-११-१२-१३-१४ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १५ अत्र २४०
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १६-१७-१८ एषां सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 १९ घं. पु. कार्येत्यत्र साध्येत्यस्ति । विरोधः सूत्रार्थ इति धार्तिकम् । २० अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २१ उदाहरणपुरःसरं सूत्रं योजयतीति ता. टी-५

संस्कारो योगाञ्जाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥ ज्ञानग्रहणा-
भ्यासस्तद्विद्वैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥ तं शिष्यगुरुसब्रह्म-
चारिविशिष्टश्रेयोर्यिभिरनसूयुभिरभ्युपेयात् ॥ ४८ ॥ प्रति-
पक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥ तत्त्वाध्य-
सायत्तरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं कण्ट-
कशाखावरणवत् ॥ ५० ॥ ताभ्यां विगृह्य कथनम् ॥ ५१ ॥

इति गौतमसूत्रे चतुर्थ्याध्यायः ॥ ४ ॥

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्षापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्यप्रा-
प्त्यप्राप्तिप्रसङ्गदृष्टान्तानुत्पत्तिसंग्रहप्र करणहेत्वर्थापत्य-
विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्य-
वैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥ गौत्वाद्गोसिद्धिवत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥
साध्यदृष्टान्तयोर्द्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चोत्कर्षापकर्षव-

४६-४७-४८ एषां सूत्रस्य प्रमाण नोपलभ्यते । ४९ अत्र २४० पृष्ठे टिप्पणी
दृष्टव्या । ५० अस्य सूत्रस्य प्रमाण नोपलभ्यते । ५१ अत्र २४० पृष्ठे टिप्पणी
दृष्टव्या । १ साधर्म्यादिसूत्रमिति धातिकम् । जातिविशेषलक्षणावतारहेतुतया
सगतेन विभागसूत्रेण सह त्रिभिः सूत्रैः सत्प्रतिपत्तदेगनाभासप्रकरणं लतयोत्तरसूत्र
सपिण्डने त्रिभिः सूत्रैः साध्यदृष्टान्तधर्मविकल्पप्रभयोत्कर्षसमादिपट्टप्रकरणं तथा
द्विसूत्रकं प्राप्यप्राप्तिपुगनद्वर्वाहविकल्पोपक्रमजातिद्वयप्रकरणं तथा त्रिभिः सूत्रै-
र्धर्मस्थिताध्यस्थितोपक्रमजातिद्वयप्रकरणं तथा द्विद्विसूत्रकाण्येकैकजातिकानि
द्वादश प्रकरणानि कथाभासरूपपट्टपत्तीप्रकरणं चेति प्रथमाह्निके सप्तदश प्रकर-
णानि । अथ विभागसूत्रेण मह पट्टिः सूत्रैः प्रतिज्ञोपलक्षितोक्तमात्राश्रयनिवहस्या-
नपञ्चकप्रकरणं तथा चतुर्भिः सूत्रैः प्रकृतोपयोगिवाक्यार्थप्रतिपत्तिकलशून्यनिवह-
स्यानवतुष्कप्रकरणं तथा त्रिसूत्रकं स्वसिद्धान्तानुरूपप्रयोगाभासनिवहस्यानचिरु-
प्रकरणं तथा द्विसूत्रकं पुनरुक्तनिवहस्यानप्रकरणं तथा चतुःसूत्रमनुत्तरफलनिवह-
स्यानवतुष्कप्रकरणं तथा त्रिसूत्रकं भ्रान्तोत्तरनिवहस्यानचिरुप्रकरणं तथा द्विसूत्रकं
प्रमाणान्तरोपनयनप्रयासोद्वाध्यनिवहस्यानचिरुप्रकरणमित्येवं द्वितीयाह्निके सप्त-
प्रकरणानीति परिशुद्धिदशनात् पञ्चमाध्यायसूत्रनिर्णयः ।

२-३ अनयोः सूत्रस्य प्रमाण नोपलभ्यते ।

यथादशर्यविकल्पसाध्यसमाः ॥ ४ ॥ किञ्चित्साधर्म्यं दुपसं-
 हारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥ साध्यातिदेशाच्च दृष्टा-
 न्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥ प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या
 ऽविशिष्टत्वादप्राप्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्त्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥
 घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभिचारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥
 दृष्टान्तस्य क.रणानपदेशात् प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन
 प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥ प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्ति-
 वत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥ प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टा-
 न्तः ॥ ११ ॥ प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥
 तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥
 सामान्यदृष्टान्तयोर्द्विन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसाधर्म्या-
 त्संशयसमः ॥ १४ ॥ साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा
 वा संशये ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामा-
 न्यस्याप्रतिषेधः ॥ १५ ॥ उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियाप्रसिद्धेः
 प्रकरणसमः ॥ १६ ॥ प्रतिपक्षात्प्रकरणप्रसिद्धेः प्रतिषेधा-
 नुपपत्तिः ॥ १७ ॥ त्रैकल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥
 न हेतुतः कार्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥ प्रतिषेधानुप-
 पत्तेः प्रतिषेद्व्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥ अर्थापत्तितः प्रतिपक्ष-
 सिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥ अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानिरु-

११ घं पु च नास्ति १६ वं पु प्रसिद्धेरित्यत्र इति नास्ति । १७ वं पु प्रकरणप्रसिद्धेरित्यत्र इति नास्ति । प्रतिपक्षोपपत्तेः इति सूत्ररूपमस्ति ।

४ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ५ हेत्वर्थपरिज्ञानादिति सूत्रार्थ इति
 वार्तिकम् । ६-७ अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ८ इदं सूत्रमिति
 ता. टी ९-१०-११-१२-१३-१४ एषा सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । १५ अत्र २४०
 पृष्ठे टिप्पणी द्रष्टव्या । १६-१७-१८ एषा सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 १९ घं पु कार्यित्यत्र साध्येत्यस्ति । विरोधः सूत्रार्थ इति वार्तिकम् । २० अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २१ उदाहरणपुर.सरं सूत्रं योजयतीति ता. टी-

पपत्तिरनुक्तत्वादनैकान्तिकत्वाच्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥ एक-
 धर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तेरविशेष-
 समः ॥ २३ ॥ क्व चित्तद्धर्मानुपपत्तेः क्व चिच्चोपपत्तेः प्रति-
 पेधाभावः ॥ २४ ॥ उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥
 उपपत्तिकारणाभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥ निर्दिष्टका-
 रणाभावेऽप्युपलम्भाद् उपलब्धिसमः ॥ २७ ॥ कारणान्तरा-
 दपि तद्धर्मोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥ तदनुपलब्धेरनुपल-
 म्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेरनुपलब्धिसमः ॥ २९ ॥
 अनुपलम्भात्मकत्वादानुपलब्धेरहेतुः ॥ ३० ॥ ज्ञानविक-
 ल्पानां च भावाभावसंबेदनादध्यात्मन् ॥ ३१ ॥ साधर्म्या-
 तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥
 साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च ॥ ३३ ॥
 दृष्टान्ते च स,ध्यसाधनभावेन धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य
 चाभयथाभावाद्भावविशेषः ॥ ३४ ॥ नित्यमनित्यभावादनित्य-
 त्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥ प्रतिषेध्ये नित्यमनि-
 त्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः ॥ ३६ ॥
 प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥ कार्यान्त्यत्वे प्रयत्ना-
 हेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः ॥ ३८ ॥ प्रतिषेधेऽपि समा-

३४ सं- पु- प्रज्ञातव्येत्याधिकरामि ।

२२ अस्य प्रत्यादेशसूत्रमिति धार्तिकम् । २३ अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 २४ सं- पु- क्व चिच्चोपपत्तेरिति नास्ति । अस्य प्रत्यादेशसूत्रमिति ता- टी । २५ अस्य
 सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । २६ विरोधः सूत्रार्थ इति धार्तिकम् । २७ अस्य सूत्रत्वे
 प्रमाणं नोपलभ्यते । २८ सं- पु- अनुपलब्धिसमः इत्यत्र रतिषेध इत्येष घाठः ।
 अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता- टी । २९-३० अनयोः सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते ।
 ३१ ममापि तु सर्वज्ञानप्रत्यात्मवेदनीयेत्याह सूत्रकार इति ता- टी । ३२ सं- पु- च
 नास्ति । अस्य सूत्रत्वे प्रमाणं नोपलभ्यते । ३३ अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता- टी ।
 ३४-३५ अनयोः सूत्रत्व प्रमाणं नोपलभ्यते । ३६ अस्य प्रत्याख्यानसूत्रमिति ता- टी ।
 ३७ अस्य सूत्रत्व प्रमाणं नोपलभ्यते । ३८ सूत्र कार्य,व्यत्वे इति ता- टी ।

ना दोषः ॥ ३९ ॥ सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥ प्रतिषेधविप्रतिषेधे
प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥ प्रतिषेधं सदापमभ्युपेत्य प्रति-
षेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ ४२ ॥ स्वप-
क्षलक्षणापेक्षीपपक्ष्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षदोषाभ्युपग-
मात्समानो दोष इति ॥ ४३ ॥

इति गौतमसूत्रे पञ्चमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासंन्या-
सो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपार्थक्यमप्राप्त-
कालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विज्ञे-
यो मतानुज्ञा पर्यनुद्योज्योपेक्षणं निरनुद्योज्यानुयोजो ऽपसि-
द्धान्तो हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥ १ ॥ प्रतिदृष्टान्त-
धर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञा हानिः ॥ २ ॥ प्रतिज्ञातार्थ-
प्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्द्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥
प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥ ४ ॥ पक्षप्रतिषेधे प्र-
तिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥ अविशेषोक्ते हेतौ
प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छतो हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥ प्रकृतादर्थादप्र-
तिसंबद्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ७ ॥ वर्णाक्रमनिर्द्देशवन्निरर्थकम् ॥
८ ॥ परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञा-
तार्थम् ॥ ९ ॥ पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थक्यम् ॥
१० ॥ अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥ हीनमन्य-

३९ तद्वेतत्सूत्रावतारपरं भाष्यमिति ता. टी. । ४० सर्वांस्तु जातिव्येयं युक्तिरिति
सूत्रार्थ इति धर्तिकम् । ४१-४२-४३ एषां सूत्रेषु प्रमाणं नोपलभ्यते ।

६ धं. पु. मिच्छतो इति अस्ति ।

एतद्वान्हिकस्यसूत्राणां सूत्रेषु प्रतिवार्तिकतात्पर्यटीकासु विविच्य प्रमाणं
नोपलभ्यते ऽद्यापि निग्रहस्थानविभागतद्विशेषलक्षणपरत्वेनां सूत्रस्य निर्विवादम् ।

९ अपि नास्ति धं. पु. ।

११ वचनं नास्ति धं. पु. ६

तमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥ १२ ॥ हेतूदाहरणाधिकमधिक-
 म् ॥ १३ ॥ शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादा-
 त् ॥ १४ ॥ अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥ विज्ञा-
 तस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाष-
 णम् ॥ १६ ॥ अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १७ ॥ उत्तरस्याप्रतिप-
 त्तिरप्रतिभा ॥ १८ ॥ कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदे वित्तेपः ॥
 १९ ॥ स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गी मतानुज्ञा ॥
 २० ॥ निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥
 २१ ॥ अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्यानु-
 योगः ॥ २२ ॥ सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गी उप-
 सिद्धान्तः ॥ २३ ॥ हेत्वभासाश्च यथोक्ताः ॥ २४ ॥

इति गीतमसूत्रे पञ्चमाध्यायः ॥

॥ इति न्यायसूत्राणि ॥

१५ आपद्यस्येत्यत्रापद्यमानस्येत्यस्ति घवनमित्यत्राभिधानमस्ति घ पु० ।

१६ आदौ अविज्ञानस्येत्यस्ति घ० पु० ।

१७ अविज्ञातवतोऽज्ञानम् इत्याकारकम् घ पु० ।

॥ श्रीः ॥

न्यायभाष्यस्य सूचीपत्रम् ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
२६२	२१	अज्ञानलक्षणम् ।
८८	०	अतीतानागतकालसिद्धेः परस्पर- नपेक्षत्वम् ।
३८	०	अधिकरणसिद्धान्तलक्षणम् ।
२६२	३	अधिकलक्षणम् ।
२६२	१६	अनुभाषणलक्षणम् ।
२५३	१	अनित्यसमनिराकरणम् ।
२५२	१८	अनित्यसमलक्षणम् ।
२०२	१	अनिमित्ततो भावोत्पत्तिनिरासः ।
२४६	८	अनुत्पत्तिरसमनिराकरणम् ।
२४६	३	अनुत्पत्तिरसमलक्षणम् ।
२५२	१	अनुपलब्धिसमनिराकरणम् ।
२५१	११	अनुपलब्धिसमलक्षणम् ।
८६	१०	अनुमानप्रामाण्यलक्षणेः ।
८०	३	अनुमानप्रामाण्यलक्षणेनिरासः ।
१०	१	अनुमानलक्षणविभागः ।
६८	५	अनुवादपुनरुक्तयोर्लक्षणयोपपाद- नम् ।
६०	१३	अनुवादलक्षणम् ।
३०	६	अपवर्गनिरूपणम् ।
२६३	२०	अपसिद्धान्तलक्षणम् ।
२६१	१०	अपार्थक्यलक्षणम् ।
२६३	१	अप्रतिभालक्षणम् ।
२६१	१५	अप्राप्तकाललक्षणम् ।
१०३	१	अभावप्रामाण्यलक्षणेः ।
१०३	४	अभावस्य वस्तुत्वव्यवस्थापनम् ।
१८८	४	अभावाद् भावोत्पत्तिनिरासः ।
३६	१	अभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणम् ।
६६	२०	अर्थवादविभागः ।
२६०	११	अर्थान्तरलक्षणम् ।
१०७	८	अर्थोपसिद्धाप्रामाण्योपसिद्धिधानुपपत्तिः ।
२४६	३	अर्थोपसिद्धिसमनिराकरणम् ।
२४८	१८	अर्थोपसिद्धिसमलक्षणम् ।
१०१	१२	अर्थोपनेरप्रामाण्यलक्षणेः ।
१०१	१६	अर्थोपनेरप्रामाण्यलक्षणेपरिहारः ।
३६	८	अवयवविभागः ।
०६	१३	अवयवविनि पूर्वपक्षः ।
२२७	६	अवयवविनि पूर्वपक्षः ।

पृ.	पं.	विषयाः ।
८२	१	अवयवविभाषणम् ।
८२	६	अवयवविनो अवयवैभ्यो र्थान्तरत्वे युक्तिः ।
८५	४	अवयवविन्यासेपरिहारः ।
२०८	४	अवयवविनोपपादनम् ।
७८	१३	अवयवविनोपपादनम् ।
८३	६	अवयवविनोपपादने प्रत्यक्षानुपपत्तिः ।
२२६	४	अवयवविनोपपादनम् ।
२६१	५	अवयवविनोपपादनम् ।
२४६	१७	अवयवविनोपपादनम् ।
२४६	११	अवयवविनोपपादनम् ।
२४८	१०	अवयवविनोपपादनम् ।
२४८	४	अवयवविनोपपादनम् ।
१२३	१८	आकृतिमात्रस्य पदव्यत्ययपूर्वपक्षः ।
१२६	११	आकृतिलक्षणम् ।
१०१	१	आत्ममनःसंयोगस्य शरीरान्तः- स्थत्वम् ।
१३०	३	आत्मनित्यत्वहेतायाक्षेपः ।
१३६	५	आत्मनित्यत्वे युतयन्तरम् ।
१३८	१	आत्मनित्यत्वे दीप्तयन्तरम् ।
१२८	१	आत्मनो देहादित्यतिरिक्तत्वम् ।
१३३	१०	आत्मनो देहादित्यतिरिक्तत्वे युक्तिः ।
१३६	१४	आत्मनो नित्यत्वहेतुः ।
१३१	४	आत्मनो नित्यत्वे ऽपि हिंसादे- वोपपत्तिः ।
२४	७	आत्मानुमापत्तयः ।
११०	३	आवरणनिरासः ।
१०६	११	आवरणलक्षणेः ।
१३२	१	इन्द्रियवैतन्यनिरासः ।
१२६	१	इन्द्रियवैतन्यपूर्वपक्षनिरासो ।
१५१	७	इन्द्रियवैतन्यसाधनम् ।
२६	४	इन्द्रियपरिमाणम् ।
१४५	१	इन्द्रियभौतिकत्वे युक्तिः ।
१४३	१	इन्द्रियभौतिकत्वे युक्तयः ।
१४६	६	इन्द्रियाणां प्राण्यकारित्वम् ।
१४७	४	इन्द्रियाणां प्राण्यकारित्वे आक्षेप- निरासः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
१४२	६	इन्द्रियाणां भासिकत्वसाधनम् ।
१४३	१०	इन्द्रियाणामार्थात्मकत्वनिरासः ।
२७	१	इन्द्रियार्थनिरूपणम् ।
७६	१०	इन्द्रियार्थनिरूपणदेवादाने मुक्तिः ।
१५०	१२	इन्द्रियैक्यनिरासः ।
१४६	७	इन्द्रियैक्यपूर्वफलः ।
१५२	१३	इन्द्रियैक्यसाधनैवेत्यन्तरनिरासः ।
२००	१	ईश्वरस्वरूपनिरूपणम् ।
१०८	१४	उच्चारणसामाजिक शब्दाभासः ।
२४४	३	उत्कर्षसमाप्तिनिराकरणम् ।
२४३	७	उत्कर्षसमाप्तिरूपणम् ।
४१	८	उदाहरणरूपणम् ।
५७	११	उपचारच्छन्नरूपणम् ।
४३	६	उपनयनरूपणम् ।
२५०	१५	उपपत्तिसमनिराकरणम् ।
२५०	१९	उपपत्तिसमलक्षणम् ।
२९	२	उपमानफलम् ।
२०	८	उपमानलक्षणम् ।
६०	८	उपमानसाधनम् ।
६०	३	उपमानसिद्धौ पूर्वफलः ।
६०	१७	उपमानस्यानुमानयैलक्षणपरोपप्राद नम् ।
६०	१३	उपमानस्यानुमानान्तर्भाषाद्येव ।
२५९	३	उपलब्धिसमनिराकरणम् ।
२५०	२२	उपलब्धिसमलक्षणम् ।
८४	१	सकत्वसहत्वप्रत्ययाभ्यामययव्यसिद्धिः ।
२२१	१०	शेकाश्वनिरासे मुक्तिः ।
१०९	१	शेतिहादीनां प्रमाणाद्युत्पन्नभासः ।
१००	७	शेतिहादीनां प्रमाणान्तरत्वाद्येव ।
२५४	१७	कार्यसमनिराकरणम् ।
२५४	१०	कार्यसमलक्षणम् ।
५४	१	कार्यान्तरलक्षणम् ।
१६४	४	साधकत्वसाधने अनुपपत्तिः ।
१६५	१	साधकभासनिराकरणम् ।
१५४	१	गन्धादीनामाद्यपरिणामरूपणम् ।
७९	१	वाङ्मन्यवाहात्यसमायेवोदाहरणम् ।
१५६	१६	वाक्सादीनां गन्धादिपदसामर्थ्यम् ।
१५७	१४	वाक्सादीनां श्वगतगुणवाहकत्वम् ।
१७३	१	वृत्तिरिन्द्रियैक्यत्वम् ।
५८	४	वृत्तिरिन्द्रियैक्यपरिहारः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
५५	७	वृत्तिलक्षणम् ।
५५	१०	वृत्तिलक्षणभागः ।
५०	४	वृत्तिलक्षणम् ।
२४०	८	वृत्तिलक्षणप्रयोगः प्रयोगादपरिणामरूपणम् ।
१२४	५	वृत्तिलक्षणस्य पदवाक्यत्वपूर्वप्रकारः ।
५८	१८	वृत्तिलक्षणम् ।
१२६	७	वृत्तिलक्षणम् ।
२४९	४	वृत्तिलक्षणपरिभागः ।
२	१०	वृत्तिलक्षणपदार्थनिरूपणम् ।
१८९	४	वृत्तिलक्षणस्य कृत्यात्मकत्वहेतुनिरूपणम् ।
१६६	७	वृत्तिलक्षणस्य निरासः ।
१६८	१०	वृत्तिलक्षणस्य मनोगुणत्वनिरासः ।
१७७	३	वृत्तिलक्षणस्य मनोगुणत्वपरिहारः ।
१७३	२०	वृत्तिलक्षणस्य वादीनामेकगुणत्वम् ।
२२५	१५	वृत्तिलक्षणफलम् ।
२२४	८	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
७	१९	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः क्रमेणोपयोगः ।
२३७	१४	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
६	३	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
४५	१२	वृत्तिलक्षणम् ।
४६	७	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२१५	४	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
३०	३	वृत्तिलक्षणम् ।
२१६	६	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
३६	४	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
१६५	२	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२८	१२	वृत्तिलक्षणम् ।
४४	१	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
५६	१०	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
५६	४	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२५७	१७	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
४७	६	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
४८	१९	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२५३	१८	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२५३	१३	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
३९	४	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
३३	१५	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२६३	१६	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२६९	१	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।
२६९	१८	वृत्तिलक्षणस्य परिहारः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
५	७	पञ्चाययवनिरूपणोपयोगः ।
४५	९	पञ्चाययवप्रयोजनम् ।
१२१	१५	पटनक्षणम् ।
२३४	६	पटार्थानां प्रातीतिकमात्रत्वनि- रासः ।
२३६	८	पटार्थानां प्रातीतिकमात्रत्वनिरासे युक्तिः ।
२६३	१२	पथंनुषोऽप्येक्षणलक्षणम् ।
२३९	९	परमाणुनिरवयवत्ये आक्षेपः ।
२३२	६	परमाणुसाधयवत्याभ्युपगमे युक्तिः ।
२३०	६	परमाणुशुद्धरूपनिरूपणम् ।
२३३	९	परमाणुनां सावयवत्वनिरासः ।
१६६	५	परिणामघाटनिरासः ।
२६२	६	पुनरुक्तलक्षणम् ।
१८	३	पूर्यथदनुमानोटाहरणम् ।
२४७	१६	प्रकरणसमनिराकरणम् ।
५३	१	प्रकरणसमलक्षणम् ।
२४७	१२	प्रकरणसमलक्षणम् ।
२५८	६	प्रतिज्ञान्तरलक्षणम् ।
४०	८	प्रतिज्ञालक्षणम् ।
२५६	३	प्रतिज्ञाधरोऽधलक्षणम् ।
२५६	६	प्रतिज्ञासंन्यासलक्षणम् ।
२५८	१	प्रतिज्ञाज्ञानिलक्षणम् ।
३८	१	प्रतितन्त्रासिद्धान्तलक्षणम् ।
१९	११	प्रत्यक्षलक्षणम् ।
१५	३	प्रत्यक्षलक्षणम् ।
१२	३	प्रत्यक्षलक्षणमूत्रस्यपठकृत्यम् ।
१३	४	प्रत्यक्षलक्षणमूत्रस्यपठकृत्यम् ।
१४	६	प्रत्यक्षलक्षणमूत्रस्यपठकृत्यम् ।
७३	६	प्रत्यक्षलक्षणालेऽः ।
७५	५	प्रत्यक्षलक्षणालेपपरिहारः ।
७४	७	प्रत्यक्षलक्षणयो हेत्वन्तरानुक्ताधुप- पत्तिः ।
७८	९	प्रत्यक्षस्यानुमानत्वनिरासः ।
७७	९	प्रत्यक्षस्यानुमानत्याक्षेपः ।
६४	११	प्रमाणपरीक्षात्मः ।
६७	३	प्रमाणमात्रानभ्युपगमे प्रतिषेधस्या- ध्यनुपपत्तिः ।
१०	१	प्रमाणविभागः ।
२३५	४	प्रमाणादिप्रतीतिर्मिथ्यात्वनिरासः ।
७०	१४	प्रमाणे प्रमाणभाधनेऽनवस्था ।
६८	३	प्रमाणादिकेशाभ्युपगमे प्रामाण्यमा आक्षेपार्थम्भवः ।
१३७	१	प्रमेयपरीक्षात्मः ।

पृ.	पं.	विषयः ।
२४	६	प्रमेयविभागः ।
३५	१७	प्रयोजनलक्षणम् ।
१६४	३	प्रयतिदोषपरीक्षा ।
२८	८	प्रयत्नलक्षणम् ।
२४५	११	प्रमङ्गप्रतिदृष्टान्तसमनिराकरणम् ।
२४५	३	प्रमङ्गप्रतिदृष्टान्तसमलक्षणे ।
२४४	१०	प्राप्यव्याप्तिमनिराकरणम् ।
२४४	११	प्राप्यव्याप्तिमलक्षणे ।
१	१	प्रामाण्यव्येष्टापापप्रमाणफलनिरूप- णम् ।
६६	२०	प्रामाण्यप्रतिषेधानुपपत्तिः ।
६६	१	प्रामाण्यप्रमेयत्वसमावेशः ।
६५	१२	प्रामाण्यव्येष्टपरिहारः ।
१६६	६	प्रेत्यभाषपरीक्षा ।
२६	५	प्रेत्यभाषलक्षणम् ।
२१२	६	फलपरीक्षा ।
२६	१२	फललक्षणम् ।
२१३	१४	फलस्य सत्यासत्यतदुभयनिरासः ।
१६६	१	फलस्यैवपरमाणुहेतुरुत्वनिरासः ।
२१३	३	फलस्योत्पत्तेः प्रागसत्त्वव्यवस्थाप- नम् ।
१५६	६	शुद्धिनित्यत्वपूर्वपक्षः ।
२७	५	शुद्धिनिरूपणम् ।
१५८	१२	शुद्धिपरीक्षाऽऽरम्भः ।
१७८	३	शुद्धिसन्तानमात्रवैतन्यनिरासः ।
१८०	३	शुद्धेरनित्यत्वम् ।
१६७	१५	शुद्धेरनित्यत्वोपसंहारः ।
६६	१४	श्राद्धणयाश्रयविभागः ।
१६३	४	भाषानां क्षणिकत्वाक्षेपतनिरासः ।
२०६	१	भाषानां स्वभावसिद्धावाक्षेपपरि- हारः ।
१५५	५	भूतगुणनियमोपपादनम् ।
१७४	६	भूतवैतन्यपूर्वपक्षनिरासः ।
१७५	१	भूतवैतन्येऽनुपपत्तिः ।
२६	११	भूतपरिमाणम् ।
१६२	४	भूतमात्राच्छरीरारम्भे दूषणम् ।
२१६	४	मतानुज्ञालक्षणम् ।
२६३	७	मतानुज्ञालक्षणम् ।
१३५	१०	मनश्चेतन्यपूर्वपक्षः ।
१८५	४	मनस इत्यन्वयम् ।
१७६	१४	मनसश्चेतन्यनिरासः ।
१८६	१०	मनसोऽणुत्वम् ।
२८	१	मनोऽनुमापकनिरूपणम् ।
१६	३	मानसप्रत्ययनिरूपणम् ।

पृ.	श्लो.	विषयाः ।
२४७	३	संशयसमनिराकरणम् ।
२४६	१३	संशयसमलक्षणम् ।
६९	१६	संशयात्तेषुपरिहारः ।
३	३	संशयादिनिरूपणयोगप्रदर्शनम् ।
६०	१२	संशयानुपपत्तिः ।
३७	८	सर्वतन्त्रसिद्धान्तलक्षणम् ।
२०३	११	सर्वानित्यत्वनिरासः ।
२०४	१	सर्वानित्यत्वनिरासे हेतुः ।
२०५	३	सर्वानित्यत्वनिरासे हेत्यन्तरम् ।
२०६	५	सर्ववृथत्वनिरासः ।
२०२	१४	सर्वानित्यत्वनिरासः ।
२०७	३	सर्वाभावत्वनिरासः ।
२०८	४	सर्वाभावत्वनिरासे युक्तिः ।
५९	१२	सर्व्यभिचारलक्षणम् ।
२४४	१३	साधर्म्यैधर्म्यसमनिराकरणम् ।

पृ.	श्लो.	विषयाः ।
२४९	११	साधर्म्यैधर्म्यसमलक्षणे ।
५३	१३	साध्यसमलक्षणम् ।
५६	१४	सामान्यच्छललक्षणम् ।
३६	१४	सिद्धान्तलक्षणम् ।
३७	५	सिद्धान्तविभागः ।
१७६	१	स्मृतिहेतुनिरूपणम् ।
१७०	८	स्मृत्ययोगपदोद्देश्यन्तरनिरासः ।
१७२	१८	स्मृत्ययोगपदोद्देश्यनिरूपणम् ।
१३४	१	स्मृत्या ।।स्मृत्योद्देश्यसाधनम् ।
४०	१९	हेतुलक्षणम् ।
२५६	१४	हेत्यन्तरलक्षणम् ।
५९	६	हेत्याभासविभागः ।
२६४	१६	हेत्याभासाना निवृत्तत्वान्तरम् ।
२२६	५	हेयोपादेयभावाननिरूपणम् ।

न्यायभाष्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृ. पं.	अमुद्रम् ।	शुद्धम् ।	पृ. पं.	अमुद्रम् ।	शुद्धम् ।
२	१२ निः शेषसा	निःशेषसा	१२८	८ वयव	विषय
८	१ जन्मा	जन्मो	१३५	२६ मच्चः	मनु'
८	७ व्यासस्येष्टां	{ व्यासुषेष्टेति पाठान्तरम् ।	१३८	३ कथं यु	कथा यु
११	१० सवर्णमिति	{ सवर्णवर्णमि ति पाठाक्षरम्	१३९	३१ नि दर्शन	निदर्शन
१४	१२ { दर्पज्ञानं विशि ष्यते	{ दर्पज्ञानाच्च वि- शिष्यतइति पा ।	१४०	२९ विप्रतिपत्ते	विप्रतिपत्ते
१४	१९ शब्दार्थव्याध-	शब्दानुव्याध	१४५	२८ नु इद	नुपठ
२२	१ माःपयणी	मापयणी	१४७	२७ द्रव्यस्य-	द्रव्यस्य
२३	१३ शेटनायस्य	शेटनीयस्य	१४९	१९ व्याहृत	व्याहृत
२४	१७ घटादिवद्द्रागा	घटादिवद् द्रागा	१४९	२१ प्राप्य	प्राप्य
३८	१५ दिर्घः ।	द्विर्घः	१५६	२६ गृह्यन्	गृह्येन्
३४	३ विकल्पतइति	विकल्पतइति	१५८	११ सूतीस्या	सूतीपस्या
३६	३८ सूत्रम्	सूत्रम्	१६४	१९ साधेय	साधेय
३८	१ तन्व्यासिद्धः	तन्व्यसिद्धः	१६४	२४ मनोवर्ध	मनो वर्ध
५१	१ शीनोदितपदा	शीनो दितपदा	१६७	२७ धर्म्य	धर्म्य
५७	१९ सिद्ध	सिद्ध	१७०	२८ वैश्विक	वैश्विक
६१	१३ नहाय	नायम-पा-	१७९	१३ रसिभती	रसिपभती
६३	५ क्षनितो ऽयं	क्षनितो यो पा-	१८२	२२ दित्येन	दित्येन
६३	१० स्य समाख्या	{ स्य संप्रतिपत्ति शब्दे समाख्या पा	१८४	४ शरीर	शरीर
६३	१५ प्रतिषेध्यते	प्रतिषेध्यते	१८४	१६ ई श्वेतना	श्वेतना
७०	५ ममपि	व्यानमपि	१९०	१० स्यात्	स्यतिः
७७	१३ दृश्यंतात्	दर्शनंतात्	१९१	९ निमित्त	निमित्तं
८९	२६ ताता	तोता	१९२	९ स्यते	स्यते
९१	१ इति	इति	१९४	८ प्रवर्तते	प्रवर्तन्ते
९१	३१ प्रत्यक्षे	प्रत्यक्षे	१९९	११ यदुभ्या	यदुभ्या
९६	भ्यासेने	भ्यासेने	२००	३५ याद्वा	याद्वा
९७	३ मेवै	मेवै	२०१	२३ मुकस्या	मुकस्या
११०	१५ नागुनित्य	नागुनित्य	२०३	१७ यस्यस्त्विति	तस्योत्पत्ति
११४	१६ { इत् कारभ्य ५३ पर्यन्तम्	{ इत्यादयः ५३ पर्यन्तम् ।	२०७	१० प्रतिज्ञाभावे	प्रतिज्ञा भावे
११५	१७ साच	सचि	२०९	१३ ऋीर्ष	ऋीर्ष-
१२८	३ चास्यासं	चात्य सं	२१२	२८ पङ्क्ति	पङ्क्ति
			२१३	१७ स्यतर्पित्य	स्यतर्पित्य
			२१४	२ रितिप्रागु	रिति प्रागु
			२२२	१६ तु-अनु	तु-अनु
			२२६	१३ सजाप्रहा	सजा प्रहा
			२३३	२९ वेवास्य	वेवस्य
			२३४	२३ भेदोपि	भेदोपि
			२३५	९ विषयाभि	विषयाभि
			२३६	१७ मोक्षयन्	मोक्षयन्ते

शुद्धिपत्रम् ।

पृ. सं. अशुद्धम् ।
 २३८ ६ अस्त्यत
 २५४ १७ का १
 २५६ ७ लाब्धः
 २६० ६ दनात्
 २६४ १ विपर्ययात्
 २६४ ३ सते
 २६४ १२ माद

शुद्धम् ।
 अस्त्येत
 कार्या
 लब्धिः
 दानात्
 विपर्ययात्
 सते
 मदि

पृ.	सं.	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
		अद्वयम् ।	
		८१ सू. ३४	सू. ३३
		१०३ आ. १	आ. २
		११७ ३८-४२	३६-४३
		११६ ४३-४८	४४-४६
		१६३ ७६	७५

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

श्रीसरस्वत्यै नमः ।

नमः श्रीगौतमाय ।

न्यायभाष्यम् ।

प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थवत्प्रमाणम्* ।

प्रमाणमन्तरेण नार्थप्रतिपत्तिः नार्थप्रतिपत्तिमन्तरेण प्रवृत्तिसामर्थ्यम् ।

प्रमाणेन खल्वयं ज्ञाता ऽर्थमुपलभ्य तमर्थमभीप्सति जिहासति वा । तस्ये-
ष्वजिहासाप्रयुक्तस्य समीहा प्रवृत्तिरित्युच्यते । सामर्थ्यं पुनरस्याः फलेना-
भिसंबन्धः समीहमानस्तमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा तमर्थमाप्नोति जहाति
वा । अर्थस्तु सुखं सुखहेतुश्च दुःखं दुःखहेतुश्च । सो ऽयं प्रमाणार्थो ऽपरिसं-
ख्येयः प्राणभृद्देदस्यापरिसंख्येयत्वात् । अर्थवति च प्रमाणे प्रमाता प्रमेयं प्रमि-
तिरित्यर्थवन्ति भवन्ति । कस्मात् अन्यतमापात्रे ऽर्थस्यानुपपत्तेः । तत्र यस्ये-
ष्वजिहासाप्रयुक्तस्य प्रवृत्तिः स प्रमाता स येनार्थं प्रमियोति तत्प्रमाणं
योऽर्थः प्रमीयते तत्प्रमेयं यदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः चतसृषु चैवंविधा-
स्वर्थतत्त्वं परिसमाप्यते । किं पुनस्तत्त्वम् ।

* प्रमाणं पत्यक्षादि अर्थवद् अर्थालम्बित्वारि प्रवृत्तिमामर्थ्यात् । संवादिप्रवृत्तिजनकत्वात् ।
प्रवृत्तिजनकतायामवान्तरव्यापारः प्रमाणजन्याऽर्थप्रतीतिः । तथा च संवादिप्रवृत्तिजनकत्वेन
प्रामाण्यमनुमीयतइति बोधयितुमिष्टं वाक्यम् । अतश्च विषयमात्रायभासकस्य ज्ञानस्य स्वप्नाह-
कत्वस्याप्यभावेन स्वधर्मिकवमात्स्वयाहकताया अमंभवेन ज्ञानान्तरस्य चासिद्धप्रमाराभावस्य
पुष्टंज्ञानप्रामाण्यपाहकत्वायोगात् प्रामाण्यमुभयव्यापि दुर्घटमिति शास्त्रं कथं पदार्थतत्त्वज्ञानं
जनयेदिति तद्द्वारेण तस्य निःशेषसोपायता न सम्यतीति शङ्का निराकृता भवति । न्या. वा-
ता. टी. ।

प्रमाणत इति तसिद् हेतुत्वकरणत्वयोक्तभयोरपि शक्यं द्वयोर्बहुनां च प्रमाणानां संघ-
कार्यः । न्या. वा. ।

† प्रमाणोऽर्थवति विषयाद्यभिचारिणि सति प्रमाताऽर्थवान् प्राप्तविषय प्रमेयं कार्य-
वज् ज्ञापमानरूपविशिष्टं प्रमितिप्रकार्यवती त्विच्छाविषयताका भवतीत्यर्थः । प्रमाणाभासेन
विषयप्रदर्शने प्रदर्शितप्रकाराभावात् । अन्यथाख्यातिरूपनेयाधिकसिद्धान्ते प्रमाणाभासजनित-
ज्ञानविषयताया धर्मवृत्तिप्रकारवृत्तित्वात् ।

‡ तत्त्वपरिसमाप्तिश्च विनियोगयोग्यता उपेत्यता वा । न्या. वा. सुखसाध-
नत्वेन दुःखसाधनत्वेन वा पूर्वं गृहीते यस्मिन् प्रमाणेनोपदर्शिते संवादिप्रवृत्त्यवधतप्रमाणभा-

सतरश्च सद्भावाऽसतरश्चासद्भावः । सत्सदिति गृह्यमाणं यथा-
भूतमविपरीतं तत्त्वं भवति* । असच्चासदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति । कथमुतरस्य प्रमाणेनोपलब्धिरिति ।

सत्युपलभ्यमाने तदनुपलब्धेः† प्रदीपवत् । यथा दर्शकेन
दीपेन दृश्ये गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते तन्नास्ति यद्यभविष्यद्विदमिव व्यञ्जा-
स्यत विज्ञानाभावाद्नास्तीति (यत् प्रमाणेन सति गृह्यमाणे तदिव यन्न गृह्यते
तन्नास्ति यद्यभविष्यद्विदमिव व्यञ्जास्यत विज्ञानाभावाद्नास्तीति) । तदेवं
सतः प्रकाशकं प्रमाणमसदपि प्रकाशयतीति । सच्च खलु षोडशधा‡ व्यूढमुपदे-
क्ष्यते । तासां खल्वासां सद्विधानाम् ।

प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदूष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्क-
निर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थाना-
नां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः ॥ १ ॥

‡निर्देशे यथावचन विग्रहः । चार्थे द्वन्द्वसमासः॥ । प्रमाणादीनां तत्त्व-
मिति शै.पि.कौ पृष्ठी । तत्त्वस्य ज्ञानं निःश्रेयसस्याधिगम इति कर्मणि पृष्ठी ।
तणतावन्तो विद्यमानार्थाः एषामविपरीतज्ञानार्थमिहोपदेशः । सोऽयमनव-
यवेन तन्वार्थ उद्विष्टो वेदितव्यः । आत्मादेः खलु प्रमेयस्य तत्त्वज्ञानान्निःश्रे-
यसाधिगमः । तच्चैतदुत्तरमूचेणानृद्यतइति । हेयं तस्य निर्वर्तक** हानमात्य-

धेन तेन तदुपवीशित्येन यादृते तज्जातीये मुख्यसाधनत्वस्मरणेनोपादाने तु असाधनत्वस्मरणेन
परिहार उभययोनस्यस्मरणेनोपेक्षा चेति फलं परिहृमादिप्रितिति यावत् । अत्र चित्प्रतिबन्धने
पादानाद्यभावेऽपि तस्यसमाप्तिर्मा विधानीति योग्यतापक्षलम् । ता. टी । अर्थतत्त्वमित्यत्रार्थेति
३ पु नास्ति ।

* सद् भावरूप यन्तु सदिति प्रतीयमान भावरूपेण जायमानं यथाभूतं यदुपविशिष्टं
यस्तुतन्तैराभ्यरूपेणाज्ञातं तत्त्वमित्युच्यतइत्यर्थः । यद्यमर्षेऽपि ।

† तदनुपलब्धेरिति ३ पु पाठः ।

() यत्तच्चिह्नमध्यस्थपाठः २ । ४ पुस्तकयोर्नास्ति ।

‡ असता प्रमाणादियद्यत्वेऽपि तेषां भावपरतन्वत्वाच्चतुर्थमानन्तर्भावाद्वा भावपरत्वन्ने
वाभावपरत्वस्याप्युद्विष्टमयत्वाद्वा सद्देवा नोच्यन्ते । व्यूढः सतेषः । न्या. धा. ।

§ अत्र त एते मद्भेदा इति सूत्रमिति यातिके तात्पर्यटीकायां च दृश्यते ।

॥ सर्वपत्रार्थप्रधानो द्वन्द्वः समास इति यातिकेतात्पर्यटीकायाः संमतः पाठः ।

५ अनवयवेन साकच्येन ।

** हेयं दु.खं तस्य निर्वर्तकं विद्यामृणो धर्माधर्माविति । न्या. धा. ।

निकं तस्योपायो ऽधिगन्तव्य इत्येतानि चत्वार्यर्थपदानि* सम्यग्बुद्ध्या
निःश्रेयसमधिगच्छति ।

तत्र संशयादीनां पृथग्भवचनमनर्थकम् । संशयादयो यथासम्भवं
प्रमाणेषु प्रमेयेषु चान्तर्भवन्तो न व्यतिरिच्यन्तइति । सत्यमेतत् । इमास्तु च-
तस्रो विद्याः पृथक्प्रस्थानाः प्राणभृतामनुपहायोपदिश्यन्ते यासां चतुर्थीयमा-
न्वीतिकी न्यायविद्या । तस्याः पृथक्प्रस्थानाः† संशयादयः पदार्थाः तेषां पृथ-
ग्भवचनमन्तरेणाध्यात्मविद्यामाचमियं स्यात् यथोपनिषदः । तस्मात्संशयादि-
भिः पदार्थैः पृथक् प्रस्थाप्यते । तत्र नानुपलब्धे न निर्णयते ऽर्थे न्यायः‡ प्रवर्तते
किं तर्हि संशयिते ऽर्थे । यथोक्तं विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थोपधारणं निर्णयः॥
इति । विमर्शः संशयः पक्षप्रतिपक्षौ न्यायप्रवृत्तिः अर्थोपधारणं निर्णयस्तत्त्व-
ज्ञानमिति । स चायं किं स्वदिति वस्तुविमर्षमाचमनवधारणं ज्ञानं संशयः
प्रमेये ऽन्तर्भवन्नेवमर्थे पृथगुच्यते । अथ प्रयोजनम् । येन प्रयुक्तःॣ प्रवर्तते तत्प्र-
योजनम् । यमर्थमभीप्सन् जिहासन्वा कर्मारभते तेनानेन सर्वे प्राणिनः स-
र्वाणि कर्माणि सर्वाश्च विद्या व्याप्राः तदाश्रयश्च** न्यायः प्रवर्तते । कः पुन-
रयं न्यायः । प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः†† । प्रत्यक्षागमाश्रितमनुमानं साऽन्वीक्षा
प्रत्यक्षागमाभ्यामीक्षितस्यान्वीक्षणमन्वीक्षा तया प्रवर्ततइत्यान्वीतिकी न्या-
यविद्या न्यायशास्त्रम् । यत्पुनरनुमानं प्रत्यक्षागमविरुद्धं‡‡ न्यायाभासः स

* अर्थपदानि शास्त्रप्रतिपाद्या विषयाः ।

† पृथक्प्रस्थानाः प्रतिपाद्यविषयैलक्षणपरिविशिष्टाः । अग्निहोत्रहवनदिप्रस्थाना
त्रयी । हलशकटादिप्रस्थाना वार्ता । स्वाम्यमात्यभेदानुविधायिनी दण्डनीतिः ।
संशयादिभेदानुविधायिनी आन्वीतिकी । न्या. वा. ।

‡ आत्मैति ४ । २ पुस्तकयोः पाठः ।

§ पञ्चरूपपरचतुरूपो वा हेतुर्न्यायः । प्रतिज्ञाद्वयवयवसमूहो वा न्यायः ।
नीयते प्राण्यते विवर्तितार्थसिद्धिरनेनेति । ता. टी. ।

॥ न्या. सू. अ. १ आ. १ सू. ४१ ।

ॣ यदिच्छाजनितकृतिमानित्यर्थः । यत्पदार्थो धर्मार्थकाममोक्षा इति के चित् ।
मुष्वाप्तिदुःप्रहाने इति न्या. वा. ।

** उपकारकत्वमाश्रयार्थः न्या. वा. उल्लेख्यत्वमिति तदर्थः ।

†† प्रत्यक्षादिप्रमाणमूलाः प्रतिज्ञादयः पञ्चाशयवाः प्रमाणानि तैरर्थस्य
लिङ्गस्य परीक्षणम् । ता. टी. ।

‡‡ उपमानविरुद्धं च प्रत्यक्षागमविरुद्धोत्प्रेयोक्तमिति न पृथगुक्तम् । न्या. वा. ।

सिद्धान्तभेदेषु घादजल्पवितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । साधनीयार्थस्य
 याधति शब्दसमूहे सिद्धिः परिसमाप्यते तस्य पञ्चावयवाः प्रतिज्ञादयः समू-
 ह्यमपेक्ष्यावयवा उच्यन्ते । तेषु प्रमाणसमवाय आगम * प्रतिज्ञा हेतुरनुमानम् ।
 उदाहरणं प्रत्यक्षम् । † उपनय‡ नमुपमान§ सर्वेषामेकार्थसमवाये सामर्थ्यं
 प्रद॥शंन॥ निगमनमिति । सोऽयं परमे*** न्याय इति । एतेन घादजल्प-
 वितण्डाः प्रवर्तन्ते नातोऽन्यथेति । तदाश्रया च तत्त्वव्यवस्था†† । ते चैते
 ऽवयवाः शब्दविशेषाः सन्तः प्रमेयेऽन्तर्भूता एवमर्थे पृथगुच्यन्तइति । तद्धो न
 प्रमाणसमूहो नातो न प्रमाणान्तरं प्रमाणानामनुयाहक‡‡स्तत्त्वज्ञानाय§§ कल्पते ।
 तस्योदाहरणं किमिदं जन्म||| कृतकेन॥ हेतुना निर्वर्त्यते आहो स्विकृतके-
 न*** । एवमविज्ञाते ऽर्थे कारणोपपत्त्या ऊहः प्रवर्तते यदि कृतकेन हेतुना निर्व-
 र्त्यते हेतुच्छेदादुपपन्नोऽयं जन्मोच्छेदः अथाकृतकेन हेतुना ततो हेतुच्छेद-
 स्याशक्यत्वादनुपपन्नो जन्मोच्छेदः । अथाकस्मिकमतोऽकस्मान्निर्वर्त्यमानं न
 पुनर्निवर्त्यतीति निवृत्तिकारणं नोपपद्यते तेन जन्मानुच्छेद इति । एतस्मि-

* तत्रागमः प्रतिज्ञेति न युक्तम् आगमस्य तत्त्वव्यवच्छेदकत्वात् प्रतिज्ञा-
 र्थस्य च प्रतिपाद्यत्वात् । आगमाधिगतार्थस्य प्रतिपाद्यत्वादागमः प्रतिज्ञेति
 न दोषः । य एवार्थं आगमेनाधिगतस्तमेव परस्माद्वाच्यत्वादागमः प्रतिज्ञेत्यु-
 च्यते । एष लिङ्गदर्शनमात्रे हेतूपचाराद्हेतुरनुमानमिति । न्या या ।

+ स्मृतिविषयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपदर्शनादुदाहरणं प्रत्यक्षं यस्मात्पूर्वं नुभूत-
 मर्थं स्मरति स्मृतं च विषयमुदाहरणत्वेनादत्ते । तेन पूर्वानुभवप्रसिद्धमनुविधीय-
 मानं प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षमिति । न्या या ।

‡ उपनय ५।४।२ पु पाठ ।
 § क पुनरुपमानार्थः । अविप्रतिपत्तिः । यथा प्रत्यक्षे न विप्रतिपद्यते एष
 मुदाहरणोपीति । न्या या ।

|| दर्शनम् ५।४।२ पु पाठ ।
 ¶ एकवाक्यभावे इतरैतरसप्रत्ययितार्थापेक्षित्वम् । न्या या ।

** परमत्वं विप्रतिपन्नपुरुषप्रतिपादकत्वम् । एकैकशः प्रमाणानि प्रवृत्तानि
 न विप्रतिपन्नं पुरुषं प्रतिपादयन्ति वाक्यभाषापदानि पुनर्विप्रतिपन्नमतीत्य पर-
 म इति । न्या या ।

†† विशेषनिश्चयं पञ्चावयववाक्याधीन इत्यर्थं ।
 ‡‡ प्रमाणयुक्तत्वायुक्तत्वसंभावकः । §§ कल्प्यते १ पु पाठ ।
 ||| निकार्यविशिष्टाभिरपूर्वाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदानाभिरभिसवन्धो जन्म ।
 ता टी । ¶ कृतम् ५।४।२।३ पाठ ।
 *** अथाकस्मिकमिति ५।४।२।३ अधिक पाठः ।

स्पर्कविषये कर्मनिमित्तं जन्मेति प्रमाणानि प्रवर्तमानानि तर्कानुगृह्यन्ते तत्त्व-
ज्ञानविषयस्य विभागात्त्वज्ञानाय कल्पते तर्क इति । सोऽयमित्यम्भूतस्पर्कः
प्रमाणसहितो वादे साधनायोपालम्भाय चार्थस्य भवतीत्येवमर्थे पृथगुच्यते
प्रमेयान्तर्भूतोऽपीति । निर्णयस्तत्त्वज्ञानं प्रमाणानां फलं* तदवसानो वादः ।
तस्य पालनार्थं जल्पवितण्डे । तावेतौ तर्कनिर्णयो लोकयाचां बहत इति । सो
ऽयं निर्णयः प्रमेयान्तर्भूत एवमर्थे पृथगुद्धिष्ट इति । वादः खलु नानाप्रव-
क्तृकः प्रत्यधिकरणसाधनोऽन्यतराधिकरणनिर्णयावसानो वाच्यसमूहः
पृथगुद्धिष्ट उपलक्षणार्थम् । उपलक्षितेन व्यवहारस्तत्त्वज्ञानाय भवतीति ।
तद्विशेषोऽजल्पवितण्डे तत्त्वाध्ययसायसंरक्षणार्थमित्युक्तम् । निग्रहस्थानेभ्यः
पृथगुद्धिष्टा हेत्वाभासा वादे चोदनीया भविष्यन्तीति॥ जल्पवितण्डयोस्तु

* यद्वेषमिन्द्रियापातजन्यं प्रत्यक्षज्ञानमपि तत्त्वज्ञानमिति निर्णयः स्याद-
त् आह । प्रमाणानामिति । अनेन पश्चादवयववाक्यमुपलक्षयति । तत्र सतर्कानां
प्रमाणानां समवायात् । परमार्थतस्तु तर्कैः कस्तस्त्वनिरख्यो विनिर्णय इति
प्रत्यक्षादीनामपि तर्कसहायानां निर्णयफलत्वमिति । ता. टी. ।

+ अधिष्ठितइत्यधिकरणं साध्यम् । तदधिष्ठित्य साधनप्रवृत्तेः । उभाभ्यां
धादिप्रतिधादिभ्यां स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्यम् । अन्यतरस्मिन् साध्ये निर्णयः ।
धादे हि तावद् वृत्ते यावदन्यतरस्मिन् निर्णयो न जातः तत्त्वबुभुक्ष्योर्वादिनोर्वादे
ऽधिकारात् । जल्पे तु पुरुषशक्तिपरीक्षालक्षणेऽप्रतिभादिनापि पराजयोपपत्तेर्नावश्यं
तत्त्वनिर्णयः । तस्मादन्यतरनिर्णयावसानत्वेन जल्पाद्वादे वादस्येति । ता. टी. ।

; विशेषोऽङ्गाधिष्ठयमङ्गहानिरथ । हलजातिनिग्रहस्थानप्रयोगादधिको
जल्पः । स प्रतिपत्तस्यापनाहीनस्तु वितण्डा । विषयभेदाच्च भेदः । शिष्यादि-
विषयो धादः शिष्यमाणाविषये जल्पवितण्डे इति । न्या. धा. ।

§ सति ५।४।२।३ नालि ।

॥ पृथगुद्धिष्टानामपि सद्यपादीनां वादे ऽचोदनीयत्वाद् धादे चोदनीयानामपि भूना-
दीनां पृथगुद्धिष्टाद् घयापुंसं भाष्यं दृष्टवत्त्वात् विद्यापस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात्पृथगुद्धिष्ट इति
वार्तिकम् । निग्रहस्थानानां तस्यैव तद्विषये स्थानभेदमभवादिदमप्युक्तमित्युक्त्वा
स्यं
तु हेत्वाभासानां न निग्रहस्थानत्व तथा सति सद्यैव हेत्वाभाससत्त्वात् सर्वस्यैव
निग्रहोत्त्वापत्तेः । तस्माद् हेत्वाभासप्रयोगो निग्रहस्थानं तद्विभाजकसूत्रस्य हेत्वा-
भासपदं च तत्प्रयोगपरं तत्र च प्रयोगस्य न लक्षणमपेक्षणीयमपि तु हेत्वाभासा-
नामिदं उक्तं हेत्वाभासाश्च यथोक्ता इति न च हेत्वाभासस्यावच्छेदकप्रयोगादेव
पृथङ्निरूपणापत्तेरिति वाच्यम् । तथा सति प्रमाणतर्कापालम्भ इति धादादृष्यच्छे-
दकप्रमाणादिरपि पृथङ्निरूपणापत्तेरिति युक्तमुत्पश्याम इति विग्रहनापपत्तवान् ।
गो. मू. ५ ।

(नियहस्यानानीति । छलजातिनियहस्यानानां पृथगुपदेश उपलक्षणाद्यै इति उपलक्षितानां स्ववाक्यपरिवर्जनं छलजाति) नियहस्यानानां परवाक्ये पर्य-
नुयोगः । जातिश्च परेण प्रयुज्यमानायाः सुलभः समाधिः स्वयं च सुकरः
प्रयोगः* इति । सेयमान्वीक्षिकी प्रमाणादिभिः पदार्थैर्विभज्यमाना ।

प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आश्रयः सर्वधर्माणां विद्योद्वेषे प्रकीर्तिता† ॥

तद्विदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमार्थं यथाविद्दं वेदितव्यम् । इह
त्वध्यात्मविद्यायामात्मादितत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमो ऽपवर्गप्राप्तिः ।

‡ तत्खलु निःश्रेयसं किं तत्त्वज्ञानानन्तरमेव भवति । नेत्युच्यते ।
किं तर्हि तत्त्वज्ञानात् ।

दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तरा॥भावादपवर्गः ॥ २ ॥

तथात्माद्यपवर्गपर्यन्तं प्रमेये मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारकं** वर्तते ।
आत्मनि तावत्†† ज्ञास्तीति‡‡ अनात्मन्यात्मेति दुःखे सुखमिति अनित्ये
नित्यमिति अत्राणे चाणमिति सभये निर्भयमिति जुगुप्सिते ऽभिमतमिति
ज्ञातव्ये ऽप्रतिहातव्यमिति प्रवृत्तौ नास्ति कर्म नास्ति कर्मफलमिति दोषेषु
नायं दोषनिमित्तः संसार इति प्रेत्यभावे नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्य

() इतच्छिह्नमध्यस्थः पाठः ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

* परेण जातौ प्रयुक्तायां प्राशिनकान् ब्रवीति जातिरनेन प्रयुक्तेति त एतं
पर्यनुयुञ्जीरन् कथं जातिः कतमा जातिरतो जात्यभिन्नः शक्नोति वस्तुमेवं जातिरिधं
च जातिरिति । एवं च सुकरः प्रयोगः स्ववाक्ये परिवर्जनं हेतुभयमधिकृष्टम् । न्या. या. ।

† परीक्षितेति जयन्तवृत्तिभूतः पाठः । ‡ यथाविधम् २ । ३ पाठः ।

§ अपरीत्य तत्त्वनिर्णयार्थेणात्र चानिर्णयप्रयोजनसम्बन्धानां लक्षणपरीक्षयो-
रवकाशः न च प्रयोजनसम्बन्धनिर्णयः परीक्षां विनेति तत्परीक्षार्थं द्वितीयं सूत्रम् ।
ता. टी. ।

॥ अपापादिति ५ । ३ पाठः ।

†† अपवर्गान्ते । ५ । ३ पाठः ।

** प्रयतंते ५ पाठः ।

‡‡ आत्मनि नास्तीति ४ । ३ पाठः ।

‡‡ सदसतोः प्रमाणगम्यत्वं साहचर्य क्रियागुण्यपदेशस्तद्रहितता च विशेषः ।

अनश्च विशेषावहात्साहचर्यपहात्त्व विपर्ययः । आत्मानात्मनोः अहङ्कारविपर्ययत्वं साहचर्यमि-
च्छाद्याधारानाधारता च विशेषः । न्या. या. ।

आत्मा वा यः प्रेयात्प्रेत्य च भवेदिति अनिमित्तं जन्मानिमित्तो जन्मा-
 परम इत्यादिमान् प्रेत्यभावो ऽनन्तरचेति नैमित्तिकः सन्नकर्मनिमित्तः प्रेत्य-
 भाव इति देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां निरात्मकः प्रे-
 त्यभाव इति अपवर्गं भीष्मः * खल्वयं सर्वकार्योपरमः सर्वविप्रयोगे ऽप-
 वर्गं बहुभद्रकं लुप्यतइति कथं बुद्धिमान्त्सर्वसुखोच्छेदमचेत्तन्यममुं-
 पवर्गं रोचयेदिति । एतस्मान्मिथ्याज्ञानादनुकूलेषु रागः प्रतिकूलेषु द्वेषः ।
 रागद्वेषाधिकाराज्ञासत्येर्ष्यामायानोभादयो दोषा भवन्ति । दोषैः प्रयुक्तः शरी-
 रेण प्रवर्तमानो हिंसास्तेप्रतिषिद्धमेयुनान्याचरति । वाचा ऽनृतपरूपमूच-
 नाऽसम्बद्धानि । मनसा परद्रोहं परद्रव्याभोषसां नास्तिक्यं चेति । सेयं
 पापात्मिका प्रवृत्तिरधर्माय । अथ शुभा शरीरेण दानं परिचाणं परिचरणं
 च । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायं चेति । मनसा दयामस्पृहां
 श्रद्धाञ्चेति । सेयं धर्माय । अत्र प्रवृत्तिसाधनौ धर्माधर्मौ प्रवृत्तिशब्देनोक्ता ।
 यथा ऽन्नसाधनाः प्राणाः अन्नं वै प्राणिनः प्राणा इति । सेयं प्रवृत्तिः कुत्सितस्या-
 भिषूजितस्य च जन्मनः कारणम् । जन्म पुनः शरीरेन्द्रियबुद्धीनां निकायवि-
 शिष्टः प्रादुर्भावः तस्मिन्सति दुःखं तत्पुनः प्रतिकूलवेदनीय बाधना पीडा
 ताप इति । तद्वै मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ताः† धर्मो अविच्छेदेनैव प्रवर्त-
 मानाः संसारः॥ इति । यदा तु तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा मिथ्याज्ञा-
 नापाये दोषा अपयन्ति दोषापाये प्रवृत्तिरपैति‡ प्रवृत्त्यापाये जन्मापैति जन्मा-
 पाये दुःखमपैति दुःखापाये च आत्यन्तिको ऽपवर्गो निःश्रेयसमिति । तत्त्व-
 ज्ञानं तु खलु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातम् । आत्मनि तावदस्तीति
 अनात्मन्यनात्मेति यथं दुःखे नित्ये चाप्ये सभये जुगुप्सिते हासव्ये च यथा-
 विपर्ययं वेदितव्यम् । प्रवृत्तौ अस्ति कर्मास्ति कर्मफलमिति । दोषेषु दोष-

* स खल्वयमिति ५ । ३ पाठः । † बहु च भद्रमिति ५ । ४ । २ पाठः ।

‡ अमुमिति २ । ३ नास्ति ।

§ सूत्रकारोक्तक्रमाद्विपरीतक्रमाभिधानं भाष्यकृतो दुःखादीना मिथ्याज्ञानपू-
 र्यकत्वेन मिथ्याज्ञानस्य दुःखाद्विपूर्वकत्वेनानादित्वं दर्शयितुम् । ता टी ।

॥ दुःखादीना कार्यकारणभावः संसारः स चानादिः । न्या. धा. ।

¶ धर्माधर्मौ जन्मसाधनत्वात् प्रवृत्तिपदेन वाच्यौ न कियत्तस्याः सविक्रमत्वात् ।

निमित्तो ऽयं संसार इति प्रेत्यभावे खल्वस्ति जन्तुर्ज्जीवः सत्वः आत्मा घा
यः प्रेत्य भवेदिति निमित्तवज्जन्म निमित्तवान् जन्मोपरम इत्यनादिः प्रेत्य-
भावो ऽपवर्गान्त इति नैमित्तिकः सन्प्रेत्यभावः प्रवृत्तिनिमित्त इति सात्मकः
सन् देहेन्द्रियबुद्धिवेदनासन्तानोच्छेदप्रतिसन्धानाभ्यां प्रवर्ततइति अपवर्गे
शान्तः खल्वयं सर्वविप्रयोगः सर्वोपरमो ऽपवर्गः बहु च कृच्छं घोरं पापकं
लुप्यतइति कथं बुद्धिमान्सर्वदुःखोच्छेदं सर्वदुःखासंवि*दमपवर्गे न रोचये-
दिति । तद्यथा मधुविषसंपृक्तान्नमनादेयमिति एवं सुखं दुःखानुप*क्तमना-
देयमिति ।

त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरुद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति । तत्र नाम-
धेयेन पदार्थमात्रस्याभिधानमुद्देशः तत्रोद्दिष्टस्य तत्त्वव्यवच्छेदको धर्मो
लक्षणम् । लक्षितस्य यथालक्षणमुपपद्यते न वेति प्रमाणैरवधारणं परीक्षा ।
तत्रोद्दिष्टस्य प्रविभक्तस्य लक्षणमुच्यते यथा प्रमाणानां प्रमेयस्य च । उद्दिष्टस्य
लक्षितस्य च विभागवचनं यथा छलस्य वचनविघातो ऽर्थोऽपपत्त्या छलं
तन्निविधमिति । अथोद्दिष्टस्य विभागवचनम् ॥

* सविदपवर्गम् ४ पाठः ।

† दुःखात्ममिति १ पाठः ।

१ अनुपङ्गो ऽविनाभावः यत्रैकं तत्रैतरदिति । समाननिमित्तता वा ऽनुपङ्गः ।
यान्येव सुपसाधनानि तान्येव दुःपसाधनानीति । समानाधारता वा ऽनुपङ्गः यत्र
सुखं तत्र दुःखमिति । समानोपलभ्यता वा ऽनुपङ्गः येन सुखमुपलभ्यते तेन दुःख-
मपीति । न्या. घा. ।

§ अर्थधिकत्वोपपत्त्या ५ । ४ । २ । ३ पाठः । ॥ न्या. सू. अ. १ आ. २ सू. ५९

१ विभागस्याप्युद्देशस्यान्तर्भावात्त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरित्यनेन न विरोधः ।
विभागे ऽपि पदार्थमात्राभिधानेनोच्छेदलक्षणमस्वात् । विभागकरणं च प्रमाणांतरसत्त्वशुद्धानि
वृत्तये । लक्षणेनेतरव्यावृत्तधर्मबोधने ऽपि प्रमाणांतरभावबोधनस्याशक्यत्वात् । न्या. घा. ।
स्यादेतत् । विभागपरमेतत्सूत्रमिति वक्ष्यति । न च विभागे न्यूनाधिकसंख्याव्यव-
च्छेदार्थं एकं किं चिदुपसंयाहकमन्तरेण । न च प्रमाणत्वादन्वत्तदुपसंयाहकं न
चेदमलक्षितमुपसंयाहकमिति । न चैतत्सूत्रमस्य लक्षणपरं विभागपरत्वादिति शुद्धानि-
राकरणपरं भाष्यमथोद्दिष्टस्येति । तस्यार्थः । यद्यपि विभागपरमेतत्सूत्रं तथापि
प्रमाणपदसमभिव्याहृतं सत्सामर्थ्यात्प्रमाणत्वमपि लक्षयतीति । तथा हि प्रमी-
यते ऽनेनेत्यस्य याव्यस्यार्थं प्रमाणपदप्रयोगः । प्रमा च स्मृतेरन्या ऽर्थोऽप्यभिधारी
स्यतन्त्रः परिच्छेदः । तस्माद्विभागपरादपि सूत्रात् प्रतीयमानं प्रमाणमामान्यलक्ष-
णमपेक्षितं एहीतमिति प्रमाणत्वोपस्थापितानां प्रत्यक्षादीनां युक्तो विभागः । ता. टी. ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि ॥ ३ ॥

अक्षस्याक्षस्य प्रतिधिपय* वृत्तिः प्रत्यक्ष घृतिस्तु सन्निकर्षो ज्ञान वा ।
यदा सन्निकर्षस्तदा ज्ञान प्रमितिः यदा ज्ञान तदा हानोपादानोपेक्षानुद्भय. †
फलम् । अनुमान मितेन लिङ्गे† नार्थस्य पश्चान्मानमनुमानम्‡ । उपमान॥
सामीप्यज्ञान यथा गौरेव गजय इति । सामीप्य तु सामान्ययोगः । शब्दः
शब्दयते ऽनेनार्थ इत्यभिधीयते चाप्यते उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समा-
ख्यानिर्वचनसामर्थ्याद्बोद्धव्यम् । प्रमीयते ऽनेनेति करणार्थाभिधानो हि प्रमा-
णशब्दस्तद्विशेषसमाख्याया अपि तथैव व्याख्यानम् । किं पुन. प्रमाणानि प्रमे-
यमभिसम्भवन्ते अथ † प्रमेय व्यधतिष्ठन्त* इति । उभयथा दर्शनम् । अस्त्यात्मे-
त्याप्रोपदेशात्प्रतीयते । तच्चानुमानमिच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मने लि-
ङ्ग† मिति । प्रत्यक्षं युञ्जानस्य योगसमाधिजमात्ममनसोः सयोगविशेषाद्वात्मा
प्रत्यक्ष इति । अग्निराप्रोपदेशात्प्रतीयते ऽचाग्निरिति प्रत्यासीदता धूमदर्श-

• प्रतिगतमत्र प्रत्यक्षमिति प्रादिसमाम् । भाष्य तु फलितार्थक्यनपरम् ।
अन्यथा ऽव्ययीभावसमासाश्रयणे ऽतस्येति पट्टीश्रवणानुपपत्ते । न्या वा । इदं च
ध्रुत्यसिनिमित्तमात्रम् । प्रवृत्तिनिमित्तत्वे हीन्द्रियगतेषु गुणसामान्यादिषु धर्मि-
चार. । अर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वं तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । ता टी १ वृत्तित्यापार. ।
† सन्निकर्षस्य व्यापारत्वे प्रमिति* फल ज्ञानस्य व्यापारत्वे हानादिबुद्धयः फलमिति
विवेकः । उपादानबुद्धिरित्यस्योपादानघर्षणयो बुद्धिरिति नार्थः । उपादेयमिदं सलिल
मिति बुद्धिरनागतोपादानविशिष्टं सलिलमालम्ब्यमाना न साक्षात्कारयती सलिल-
मात्रसाक्षात्कारस्तु स्यात् न च तन्मात्रमस्य फलमपि तूपादेयता सा च परोक्षा
ऽनागतत्वात्तस्माद्दुषादीयते ऽनेनेत्युपादानमुपादानं चासौ बुद्धिरित्युपादानबुद्धिः
चादावालोचते तोये सज्जातीये दृष्टक्षरविषामापशमनहेतुभाषण्य स्मृतिधीजस्रकारोद्गीधेन
स्मरणे सज्जातीयमिदमिति निह्वपरामर्शं एव साक्षात्कारफलम् । तस्योपादानकारणत्वात् ।
लिङ्गे धिनश्यदधस्यध्याप्तिस्मरणसहकारित्वृश्यमानस्य सलिलस्य विषासोपशमनहे-
तुतया अनुमानमुपेनोपादानबुद्धिरित्युच्यते । एवं हानबुद्ध्यादिकमपि बोध्यम् । ता टी ।

‡ निह्वन इति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

§ च यत् इत्यध्याहारः । तेनानुमितिकारणोभूतनिह्वपरामर्शमिधानालस्य प्रमाणात्तो
पपद्यते । अनुमित्यभिधाने तु प्रमाणात्ता मापपद्येत । हानादिबुद्धिकारणत्वाद्बुद्धिनिमित्तरेव प्रमाण-
नेति यदापुनमेव वा भाष्य व्याख्येयम् । न्या वा ।

॥ उपमानम् उपमानम् ५ । २ । ३ पाठः ।

¶ प्रतिप्रमेयमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

** यकैकस्मिन् प्रमेये बहूना प्रमाणाणां व्यापार एकैकस्यैव चेत्कर्मः ।

† न्या सू अ १ वा १ मू १० ।

नेनानुमीयते प्रत्यासन्नेन च प्रत्यक्षत उपलभ्यते । व्यवस्था पुनरग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इति । लौकिकस्य स्वर्गं *न लिङ्गदर्शनं न प्रत्यक्षम् । स्तनयिद्वुशब्दे श्रूयमाणे शब्दहेतोरनुमानम् । तत्र न प्रत्यक्षं नागमः । पाणौ प्रत्यक्षत उपलभ्यमाने नानुमानं नागम इति । सा चेयं प्रामितिः प्रत्यक्षपरा जिज्ञासितमर्थमाप्नोपदेशात्प्रतिपद्यमानो लिङ्गदर्शनेनापि बुभुत्सते लिङ्गदर्शनानुमितं च प्रत्यक्षतो दिदृक्षते प्रत्यक्षत उपलब्धे ऽर्थे जिज्ञासा निवर्तते । पूर्वोक्तमुदाहरणम् । अग्निरिति प्रमातुः प्रमातव्ये ऽर्थे प्रमाणानां सम्भवाः ऽभिसंग्रहः असम्भवा व्यवस्येति ।

इति तिसूचीभाष्यम् ।

अथ विभक्तानां लक्षणमिति ।

इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षोदुत्पद्यते यज् ज्ञानं ऽतत् प्रत्यक्षम् । न तर्ही-
दानौमिदं भवति आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति ।
नेदं कारणावधारणमेतावत्प्रत्यक्षे कारणीमिति किं तु विशिष्टकारणधचन-

* न लिङ्गदर्शनप्रत्यक्षमिति ४ । ३ पाठः ।

† सङ्कोचे ऽभिसंग्रहः असङ्कोचे व्यवस्येति ५ । ४ । ३ । ३ पाठः ।

‡ अत्र च यत इत्यध्याहृत्य यत्तदोर्नित्याभिमन्यन्धात्तत्प्रत्यक्षमिति प्रमाण-
वाचि प्रत्यक्षपदं योजनीयम् ।। वा. ता. टी. । सूत्रार्थः समानासमानजातीयविशेषक-
त्वम् । न्या. वा. समानजातीयमनुमानादि असमानजातीयं प्रत्यक्षाभासप्रमेयादि-
तेभ्यो विशेषकत्वं विशेषस्तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । यः खलु कुतश्चिद् व्यामोहा-
त्समानासमानजातीयव्यावृत्तं तद्रूपं न शक्नोति यहीतुं सो ऽनेन लक्षणेन बोध्यते
एवंलक्षणं प्रत्यक्षमिति । तस्मात् सामान्यतः सिद्धयिविक्तप्रत्यक्षमात्रानुवादेन
लक्षणविधानपरिमितं सूत्रम् । इतस्त्वधगतलक्षणस्तेनैव विविच्य प्रत्यक्षत्वत्वं गृह्णा-
तीति समानासमानजातीयव्यवच्छेदः सूत्रार्थ उक्त इति । ता. टी. । सन्निकर्षः पुनः
थोडा भिद्यते संयोगः संयुक्तसमवायः संयुक्तसमघेतसमवायः समवायः समघेतसमवायः विशेषण
विशेष्यभावश्चेति । द्रव्यप्रत्यक्षे संयोगः । द्रव्यगतरूपादिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः । रूपादिगतसा-
मान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमघेतसमवायः । शब्दप्रत्यक्षे समवायः । तद्गतसामान्यप्रत्यक्षे समघेतसम-
वायः । समप्राप्ताभावपरिधिष्वेवविशेष्यभावः ।

मिति* । यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारण तदुच्यते यत् समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निरर्ततइति । मनसस्तर्हीन्द्रियेण सयोगो वक्तव्यः । भिद्यमानस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नाय भिद्यतइति समानत्वात्त्रोक्त इति । यावदर्थे वै नामधेयशब्दाः तैरर्थसम्प्रत्ययः अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहारः । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षा-

* कारणायधारण कारणान्तरव्यवच्छेद* । विशिष्टकारणमसाधारणकारणम् । आत्ममनसयोगस्य ज्ञानमात्रं प्रति कारणत्वान्नवशेषे ऽप्रथमं इति भावः । इन्द्रियमनसयोगस्य चन्द्रियार्थसन्निकर्षकथननेदात्तत्वान्मानसे मुष्पादिसाक्षात्कार इन्द्रियार्थसन्निकर्षसत्त्वे । पीन्द्रियमनसन्निकर्षाभावेनाध्यापकत्वाद्वा ऽनुक्तिः । अतएव दिव्यप्रकाशसयोगस्य विषयगतानां रूपमदृष्टानकरूपत्वत्वानामनुक्तिः । तथामध्यापकत्वात् । सकारणस्य सासाधारणत्वाभावात् ।

† समानत्व आत्ममनसयोगेन । रूपज्ञान रमज्ञानमिति विषयेणाभेदाप्यन्मनसा भिन्नाः प्राभाषातः । अतीन्द्रियवृत्तित्वाद्वा विषयावृत्तित्वाद्वा मनावृत्तित्वाद्वा न्या या । ननु इन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रत्यक्षे न कारणं चतु शोत्रयोरप्राप्यकारित्यात् । तयोरप्राप्यकारित्यं च सान्तरपदद्वयात् पृथुतरपदद्वयाच्च । न हि गानरुन विषयसयोगः सम्भवति । यनादीनां पृथुतराणामध्युपलम्भाच्च तावत्परिमाणकनास्यपरिमाणकस्य चतुर्थः सयोगः सम्भवति इति शेषः । सान्तरपदद्वयादित्यस्य श्रेता साध्याव्यतिरेकात् । सयोगमात्रेण पृथुतरस्यापि यद्व्यापयते चतुर्थो यद्व्यापयतेसमानपरिमाणकत्वस्य प्रत्यक्षे ऽनपेक्षणीयत्वात् । चतु प्राप्यकारि इन्द्रियत्वाद् प्राणादित्यनुमानात्प्राप्यकारित्यसिद्धिः । प्राणादावपि विप्रतिपत्तेः तु इन्द्रिय प्राप्यकारि कस्यात्वाद्वास्यादिवर्दिति साधनीयम् । कारणमात्रे ऽप्राप्यकारित्यं वदन्तु तथा सति सर्वत्र कार्योत्पत्तिप्रसङ्गनेन साधनीयम् । अत्र धार्तिके तात्पर्यंटीकाया च विस्तरः । मूत्रे इन्द्रियार्थसन्निकर्षात् सुपदु खे अपि भवतस्तद्व्युदासार्थमाह ज्ञानमिति न्या या ।

‡ इह द्वयी प्रत्यक्षज्ञानविकल्पिका सन्निकल्पिका चेति । तत्रोभयी इन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रत्यक्ष ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणैः सदृशीतापि न स्वशब्देनोपात्ता तत्र विप्रतिपत्तेस्तत्राधिकल्पिकाया पदमव्यपदेश्यमिति सन्निकल्पिकायाश्च ध्यवसायात्मकमिति । तत्र ध्यपदेशेण विशेषणमुपलक्षणं वा नामजात्यादि तत्कर्म ध्यपदेश्य विशेष्यमिति यावत् । सर्वे हि सन्निकल्पक विशेषणविशेष्यभावेन वस्तुपुत्रवर्तते । अविद्यमान ध्यपदेश्य यस्मिंस्तदव्यपदेश्यम् । ज्ञात्यादिस्यरूपाधगाहि न तु ज्ञात्यादीनां मिथो विशेषणविशेष्यभावावगाहीति यावत् । तत्र नामरहितमविकल्पक नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतप्रपाचिकीर्णरूपन्यस्यति यावदर्थे वै इत्यादि । ता टी अर्था हि सर्वत्रा सर्वथा सर्वत्र नामधेयेनान्विता नास्ति सो ऽर्था य कदा चिचामधेयेन धियुज्यते तदनेन नामधेयतादात्म्यमर्थानाम् । अत्र हेतुमाह तैरर्थप्रत्यय इति । अर्था हि प्रतीयमाना नामधेयैरूपेतास्तत्सामानाधिकरण्येनाद्यगम्यन्ते गौरित्यर्था ऽश्व इत्यर्थ इति । न चोपायतया सामानाधिकरण्यं घटते न हि चतुरादिमामानाधिकरण्यं रूपाद्यनुभवति नापि ज्ञायमान उपाय उपेयसामानाधिकरण्यमनुभवति न हि भवति धूमो ऽय घन्दिरिति । अपि चाशब्दापाये ऽनुमेयादौ न शब्दसमोदनाधिगमो भवेदस्ति तु तस्मात्तै शब्दै सह समाना

दुत्पन्नमर्थज्ञान रूपमिति वा रस इत्येव वा भवति रूपरसशब्दाश्च विषय-
नामधेयम् । तेन व्यपदिश्यते ज्ञानं रूपमिति जानीते रस इति जानीते ना-
मधेयशब्देन व्यपदिश्यमान सच्च शब्द प्रसज्यते अत आह । अव्यपदेश्य-
मिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धे उर्थज्ञानं तन्नामधेयशब्देन व्यपदि-

धिकरणस्वार्थस्य प्रत्ययो ऽतो नामधेयात्मानो ऽर्थाः । किञ्च गवादिषु वृत्तादिषु
च शब्दापकर्षे अर्थप्रत्ययापकर्षोत्तदुत्कर्षे स्वर्थप्रत्ययोत्कर्षोत्प्रत्ययस्य च प्रत्येत्यो
त्कर्षोधीनोत्कर्षत्वात्नामधेयोत्कर्षणार्थोत्कर्षो ऽर्थस्य तादात्म्य कथयति । तद्विद
समः प्रयोजन सम्प्रत्यय इति । अर्थसम्प्रत्ययाच्च व्यवहार । ततश्चाविषयादात्प्र-
माण सन्नामधेयतादात्म्य साधयत्यर्थानामित्यर्थः । तथा चार्थाना नामधेयात्मक-
त्वात्तद्गोचरमालोचनमपि नामगोचरमित्यर्थवन्नामधेयेन व्यपदिश्यमान शब्द
प्रसज्यते इति । न शब्दप्रमाणकतया शब्दमपि तु शब्दे वात शब्द शब्दश्चास्य
विषयत्वेन जनको ऽर्थतादात्म्यात् । तथा च नाविकल्पं शब्दरहितमस्तीति तात्प-
र्यार्थं । तदस्य निराकरणमप्यपदेश्यमिति । यदिदमनुपयुक्ते शब्दार्थसम्बन्धे उर्थ-
ज्ञान तन्नामधेयेन न व्यपदिश्यते । अयमभिसन्धिः । सामानाधिकरण्येन शब्दा-
त्मकत्वं रूपादीनामभिधीयमान शब्दब्रह्मात्मकत्वं बोध्येत श्रूयमाणगौरित्या-
दिपदभेदात्मकत्वं वा । न तावदाद्य' कल्प. । न खल्वस्मदादिसमस्तदर्शनप-
थातिवृत्तेन शब्दब्रह्मणा रूपादीनामस्ति सामाधिकरण्यप्रतीतिलौकिकाना श्रूयमा-
णशब्दसामानाधिकरण्येन तु तादात्म्यप्रसाधने ऽनुपयुक्तशब्दसम्बन्धस्य बालमू-
कादेः रूपादिज्ञानेषु नास्ति श्रूयमाणशब्दगन्धो ऽपि प्रागेव तु तत्सामानाधिकर-
ण्यम् । न तु तेषामपि प्राग्भवीयशब्दभावनाऽनुगमेन तत्सामानाधिकरण्यमिति
साप्रतम् । न खलु रूपाद्यात्मनः शब्दस्य रूपादिवैशद्येनावैशद्य सम्भवति ।
युगपद्वैशद्यवैशद्यरूपविहृद्गर्भयोगेन भेदप्रसङ्गात् । वैशद्ये तु व्युत्पन्नद्रव्यव्युत्प-
न्नो ऽपि शब्दैर्व्यवहरेत् । न तु सम्बन्धग्रहणमपेतेत । न च तादात्म्यादन्यद्वाच-
कत्वं शब्दाना यत्र सम्बन्धग्रहापेता भवेत् । न च तादात्म्ये ऽपि कल्पितभेदाना
वाच्यवाचकभावः तथा सति न सामानाधिकरण्य स्यात् । न ह्यस्ति सम्भवो
भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रथा चेति । तस्मादव्युत्पन्नानामस्ति शब्दरहित
रूपादिषु निर्विकल्पक प्रत्ययमिति । न केवलमव्युत्पन्नाना व्युत्पन्नानामव्यस्ती
त्याह । एहीते ऽपि च शब्दार्थसम्बन्धे इति । अस्यार्थस्य साक्षादिमद्रूपस्याय
गकाराद्वोकारो नामधेयमिति सम्बन्धग्रहणस्वरूपम् । न त्वय पिण्डो इत्यशब्द
इति प्रत्ययः । तस्माद्विचयेरेव शब्दार्थयोः सम्बन्धग्रहात्तन्मूलत्वाच्च शब्दार्थव्य
वहारस्य न शब्दपुर सरमपि ज्ञान सामानाधिकरण्यमात्मनो ऽर्थस्यावगमयति ।

श्यते । गृहीते ऽपि च शब्दार्थसंबन्धे ऽस्यार्थस्याय शब्दो नामधेयमिति । यदा तु सो ऽर्थो गृह्यते तदा तत्पूर्वस्मादर्थज्ञान विशिष्यते तदर्थविज्ञान तादृगेव भवति * । न चा ऽप्रतीयमानेन व्यवहार* तस्याच्येयस्यार्थस्य सञ्ज्ञाशब्देनेतिकरणयुक्तेन निर्दिश्यते रूपमिति ज्ञान रस इति ज्ञानमिति । तदेवमर्थज्ञानकाले स न समाख्याशब्दो व्याप्रियते व्यवहारकाले तु व्याप्रियते । तस्मादशब्दमर्थज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमिति । योष्मे मरीचयो भौमेनोष्मणा सप्तृष्टा. स्पन्दमाना दूरस्थस्य चक्षुषा सन्निकृष्यन्ते तत्रेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्बुद्धकमिति ज्ञानमुत्पद्यते । तच्च प्रत्यक्ष प्रसज्यतइत्यत आह । अव्यभिचारीति † । यदतस्मिंस्तदिति तद्बुद्धिभिवारि यतुतस्मिंस्तदिति तदव्यभि-

यत्तु शब्दानुपायेपि ज्ञाने शब्द पूर्व सम्भवति तद्गृहीतसङ्केतस्य प्रथममिन्द्रियार्थसन्निकर्षादालोचनेन शब्दससर्गरहितेनालोचिते ऽर्थमात्रे तस्यार्थस्य शब्दभेदेन सम्बन्धाच्छब्दविषय सस्कार प्रयोध्यते । स प्रबुद्ध शब्दस्मृति जनयति । तेन व्युत्पन्नस्य निर्दिशकत्वात् पराञ्च प्रत्यया शब्दानुपाया अपि शब्दपुर सरा जायन्ते । तस्माद् व्युत्पन्नानामपि नामधेयस्मरणाय पूर्वमेपितथ्यो धिनैश्च नामधेयमर्थप्रत्यय । तदेवमर्थज्ञानकाले न समाख्याशब्दो व्याप्रियते प्रतीयमानतया व्यवहारकाले परप्रत्यायनकाले तु व्याप्रियते कारणतया तदनेन गोपालाविषा लादीना सञ्ज्ञानिवेशन तासु व्यक्तियु व्यवहारोत्कर्षहेतुर्नाशोत्कर्षहेतुरित्यपि सूचित भवति । तस्मादधिकल्पप्रत्ययविरोधेनाध्यपदेत्यपदेनास्यैवाधिकल्पस्य शब्दार्थव्याधिरहितता सूचितेत्याशयदानुपसहरति तस्मादिति । ता टी ।

* तस्य स्वर्थज्ञानस्यान्य समाख्याशब्दो नास्तीति येन प्रतीयमान व्यवहाराय कल्पेतिति ५ । ४ । २ पुस्तकव्यधिक पाठ ।

† तस्मादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

‡ अर्थस्यैव व्यभिचार* स च प्रतीयमानरूपाभावरूप । यथा मरीचियु प्रतीयमानतो यत्याभाय तद्विषयस्त्वानु ज्ञानस्य व्यभिचारित्वमिति कश्चित् । विशेष्यादृतिधर्मावगाहित्याज ज्ञानमेव व्यभिचारीति । न्या वा । यद्यपि सामान्यलक्षणैश्च व्यभिचारिणो निरस्ता प्रत्ययास्तदपेक्ष च विशेषलक्षणम् । अन्यथा ऽनुमानादिप्रदेव्यव्यव्यभिचारि पदमुपादेय स्यात्तथा ऽपि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ । द्वयो हि प्रमाणाना गति किं चित्सत्तामात्रेण प्रमासाधन यथा प्रत्यक्ष न हि चक्षुरादीना यद्वय प्रमायामुप युज्यते ऽपि तु मत्तैश्च । अनुमानादीनि तु स्वज्ञानेन प्रमासाधनानि । न खल्वदृहीत लिङ्ग वा शब्दो वा ऽऽगमसहित सादृश्य वा यथाविषयमादधाति प्रमाम् । तत्राऽनुमानस्य प्रमोपजननात्प्रागेवाथैव्यभिचारपदहणमपेत्यते नान्यथा तत् प्रमा

चारि प्रत्यक्षमिति । दूराच्चक्षुषा ह्ययमर्थे पश्यन्नावधारयति धूम इति घा रेणुरि-
ति घा तदेतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमनवधारणज्ञान प्रत्यक्षं प्रसज्यतइत्यत
आह । व्यधसायात्मकमिति* । न चैतन्मन्तव्यम् । आत्ममन सन्निकर्षजमेवा-
ऽनवधारणज्ञानमिति । चक्षुषा ह्ययमर्थे पश्यन्नावधारयति यथा चेन्द्रियेणो-
पलब्धमर्थे मनसोपलभते एवमिन्द्रियेणानवधारयन्मनसा नावधारयति ।

सिध्यतीति । शब्दादौ तु यद्यपि प्रमोपजनन प्रति नार्थाव्यभिचारशङ्कापेक्षा
तथापि शक्यमतिरोहितार्थमन्त्रमध्यपतितस्य द्वागित्येव प्रतीयमानार्थस्यापि
सृष्टेव नर्फरीतुर्फरीतू इत्येवमादेर्मन्त्रस्याप्तप्रणेतृकतया सामान्यतो ऽर्थोव्यभिचा-
रित्वं यहीतुम् । आत्सर्गिक हि शब्दानामर्थपरत्वमत एव निगमनिस्तसहा-
याम्स्ततो ऽर्थमवधारयन्ति । एव यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णीति आप्तवाक्यश्रवणादेव
मुद्गसादृश्यज्ञानस्यानुपजनितफलस्यापि शक्यं तदर्थोव्यभिचारित्वं निरखेतुम् ।
प्रत्यक्षस्य तु प्रमाणस्यात्यन्तपरोक्षस्योपलम्भ एव प्रमोपजननात् प्राग् दुर्लभः
प्रागेव तु तस्यार्थोव्यभिचारित्वम् । यद्यपि च सवेदनप्रामाण्यपत्ते ऽपि तत्सवे-
दन मनसा सुलभ तथा ऽपि न तन्मात्र प्रमाणमपि त्वसाधारणेन्द्रियार्थसन्निकर्ष
सहायमिति तत्सहायस्य तस्य परोक्षत्वमेव । तेन प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्य-
भिचारैणैवाव्यभिचारज्ञानं न स्वरूपत इत्येतत्प्रमाणान्तरैभ्यो व्यावृत्तमसाधारण
प्रत्यक्षस्य रूपमापयितुमव्यभिचारिपदोपादानम् । अथ वा प्रत्यक्षाव्यभिचार एवा-
नुमानादव्यभिचारे कारणम् । न ह्यस्ति सम्भवेो व्यभिचारितप्रत्यक्षरहीतपक्ष
धर्मताक तर्कसहायप्रत्यक्षरहीताविनाभाव वा ऽनुमान व्यभिचरतीति । यत्तु
बाधितविषय सत्प्रतिपत्तित वा ऽनुमान तदपि यद्यपि प्रथम व्याप्तिग्रहणदोषेण
न खण्डित तथापि खण्डनोत्तरकाल सो ऽपि प्रतीयते । तथा च व्याप्तियाहि
प्रत्यक्ष तत्रापि व्यभिचरतीति । एवमागमो ऽपि साक्षात् क्व वित्पारम्पर्येण प्रत्य-
क्षपूर्वकस्तद्व्यभिचारेणैव व्यभिचरति । आगमव्यभिचारेण चोपमानव्यभिचारो
व्याख्यात । तदेव प्रत्यक्षाव्यभिचारेण प्रमाणानामव्यभिचारो ऽस्तीति प्रत्यक्षस्यैव
विशेषणमव्यभिचारिपद चकार नेतरेषा प्रमाणानाम् । न ह्यस्ति सम्भवस्तन्मूल
प्रत्यक्षमव्यभिचारि तानि च व्यभिचारीणीति । सो ऽय विशेष प्रमाणान्तरैभ्य
प्रत्यक्षस्य । तस्मात्सुष्ठूक्त शीघ्रे प्ररीक्ष्य इति । ता टी •

* अव्यभिचारिपदेनैव सशयज्ञानमपि परास्तम् । नो खलु सशयज्ञान विक-
ल्पमानवस्तुगोचर तद्रूप वस्तु प्रापयति । अप्रापयज्ज्ञापदर्शित कथं सवादकम् ।
असवादकं च कथमव्यभिचारि । तस्मादव्यभिचारिपदेनैव सशयज्ञाने निरस्ते
सविकल्पप्रत्यक्षाधरोधार्यमुपादीयमान व्यवसायात्मकपद सशयज्ञानप्रत्यक्षतापा-
करणमन्याधिनेति । व्यवसायात्मकपद साक्षात्सविकल्पस्य वाचकम् । तथा

यच्चैतदिन्द्रियानवधारणपूर्वक मनसा ऽनवधारण तद्विशेषापेक्ष विमर्शमात्रं*
 सशयो न पूर्त्रमिति । सर्वत्र प्रत्यक्षविषये चातुरिन्द्रियेण व्यवसायः† उपहृते-
 न्द्रियाणामनुव्यवसायाभावादिति । आत्मादिषु सुखादिषु च प्रत्यक्षलक्षणं
 यत्कव्यमनिन्द्रियार्थसन्निकर्षणं‡ हि तदिति । इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रि-
 येभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानोन्द्रियाणि नियतविषयाणि सगुणाना
 चैवामिन्द्रियभाव इति । मनस्त्वभौतिक सर्वविषयः§ च नास्य सगुणस्येन्द्रिय-
 भाव इति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे सन्नधिमसन्नधि चा॥स्य युगपच्छानानु-
 त्यक्तिकारण यद्व्याम इति । मनसश्चेन्द्रियभावात्० च वाच्य लक्षणान्तरमिति ।
 तन्वान्तरसमाचाराच्चे**तत्प्रत्येत्यमिति । परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि
 तन्वयुक्तिः । व्याख्यात प्रत्यक्षम्†† ।

हि । व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यनर्थान्तर स एवात्मा रूप यस्य तत्स-
 यिकल्पक प्रत्यक्षम् । ता टी अत्रैव सर्वकल्पस्य प्रत्यक्षत्वाभावात्पूर्वपक्षस्य प्रत्यक्षत्वसा-
 धन च विस्तरेण तात्पर्यटीकायाम् ।

* तद्विमर्शेति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

† पञ्चान्नमनसानुव्यवसाय इति ५ । ४ । २ पुस्तकेष्वधिक पाठः ।

‡ अनिन्द्रियजमिति ५ । ४ । २ पुस्तकपाठः ।

§ मनः सर्वविषय स्मृतिकारणसयोगाधारत्वात् आत्मयत् । सुखयाहकसयोगा-
 गाधिकरणत्वात् समस्तेन्द्रियाधिष्ठातृत्वाच्चात्मयदिति न्यायः । अत्र भौतिका
 भौतिकत्वरूपमिन्द्रियमनसोर्धर्म्ये मनसो नित्यत्वेन तत्रापठितस्य भौतिकत्वस्याभावस्यागुण-
 गमासम्भवात्तयोर्जन्यमात्रधर्मत्वात्तथाप्ये चोत्रस्य चाभौतिकत्व पाठानुपपत्तिप्रसङ्गाद् धातिके
 दृष्टान्तम् । प्राणादीनि यथा स्यगुणन गन्धादिना वाद्य गन्धादि बोधयन्ति नेधे स्यगुणेन शब्देन
 यात्र वाद्य शब्द बोधयति तन्मनायत् चोत्रमपि प्राणादिभूत्रे न पठितव्यमित्यापत्या सगुणाना
 चैवामिन्द्रियभाव इत्यपि धार्तिके दृष्टितम् ।

॥ सति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

† भावाच्च वाच्यमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

** शास्त्रान्तरे मनस इन्द्रियत्वमुक्तमत्र च न दृष्टितमतस्तस्य स्वमतेऽधोन्द्रियत्वमिदमि-
 त्यनुमीयतइति भावः ।

†† ज्ञानादीना व्यस्तानामेवात्मलक्षणस्येपि इच्छाप्रयत्नहेतुमुल्लेखे ज्ञानात्प्रात्मनो निहू-
 मिति भूयसा दूषे पाठाद्गुणनविधातोऽर्थविकल्प्यापपत्त्या इत्यमिति समस्तस्य लक्षणत्वाच्चेतसूत्र-
 पठिताना समस्ताना इत्यल्लक्षणत्वमुक्त व्यस्तानामिति सन्देहे प्रत्येकं विशेषज्ञानामनुमानमुत्तरा
 द्यविषयवसशयश्रावर्तकत्वेन समस्तानामेव लक्षणत्वमिति धार्तिकम् ।

अत्रैव सतो र्थाविज्ञानमिति कल्पना पोढमिति सत्सप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणा सुष्टिजन्य-
 तत् प्रचक्ष्ममिति च तन्प्राप्तरीयतलक्षणानि सर्वेषामेव विज्ञानानामवशज्याः द् व्यापृत्तेरनुपपत्त्या
 प्रत्यक्षादिपदैर्वाच्यस्य कल्पनाऽपोढत्वानुपपत्त्या च सशये तितपसङ्गाच्च विस्तरेण दृष्टितानि
 धार्तिके तत् प्रशानुसन्धेयानि ।

अथ* तत्पूर्वकं। त्रिविधमनुमानं पूर्ववच्छेषवत्सामान्यते दृष्टं च ॥ ५ ॥

* अत्रानुमानमिति सिद्धवत् प्रमाणविशेषरूपलक्ष्यानुधाद एव नाप्रत्यक्ष प्रमाणमित्यप्रामाण्यमनुमानस्य सूत्र प्रतिष्ठितिः । दृष्टप्रामाण्याप्रामाण्यविज्ञानव्यक्तिसाधर्म्येण हि कासा चिद् व्यक्तीनां प्रामाण्यप्रामाण्य वा विदधीत दृष्टसाधर्म्ये चानुमानमेवेति कथं तेनैव तस्याप्रामाण्यम् । अपि चानुमानमप्रमाणमिति वाक्यप्रयोगो ऽत्र विप्रतिपक्ष सन्दिग्ध वा पुरुष प्रत्यर्थवान् न च परपुरुषवर्तिनो देहधर्मो अपि सदेहाज्ञानविपर्यया गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षा वीक्ष्यन्ते । न च तद्वचनात् प्रतीयन्ते वचनस्यापि प्रत्यक्षादन्यस्याप्रामाण्योपगमात् । पुरुषविशेषमनधिकृत्य तु वचनमनर्थकं प्रयुञ्जानो नाय लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तवदनवधेयवचनः स्यात् । तस्मादकामेनापि प्रमाणमनुमानमुपेतव्यमिति लक्ष्य प्रमाणभेदमनुमानमून्य तत्पूर्वकमिति लक्षणं विधत्ते । अथेति । आनन्तर्ये । उक्तं प्रत्यक्षमनुमानस्य हेतुरिदानीमनुमानं हेतुमद् व्युत्पाद्यते इत्यर्थः । ता टी ।

† तानि ते तत्पूर्वकं यस्य तद्विदं तत्पूर्वकम् । यदा तानीति विग्रहस्तदा समस्तप्रामाणाभिसम्बन्धात्सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्य वर्णितं भवति । पारम्पर्येण पुनस्तत् प्रत्यक्ष एव व्यवतिष्ठतइति तत्पूर्वकत्वमुक्तं भवति । यदापि विवेकात् ते पूर्वकं यस्मेति ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वकं यस्य प्रत्यक्षस्य तद्विदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षमिति । ते च द्वे प्रत्यक्षे लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनमाद्य प्रत्यक्ष लिङ्गदर्शनं द्वितीयम् । बुभुत्सावतो द्वितीयाल्लिङ्गदर्शनात् सस्काराभिव्यक्त्युत्तरकाल स्मृतिः स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनमयं धूम इति । तद्विदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुपेक्षमाणं परामर्शरूपमनुमानं भवति । यदा पुनस्तत् पूर्वकं यस्य तद्विदं तत्पूर्वकमिति तदा भेदस्याविवक्षितत्वाल्लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनानन्तरं लिङ्गदर्शनसम्बन्धस्मृतिभिलिङ्गपरामर्शो विशिष्यते । न्या वा ।

अत्र पूर्वसूत्रात् ज्ञानपट सम्बन्धनीयं तेन प्रत्यक्षपूर्वकं ज्ञानमनुमानमिति लक्षणं पर्यवस्यति । तेन प्रत्यक्षजन्ये सस्कारे नातिव्याप्तिरिति धार्तिकम् ।

‡ अत्र लिङ्गस्य प्रसिद्धसदसंदिग्धभेदेनानुमानस्य त्रैविध्यान्तरं धार्तिकं प्रदर्शितम् । प्रसिद्धमिति पदे व्यापकं सदिति सजातीयेऽस्ति असद्विधमिति सजातीयाविविधाभावोति तदव्याख्यानं च तत्रैव । पूर्ववदादिपदेषु प्रदर्शिते कारणेन कार्यानुमानमित्यादि भाव्ये कारणस्याव्याप्यत्वेन तेनानुमानासम्बन्धमाशङ्क्य कारणज्ञानेन कार्यज्ञानमित्याशयो धार्तिके दर्शितः । एव शेषवदित्यत्रापि ।

§ अत्रान्यपी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति भाष्योक्तत्रैविध्यादन्यत् त्रैविध्यं सूत्रपटकस्य कनपटानामेकवाक्यतया पूर्ववच्चाम साध्यव्यापकं शेषवदिति समाने ऽस्ति सामान्यतरवावृष्टं चशब्दात् प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेत्येव चतुर्लक्षणा पञ्चलक्षणा मनुमानमिति सूत्रव्याख्यान्तरं च धार्तिकरुतोक्तम् । अथाधितविषयमसत्प्रतिपक्षं पूर्ववदिति धुव

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्यन्धदर्शनं लिङ्गदर्शनं चाभिस-
 म्वध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः सवद्दुयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्वध्यते । स्मृत्या
 लिङ्गदर्शनेन चाऽप्रत्यक्षा ऽर्थो ऽनुमीयते । पूर्ववदिति यच्च कारणेन कार्यमनु-
 मीयते* यथा मेघोन्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तद् यच्च कार्येण कारणमनु-
 मीयते । पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसो ऽनुमीयते
 भूता वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टं ब्रज्यापूर्वकमन्यच्च दृष्टस्याऽन्यच्च दर्शनमिति ।
 तथा चादित्यस्य तस्मादस्त्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य ब्रजेति† अथ वा पूर्व-

दृष्ट्वा शेषवदित्येका विधा । सामान्यतो ऽदृष्टमिति द्वितीया । शेषवत् सामा-
 न्यतोदृष्टमिति तृतीया । तदेव त्रिविधमनुमानं तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् एकं पञ्च-
 लक्षणमिति तात्पर्यटीका । प्रत्यक्षागमाविरुद्धं चेति चकारेणास्त्यतिपक्षत्वमपि दृष्टि
 मिति तत्रैव । तेनाद्याधितविषयमस्त्यतिपक्षं साध्यस्यापकमिति त्रिशेषात्रयं लभ्यते । तत्र
 शेषवदिति सामान्यतो ऽदृष्टं चेत्यनयोः दृष्ट्याजने चतुर्लक्षणं द्वयम् । उभयोर्मेलनेन सम्बन्धे
 पञ्चलक्षणं तृतीयमिति बोध्यम् ।

* कारणाज्ञानेन कार्यानुमानं कारणमामानाधिकरण्येन वा कार्यानुमानं न विधत्तं
 कारणज्ञानमन्वेषाव्यापककार्यज्ञानासम्भवात्तयोर्व्यधिकरणत्वाच्च । किं तु कार्ये कारणवि-
 शेषणात्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयते इति सूत्रार्थः । एव शेषवदित्यत्रापि कार्यदर्श-
 नेन कारणं कार्यस्याङ्गभूतमनुमीयत इति बोध्यम् । भाष्योक्तोदाहरणयोः प्रयोगाकारश्च
 वृष्टिमन्त एते मेघाः गम्भीरध्वानवत्ये सति बहुबलाकावत्ये सति अचिरप्रभावत्ये
 सति उच्यते इत्याद् वृष्टिमन्मेघवदिति । उपरिवृष्टिमद्वेशमन्विनी नदी स्रोतः-
 शीघ्रत्ये सति पूर्णफलकाष्ठादिवहनवत्ये सति पूर्णत्वात् पूर्णवृष्टिमवदोवदिति ।
 भविष्यति भूता वेति कालस्याविवक्षितत्वाच्च । कश्चित्काल उपादेय इति न्या वा

† देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति त्रयवृष्टिप्रत्ययाविषयत्वे च
 प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसम्बन्धादनृत्यवपादविहारस्य परिवृत्त्य तत्प्र-
 त्ययविषयत्वात् मर्यादादिवदिति न्यायकारः । न्या वा तत्प्रत्ययविषयत्वादित्यु-
 च्यमाने पुरःस्थितेन स्यात्तुना व्यभिचारः सो ऽपि हि प्रत्यभिज्ञानविषयो भवति
 तत्रैव स्थितस्तच्चिरत्पथं परिवृत्येत्युक्तम् । तथा ऽपि गुणादिभिर्व्यभिचारस्तच्चि-
 वृत्यर्थं द्रव्यत्वे सतीति । तथापि प्रदीपप्रभाभिर्व्यभिचारस्तच्चिरत्पथं त्रयवृष्टिप्र-
 त्ययाविषयत्वे सतीति । तथापि पृष्ठतो ऽवस्थितया स्पृणपा व्यभिचारस्तच्चि-
 रत्पथं प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे सतीति । उपलभ्यता चेपलम्बिकर्मता सा चेहातीता
 विधत्तिता ऽन्यथा पूर्वोपरजलधिरेलाऽथगाहिना तुहिनशैलेन व्यभिचारः । यद्य-
 व्ययमपि परारत्प्य तत्प्रत्ययवती ऽतिवर्तितोपलम्बिकर्मभावस्तथा ऽपि तदा नरा-
 न्तरस्यापलभ्या मार्तण्डमण्डलं त्वस्तवृडावलाम्बि न प्राच्या कस्य चिदुपलम्बो-
 चर इति वैषम्यम् । तथापि यदि दृष्ट्वैष पुरो ऽवस्थितस्य परिव्रमाभिमुखस्य

चदिति यच्च यथापूर्व* प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमान
यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवक्ष्याम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधे ऽन्यथाप्रस-
ङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमेवमादिनाः। द्रव्यगुणकर्मणामवि-
शेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन्द्रव्यकर्मगुणस-
शये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् । न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् । यस्तु शिष्यते
सो ऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतोदृष्टं नाम यथाप्रत्यक्षे
लिङ्गलिङ्गिनो* सम्बन्धे केन चिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी
गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसस्याना तदा-
देया स्यान् स आत्मेति † । विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचन ॥

प्रासादस्य स्वयमुपनिषत्पृष्ठतो भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभिचारस्त
चिरुत्तर्यमनुत्पन्नपादविहारस्येत्युक्तम् । तदभिमुखदेशसम्बन्धादिति ल्यब्लोपे
पञ्चमी । स्वाभिमुखदेशमुद्दिश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य स तथोक्त । तमुद्दिश्य
खल्वय पद्मा सञ्चरमाणः प्रासादस्य पृष्ठतो भवतीति भावः । ता टी ।

एतेन देशान्तरस्याकाशत्वे दिक्तत्वे वा तयोरप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोगस्याप्रत्यक्षतया
ताभ्या सदादित्ययोगस्याप्रत्यक्षत्वेन देशान्तरप्राप्तेरसिद्धतया कथं तथा गत्यनुमानमिति निरस्तम् ।
उक्तरीत्या अनुमितया प्राप्या गत्यनुमानादिति दिक् ।

* पूर्ववत्पदे व्यतिप्रत्ययो न तु मनुष्यमिति भावः । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूपपुर-
स्कारेण यत्र व्याप्तिग्रहस्तत् पूर्ववदनुमानम् । पर्वते पक्षे धूमेन हेतुना यन्हा माध्ये धूमत्ववन्दि-
त्यपुरस्कारेणैव रसवत्पदा व्याप्तेर्गतीतत्वात् । साध्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकरूपव्यापकधर्मपु-
रस्कारेण व्याप्तिग्रहे तु सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादिभिरात्मनि साध्ये इच्छात्वात्मत्यव्याप-
काभ्या गुणत्वद्रव्यत्वाभ्या व्याप्तिग्रहः । शेषवदनुमानं तु प्रसिद्धे पक्षे असिद्धत्वेतरभेदस्य साध्य-
मनुमानमिति दिक् ।

† सदनित्यमेवमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः

‡ इदं तु परिशेषस्योदाहरणं नादरणीयम् । व्यतिरेकिणो हि नामान्तर-
मिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्यतिरेकी । द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सदाद्यभे-
दस्य सपक्षे ह्यपादौ सत्त्वाद्विपक्षे सामान्यादावभावात् । तस्मादात्मतन्त्रतासा-
धनमिच्छादीना परिशेषोदाहरणं द्रष्टव्यमिति । ता टी ।

§ इच्छादीना गुणत्वेन पारतन्त्र्यसाधनं सामान्यतोदृष्टानुमानेन । आत्मपरतन्त्रता तु
शेषवदनुमानादिति वातिकम् ।

॥ त्रिविधमिति नियमार्थमनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदा-
दिना सपक्ष इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधा भिन्नमिति । अन्वयव्यतिरेकि-
द्विधा सजातीये सदेव सदसञ्च । अन्वयव्यपि द्विधेः । एव व्यतिरेक्येकरूप-
सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा भिन्नमनुमानं कालभेदेन पञ्चदशधा भवति ।
तदपि पुन पुरुषभेदानुविधानात् षष्टिभेदं भवति तस्य त्वान्तर्गणिको ऽनन्तभेदः

तत्पूर्वकमित्यनेन लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनेन लिङ्गदर्शनेन चाभिसम्बध्यते । लिङ्गलिङ्गिनोः संबद्धयोर्दर्शनेन लिङ्गस्मृतिरभिसम्बध्यते । स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाऽप्रत्यक्षो ऽर्थो ऽनुमीयते । पूर्ववदिति यच्च कारणेन कार्यमनुमीयते* यथा मेघान्नत्या भविष्यति वृष्टिरिति । शेषवत्तद् यच्च कार्येण कारणमनुमीयते । पूर्वोदकविपरीतमुदकं नद्याः पूर्णत्वं शीघ्रत्वञ्च दृष्ट्वा स्रोतसो ऽनुमीयते भूता वृष्टिरिति । सामान्यतोदृष्टं ब्रज्यापूर्वकमन्यच्च दृष्टस्याऽन्यच्च दर्शनामिति । तथा चादित्यस्य तस्मादस्यप्रत्यक्षाऽप्यादित्यस्य ब्रजेति† अथ वा पूर्व-

दृष्ट्वा शेषवदित्येका विधा । सामान्यतो ऽदृष्टमिति द्वितीया । शेषवत् सामान्यतोदृष्टमिति तृतीया । तदेष त्रिविधमनुमानं तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् एकं पञ्चलक्षणमिति तात्पर्यटीका । पञ्चलागमाविमर्शं चेति चकारेणासत्यतिपक्षत्वमपि ऽचित्मिति तत्रैव । तेनाद्याधित्तविययमसत्यतिपक्षं साध्यव्यापकमिति विशेषणत्रय सम्भवे । तत्र शेषवदिति सामान्यतो ऽदृष्टं चेत्स्वतन्त्रोः दृष्टयोर्जने चतुर्लक्षणं द्वयम् । उभयोर्मैत्रनेन सम्बन्धे पञ्चलक्षणं तृतीयमिति बोध्यम् ।

* कारणज्ञानेन कार्यानुमानं कारणमामानाधिकरूपेण वा कार्यानुमानं न विवक्षितं कारणज्ञानमन्वेषणाव्यापककार्यज्ञानासम्भवात्तयोर्थाधिकरणत्वाच्च । किं तु कार्ये कारणविशेषणत्वेनोपयुक्तं गुणभूतमनुमीयते इति सूत्रार्थः । एवं शेषवदित्यत्रापि कार्यदर्शनेन कारणं कार्यस्याङ्गभूतमनुमीयत इति बोध्यम् । भाष्योक्तोदाहरणयोः प्रयोगाकारवच्च दृष्टिमन्त एते मेघाः गभीरध्वानवत्त्वे सति बहुबलाकावत्त्वे सति अचिरपभाश्वत्त्वे सति उच्चतित्वाद् दृष्टिमन्नेघवदिति । उपरिदृष्टिमद्वेशसम्बन्धिनी नदी स्रोतः शीघ्रत्वे सति पूर्णफलकाष्ठादिवहनवत्त्वे सति पूर्णत्वात् पूर्णदृष्टिमवद्रीवदिति । भविष्यति भूता वेति कालस्याविषयित्वाद्यः करिचत्काल उपादेय इति न्या. धा.

+ देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः द्रव्यत्वे सति क्षयदृष्टिमत्ययाविषयत्वे च प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे च तदभिमुखदेशसम्बन्धादनुत्पन्नपादविहारस्य परिशुष्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मण्यादिवदिति न्यायकारः । न्या. धा. तत्प्रत्ययविषयत्वादित्युच्यमाने पुरःस्थितेन स्याणुना व्यभिचारः सो ऽपि हि प्रत्यभिज्ञानविषयो भवति तत्रैव स्थितस्तविशुष्यं परित्युत्पेत्युक्तम् । तथा ऽपि गुणादिभिर्भ्यंभिचारस्तविशुष्यं द्रव्यत्वे सतीति । तथापि प्रद्वीपप्रभाभिर्भ्यंभिचारस्तविशुष्यं क्षयदृष्टिमत्ययाविषयत्वे सतीति । तथापि दृष्टतो ऽवस्थितया मूल्याया व्यभिचारस्तविशुष्यं प्राङ्मुखोपलभ्यत्वे सतीति । उपलभ्यता चेपलम्बिकर्मता सा चेदातीता विषयिता ऽन्यथा पूर्वोपरजलधिबेलाऽवगाहिना तुहिनरीलेन व्यभिचारः । यद्यप्ययमपि पराशुष्य तत्प्रत्ययवतो ऽतिपतितोपलम्बिकर्मभाष्यस्य ऽपि तदा नरान्तरस्यापलभ्यो मार्तण्डमण्डलं त्यस्तचूडावलाम्बि न पाद्यां कस्य चिदुपलम्बो चर इति वैषम्यम् । तथापि यदि दृष्टेषु पुरे ऽवस्थितस्य पश्चिमाभिमुखस्य

वदिति यत्र यथापूर्व* प्रत्यक्षभूतयोरन्यतरदर्शनेनान्यतरस्याप्रत्यक्षस्यानुमान
यथा धूमेनाग्निरिति । शेषवन्नाम परिशेषः स च प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यथाप्रस-
ङ्गाच्छिष्यमाणे सम्प्रत्ययः यथा सदनित्यमेवमादिनाः । द्रव्यगुणकर्मणामवि-
शेषेण सामान्यविशेषसमवायेभ्यो निर्भक्तस्य शब्दस्य तस्मिन्द्रव्यकर्मगुणस-
शये न द्रव्यमेकद्रव्यत्वात् । न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वात् । यस्तु शिष्यते
सो ऽयमिति शब्दस्य गुणत्वप्रतिपत्तिः । सामान्यतोदृष्टं नाम यथाप्रत्यक्षे
लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धे केन चिदर्थेन लिङ्गस्य सामान्यादप्रत्यक्षो लिङ्गी
गम्यते यथेच्छादिभिरात्मा । इच्छादयो गुणाः गुणाश्च द्रव्यसंस्थानाः तद्य-
देषा स्यान् स आत्मेति § । विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धे त्रिविधवचन ॥

प्रासादस्य स्वयमुपनिषत् पृष्ठतो भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्यभिचारस्त-
त्रित्यर्थमनुत्पन्नपादविहारस्येत्युक्तम् । तदभिमुखदेशसम्बन्धादिति ल्यब्लोपे
पञ्चमी । स्वाभिमुखदेशमुद्विश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य स तथोक्तः । तमुद्विश्य
खल्वय पद्मा सञ्चरमाणः प्रासादस्य पृष्ठतो भवतीति भावः । ता टी ।

एतेन देशान्तरभ्याकाशत्वे दिक्तत्वे वा तयोरप्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्षाप्रत्यक्षयोगस्याप्रत्यक्षतया
ताभ्या सहादित्यसयोगस्याप्रत्यक्षत्वेन देशान्तरप्राप्तेरसिद्धतया कथं तथा गत्यनुमानमिति निरस्तम् ।
उक्तरीत्या अनुमितया प्राप्त्या गत्यनुमानादिति दिक् ।

* पूर्ववत्पदे यतिप्रत्ययो न तु मनुक्ति भावः । साध्यतायच्छेदकहेतुतायच्छेदकरूपपुर-
स्कारेण यत्र व्याप्तिपक्षेत् पूर्ववदनुमानम् । पर्वते पर्वे धूमेन हेतुना धूमो साध्ये धूमत्ववान्नि-
त्यपुरस्कारेणैव रसवत्यादौ व्याप्तेर्गहीतत्वात् । साध्यतायच्छेदकहेतुतायच्छेदकरूपव्यापकधर्मपु-
रस्कारेण व्याप्तिपक्षे तु सामान्यतोदृष्टम् । यथेच्छादिभिरात्मनि साध्ये इच्छात्यात्मत्यव्याप-
काभ्या गुणत्वद्रव्यत्वाभ्या व्याप्तिपक्षे । शेषवदनुमानं तु प्रसिद्धे पक्षे ऽसिद्धस्यैतभेदस्य साध्यक-
मनुमानमिति दिक् ।

† सदनित्यमेवमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः

‡ इदं तु परिशेषस्योदाहरणं नादरणीयम् । व्यतिरेकिणा हि नामान्तर-
मिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्यतिरेकी । द्रव्यकर्मान्यत्वे सति भेदाद्यभे-
दस्य सपक्षे रूपादौ सत्त्वाद्विपक्षे सामान्यादावभावात् । तस्मादात्मतन्त्रतासा-
धनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं द्रष्टव्यमिति । ता टी ।

§ इच्छादीनां गुणत्वेन पारतन्त्र्यसाधनं सामान्यतोदृष्टानुमानेन । आत्मपरतन्त्रता तु
शेषवदनुमानादिति वार्तिकम् ।

॥ त्रिविधमिति नियमार्थमनेकधा भिन्नस्यानुमानस्य त्रिविधेन पूर्ववदा-
दिना सह इति नियमं दर्शयति । कथमनेकधा भिन्नमिति । अन्यव्यतिरेकि
द्विधा सजातीये सदेव सदमन्त्र । अन्यव्यपि द्विधेव । एव व्यतिरेक्येकरूप
सपक्षाभावात् । तदिदं पञ्चधा भिन्नमनुमानं कालभेदेन पञ्चदशधा भवति ।
तदपि पुनं पुरुषभेदानुविधानात् षष्टिभेदं भवति तस्य त्वान्तर्गणिको ऽनन्तभेदः

महतो महाविषयस्य न्यायस्य लघोयसा सूत्रेषोपदेशात्परं धात्र्यलाघवं मन्य-
मानस्यान्यस्मिन् धात्र्यलाघवे ऽनादरः । तथा धायमित्यभूतेन धात्र्यविक्र-
त्येन प्रयुतः सिद्धान्ते कृते शब्दादिषु च बहुलं समाचारः शास्त्रे इति । सद्भि-
पयं* च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम् । कस्मात् । तत्रैकाल्यग्रहणात्
विकालयुक्ता अर्था अनुमानेन गृह्यन्ते भविष्यतीत्यनुमीयते भवतीति धामू-
दिति च असत्त्व खल्वतीतमनागतं चेति ।

अथोपमानम् ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमानम् ॥ ६ ॥

इति धार्तिकम् । अनित्यः शब्दः कृतकत्वादिति सपक्षे सदेव । अनित्यः शब्दः अ-
स्मदादिप्रयत्नान्तरीयकत्वादिति सपक्षे ऽसदेव । यथा परमात्रादयः कस्य चित्प्र-
त्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटादिवदिति तथा सपक्षे सदसत् । तथा तत्रैव साध्ये
सत्त्वाद् घटादिवदिति । कालभेदस्वैकाल्यम् । प्रतिपक्षो ऽप्रतिपक्षः सन्दिग्धो
विपर्यस्तश्चेति पुरुषभेदः । ता. टी. ।

* सदिति वर्तमानम् । असदित्यतीतानागते । प्रत्यक्षं हि लौकिकं वर्तमा-
नविषयमेव । अनुमानं तु त्रैकाल्यविषयम् । यत्रापि प्रत्यक्षप्रप्यतीतानागतयोः
संप्रति निषेधयोर्निषेधे वर्तमानमसद्विषयं तथापि न निषेधयोः प्रवर्तते इत्येता-
वतैव सद्विषयत्वमुक्तम् । अनुमानं तु तयोरपि प्रवर्तते इत्येतावत् ऽसद्विषयत्वमु-
क्तम् । ता. टी. ।

† अत्रापि यत् इत्यध्याहार्यम् । सिद्धिः साधनम् । ता. टी. धतः प्रमाणात्
साध्यस्य संज्ञासंज्ञिमध्यस्थस्य साधनं सिद्धिर्निश्चय इति धायत् । तदुपमानं प्रमाणम् । तत्र
हेतुः प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । प्रसिद्धस्य पूर्वदृष्टस्य गवादेः साध्यस्य सादृश्यस्य ज्ञानादित्यर्थः ।
प्रमाणादिज्ञेयवत्त्वसिद्धये यत् इत्यध्याहारः ।

साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने सुखादिसाधने घटे प्रसङ्गः अत
उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । यत्रापि प्रसिद्धसाधर्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाणाविशे-
षाभिधायुपमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलाभस्तथापि तदाभासनिरा-
करणाय साध्यसाधनपदोपादानम् । ता. टी. ।

प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिरुभयो श्रुतिमयी प्रत्यक्षमयी च । श्रुतिमयी
यथा गौरैवं गवय इति । प्रत्यक्षमयी च यथा गोसादृश्यविशिष्टो ऽयमीदृशः
विण्ड इति । तत्र प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेता समाख्यासम्बन्धप्रति-
पत्तिहेतुः । यत्रापि यथा गौरैवं गवय इत्येतस्मादपि गोसादृश्यस्य गवयः समा-
प्येति शक्यमवगन्तुं न खलु प्रत्यक्ष एव समाख्याकर्म समानजातीयध्वजच्छिबे
हि तद् भवति तच्च यदि मानान्तरेणापि तथा ऽवगम्यते कस्तत्र संज्ञाकर्म

प्रज्ञातेन सामान्यात्प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानमिति । यथा गौरेवं गवय इति । किं पुनरचोपमानेन क्रियते । यदा खल्वयं गवा समानधर्मं प्रति-
पद्यते तदा प्रत्यक्षतस्तमर्थं प्रतिपद्यतइति । समाख्यासम्बन्धप्रतिपत्तिरुप-
मानार्थं इत्याह । यथा गौरेवं गवय इत्युपमाने प्रयुक्ते गवा समानधर्ममर्थे-
मिन्द्रियाथैषन्निकर्षादुपलभमानो ऽस्य गवयशब्दः सञ्ज्ञेति संज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धं

निवारयेत् । गोसादृश्येन चोपलक्षितः पिण्डो य इति सर्वनाम्ना परामृष्टः शक्यो
घटादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यो महिषादिभ्यश्च समानजातीयेभ्यो व्यवच्छिन्नो
ऽवगन्तु गवयस्तथापि यावदयमसौ गवय इति साक्षात् प्रतीते सम्बन्धिनि सञ्ज्ञा
न निवेशयति तावदय परिपुत्रमतिः प्रमाता क चित् खलु द्रव्यामि तादृशं
पिण्ड यत्र गवयसञ्ज्ञा प्रतिपत्स्यइति प्रमोत्सुरु एवादीक्षते । न चासौ वाक्य-
मात्रसहायो ऽप्रत्यक्षीकृतगोसदृशपिण्डो ऽयमसौ गवयाख्य इति प्रतिपत्तुमर्हति ।
न च वाक्यं विना प्रत्यक्षमात्रात् । तस्मादागमप्रत्यक्षत्वाभ्यामन्यदेवेदमागमस्मृति-
सहित सादृश्यज्ञानमुपमानाख्य प्रमाणमास्येपम् । ननु यदोदीच्येन क्रमेलक
निन्दतोक्त धिक्करभमतिदीर्घशीव लम्बोष्ठ कठोरतीक्ष्णऋणकाशिन कुत्सितत-
रावयवसनिवेशमपसद प्रशूनमिति तदुपश्रुत्य दाक्षिणात्य उत्तरापथ गत-
स्तादृश वस्त्रपलाभ्य नूनमसौ करभ इत्येति तत्कतमदेतेषु प्रमाणं न तावदुपमान
साधर्म्याभावाच्चापि पञ्चम प्रमाणमुपगम्यते । यद्युच्येत निन्दापर वाक्य कर-
भस्य तादृशत्वे न प्रमाणं न ह्यन्यपराच्छब्दादन्यस्यावगम इति यत्र तर्हि तादृक्त्वे
पर्यवस्यति वाक्यं तत्र का गतिः । अथ तत्रापि तादृक्करभ आगमावगतः प्रत्य-
क्षेण प्रत्यभिज्ञायते करभशब्दवाच्यता च तस्य तस्यै तादृक्करभपरत्वे ऽप्याग-
मस्य प्रयोगमात्रादवगतानुमानात् । यो हि यत्र प्रयुज्यते शब्दो ऽसति वृत्त्यन्तरे
स तस्य वाचको यथा गोशब्दो गोत्वे प्रयुक्तश्चाय तादृशे तस्मात्तस्य वाचक
इति यदिदं प्रागेव प्रयोगानुमितवाचकत्वमप्य प्रत्यक्षसमये केवल स्मर्यतइति
समानमेतदुपमानवाक्ये ऽपि । तत्रापि वाक्यादवगतसाधर्म्यवान् पिण्डः प्रत्यक्षेण
प्रत्यभिज्ञायते प्रयोगानुमित च गवयशब्दवाच्यत्व स्मर्यतइति न फलान्तामव-
शिष्यते यत्रोपमान प्रमाणान्तरमिति । अत्रोच्यते । न तावद्राकाशादिशब्दव-
देव गवयशब्दः साक्षात् पिण्डस्य वाचकः किं तु गवयत्व निमित्तीकृत्य पिण्डे
वर्ततइति परमार्थः । न च यथा गौरेव गवय इति वाक्याद् गवयत्वमवगतं न
ह्यनवगतसम्बन्धं गवयपदमवधारयति । ततस्तदवगमात् सम्बन्धवेदने परस्मिन्-
श्रयप्रसङ्गः । न च गोसादृश्येनोपलक्ष्यते । न खल्वनुपलक्ष्यवरेण गवयत्वेन गोसा-
दृश्यं सबद्दु दृष्टम् । न चादृष्टसम्बन्धमुपलक्षकम् । न हि पुरुषेणादृष्टसम्बन्धो
दण्डः पुरुषमुपलक्षयति । तस्मात् सबन्धिनो गवयत्वस्य सर्वथा ऽनुपपत्तेः कुतो
वाक्याद्वा ऽनुमानाद्वा वाक्यवाचकसम्बन्धावगमः कुतस्तथा च सम्बन्धस्मृतिः ।

प्रतिपद्यतइति । यथा मुद्गस्तथा मुद्गपर्णी यथा मापस्तथा मापपर्णीत्युपमाने प्रयुक्ते उपमानात्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धं प्रतिपद्यमानस्तामोपर्धी भैषज्यायाहरति । श्वमन्यो ऽप्युपमानस्य लोके विषयो बुभुत्सितव्य इति ।

अथ शब्दः ।

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ ७ ॥

आप्तः प्लु साक्षात्कृतधर्मा* यथादृष्टस्यार्थस्य चित्स्याप्यिषया प्रयुक्त उपदेष्टा । साक्षात्करणमर्थस्यापिस्तथा प्रवर्ततइत्याप्तः । ऋष्यार्यंस्नेच्छाना समानं लक्षणम् । तथा च सर्वेषां व्यवहाराः प्रवर्तन्तइति । एवमेभिः प्रमा-
णैर्द्वैवमनुष्यतिरश्चां व्यवहाराः प्रकल्पन्ते नातो ऽन्यथेति ।

स द्विविधो दृष्टादृष्टार्थत्वात् ॥ ८ ॥

गवयत्वसामान्यविशेषवति च पिण्डे प्रत्यक् युक्तः सम्बन्धावगमः सम्बन्धिना गवयत्वस्य प्रत्यक्तत्वात् । तथापि किं गवयत्वजातिमान् पिण्डे। वाच्य उत गोसा-
दृश्यवानिति कुतो विनिगमनेति चेत् । वाक्यार्थस्मरणसहकारिगवयत्वजातिमतः पिण्डस्य गोसादृश्यदर्शनमेव तर्कसहायं गवयत्वाभिधाने प्रमाणं तर्करव गोसा-
दृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने कल्पनागौरवप्रसङ्गः । तथा हि । सादृश्यविशिष्टपिण्डा-
भिधाने नाप्रतीतं सादृश्य पिण्डं विशिनष्टीति तत्प्रतिपत्तयम् । न च शब्दा दन्यतस्तदवगम इति शब्दस्य तत्र वाचकत्व कल्पनीयम् । न चाविशिष्ट सादृश्य पिण्डविशेषएव गवयपदमवस्थापयितुमर्हति यस्य कस्य चित् येन केन चित् सादृ-
श्यादिति तदपि गवा विशेषणीयम् । न चान्यतो गोत्वस्यापि प्रतीतिरिति तदपि गवयपदेनाभिधातव्यमिति कल्पनागौरवम् । गवयत्वजातिमत्पिण्डाभिधाने तु लाघवमिति तदनुजानाति । साधर्म्यपहणं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति करभसंज्ञा-
प्रतिपत्तिरप्युपमानफलमिति नाप्यादिनापि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमः । अत एव
यद्ब्रून्मुदाहरणान्यत्वा ऽप्याह स्म भगवान् भाष्यकार एव मन्यो ऽप्युपमानस्य लोके
विषयो बुभुत्सितव्य इति तस्मात् सर्वं चतुरस्रम् । ता टी ।

* मुद्गडेन प्रमाणेनावधारिता अर्थो येन स साक्षात्कृतधर्मा । यथादृष्टस्यैति मत्स्मितया विपरीतोपदेशो निवारितः । चित्त्याप्यिषयेत्यङ्गपाऽलमकारिते इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयव इत्यलमत्यम् । तथापि म्यानकरणपाठव्याभायेन धर्मेनिष्पा-
दनासामर्थ्यनाप्तः प्रसज्येतेत्यत आह । उपदेष्टा म्यानकरणपाठव्याप्यतिथयैः ।
ता टी । शब्दादुत्पन्नानस्य पुरुषस्य प्रदूना मत्यामर्थापनमे सत्यर्थतयात्पनिष्ठयेन कोपयि
मुराप्तत्यनिष्ठयस्तस्मिन् सति यदीतप्रमाणभाष्यपुरुषवचनजनितबुद्धे। प्रमात्यपदेण प्रतीतिरित्य
न्यायार्थो न शब्दः वाच्यस्य वाक्यार्थज्ञानजननमात्रे सामर्थ्यात् । प्रमात्यपदस्य पक्षान्त्ये।
विरोधादिति टिक ।

यस्येह दृश्यते ऽर्थः स दृष्टार्थो यस्यामुच प्रतीयते सो ऽदृष्टार्थः
एवमृषिलौकिकवाक्यानां विभाग इति* । किमर्थं पुनरिदमुच्यते । स न मन्येत
दृष्टार्थं ष्वाप्रोपदेशः प्रमाणमर्थस्यावधारणादिति । अदृष्टार्थो ऽपि प्रमाणम-
र्थस्यानुमानादिति । इति प्रमाणभाष्यम् ॥

किं पुनरनेन प्रमाणेनार्थजातं प्रमातव्यमिति तदुच्यते ।

आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रेत्यभावफ-
लदुःखापवर्गास्तु ‡ प्रमेयम् ॥ ६ ॥

तत्रात्मा सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्तुः सर्वज्ञः सर्वानुभावी । तस्य
भोगायतनं शरीरम् । भोगसाधनानीन्द्रियाणि । भोक्तव्या इन्द्रियार्थाः । भोगो
बुद्धिः । सर्वार्थोपलब्धौ नेन्द्रियाणि प्रभवन्तीति सर्वविषयमन्तःकरण मनः ।
शरीरेन्द्रियार्थबुद्धिसुखवेदनानां निर्वृत्तिकारणं प्रवृत्तिः दोषाश्च । नास्येदं
शरीरमपूर्वमनुत्तरं च ॥ । पूर्वशरीराणामादिर्नास्ति उत्तरेषामप्यवर्गान्त इति
प्रेत्यभावः ससाधनसुखदुःखापभोगः फलम् दुःखमिति नेदमनुकूलवेदनायस्य
सुखस्य प्रतीतिः प्रत्याख्यानं किं तर्हि जन्मन गवेद ससुखसाधनस्य दुःखा-
नुपद्गाद् दुःखेनाविप्रयोगाद्विबिधबाधनायोगाद्दुःखमिति समाधिभावनमुपदि-

* यत्रा प्रत्यक्षीकृतस्यार्थस्य प्रतिपादकस्तेनानुमितस्य वा तस्य प्रतिपादक इति द्विविध
एवेत्यर्थः ।

† जात्यभिप्रायमेक्यचनं प्रकृते प्रमेये यथायथं प्रमाणानामुपयोगात् ।
ता टी ।

‡ सूत्रे तु शब्द यथायथं आत्मादय एव प्रमेया आत्मादय प्रमेया एवेति धार्यं । अत्र
प्रमेयपदं न प्रमेयमात्रे वर्तते किं तु यत्तत्त्वतो ज्ञायमानमपवर्गसाधन तस्मिन्
तज्जात्माद्वेति युक्तो ऽन्ययोगव्यवच्छेदः । अथ या सुमुद्युता । त्मादि प्रमेयमेव धोध्य
मेव तत्रज्ञानेनेव चैराग्योत्पादसम्भवादित्यर्थः ।

§ सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्तृत्वत्रोभवापि मुख्यं तु त्वस्य चेत्यादि । अथात्म्य
ज्ञानाभावेन सर्वज्ञत्वा अनुपपत्तेराह सर्वानुभावी । अनुभवः प्राप्तिः । आत्मन्यय विशेषो
यदनेन रूपेण हेयः कथनेन चोपादेयः शरीरादीनि तु हेयान्येव । अपवर्ग उपा-
देय एवेति । इत्यर्थः । ता टी ।

॥ अविद्यमानं पूर्वे शरीरं यस्य तद्रूपं शरीरं तद्विषयमिति नास्येति ।
प्रमेयतत्त्वमविद्युप आत्मनः । अविद्यमानमुत्तरं शरीरं यस्य तदनुत्तरं शरीरं
तदपि निषिद्धं चेत्यनुरूपंणात् । ता टी ।

१. अपवर्गो ज्ञा इति ५ पु पाठः ।

श्रयते समाहितो भावयति भावयन्निर्विद्यते निर्विण्णस्य वैराग्यं विरक्तस्यापवर्गं इति* जन्ममरणप्रबन्धोच्छेदः सर्वदुःखप्रहाणमपवर्ग इति । अस्यन्यदापि द्रव्य-
गुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः प्रमेयम् । तद्भेदेन चापरिसंख्येयम् । अस्य
तु तत्त्वज्ञानाद्रपवर्गो मिथ्याज्ञानात्संसार इत्यत एतदुपदिष्टं विशेषेणेति ।

तथात्मा तावत्प्रत्यक्षतो न गृह्यते† स किमाप्नोपदेशमात्रादेव प्रति-
पद्यते इति । नेत्युच्यते । अनुमानाच्च प्रतिपन्नव्य† इति । कथम् ।

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमिति ॥ १० ॥

यज्जातीयस्याऽर्थस्य सन्निकर्षात्सुखमात्मोपलब्धवान् तज्जातीयमेवाथै
पश्यन्नुपादातुमिच्छति सेयमादा॥तुमिच्छा एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिस-
न्धानाद्भवन्ती लिङ्गमात्मनः । नियतविषये हि बुद्धिभेदमात्रे** न सम्भवति
देहान्तरवदिति एवमेकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसन्धानात् दुःखहेतौ
द्वेषः । यज्जातीयोऽस्यार्थः सुखहेतुः प्रसिद्धस्तज्जातीयमथै पश्यन्नादातु प्रय-
त्नते सोऽयं प्रयत्न एकमनेकार्थदर्शिनं दर्शनप्रतिसन्धातारमन्तरेण न स्यात् ।
नियतविषये बुद्धिमात्रे न सम्भवति देहान्तरवदिति । एतेन दुःखहेतौ प्रयत्नो

* सूत्रे सुखानुक्तिर्न तदभावेनापि तु तस्य दुःखत्वेन भावनायामनभिरतिनदणवैराग्य
सिद्धयइति भावः ।

† अहमिति ज्ञानं गौराद्याकारशरीरावभासं न शक्यं घटादिवद्रागात्मनि
प्रमाणयितुमिति भावः । परदेहवर्त्यात्माभिप्रायं वा । ता. टी ।

‡ अनुमानेनावधारितस्यागमेन प्रतीतो हवाद्यज्ञानेनागमेऽशमावपशङ्का निवृत्तं इति
भावः ।

§ यज्जातीयस्येति ध्याप्तिस्मृतिकथनं तज्जातीयं पश्यत्विति पक्षधर्मोप-
नयः । तस्माद्रूप सुखहेतुरित्यनुमायादातुमिच्छति । सेयमिच्छेदृशी व्याप्तियर-
णतरस्मरणपक्षधर्मतायहणानुमानेऽज्ञानामेककर्वृकत्व सूचयति । भेद्रे प्रतिसन्धा-
नाभावेन तदनुपपत्तेः । यस्वासावैकोऽनुभविता च स्मर्ता चानुमाता चेपिता
स च आत्मा । न च शरीरमेवं भवितुमर्हति । तस्य बाल्यकौमार्यौवनवाधं कमे-
देनान्यत्वात् । नेन्द्रियमिन्द्रियान्तरणहीते इन्द्रियान्तरेण प्रतिसन्धानप्रसङ्गात् ।
नापि मनः । तस्य कारणत्वेनैवानुमानात् । ता. टी ।

॥ सेयमुपादातुमिच्छा इति ५ पाठः ।

† अनेकदर्शिनइति ५ पाठः ।

** मात्रवहणेन च सन्तान सन्तानिध्यातिरिक्तमपाकरोति । तदध्यपगमे
वा स एवात्मेति सिद्धं नः समीहितमिति । ता. टी. भेदमात्रेण सम्भवति इति ५-
पाठः ।

व्याख्यातः । मुखदुःखसृत्या चाय तत्साधनमाददानः सुखमुपलभते दुःख-
मुपलभते सुखदु खे वेदयते पूर्वोक्त गद्य हेतुः । बुभुत्समानः खल्वयं विमृ-
शति किं स्वदिति विमृशश्च जानीते इदमिति । तदिदं ज्ञानं बुभुत्साविम-
श्याभ्यामभिन्नकर्तृकं गृह्यमाणमात्मलिङ्गं पूर्वोक्तं गद्य हेतुरिति । तत्र देहान्त-
रवदिति विभज्यते । यथा ऽनात्मवादिना देहान्तरेण नियतविषया बुद्धिभेदा
न प्रतिसन्धीयन्ते तथैकदेहविषया अपि न प्रतिसन्धीयेरन् अविशेषात् । सो
ऽयमेकसत्त्वस्य समाचारः स्वयं दृष्टस्य स्मरणं नान्यदृष्टस्य नादृष्टस्येति* ।
गद्य खलु नानासत्वानां समाचारो ऽन्यदृष्टमन्यो न स्मरतीति । तदेतदुभय-
मशक्यमनात्मवादिना व्यवस्थापयितुमिति गद्यमुपपन्नमस्यात्मेति† ।

तस्य भोगाधिष्ठानम् ।

चेष्टेन्द्रियार्थाश्रयः शरीरम् ॥ ११ ॥

कथं चेष्टाश्रयः । ईरिसित जिहासित वा ऽर्थमधिकृत्येष्माजिहासाप्रयु-

क्तस्य तदुपायानुष्ठानलक्षणा समीहा चेष्टा सा यत्र वर्तते तच्छरीरम् । कथं

मन्द्रियार्थाश्रयः । यस्यानुयष्टेणानुगृहीतानि उपधाते चोपहृतानि स्वविषयेषु

साध्वसाधुषु वर्तन्ते स गणामाश्रयः तच्छरीरम् । कथंमर्थार्थाश्रयः । यस्मि-

* नादृष्टस्येति ५ । ४ । ३ पु नास्ति ।

† अथ वा ऽन्येनान्यः भूत्रार्था ऽभिधीयतइति । रूपरसस्पर्शप्रत्ययाः
एकानेकनिमित्तकाः सृष्ट्या सह मयेति प्रतिमन्धानात् हतसङ्केतानां घट्टानामेक-
स्मिन् नर्तकीभूतेषु युगपदनेकप्रत्ययवत् । यथा नानाकर्तृकाणां हतसङ्केतानां नाना
भूताः प्रत्यया निमित्तस्य भूतेष्वेकत्वात् प्रतीयन्ते तथेहापि नानाविषया निमित्त-
स्यैवत्वात् प्रतिमन्धास्यन्ते यन्निमित्तं स आत्मेति । अथ वा गुणा इच्छादयः गुणाः
परतन्त्रा भवन्तीति न्यायः । गुणस्य पारिशेष्यात् । न सामान्यविशेषसमवाया
अनित्यत्वात् । न द्रव्यं कर्म वा व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवदित्यादिसामान्य
तोदृष्टमित्येतस्मिन्नुमानं छर्षस्यतम् । एतेनानित्यत्वात् पारतन्त्र्यमिच्छादीनां
कार्यत्वाच्च रूपादिष्वदित्युक्तम् । अथायद्रव्यभाषित्वेन शरीरगुणत्वप्रतिषेधः
तत्प्रतिषेधाच्चात्मगुणत्वमिति परिशेषात् सिद्धं आत्मेति । अथ वा ।

ऽ आत्मनो दुःखनिदानानामिन्द्रियादीनां सर्वेषां साक्षात्पारम्पर्येण वा
शरीरमाश्रित्य तद्विद्वानत्यमिति तद्वेषास्य दुःखमूलकारणमित्यनन्तरं शरीरं लक्ष-
यितुं सूत्रं चेष्टेत्यादि । हा टी ।

‡ कार्यभूतानां स्वगादीनां स्वपदवाचिनत्वाच्छेषमनभोगं जित्येनानाचितत्वादि-
न्द्रियावपत्य शरीरस्य कर्षमित्याहुः शरीरानुविधानमिन्द्रियावपत्य शरीरानुपदेतानुपपन्नं

ज्ञायतने* इन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नयोः सुखदुःखयोः प्रवर्तते स यथामाश्रयः
प्रतिभवेदनं तच्छरीरमिति ।

भोगसाधनानि पुनः ।

घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः† ॥ १२ ॥

जिघ्रत्यनेन घ्राणं गन्धं गृह्णातीति । रसयत्यनेनेति रसनं रसं
गृह्णातीति । चक्षुः इनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति । त्वक्स्थानमिन्द्रियं त्वक्
तदुपचारः स्थानादिति । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रं शब्दं गृह्णातीति । एवं समाख्या-
निर्वचनसामर्थ्याद्बोध्यं स्वविषयग्रहणलक्षणानीन्द्रियाणीति‡ । भूतेभ्य इति
प्रकृतीनामुपेयां सतां विषयनियमो नैकप्रकृतीनां सति च विषयनियमे स्ववि-
षयग्रहणलक्षणत्वं भवतीति । कानि पुनरिन्द्रियकारणानि ।

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशमिति भूतानि॥ ॥ १३ ॥

संज्ञाशब्देः पृथगुपदेशो भूतानां विभक्तानां सुवचं कार्यं भविष्यतीति ।

इमे तु खलु ।

इन्द्रियाणि तदुपघाते धोषहन्त इति शरीराधितानीत्युच्यन्त इति वार्तिकम् । इयमेवाद्याप-
त्यमप्युपघातनोपम । गन्धाद्युपनम्भनिमित्तकमुखादिः शरीरे सति भावादसति चाभावात् । अत्र
चेष्टाया हिताहितप्राप्तिपरिहारकनकत्वं सूतान्तराप्रयोऽप्यर्थं च विशेषणं देयं तेन एते ढाक-
यन्ते च नातिव्याप्तिरिति । ता० टी० । अतश्च चेष्टादीनां व्यस्तानामेव सत्त्वत्वमुपपद्यते ।
चेष्टायां विशेषणमनिशेष्य केयनाया अतिव्यापकत्वादिन्द्रियाग्रवत्स्यैकस्मिन्नेव लक्षणे प्रवेशने
ऽपि एवादाविन्द्रियसंयोगित्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यादधीत्यनियमेशि च वाद्याद्यताया एवादे
प्रसिद्धत्वेनातिपसङ्गाधारणात्पूर्वोक्तरीत्या चेष्टाद्यवत्यादेः परिष्कारे व्यस्तानामेव सत्त्वत्वोपपत्तेः ।

* यस्मिन्चायतनेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते इति ३ पु० पाठः ।

† अत्र च कणेश्शुक्लीसंयोगोपाधिना श्रोत्रस्य नभसः कथं विद्वेदं विवदित्वा
भूतेभ्य इति पञ्चम्यर्था व्याख्यातव्यः । ता० टी० । एतानि च घ्राणादिपदेषु योगार्थाप-
यनेन पञ्च सत्त्वानुत्राणि एकसूत्रत्वेन पठितानि । भूतेभ्य इति च गन्धादिपदेषु नियमपदार्थं
नाप । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये गन्धस्यैवाभिष्यञ्जकत्वादित्यादिशब्दानुमाना-
कारः । तेन च साख्याभिमतमाहङ्कारिकत्वं निराकृतं भवति । इन्द्रियप्रकृतित्वं तु भूत-
लक्षणं वेदितव्यमिति । ता० टी० ।

‡ स्वविषयग्रहणानीन्द्रियाणीति इति ३ पु० पाठः ।

§ नानाप्रकृतीनामिति ४ । ४ । ३ पु० पाठः ।

॥ कानि पुनरिन्द्रियकारणानि इति प्रश्नस्योत्तररूपे पृथिव्यापस्तेजोवायुराकाशमिति
भूतानीति भाष्यमेव न सूत्रम् । प्रमाणादिष्वनुकान्तेषु प्रमाणलक्षणविभागतद्भिन्नेष्वनलक्षणसू-
त्राणि प्रतीयं प्रमेयानाम्शरीरेन्द्रियार्थादीनभिधाय तत्रैकित्वादानामात्मशरीरेन्द्रियाणां सत्त्वो-
भिहिते ऽयं स्वरूपज्ञापनस्यैव क्रमप्राप्त्याद धार्तिके तात्पर्यं टीकायां वा पूर्वसूत्रेषु सूत्रमिदमित्य
भिधानव्यदस्य सूत्रत्वेनानभिधानात् गन्धरसेत्यादेरेव धार्तिके सूत्रत्वेनाक्तः । सुदृढतपुस्तकानुमा
देव विप्रप्रनाथपञ्चाननकृतगीतमसूत्रवृत्त्यनुसारेण च सूत्रत्वेन सुदृढमिति केचित् । सूत्रमेवेत्यर्थः ।

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणा*स्तदर्थः ॥ १४ ॥

पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणा इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषया इति ।

अचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिः चेतनस्याकर्तुरूपलब्धिरिति युक्ति-
विरुद्धमर्थं प्रत्याचक्षणात् इवेदमाह ।

बुद्धिरूपलब्धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥ १५ ॥

नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेर्ज्ञानं भवितुमर्हति । तद्धि चेतनं स्यात्
एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्त इति । प्रमेयलक्षणार्थस्य वाक्यस्या-
न्यार्थप्रकाशनमुपपत्तिसामर्थ्यादिति † ।

स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्यप्रज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छाद-
यश्च मनसो लिङ्गानि । तेषु सत्स्वयमपि ।

* अत्र पृथिव्यादयश्च गुणाश्चेति द्वन्द्वसमासः । तेन पृथिव्यादीनामपि चतुरादीन्द्रिय
विषयस्वरूपं तदर्थत्वं सगृहीतं भवति । पृथीतत्पुरुषाश्चपथी तु न सगृह्येत । विशेषणवैपर्य्यं च
गन्धादीनामन्यगुणत्वाभावेन व्यापत्वात्सम्भवात् । पृथिव्यादिग्रहणेन पृथिव्यक्तेजासि वा-
ह्यकरणयाह्याण्यपदिश्यन्ते । गुणग्रहणेन च सर्वे आश्रिता गुण इति सख्यापरिमाण-
पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वत्वेहवेगकर्मसामान्यविशेषा अनाश्रितश्च समवाय-
स्तदुर्मत्वाद् गुण इति । गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथगभिधानमिन्द्रियविशेष-
नियमज्ञापनार्थम् । इन्द्रियाणि गन्धरसरूपस्पर्शशब्देषु तत्सामान्येषु नियतान्यन्य-
त्रानियतानि । तत्र पृथिव्यक्तेजासि द्वीन्द्रिययाह्याणि शेषश्च गुणराशिः सत्ता-
गुणत्वे च सर्वेन्द्रिययाह्ये समवायो ऽभावश्च । न्या. वा. । अत्र विशेषो रेखापर-
यादिर्न स्वत्यस्तस्यातीन्द्रियत्वात् । ता. टी. ।

† पर्यायशब्दाभिधानाद् बुद्धिवृत्तिर्निराकरणम् । यथाबुद्धेर्ज्ञानं वृत्तिरा-
त्मन उपलब्धिर्बुद्धिरिति । तच्चिराकरणार्थं समानार्था एते शब्दा इति बुद्धि-
वृत्तिः पृथक् निराकृता भवति । का पुनरत्रोपपत्तिर्भवति । आत्मोपलभते बुद्धिर्ज्ञा-
नीति इति युष्माणस्तयोश्चैतन्यं प्रतिपद्यते । उभयवैतन्ये च प्रत्ययश्रवस्याऽनु-
मानं स्यात् । यदि बुद्धिश्चेतना आत्मा च चेतनो न बुद्ध्यवमितानर्थानात्मापल-
भेत । चेतनोपलब्ध्यानां चेतनान्तरस्याप्रतिपत्तेः । अस्ति च प्रतिपत्तिस्तस्मादेक-
श्चेतन इति । न्या. वा. । चेतनमात्रोपलब्ध्यानामित्यर्थः । न तावद् बुद्धेरात्मच्छायाप-
त्तिरिन्दाधिव्य मार्तण्डतेजःसङ्क्रान्तिः पारमार्थिकी । चित्तेपरिणामितया सङ्क्रम-
णायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न बुद्धेस्तास्या अचेतनत्वाच्चाप्यात्मनस्तस्या-
वृत्तिकत्वात् तथात्वे वा परिणामापत्तेः । तस्माद् बुद्धेः स्याभाषिकं चैतन्यमास्येयं
तथा चोभयवैतन्ये दूषणमुक्तम् । ता. टी. ।

‡ प्रमेयलक्षणताया अपि बुद्धेर्विषयत्वात्तायापि विषयित्वमुपपत्त्या सिद्धमित्यर्थः ।

युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्* ॥ १६ ॥

अनिन्द्रियनिमिता स्मृत्यादयः करणान्तरनिमिता भवितुमर्हन्तीति । युगपच्च खलु घ्राणादीना गन्धादीनां च सन्निकर्षेषु सत्सु युगपद्भानानि नेत्यद्यन्ते (तिनानुमीयते अस्ति ततद्रिन्द्रियसयोगि सहकारि निमित्तान्तरमव्यापि यस्यासन्निकर्षेर्नात्यद्यते ज्ञान सन्निकर्षेर्वोत्पद्यतइति) । मनःसयोगानपेक्षस्य हीन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानहेतुत्वे युगपदुत्पद्येरन् ज्ञानानीति ।

क्रमप्राप्ता तु ।

प्रवृत्तिर्वाग्वुद्धिशरीरारम्भ इति ॥ १७ ॥

मनो ऽत्र बुद्धिरित्यभिप्रेत बुध्यते ऽनेनेति बुद्धिः सो ऽयमारम्भः शरीरेण वाचा मनसा च पुण्यः पापश्च दशविधः † । तदेतत्कृतभाष्य द्वितीयमूचइति ।

प्रवर्तनालक्षणा दोषाः ॥ १८ ॥

प्रवर्तना प्रवृत्तिहेतुत्व चातारं हि रागादयः प्रवर्तयन्ति पुण्ये पापे

* युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्ज्ञानगता मनोऽधर्मत्वात् षष्ठ्य मनसो ऽऽरुमाधिकेत्याशङ्क्य न्यायाकारो धार्तिकं दर्शित । रूपादिज्ञानानि चक्षुरादिव्यतिरेकेणाधिष्ठायकान्तरापेक्षाणि । अयुगपदुत्पत्तेः । तद्वया ऽनेकशिल्पपर्यश्रदात्स्यानेक धास्यादि सनिधानेनोपस्थित हस्तार्थिष्ठायकापेक्ष न युगपदनेकरथादिक्रिया निर्यतयति तथा चक्षुरादि न युगपदनेज् ज्ञान करोति तस्मान्नद्रव्यधिष्ठायकान्तरमपेक्षतइति । इन्द्रियाणि वा पती कृत्य वक्तव्यम् । चक्षुरादीन्द्रियमात्मप्रशुत्तावधिष्ठायकान्तरापेक्षम् अयुगपत्प्रशुते । धास्यादिवदिति । मन्वेद्यमयंकेन्द्रियवाद्याणा नीलपीतादीना कुतो न युगपज् ज्ञानद्वय मन सनिधानस्य तत्र सत्यात् । न च सम्यन्धिभेदादेकदा विषयेन्द्रियमनिकर्षरूपकारणाभावेन निर्वाह । चक्षु संपुत्तगयादिगतगुणक्रियेरेकदा ज्ञानद्वयापनेरवारणात् । फलश्रमन ज्ञानच्छाया सहकारि स्वभाषित्य तदभावाच्च ज्ञानद्वय तत्सत्त्वे तु समुत्पन्नम्यनात्मकस्यैकस्यैव ज्ञानस्योत्पत्तेर्नोपपत्तिरिति चेत् । मनसो ऽसिद्धिमहात् । सुभुम्भाभार्थनेव भिषेन्द्रियवाद्याणामपि युगपज्ज्ञानद्वयापनेर्धारयितुं शक्यत्वादिति चेन्मैयम् । करणत्वेनेव हेतुना युगपदनेकक्रियाकारित्वाभाव इत्ये । धास्यादौ युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावस्य दृष्टत्वादिति । आत्मनो ऽधिष्ठायकत्वे ऽपि सत्य विभुत्वा सर्वेन्द्रियसम्यग्त्वस्य सर्वदा सत्येन मन स्वाकारे विना अनुपपत्तिपरिहारासम्भवादिति धार्तिकम् ।

+ () एतच्छिन्दमध्यस्थं षष्ठ्यु नास्ति ।

† कायेन परित्राण परिचरण दानमिति । वाचा सत्यं हितं प्रियं स्वाध्यायश्च । मनसा तया ऽस्पृहा श्रद्धा चेति । विषयेदेण पापा दशविधेय । त्या धा । प्रवृत्तिजनितयोर्धर्मार्थमर्थार्थं न्महेतुत्वात्पयत्तेर्नमहेतुत्वमुपपद्यतइति भाष्य ।

वा यच्च मिथ्याज्ञान* तच्च रागद्वेषाविति । प्रत्यात्मवेदनीयां हीमे दोषाः कस्मान्नक्षणातो निर्दृश्यन्तइति । कर्मलक्षणाः खलु रक्तद्विष्टमूटा रक्तो हि तत्कर्म कुरुते येन कर्मणा सुख दुःख वा लभते‡ तथा द्विष्टस्तथा मूढ इति रागद्वेषमोहा इत्युच्यमाने बहुनोक्त भवतीति ।

पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः § ॥ १९ ॥

उत्पन्नस्य क्व चित्सत्त्वनिकाये मृत्वा या पुनरुत्पत्तिः स प्रेत्यभावः उत्पन्नस्य सबद्धस्य । सम्बन्धस्तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनाभिः । पुनरुत्पत्तिः ॥ पुनर्देहादिभिः सबन्धः । पुनरित्यभ्यासाभिधानं यच्च क्व चित्प्राणभृत्त्रिकाये वर्तमानः पूर्वापातान्देहादीन् जहाति तत्प्रेति । यत्तवान्यत्र वा देहादीनन्यानुपादते तद्भवति । प्रेत्यभावो मृत्वा पुनर्जन्म । सो ऽयं जन्ममरणप्रबन्धाभ्यासो ऽनादिरपवर्गान्तः प्रेत्यभावो वेदितव्य इति ।

प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलम् ¶ ॥ २० ॥

सुखदुःखसवेदन फलम् । सुखत्रिपाक कर्म दुःखत्रिपाक च । तत्पुनर्देहेन्द्रियविषयबुद्धिषु सतीषु भवतीति सह देहादिभिः फलमभिप्रेतम् । तथा हि प्रवृत्तिदोषजनितो ऽर्थः फलमेतत्सर्वं भवति तदेतत्फलमुपातमुपात हेय

* तच्च मिथ्याज्ञानमिति ३ पु पाठ ।

† स्वशरीरावच्छिन्नात्मनि प्रत्यवा परशरीरे तु प्रयुक्त्या अनुमेया । प्रवर्तना च मोक्षकार्यसमवायः । तावद्वय रागादिवशः स्पन्दते यावदस्य मोहो वर्ततइति । ता टी ।

‡ भजतइति ५ । ४ । ३ पु पाठ ।

§ पुनर्वहणं ससारानादित्वज्ञापनार्थम् । न्या या । दुःखादीना मिथ्याज्ञानपर्यन्तानामविच्छेदेन कार्यकारणभावरूप ससारो ह्यनादि । न हि शरीरसम्यग्धर्मन्तरेण दुःखसम्भवति । न च शरीरसम्यग्धर्मो धर्मो धर्मो विना । न च धर्मो धर्मो रागद्वेषात्तत् । न च रागद्वेषात्तद्विज्ञान विज्ञाय । न चाज्ञान शरीरं परित्यज्येति तत्रैव तदुपपादनं च । स चायं ससारं क्रियामपिकृत्य मनस उभोगमपिकृत्यात्मनः । संसारकारणोभूताज्ञाने मनसो साधारणकारणत्वादात्मनश्च तज्जनितदुःखरूपफलोपभोगस्तथात् ।

॥ पुनर्जति २ पु पा ।

¶ प्रवृत्तिजनित इति धर्तव्ये दोषग्रहणं न केवलं प्रवृत्ति प्रति दोषाणा हेतुभावो ऽपि तु प्रवृत्तिकार्यं सुखदुःखे अपि प्रतीतिद्वयनार्थम् । दोषसलिलावसिक्ताया चत्त्यात्मभूमौ धर्मो धर्मो धर्मो सुखदुःखे जनयते नान्यथा न चास्ति सम्भवे न तत्र तुष्यति न च तद् द्वेष्टि तच्च तस्य सुख दुःखमिति । अर्थग्रहण गौणमुप्यफलाधरोधार्यम् । ता टी ।

त्यक्तं त्यक्तमुपादेयमिति (*नास्य हानोपादानयोर्निष्ठा† पर्यवसानं वास्ति स खल्वयं‡ फलस्य हानोपादानघ्नोतसोह्यते लोक इति । अथेतदेव) ।

वाधनालक्षणं दुःखः ॥ २१ ॥

वाधना पीडा ताप इति तया ऽनुचिद्धमनुपक्तमविनिर्भागेन धर्तमान दुःखयोगाद् दुःखमिति । सो ऽयं सर्वे दुःखेनानुचिद्धं ॥ मिति पश्यन् दुःख जिहामुर्जेन्मनि दुःखदर्शी निर्विद्यते निर्विण्णो विरज्यते विरक्तो विमुच्यते ।

यत्र तु निष्ठा यत्र तु पर्यवसानं सो ऽयम् ।

तदत्यन्तविमोक्षो ऽपवर्गः ॥ २२ ॥

तेन दुःखेन जन्मना ॥ ऽत्यन्त**विमुक्तिरपवर्गः कथमुपात्तस्य जन्मनो हानम् अन्यस्य चानुपादानम् । एतामवस्थामपर्यन्ता† मपवर्गं वेदयन्ते ऽपवर्गं वेदः । तदभयमत्रममृत्युपदा‡ ब्रह्म चेमप्राप्तिरिति । नित्यं सुख-

* () एतच्छिद्धमध्यस्य पाठः ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

† निष्ठा समाप्तिः सा च प्रलये ऽप्यस्तीत्यत उक्तं पर्यवसानमिति ।

अवसानमात्रमस्ति न पुनः परितः पुनरपि सर्गोपादानयोर्भावादित्यर्थः । ता टी ।

‡ न खल्वयमिति ३ । पु पाठः ।

§ अत्र इतिशब्दसहितं क्वचित् सूत्रपाठः । धार्तिके तात्पर्यटीकायां चेतिशब्दरहितं एव दृश्यते । इतिशब्दस्यात्रानुपयोगाच्च । मुद्रितपुस्तके तु भ्रमात्सूत्रे नियमः । शरीरादेर्वाधनाऽनुपह्नेण गौण दुःखस्य प्रतिकूलवदनीये भावे तु मुख्यम् । शरीरे तु धननिमित्तत्वादिन्द्रियविषयबुद्धीनां तत्साधनत्वात् सुखे च दुःखाधिनाभावात् । न च सुखं दुःखाभावमात्रमवति शङ्क्यम् । प्रत्यक्षसिद्धस्य तस्यानपन्दयनीयत्वात् । प्रवृत्तिद्वेषधृष्टशंकाच्च । कश्चित्सुखायै प्रयतन्ते कश्चिद् दुःखपरिहाराय मेवति । तु खे ऽपि सुखाभावमात्रत्वस्यापि धक्तुं शक्यत्वेन विनिगमनादिरहादुर्भावसिद्धेश्चेति बोध्यम् ।

॥ अत्र कनिकाता मुद्रितपुस्तके विद्धं ब्रह्मन्मितीति पाठः ।

¶ तदित्यनन्तरं गौणमुख्यभेदभेदं दुःखं परामृशति । मुख्यमेव दुःखमिति धर्मो मा भूदित्यत उक्तं जन्मनेति । अनेन जायमाना दुःखशब्देन सर्वे शरीरादेव उच्यन्ते इत्युक्तं भवति । ता टी ।

** अत्यन्तपदस्य प्रलयावस्थानिवृत्त्यर्थम् ।

† अथधिशून्याम् ।

‡ अभयमिति पुनः सप्ताभयाभावमाह । अभयं वै ब्रह्मेत्यसद्ब्रह्मभयश्रुतेः । ये तु ब्रह्मेव नामरूपप्रपञ्चात्मना परिणमतदत्याहुस्तान् प्रत्याह । अत्ररमिति । सर्वोत्तमा परिणामे सर्वोत्तमा ब्रह्मणो ऽन्यथात्वाद्दिनाशप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे तु सावयवत्वेन घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गः । वैताशिकाः प्राहुः प्रदीपस्यैव निर्वाणं मोक्षस्तस्य चेतस इति । तान्प्रत्याह । अमृत्युपदमिति । ता टी ।

मात्मनो महत्त्वबन्धोत्वे व्यज्यते तेनाभिव्यक्तेनात्यन्तं विमुक्तः* सुखी भवतीति के चिन्मन्यन्ते । तेषा प्रमाणाभावादनुपपत्तिः । न प्रत्यक्ष नानुमान नागमो वा विद्यते नित्यं सुखमात्मनो महत्त्वबन्धोत्वे ऽभिव्यज्यतइति ।

नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनं तस्य हेतुवचनम् । नित्यस्याभिव्यक्तिः संवेदनम् चानामिति तस्य हेतुर्वाच्यो यतस्तदुत्पद्यतइति ।

सुखवन्नित्यमिति चेत् संसारस्थस्य मुक्तेनाविशेषः । यथा मुक्तः सुखेन तत्संवेदनेन च सन्नित्येनोपपन्नस्तथा संसारस्थो ऽपि प्रसज्यतइति उभयस्य नित्यत्वात् ।

अभ्यनुज्ञाने च धर्माधर्मफलेन साहचर्यं यौगपद्यं गृह्येत । यदिदमुत्पत्तिस्थानेषु धर्माधर्मफलं सुखं दुःखं वा सवेद्यते परोपेण तस्य च नित्यं स्वसंवेदनस्य च सहभावो यौगपद्यं गृह्येत न सुखाभावो नानभिव्यक्तिरस्ति† उभयस्य नित्यत्वात्॥ ।

अनित्यत्वे‡ हेतुवचनम् । अथ मोक्षे नित्यस्य सुखस्य संवेदनमनित्यं यत उत्पद्यते स हेतुर्वाच्यः ।

आत्ममनःसंयोगस्य निमित्तान्तरसहितस्य हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगो हेतुरिति चेद् एवमपि तस्य सहकारि निमित्तान्तरं वचनीयमिति ।

धर्मस्य कारणवचनम् । यदि धर्मो निमित्तान्तरं तस्य हेतुर्वाच्यो यत उत्पद्यतइति** ।

* विमुक्त इति ४ । २ । ३ पाठः ।

† सन्नित्येनोपपन्न इति ३ । पाठः ।

‡ नित्यसंवेदनस्येति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

§ नाभिव्यक्तिरस्तीति ३ । पाठः ।

॥ सुखस्य तद्विषयकज्ञानस्य च नित्यत्वे संसात्तज्ञापामपि मोक्षादप्रियोपपन्नम् । इत्यापत्तौ तु धर्माधर्मोभ्यां जनितयोः मुख्यदुःखयोः स्वनिमित्तकारणैः ऽपि नित्यसुखस्य तत्रज्ञानस्य सर्वदात्मनस्त्वेन यौगपद्यप्रसङ्गः ।

॥ अनित्ये हेतुवचनमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

** संसाराद्यस्याया सायद्रूपमात्ममनःसंयोगो धर्मो निमित्तमपेक्षमाणः सुखज्ञानमकार्षीत् । यदि तु मुक्तपद्यस्याया तद्रूपेण एव सुखज्ञानं करोति हन्त रूपादिज्ञानेऽपि नित्यस्यापि नापेक्षेतेति भावः । ता टी ।

योगसमाधिजस्य कार्यावसायविरोधात्प्रलये* संवेदन-
निवृत्तिः† । यदि योगसमाधिजो धर्मो हेतुस्तस्य कार्यावसायविरोधात्प्र-
लये संवेदनमत्यन्तं निवर्तयति‡ ।

असंवेदने चाविद्यमानेनाविशेषः । यदि धर्मज्ञयात्संवेदनेपर-
मो नित्यं सुखं न संवेद्यतइति । किं विद्यमानं न संवेद्यते ऽथाविद्यमा-
नमिति नानुमानं विशिष्टे ऽस्तीति ।

अप्रक्षयश्च धर्मस्य निरनुमानमुत्पत्तिधर्मकत्वात् ।
योगसमाधिजो धर्मो न क्षीयतइति नास्त्यनुमानमुत्पत्तिधर्मकमनित्यमिति ।
विपर्ययस्य त्वनुमानं यस्य तु संवेदनेपरमो नास्ति तेन संवेदनहेतुर्नित्य
इत्यनुमेयम् । नित्ये च मुक्तसंसारस्थयोरविशेष इत्युक्तम् । यथा मुक्तस्य
नित्यं सुखं तत्संवेदनहेतुश्च§ संवेदनस्य तूपरमो नास्ति कारणस्य नित्य-
त्वात् तथा संसारस्थस्यापीति । अथ च सति धर्माधर्मफलेन सुखदुःखसं-
वेदनेन साहचर्यं गृह्येतेति ।

शरीरादिसम्बन्धः प्रतिबन्धहेतुरिति चेद् न शरीरादी-
नामुपभोगार्थत्वाद् विपर्ययस्य चाननुमानात् । स्यान्मत संसाराव-
स्थस्य शरीरादिसम्बन्धो नित्यमुखसंवेदनहेतोः प्रतिबन्धकस्तेनाविशेषो ना-
स्तीति । एतच्चायुक्तम् । शरीरादय उपभोगार्थास्ते भोगप्रतिबन्ध करिष्यन्ती-
त्यनुपपन्नम्॥ । न चास्त्यनुमानमशरीरस्यात्मनो भोगः कश्चिदस्तीति ।

इष्टाधिगमार्था प्रवृत्तिरिति चेद् न अनिष्टोपरमार्थ-
त्वात् । इदमनुमानम् इष्टाधिगमार्था मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च सुमुच्छ्रया नोभय-

* प्रलये इति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

† योगसमाधिजस्य धर्मस्य कार्यत्वेन समाप्तो नाशे सति तज्जनितत्वात् संवेदनाया
कारणाभावे कार्यत्वित्यङ्गीकारे ऽनुभवाविराधाद् निवृत्तिरभावात् प्राप्नोति । तथा च मोक्षदयाया
सदृशा सुखानुभवाभ्युपगमो न सिध्यतीति भावः ।

‡ निवर्तयति ५ । ४ । २ । १ पाठ ।

§ अत्र हेतुपद कारणस्य नित्यत्वादित्यत्र कारणपद च प्रयोजकपरम् । नित्यो-
कार्यकारणभावार्थमभवात् । प्रयोज्यप्रयोजकभावस्य च भूमाभाववद्भावयोरिवाभ्युपगमसम्भवात् ।

॥ उपभोगार्थमेवारब्धाना शरीरादीनामुपभोगप्रतिबन्धकत्वमुपपत्तिविच्छेदमत्यर्थं । सु-
खाद्युपभोग प्रति शरीरादे प्रये, लक्षणस्य लोके इष्टत्वेन इष्टानुभवारित्याच्च कल्पनाया मुक्तावधि-
शरीराद्यङ्गीकारे केवलस्य उपपत्तिरपङ्गीकारे च सुखानुभवानुपपत्तिर्योगसमाधिजनितशरीरस्य नित्य
स्याभ्युपगमश्च यज्जन्य सदृशित्वमित्यनुमानविच्छेद इति भावः ।

¶ इष्टाधिगमार्थेति १ पाठ ।

मन्यैकमिति । एतच्चायुक्तम् अनिष्टोपरमार्थो मोक्षोपदेशः प्रवृत्तिश्च मुमुक्षूणा-
मिति । नेष्टमनिष्टेनाननुबिद्धं सभवतीति इष्टमप्यनिष्टं सपद्यते अनिष्टहानाय
घटमान इष्टमपि जहाति । विवेकहानस्याशक्यत्वादिति ।

दृष्टातिक्रमश्च देहादिषु तुल्यः । यथा दृष्टमनित्यं सुखं परित्यज्य
नित्यसुखं कामयते एव देहेन्द्रियबुद्धीरनित्या दृष्टा अतिक्रम्य मुक्तस्य नित्या
देहेन्द्रियबुद्ध्यः कल्पयितव्या* साधीयश्चैव मुक्तस्य चैकात्म्यं कल्पितं
वतीति ।

उपपत्तिविरुद्धमिति चेत् समानम् । देहादीनां नित्यत्वं प्र-
माणविरुद्धं कल्पयितुमशक्यमिति समानं सुखस्यापि नित्यत्वं प्रमाणविरुद्धं
कल्पयितुमशक्यमिति ।

आत्यन्तिके च संसारदुःखाभावे सुखवचनादागमे ऽपि
सत्यविरोधः† । यद्यपि कश्चिदागमः स्यात् मुक्तस्यात्यन्तिकं सुख-
मिति । सुखशब्द आत्यन्तिके दुःखाभावे प्रयुक्त इत्येवमुपपद्यते दृष्टो
हि दुःखादेरभावे‡ सुखप्रयोगो§ बहुल लोकादिति॥ ।

नित्यसुखरागस्य प्रहाणे मोक्षाधिगमाभावो रागस्य बन्ध-
नसमाज्ञानात् । यद्यप्य मोक्षे नित्यं सुखमभिव्यज्यतइति नित्यसुखरा-
गेण मोक्षाय घटमानो न मोक्षमधिगच्छेत्ताधिगन्तुमर्हतीति बन्धनसमाज्ञा-
तो हि रागः न च बन्धने सत्यपि कश्चिन्मुक्त इति उपपद्यतइति¶ ।

प्रहीण**नित्यसुखरागस्याप्रतिकूलत्वम् । अथास्य नित्यसुख-
रागः†† प्रहीयते तस्मिन्प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो भवति‡‡ यद्येव

* कल्पितव्या इति ५।४।२ पाठ । † आगमेऽपि सत्यविरोधे इति ३।५ ।

‡ दुःखाभावे इति ५।४।२।३ पाठ । § सुखशब्दप्रयोग इति ५।४।२।३ पाठ ।

॥ स्वरादौ नित्ये सुखी सत्यो ऽहमिति प्रसिद्धो हि लोकानुभव इति भावः ।

¶ नित्यसुखे रागान्मुमुक्षूणा तत्र प्रयत्ना रागस्यानिवृत्त्या हेतुभावेन मोक्षानुपपत्तिश्चे
त्याह । अत्र मोक्षाय घटमान इत्यनन्तरं भवेदित्यध्यासुत्य वाक्य समापनोप न मोक्षमधिगच्छे
दिति तत्र दृष्टा तस्यैव विग्रहणमेव इति धोष्यम् ।

** प्रहीण इति ४।२।३ पाठ । †† अथास्यानित्यसुखराग इति ३।५ ।

‡‡ यद्यपि द्वेषात् प्रयत्ने दुःखं हास्यामीति तथा ऽपि न मुच्येत द्वेषस्य
बन्धनसमाज्ञानादिति रागद्वेषो हि बन्धनमिति । नाप्रतिकूलत्वात् । अप्रतिकूल
दुःखहानं भवति न पुनरप्य दुःखं द्वेषि अद्विपरत्वाय प्रयत्नमानो ऽप्रतिकूल दुःख
हानमधिगच्छति । न्या वा ।

मुक्तस्य नित्यं सुखं भवति अथापि न भवति नास्योभयोः पक्षयोर्मौञ्चाधिगमो विकल्पतइति ।

स्थानवत् * यद्य तर्हि संशयस्य लक्षणं वाच्यमिति तदुच्यते ।

समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्य-
वस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः। संशयः ॥ २३ ॥

समानधर्मोपपत्तेर्विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । स्थानुपुरुषयोः समानं धर्ममारोहपरिणाहे पश्यन्पूर्वदृष्टं च तयोर्विशेषं द्युभुत्समानः किं स्वदित्यन्यतरं नावधारयति तदनवधारणं ज्ञानं संशयः समानमनयोर्धर्म-मुपलभे विशेषमन्यतरस्य नेपलभइत्येषा धुद्धिरपेक्षा संशयस्य प्रवर्तिका वर्तते तेन विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः । अनेकधर्मोपपत्तेरिति समानजातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्यानेकस्य धर्मोपपत्तेर्विशेषस्योभयया दृष्टत्वात् समानजातीयेभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्चार्था विशिष्यन्ते गन्धवत्वात्स्पृष्टि-

* प्रमेयानन्तरमुद्दिष्टस्य प्रमेयलक्षणानन्तरं स्थान क्रमो लक्षणस्य यस्येत्यर्थः । ता टी कसमास्येति यत् ।

† अत्र च विमर्शं, संशय इति संशयसामान्यलक्षणम् । तत्र संशय इति लक्ष्य निर्देशो विमर्श इति लक्षणपदम् । एकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानार्थावमर्शो विमर्शः । समानेत्यादीनि तु त्रीणि विशेषलक्षणानि । तेषु विमर्शः संशय इत्यनुपपत्तेरीयम् । अत्र विशिष्टो ऽवमर्शो विमर्शः । विशिष्टसंशयो लक्ष्यपदम् । समानधर्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति त्रीणि प्रत्येकं शेषैः पट्टेक्षेतानि लक्षणानीति । एतेन ये षड्विध संशयमावृत्तते ते निराकृताः । ता टी. अर्थ भाव । समानधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषापेक्षो विमर्श संशय इत्येकं लक्षणम् । अत्राप्यपट्टमात्रोपादाने कृत्वा ऽप्रमिति विशेषनिश्चये सत्यपि पुरुषगतसमानधर्मस्य महत्त्वादेरुपलब्ध्यव्यवस्थेति संशय स्यात् । अत्र उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थेतिरिति धक्तव्यम् । एकतरधर्मोपपत्तेरुपलब्ध्यव्यवस्थेति धर्मान्तराभावप्रकारकनिश्चयहेत्वभावे च सतीति तस्यार्थः । ततश्च कृत्यप्रकारकनिश्चयहेतोः पुरुषत्वाभावप्रकारकनिश्चयहेतोःत्वाभावेऽप्यपेक्षित । एकते च स नास्तीति न संशयः । तात्र अत्रोक्तौ च अनुगतधर्मज्ञानाभावे ऽपि विशेषनिश्चयहेत्वभावमात्रेण संशयः स्यादत आद्यपदम् । इयमपि मैकया गच्छद्दारोहपरिणादयत्नं पठार्थमात्रं पश्यन् एव इति निश्चायकं न गज इति निश्चायकं च हेतुमनुपलभमानो ऽपि अनुयादित्स्विते ऽभिप्रायिते घोडासीने वस्तुनि न उदिधे सुभुत्साविरहात् । सुभुत्समानस्तु सदिधे तत्र सुभुत्साभावे ऽपि संशयः मा भूदिति विशेषापेक्ष इति निवेदनीयम् । विशेषं सुभुत्समानस्येति तस्यार्थः । तदेवं पदचर्चं मिनितं सहायं भवति । अवमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति लक्षणदुषेऽपि उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थात इति विशेषापेक्ष इति च पदद्वयं निवेदनीयं तस्यार्थश्च च पूर्ववत् घोध्यम् ।

‡ गन्धवत्त्वादिति संशयस्य प्रत्युदाहरणम् । अस्ति घेत्यादुदाहरणम् । अथे सत्तास्य ज्ञेयं सामान्यविशेषसमायाभावेभ्यो भेदेन ज्ञाते विभागज्ञत्वं द्रव्ये यथातिरिक्ते गुणे कर्मिणि चादृष्टमुपलभ्यमानं द्रव्यत्वादिविशिष्टविशेषावकहेत्वभावेन संशयकं भवतीति भावः । ननु

व्यवादिभ्यो विशिष्यते गुणकर्मभ्यश्च । अस्ति च शब्दे विभागजत्वं विशेष-
 पः । तस्मिन्द्वय गुणः कर्म वेति सदेहः । विशेषस्योभयथा दृष्टत्वात् । किं
 द्रव्यस्य सतो गुणकर्मभ्यो विशेष आहो स्विद् गुणस्य सत इति अथ क-
 र्मणः सत इति । विशेषापेक्षा अन्यतमस्य व्यवस्थापकं धर्मो नेपलभइति
 घुद्धिरिति । विप्रतिपत्तेरिति व्याहृतमेकार्थदर्शनं विप्रतिपत्तिः व्याघातो वि-
 रोधो ऽसहभाव इति । अस्त्यात्मेत्येकं दर्शनं नास्त्यात्मेत्यपरम् । न च
 सद्भावासद्भावौ सहैकैव संभवतः । न चान्यतरसाधको हेतुसुलभ्यते । तत्र
 तत्त्वानवधारण सशय इति । उपलब्धव्यवस्थातः खल्वपि* सन्नोदकमुपल-
 भ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाशिवामानमुदकमिति अतः क्व चिदुपलभ्यमाने
 तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धे किं सद्दुपलभ्यते ऽथासदिति सशयो
 भवति । अनुपलब्धव्यवस्थातः सच्च नेपलभ्यते मूलक्रीलकोदकादि अस-
 च्चानुत्पन्नं निरुद्धं वा ततः (क्व चिदनुपलभ्यमाने सशयः किं सन्नोपलभ्यते
 उतासन्निति सशयो भवति । विशेषापेक्षा पूर्ववत् पूर्व समानो ऽनेकश्च धर्मो
 च्चेद्यस्य) उपलब्धनुपलब्धी पुनर्ज्ञातृगते यथावता विशेषेण पुनर्वचनम् ।
 समानधर्माधिगमात्समानधर्मोपपत्तेर्विशेषस्मृत्यपेक्षो धिमर्थ इति ।

स्थानधता लक्षणमिति समानम् ।

यमर्थमधिकृत्य प्रवर्तते तत्प्रयोजनम् ॥ २४ ॥

विभागे गुणे विभागजस्य दृष्ट शब्दे प्रतीयमान गुणस्य निश्चापयिष्यति । शब्दे गुणं विभागज
 त्वादिभागवदिति । मेशम् । विभागजविभागानुहीकारात् । विभागजविभागसमयाधिकारणक
 त्वस्य शब्दमात्रवत् संशयहेतुत्वाच्च । अत्र च समानधर्मोपपत्त्ये संशयकारणस्य दुराठारोहप
 रिणाद्यदुस्तुदर्शनमुदाहरणम् । तत्र ह्यारोहपरिणाहो तन्नरसाधारणो ज्ञायमानो संशयहेतू ।
 अनेकधर्मोपपत्त्येनु शब्दे विभागजस्यमुपपन्नधमान संशयक रणमित्युदाहरणम् । तत्र हि विभा
 गजस्य दृष्ट्यादिवच्ये नास्त्येव शब्दादन्यत्र दृष्टम् । ततश्च समानत्वाभावाच्च पूर्वैण यथावता ।
 अनेकधर्मोपपत्त्येतिव्यत्यासाधारणधर्मोपपत्त्येतिवच्यं । अनेकस्माद्विशेषको धर्मो अनेकधर्म इति
 तस्याचं । साधारणधर्मस्यासाधारणधर्मस्य वा यद्द्वयमाव्यभिचारस्य ज्ञान संशयकारणम् । यद्य
 माणाव्यभिचारस्य च तस्य ज्ञानं निर्णयहेतुः । समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन विधीयमानव्यभिचार
 उपदिश्यते विभागजस्यादित्यनेन प्रतिविध्यमानव्यभिचार इत्येतावता पृथगभिधानम् । एवं चेदं
 द्वय ज्ञानान् संशयकारणम् । विगतपत्तित्तु यत्कृता संशयकारणमिति पूर्वोपेक्षं । एतत्स्यै
 धार्तिके उपपन्नम् ।

* उपलब्धव्यवस्थाया अनुपलब्धव्यवस्थायाश्च पृथक संशयकारणस्य धार्तिके द्वि
 तम् । तत्र बोध* पूर्वोक्तमदणवये प्रयोजकं च पूर्वमुक्तम् ।

() एतद्विद्वमध्यस्य पाठः ४ । २ । ३ नास्ति ।

यमर्थं*माप्रव्य हातव्य या ऽध्यवसाय तदाप्रिहानोपायमनुतिप्रति
प्रयोजन तद्वेदितव्यम् । प्रवृत्तिहेतुत्वादिममर्थमाप्स्यामि हास्यामि चेति
व्यवसायो ऽर्थस्याधिकारः एव व्यवसीयमानो ऽर्थो ऽधिक्रियतइति ।

लौकिकपरीक्षकाणां† यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं

स दृष्टान्तः ॥ २५ ॥

लोकसाम्यः‡मनतीता लौकिका नैसर्गिक वेनयिक बुद्धतिशय-
मप्राप्ता § तद्विपरीताः परीक्षकास्तर्केण प्रमाणैरर्थे परीक्षितुमर्हन्तीति । यथा
यमर्थं लौकिका बुध्यन्ते तथा परीक्षका अपि सो ऽर्थो दृष्टान्तः । दृष्टान्तविरो-
धेन हि प्रतिपक्षा. प्रतिषेद्धव्या भवन्तीति दृष्टान्तसमाधिना च स्वपक्षा
स्थापनीया भवन्तीति । अवयवेषु चोदाहरणाय कल्पतइति॥ ।

अथ सिद्धान्त ० इदमित्यभूत चेत्यभ्यनुच्चायमानमर्थंजात सिद्ध
सिद्धस्य सस्थिति ** सिद्धान्त सस्थितिरित्यभावव्यवस्था धर्मनियम । स
यत्त्वयम् ।

तन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिः सिद्धान्तः ॥ २६ ॥

* अत्र,र्थशब्दो गौणमुख्यफलावरोधार्थे । तत्र मुख्य सुखदुःखप्राप्तिपरि-
हारौ । गौण तु तत्साधनम् । ता टी ।

† लौकिकाना परीक्षकाणां चेति एककोटी । तेनालौकिकस्याकाशादेरपि दृष्टान्तत्व
विद्विरिति बाध्यम् ।

‡ साकसामान्यमिति ५ । ४ । २ ३ पाठः । § बुद्धतिशयमप्राप्तत्वादिति ३ पु ।

॥ सो ऽयं दृष्टान्त साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थो वा स्यादसिद्धसाधनार्थो वा ।
यदि तावत् साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थस्तदा नोपमानाद्विद्यते । अथासिद्धसाधनार्थो नो
दाहरणाद् भिद्यते । यद्युपमान प्रमाणे ऽन्तर्भाव्य अचोदाहरणमवयव इति न
पृथग् दृष्टान्तो ऽस्तीति । इदं तूत्तरमप्रतिसमाधेयमिति पर्यायम् । कस्मात् । त्रय
स्याप्यपरिज्ञानात् । साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थे तावदुपमानं न भवतीति घणितम् । दृष्टा-
न्त साहचर्यव्युत्पत्त्यर्थे असिद्धसाधनार्थो चेति दृष्टान्तो न भवति । तदुदाह-
रणं घणयन्तो यस्याम इति । न्या वा । न खल्वसिद्ध साधनेन साधनस्यावि-
नाभायो दृष्टान्तेन साध्यतइत्यर्थे । ता टी ।

¶ अत्र भाष्यकार सिद्धान्तसामान्यनक्षत्रसूत्रमर्शित्वेव तात्पर्यं व्याचष्टे अथ सिद्धान्त
इत्यादिनति तात्पर्यटीकाया दृश्यत तत्र सामान्यनक्षत्रसूत्रं किमप्यासीदददत्वे न क्वाप्युपलभ्यते
इति बाध्यम् ।

** सामान्योपक्रमस्याभ्युपगमस्य प्रमाणतेः विशेषपर्यन्तता परिसमाप्ति
संस्थितिरित्यर्थे । ता टी ।

तन्त्रार्थसंस्थितिः तन्त्रसंस्थितिः तन्त्र*मितरेतरामिसंबद्धस्यार्थस-
मूहस्योपदेशः शास्त्रम् । अधिकरणानुपज्ञार्थो संस्थितिरधिकरणसंस्थितिः
अभ्युपगमसंस्थितिरनवधारितार्थपरिग्रहः तद्विशेषपरीक्षणायाभ्युपगमसिद्धान्तः । तन्त्रभेदानु खलु स चतुर्विधः † ।

सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थि-
त्यर्थान्तरभावात् ॥ २७ ॥

तत्रेताश्चतस्रः संस्थितयो ऽर्थान्तरभूताः । तासाम् ।

सर्वतन्त्राविरुद्धस्तन्त्रे ऽधिकृतेो ऽर्थः

सर्वतन्त्रसिद्धान्तः ॥ २८ ॥

यथा घ्राणादीनीन्द्रियाणि § गन्धादय इन्द्रियार्थाः पृथिव्यादीनि भूतानि प्रमाणैरर्थस्य ग्रहणमिति ।

* तन्त्रग्रहणेन च सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रयोस्पादानुभयोरपि तन्त्रत्वात् । ता टी ।

† अनुपकारार्थं संस्थितिरिति ५ । २ । ४ पाठ ।

‡ किं पुनरिदं सूत्रं लक्षणार्थमाहो विभागार्थमिति । किं चातः । यदि लक्षणार्थं तन्त्राधिकरणग्रहणं न कर्तव्यम् एतावदस्त्वभ्युपगमव्यवस्था सिद्धान्त इति । अथ विभागार्थं सर्वतन्त्रप्रतितन्त्रग्रहणं कर्तव्यं प्रतिज्ञादिवत् । लक्षणार्थं च सूत्रान्तरं कर्तव्यम् । सर्वतन्त्रप्रतितन्त्राभ्युपगमसंस्थित्यर्थान्तरभावादिति सूत्रस्यान्यो ऽर्थो कर्तव्यः । अथेदं विभागार्थं तथापि पूर्वसूत्रं परित्यज्यताम् । अथ विभक्तानां पुनर्यं-भागः । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिरिति ध्याहस्येत । विभागरश्च नियमार्थः । विभक्तानां विभागः किमर्थः । यदि नियमार्थः । आद्येन सूत्रेण कृतत्वाच्च प्रयोजनमस्तीति । तस्मात्पूर्वमुत्तरं वा सूत्रमनार्थमिति । नानार्थम् । आद्यस्य लक्षणार्थत्वाद्दुस्तरस्य विभागार्थत्वादिति । विभागरश्च नियमार्थं इत्युक्तम् । एतेनानेकधा भिन्नस्य सिद्धान्तस्य चतुर्धा सवर इति नियमं दर्शयति । अथाद्यं सूत्रं फलं लक्षणार्थमिति । तन्त्राधिकरणानामर्थानामभ्युपगम इति सूत्रार्थः । तन्त्रमधिकरणं येषामर्थानां भवति ते तन्त्राधिकरणाः । तेषामभ्युपगमसंस्थितिरित्ये भाग्यव्यवस्था धर्मनियमः सिद्धान्तो भवतीति । किमुक्तं भवति । यो ऽर्थो न सूत्रतन्त्राभ्युपगमो न सिद्धान्त इति । न्वा वा ।

§ यद्यपि घ्राणादियु भौतिकत्वादयो विप्रतिपत्तयस्तथापीन्द्रियत्वे नाम्नि विप्रतिपत्तिरिति । ता टी । न दृष्टान्तात् सर्वतन्त्रसिद्धान्तो भिद्यते न चापि विप्रतिपत्तिरिहापीति । भिद्यतइत्याह । दृष्टान्तो हि याद्विप्रतिपत्तिर्भागेषु

समान*तन्त्रासिद्धः परतन्त्रासिद्धः प्रतित-
न्त्रसिद्धान्तः ॥ २६ ॥

यथा नासत आत्मलाभः न सत आत्महानं निरतिशयाश्चेतनाः
देहेन्द्रियमनःसु विषयेषु तत्कारणे च विशेष इति साध्याना पुरुषकर्मादि-
निमित्तो भूतसर्ग † कर्महेतवो दोषा प्रवृत्तिश्च स्वगुणविशिष्टाश्चेतना. अस
दुत्पद्यते उत्पन्न निरुध्यतइति योगानाम् ।

यत्सिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सो ऽधिक-
रणसिद्धान्तः ॥ ३० ॥

यस्यार्थस्य सिद्धावन्ये ऽर्था अनुपज्यन्ते न तैर्विना सो ऽर्थ सि-
ध्यति ते ऽर्था यदधिष्ठानाः सो ऽधिकरणसिद्धान्तः । यथा देहेन्द्रियव्यति-
रिक्तो ज्ञाता दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादिभिः । अचानुपङ्क्तियो ऽर्था इन्द्रि-
यनानात्व नियतविषयाणीन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणालिङ्गानि ज्ञातुर्ज्ञानसाध-
नानि गन्धादिगुणव्यतिरिक्त द्रव्य गुणाधिकरणमनियतविषयाश्चेतना इति
पूर्वार्थसिद्धाचेते ऽर्थाः सिध्यन्ति न तैर्विना सो ऽर्थः सम्भवतीति ।

निश्चितो न पुनरेव सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । अनुमानागमयोराश्रयो दृष्टान्तो
नैव सर्वतन्त्रसिद्धान्त इति । न्या ६ ।

* समानशब्द एकपराय । निरतिशया अपरिणामिनो न केन चिद्गु-
णोपजनापायधर्मणा युज्यन्ते । प्राकृतेषु च तत्कारणेषु महदहङ्कारपञ्चतन्त्रात्
भूतमूर्त्तेषु विशेषो ऽतिशय इत्यर्थः । ता टी ।

† मन स्वविषयेष्विति ३ पु पाठ ।

‡ पूर्वनिमित्तभूतसर्ग इति ३ पु पाठ ।

§ यस्यार्थस्य साध्यस्य हेतुर्था सिद्धाविति विषयप्रप्तमी । न निमित्तस-
प्तमी । दृयोज्ञापमानयोर्निमित्तनैमित्तिकरूपाश्रयोभात् । तेन यस्मिन्नर्थे ज्ञापमाने
तदनुपङ्क्तयो ऽर्थास्तदन्तर्भावेण गम्यन्ते सो ऽर्थः साक्षादधिक्रियमाणस्तदनुपङ्क्त्या
साधारस्तदाश्रयत्वात् । तत्सिद्ध सपतो या भवतु हेतुर्था अनेन रूपेणाधिकरण
सिद्धान्तः । पतस्तायद्विधादाध्यासितमुपलब्धिमत्कारणमुत्पत्तिमत्त्वाद्दृष्टव्यइति ।
अत्र हि पृथिव्यादिगतनेोत्पत्तिमत्त्वेनोपलब्धिमत्पर्यकत्व तद्वत् साध्यमान स्वसि-
द्धान्तगतानुपङ्क्तिसर्वज्ञत्वाद्युपेतमेव सिध्यति । नान्यपेक्षोपलब्धिमत्पर्यकत्वस्य
सिद्धरिति । भाष्ये हेतुप्रतिसन्धान सिध्यत् स्यानुपङ्क्तयोन्तरान्वित सिध्यतीत्यु-
दाहृतम् । ता टी ।

अपरीक्षिताभ्युपगमात्तद्विशेषपरीक्षणम्-
 भ्युपगमसिद्धान्तः ॥ ३१ ॥

यच्च किं चिदर्थजातमपरीक्षितमभ्युपगम्यते अस्तु द्रव्यं शब्दः स
 तु नित्यो ऽथानित्य इति द्रव्यस्य सतो नित्यता ऽनित्यता वा तद्विशेषः
 परीक्ष्यते सो ऽभ्युपगमसिद्धान्तः स्वबुद्धतिशयचिख्यापयिषया परबुद्ध-
 यज्ञानाच्च† प्रवर्ततइति ।

अथावयवाः ।

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः‡ ॥ ३२ ॥

दशावयवानेके नैयायिका वाक्ये संचक्षते जिज्ञासा संशयः शक्यप्रा-
 पिः प्रयोजनं संशयव्युदास इति । ते कस्मान्नोच्यन्तइति । तथाप्रतीयमाने
 ऽर्थे प्रत्ययार्थस्य प्रतीका जिज्ञासा अप्रतीयमानमर्थे कस्मान्जिज्ञासते तं
 तत्त्वतो ज्ञातं हास्यामि बोधादास्ये उपेक्षिष्ये वेति ता एता हानोपादानोपे-
 क्षाबुद्धयस्तत्त्वज्ञानस्यार्थस्तदर्थमयं जिज्ञासते सा खल्वियमसाधनमस्येति
 जिज्ञासाधिगुणं सगद्यश्च व्याहृतधर्मोपसंधातात् क्व ज्ञाने‡ प्रत्यासन्नः व्याहृत-
 योर्हि धर्मयोरन्यतरतत्वं भवितुमर्हतीति । स पृथगुपदिष्टो ऽप्यसाधनमर्थ-

* अपरीक्षितो ऽसूत्रित । न्या या । सूत्रितस्य प्रयेण परीक्षासम्बन्धात् ।
 मनसो हीन्द्रियत्वनासूत्रितस्यापीन्द्रियत्वाभ्युपगमो यतः प्रमाणाधिकरणस्तस्मा-
 दयमभ्युपगमसिद्धान्त इति । सूत्र त्वेवं योजनीयम् । असूत्रिताभ्युपगमाद्वैतोर्थ-
 तद्विशेषपरीक्षणं भवति तस्माद्विशेषपरीक्षणञ् ज्ञायते ऽसूत्रितमभ्युपगत सूत्र-
 कारणे सो ऽयमभ्युपगमसिद्धान्त इति । ता टी । भाष्ये त्वन्यथा व्याख्यातम् ।

† परबुद्धयज्ञानार्थेति ३ पु पाठः ।

‡ दशावयवा इति के चिद्वैपायिकाः । त्रयो ऽवयवा इति मीमांसका ।
 तच्चिराकरणार्थं सूत्रम् । परप्रतिपादका ये वाक्ये सम्भूयेतरप्रत्ययितेनार्थनार्थ-
 वन्तो वाक्याङ्गतामुपयान्ति ते ऽवयवाः । वाक्याङ्गत्वमवयवार्थः । वाक्याङ्गत्व-
 मवयवत्वम् । किं पुनर्वाक्यम् । यस्य प्रतिज्ञादिरूपस्फुटस्य विशेषास्यापनमर्थः
 तद्वाक्यम् । वाक्याय सहत्येते निष्पादयन्तीत्यवयवा इत्युच्यन्ते । न पुनर्जिज्ञा-
 सादयः परप्रतिपादका इत्येते न वाक्यव्यावयवा इति । निश्चितत्वाच्च ।
 निश्चयश्च साधयिज्ञा भवति न तस्य जिज्ञासासंशयौ स्त । प्रयोजनमपि साध-
 नादेष गम्यते शक्यप्राप्तिश्चेति । न ह्यशक्यमप्रयोजनं वा कश्चित्साधयति ।
 तस्मात् प्रयोजनशक्यप्राप्तौ अपि न वाक्यावयवौ । न्या. या. ।

‡ धर्मोपसंधातस्तत्त्वज्ञाने इति ३ पु. पाठः । सधातात तत्त्वज्ञाने इति ४ । ५ पु पा. ।

स्येति । प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाधकस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । संशयव्युदासः प्रनिषत्तोपघर्षेणं तत्प्रतिपेधे तत्त्वाभ्यनुष्ठानार्थं न त्वयं (*साधकवाक्येकदेश इति प्रकरणे† तु जिज्ञासादयः समर्था अवधारणीयार्थोपकारात् तत्त्वसाधकभावात् प्रतिज्ञादयः) साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ।

तेषां तु यथाविभक्तानाम् ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परियहवचनं प्रतिज्ञाः प्रतिज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः § ॥ ३४ ॥

* () शतसिद्धाङ्कितः पाठः ४ । ३ नास्ति ।

† प्रकरणमेते तथोपकुर्वन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्योत्थानमस्तीति प्रकरणोत्थापका नावयवा जिज्ञासादय इति । परप्रतिपादकत्वात्तु प्रतिज्ञादीनामधिकार इति तउपदिश्यन्ते । अवयवमपि वाक्यं तथा न भवति तथोपनयनियमनयोरर्थान्तरभावं धर्णयन्तो घत्यामः । न्या. वा. ।

‡ परिहृयते ऽनेनेति परियहः स च वचनं चेति परियहवचनम् । ता. टी. । सिषाधविधितस्यार्थस्य वचनमित्यर्थः ।

§ शून्यार्थाभ्यामुभयलक्षणमूचनतास्मृत्तम् । अत्र हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः स च विभागोद्देशे वाक्यावयव इति वचनरूपः । तस्य सामान्यलक्षणं साध्यसाधनं साध्यते ऽनेनेति ध्युत्पत्त्या यद्यपि पाठार्थापचं कृतकत्वादिकमर्थमाह तथापि तस्य वचनात्मरुहेतुसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्विपर्यय कृतकत्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयति । यदि तु वचनं हेतुरित्युच्यते तत्साध्येन समभिव्याहृतं प्रतिज्ञा स्यात् । अथ वचनमित्येतावदुच्यते तदा अतिव्याप्तिः । उपचारे तु न क्वचित्सङ्गः । उपनयादपि साधनं न पराङ्गतया गम्यते । किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्थानिमिति न तत्रापि प्रसङ्गः । हेत्याभासाश्च न साधनमिति साधनपदेनैव निराहताः । न्यायवाक्यायःवत्त्वेन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । इदं धर्मिणोऽन्ते तु विशेषलक्षणं हेतुरिति यद्यपि सामान्यपदं तथापि प्रकरणादन्यव्यव्ययतिरेकिहेतुविशेषपरं द्रष्टव्यम् । तेन हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्ट तु लक्षणम् । साध्यं पदव्याख्यानं सामान्यादिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं साध्यस्य धर्मस्येति । साध्यस्येति धर्मिमात्रे बुद्धिमां भूदत उक्त धर्मस्येति । धर्मसहितस्य धर्मिण इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति प्रतिमन्थायेति । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यस्ये-

उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य* साधनं प्रज्ञापनी हेतुः
साध्ये प्रतिसाध्यः† धर्ममुदाहरणे च प्रतिसाध्य तस्य साधनतावचनं हेतुः
उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ।

किमेतावद्देतुलक्षणमिति । नेत्युच्यते किं तर्हि ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च‡ साध्यसाधन हेतुः । कथम् अनित्यः शब्दः
उत्पत्तिधर्मक नित्य यथा आत्मादिद्रव्यमिति॥ ।

साध्यसाधर्म्यात्तद्दुर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्येन साधर्म्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्या**त्कारणात्तद्दुर्मभावी
दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्दुर्मः । तस्य साध्यस्य । साध्य च द्विविध धर्मवि-
शिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्व धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः शब्द इति ।
इहोतर तद्ग्रहणेन गृह्यतइति कस्मात्पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्दु-
र्मस्तस्य†† भावस्तद्दुर्मभाव स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसा-

त्यनेनान्वयपक्षधर्मत्वे अन्यपक्षनिरूपक्षधर्मत्वानि च दर्शितानि । साध्यसाध-
नमित्यत्र च साध्यग्रहणेनाबाधितविषयत्वासत्प्रतिपत्तितत्वे तद्विपरीतस्य
साधनानर्हत्वात् । ता टी ।

* धर्मस्येति ४ । ३ नास्ति । † प्रतिज्ञानमिति ४ । ३ प्रज्ञानमिति २ । ५ पाठ ।

‡ प्रतिसाध्येति ४ । २ । ३ पु पाठ ।

§ अत्र यदि वैधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलज्जेसरादिमत्पदार्थपक्षीकरणे-
नाश्वत्थ यदि विद्यालेन साध्यते तदा ऽस्ति पक्षवैधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत
उदाहरणेन वैधर्म्यमिति । विपक्षेणेत्यर्थः । ता टी ।

॥ अत्रेदमुदाहरणं पूर्वोक्तोदाहरणाद्वैधर्म्यसाधनभावेन दृष्टमित्या नेह निराम्भ्रज औपच्यरीम
प्राणादिमत्पदसद्भावेति धार्तिक उदाहरणान्तर दत्तम् । अन्ययुदाहरणं च पूर्वमूत्रेक्यनयति
रेणुदाहरणं धात्रेति विलक्षणं च प्रदर्शितम् ।

¶ साध्येन धर्मिणा शब्देन साधर्म्यं दृष्टान्तस्य स्यात्प्रादे कृतकत्व हेतुः
तदनित्यत्वेन साध्ये शब्दे दृष्टान्ते च स्यात्प्रादौ समानम् । तस्मात्कारणात्
योजकात्तद्दुर्मभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्मः धर्मान्तर येन विशिष्ट शब्दः
सिपाधर्मिपक्षो ऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तद्दुर्मः स एव भावस्तद्दुर्मभाव सो ऽस्या-
स्तीति तद्दुर्मभावी स्यात्प्रादिरनित्यत्वधर्मवानिति यावत् । तेन तादृशा दृष्टा-
न्तेन उपलक्षित तद्विषय वचनमुदाहरणमिति । ता टी ।

** साध्येन साधर्म्यान् समानधर्मत्वादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

†† तद्दुर्मत्व भाव इति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

स्येति । प्रमातुः प्रमाणानि प्रमेयाधिगमार्थानि सा शक्यप्राप्तिर्न साधकस्य
 वाक्यस्य भागेन युज्यते प्रतिज्ञादिवदिति । प्रयोजनं तत्त्वावधारणमर्थसाध-
 कस्य वाक्यस्य फलं नैकदेश इति । संग्रहव्युदासः प्रविपक्षोपवर्णनं तत्प्रति-
 पक्षे तत्त्वाभ्यनुष्ठानार्थं न त्वयं (*साधकवाक्यैकदेश इति प्ररूप्ये†) तु जिज्ञा-
 सादयः समर्था अवधारणीयार्थोपकारात् तत्त्वसाधकभावात् प्रतिज्ञादयः)
 साधकवाक्यस्य भागा एकदेशा अवयवा इति ।

तेषां तु यथाविभक्तानाम् ।

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा ॥ ३३ ॥

प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विशिष्टस्य परियहवचनं प्रतिज्ञाः प्रति-
 ज्ञा साध्यनिर्देशः अनित्यः शब्द इति ।

उदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुः ॥ ३४ ॥

* () शतचिह्नार्द्धितः पाठः ४ । ३ नास्ति ।

† प्रकरणमेते तथोपकुर्वन्तीति । न हि जिज्ञासादीनन्तरेण प्रकरणस्यो-
 त्यानमस्तीति प्ररूप्योत्थापका नावयवा जिज्ञासादय इति । परप्रतिपादकत्वा-
 तु प्रतिज्ञादीनामधिकार इति तउपदिश्यन्ते । अथयवमपि वाक्यं तथा न
 भवति तथोपनयनगमनयोरर्थान्तरभावं दर्शयन्ता वत्यामः । न्या. वा. ।

‡ परिश्रुते ऽनेनेति परियहः स च वचनं चेति परियहवचनम् । ता. टी ।
 विषयविहितस्वार्थस्य वचनमित्यर्थः ।

§ श्रुत्यर्थोप्यामुभयलक्षणसूचनान्तरम् । अत्र हेतुरिति लत्यनिर्देशः स
 च विभागोद्देशे वाक्यावयव इति वचनरूपः । तस्य सामान्यलक्षणं साध्यसाधनं
 साध्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या यद्यपि पारार्थ्यापचं कृतकत्वादिकमर्थमाह तथापि
 तस्य वचनात्मरुहेतुसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्विषयि कृतकत्वादित्यादिकं वचन-
 मुपलक्षयति । यदि तु वचनं हेतुरित्युच्यते तत्साध्येन समभिध्याकृतं प्रतिज्ञा
 स्यात् । अथ वचनमित्येतावदुच्यते तदा अतिव्याप्तिः । उपचारे तु न क्वचित्प्र-
 सङ्गः । उपनयादपि साधनं न पराङ्गतया गम्यते । किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधान-
 तथा स्थानिष्ठमिति न तत्रापि प्रसङ्गः । श्रेत्याभामाशय न साधनमिति साधन-
 यदेनेव निराहताः । न्यायवाक्यावःधत्येन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । इदं धार्ये
 श्रेतं तु विशेषलक्षणं हेतुरिति यद्यपि सामान्यपदं तथापि प्रकरणादन्यव्यव-
 यतिरेकहेतुविशेषपरं द्रष्टव्यम् । तेन हेतुरिति लत्यनिर्देशः परिशिष्ट तु ल-
 क्षम् । साध्यपदद्वयारणानं सामान्यादिति । साध्यसाधनपदद्वयारणानं साध्यस्य
 धर्मस्येति । साध्यस्येति धर्मिमात्रे बुद्धिर्मा भूदत उक्तं धर्मस्येति । धर्मसहितस्य
 धर्मिण इत्यर्थः । तदेव स्फुटपति प्रतिमन्यायेति । उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यस्ये-

उदाहरणेन सामान्यात्साध्यस्य धर्मस्य* साधनं प्रज्ञापनं हेतुः
साध्ये प्रतिसंधाय† धर्ममुदाहरणे च प्रतिसंधाय तस्य साधनतावचनं हेतुः
उत्पत्तिधर्मकत्वादिति । उत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ।

किमेतावद्वेतुलक्षणमिति । नेत्युच्यते किं तर्हि ।

तथा वैधर्म्यात् ॥ ३५ ॥

उदाहरणवैधर्म्याच्च‡ साध्यसाधनं हेतुः । कथम् अनित्यः शब्दः
उत्पत्तिधर्मक नित्य यथा आत्मादिद्रव्यमिति॥ ।

साध्यसाधर्म्यान्तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् ॥ ३६ ॥

साध्ये१ साध्यं समानधर्मता साध्यसाधर्म्या* *त्कारणात्तद्धर्मभावी
दृष्टान्त इति । तस्य धर्मस्तद्धर्मः । तस्य साध्यस्य । साध्यं च द्विविध धर्मवि-
शिष्टो वा धर्मः शब्दस्यानित्यत्वं धर्मविशिष्टो वा धर्मो अनित्यः शब्द इति ।
इहोत्तर तद्ग्रहणेन गृह्यतइति कस्मात्पृथग्धर्मवचनात् । तस्य धर्मस्तद्ध-
र्मस्तस्य॥ भावस्तद्धर्मभावः स यस्मिन् दृष्टान्ते वर्तते स दृष्टान्तः साध्यसा-

त्यनेनान्वयपक्षधर्मत्वे अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मत्वानि च दर्शितानि । साध्यसाध-
नमित्यत्र च साध्यग्रहणेनाबाधितविषयत्वासत्प्रतिपत्तितत्वे तद्विपरीतस्य
साधनानर्हत्वात् । ता. टी ।

* धर्मस्येति ४ । ३ नास्ति । † प्रतिज्ञानमिति ४ । ३ प्रज्ञानमिति २ । ५ पाठ ।

‡ प्रतिषेधोपेति ४ । २ । ३ पु पाठ ।

§ अत्र यदि वैधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलकेशरादिमत्पदार्थपक्षीकरणे-
नाश्वत्व यदि विपाणेन साध्यते तदा ऽस्ति पक्षवैधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत
उदाहरणेन वैधर्म्यमिति । विपक्षेणेत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ अत्रेदमुदाहरणे पूर्वोक्ताउदाहरणाद्विलक्षणपथाभायेन दूषयित्वा नेदं निरात्मक जीवच्छरीरम
प्राणादिमत्प्रसङ्गादिति धार्तिके उदाहरणान्तरं दत्तम् । अन्यस्युदाहरणं च पूर्वमूत्रेकेवलमिति
रेशुदाहरणं चात्रेति येनक्षणं च प्रदर्शितम् ।

¶ साध्येन धर्मिणा शब्देन साध्यं दृष्टान्तस्य स्यात्पादे कृतकत्व हेतुः
तदनित्यत्वेन साध्ये शब्दे दृष्टान्ते च स्यात्पादौ समानम् । तस्मात्कारणात्प्र-
योजकात्तद्धर्मभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्म. धर्मान्तर येन विशिष्टः शब्दः
विपाधिपिपितो ऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तद्धर्मः स एव भावस्तद्धर्मभावः सो ऽस्या-
स्तीति तद्धर्मभावी स्यात्पादिरनित्यत्वधर्मवानिति यावत् । तेन तादृशा दृष्टान-
त्तेन उपलक्षितं तद्विषय वचनमुदाहरणमिति । ता. टी. ।

** साध्येन साधर्म्यान् समानधर्मत्वादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठ. ।

†† तद्धर्मस्य भाव इति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

धर्म्यात्तद्वृत्तं भावी भवति स चोदाहरणमिष्यते* तत्र यदुत्पद्यते तदुत्पत्ति-
धर्मकम् । तच्च भूत्वा न भवति आत्मानं जहाति † निरुध्यत इत्यनित्यम् ।
एवमुत्पत्तिधर्मकत्वं साधनमनित्यत्वं साध्यं सो ऽयमेकस्मिन्द्वयोर्धर्मयोः
साध्यसाधनभावः साधर्म्याद्भावस्थित उपलभ्यते तं दृष्टान्ते उपलभमानः
शब्दे ऽप्यनुमिनेति शब्दो ऽप्युत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः स्यात्त्वादिवदित्यु-
दाह्रियते तेन धर्मयोः साध्यसाधनभाव इत्युदाहरणम् ।

तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम् ॥ ३७ ॥

दृष्टान्त उदाहरणमिति प्रकृतं साध्यवैधर्म्याद्दत्तद्वृत्तं भावी दृष्टान्त
उदाहरणमिति । अनित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्तिधर्मकं नित्य-
मात्मादि सो ऽयमात्मादिर्दृष्टान्तः साध्यवैधर्म्यादनित्यधर्मकत्वादत्तद्वृत्तं भा-
वी यो ऽसौ साध्यस्य धर्मो नित्यत्वं स तस्मिन्न भवतीति । अत्रात्मादौ
दृष्टान्ते उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादनित्यत्वं न भवतीति उपलभमानः

* अत्र साध्यसाधर्म्यग्रहणेन साधनविकलमनुदाहरणं भवतीत्युक्तं भवति ।
यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात्परमाणुवदिति । तद्वृत्तं भावीत्यनेन च साध्यविकलं
परास्तम् । यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वात् धर्मवदिति । एतेनोभयविकलमपि
परास्त यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तत्वाद् घटवदिति । पञ्चम्युपादानेन च यत्र
वचने साध्यसाधर्म्यप्रयुक्तं तद्वृत्तं भावित्वं प्रदर्शयते तदेवोदाहरणे नान्यदिति दर्शितं
भवति । प्रयोक्तृत्व च साध्यसाधर्म्यस्य हेतोः स्याभाषिकः सम्यग्यो व्याप्यत्य-
मिति यावत् । प्रयोक्तृत्वं च साध्यधर्मस्य व्यापकत्वमेव । तेनाप्रदर्शितान्वय-
विपरीतप्रदर्शितान्वययोरनुदाहरणत्वमुक्तं भवति । तद्वया अनित्यः शब्द
उत्पत्तिमत्त्वाद् घटवदिति । यो यो ऽनित्यः स स उत्पत्तिमान् यथा घट इति ।
समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात्सामान्यलक्षणमनेन सूचितमित्याशययता भाष्यरुता
समाख्यानिर्हक्तिः कृता उदाह्रियते ऽनेनेति । ता. टी. ।

+ विरुध्यत इति १ पाठः ।

‡ सात्मकतया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधर्म्याद् घटादेर्दृष्टान्तस्य सात्म-
वत्यसाधर्म्यविरहादिति यावत् । तस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः प्राणादि-
मत्त्वं तद्वृत्तं स एव भावस्तद्वृत्तं भावः सो ऽस्यास्तीति तद्वृत्तं भावी न तद्वृत्तं भावी
अतद्वृत्तं भावी प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत् । एतदुक्तं भवति । यत्र घटादौ
साध्यधर्मभावप्रयुक्तसाधनधर्मभावः स घटादिवैधर्म्यदृष्टान्तः तद्विपर्ययः शब्द
उदाहरणमिति । सूत्रस्यैव वाच्यः समुच्चये घेदित्तम्यः । ध्यतिरेकविपर्यया-
द्वैधर्म्यादाहरणस्येति । ता. टी. । अत्रत्यं भाष्योदाहरणमन्वयवर्णितरेकिरुपतया पूर्ववैष
यतापमिति मत्या केवलव्यतिरेकी हेतुस्तदुदाहरणं चास्य सूत्रस्येति वार्तिकम् ।

शब्दे विपर्ययमनुमिनोति उत्पत्तिधर्मकत्वस्य भावादन्वित्यः शब्द इति । साधर्म्याक्तस्य हेतोः साध्यसाधर्म्यात्तदुर्मभाषी दृष्टान्त उदाहरणम् । वैधर्म्याक्तस्य हेतोः साध्यवैधर्म्यादतदुर्मभाषी दृष्टान्त* उदाहरणम् । पूर्वस्मिन् दृष्टान्ते यौ तौ धर्मौ† साध्यसाधनभूतौ पश्यति साध्ये ऽपि तयोः साध्यसाधनभावमनुमिनोति उत्तरस्मिन् दृष्टान्ते ययोर्धर्मयोरेकस्याभावादितरस्याभावं पश्यति तयोरेकस्याभावादितरस्याभावं साध्ये ऽनुमिनोतीति तदेतद्वेत्वाभासेषु न संभवतीत्यहेतवो हेत्वाभासाः । तदिदं हेतूदाहरणयोः सामर्थ्यं परममूक्षं दुःखबोधं पण्डितरूपवेदनीयमिति ।

उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनयः ॥ ३८ ॥

उदाहरणापेक्षः उदाहरणतन्त्रः उदाहरणवशः । वशः सामर्थ्यम् । साध्यसाधर्म्ययुक्ते उदाहरणे स्थाल्यादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकमन्वित्यं दृष्टं तथा शब्द उत्पत्तिधर्मक इति साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते साध्यवैधर्म्ययुक्ते पुनरुदाहरणे आत्मादि द्रव्यमनुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टं न च तथा शब्द इति अनुत्पत्तिधर्मकत्वस्योपसंहारप्रतिषेधेनात्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते । तदिदमुपसंहारद्वैतमुदाहरणद्वैताद्भवति । उपसंह्रियते ऽनेनेति चोपसंहारो वेदितव्य इति । द्विविधस्य पुनर्हेतोर्द्विविधस्य चोदाहरणस्योपसंहारद्वैते॥ च समानम् ।

* साध्यवैधर्म्यादेस्तद्भाषी दृष्टान्त इति ३ पु पाठः ।

† धर्मोति २ । ३ पु पाठः ।

‡ पण्डितरूपवेदनीयं प्रशस्तपण्डितवेदनीयमित्यर्थः । ता. टी. ।

§ ननु हेतोरुपसंहार उपनयो न साध्यस्य तथा चानुपपन्नः साध्यस्योपसंहार इत्यत उक्तं साध्यस्य शब्दस्योत्पत्तिधर्मकत्वमिति । उदाहरणमिदृश्याप्तिरुहेतुमत्तया साध्यमुपसंह्रियते न स्वरूपेणेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणापेक्ष उपसंहार उपनय इति सामान्यलक्षणं तथा न तथेति च सामान्यलक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति बोध्यम् । ता. टी. ।

॥ द्वैतमिति ५ पाठः-

*हेत्वपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम् ॥ ३६ ॥

साधर्म्योक्ते वा वैधर्म्योक्ते वा यथोदाहरणमुपसंह्रियते तस्मादुत्पत्ति-
धर्मकत्वादन्वित्यः शब्द इति निगमनम् । निगम्यन्ते अनेनेति प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनया एकचेति निगमनं निगम्यन्ते समर्थ्यन्ते संबध्यन्ते । तत्र
साधर्म्योक्ते तावद्धेतौ वाक्यमन्वित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा । उत्पत्तिधर्मकत्वा-
दिति हेतुः । उत्पत्तिधर्मकं स्थान्याद्वि द्रव्यमन्वित्यमित्युदाहरणम् । तथा
चोत्पत्तिधर्मकः शब्द इत्युपनयः । तस्मादुत्पत्तिधर्मकत्वादन्वित्यः शब्द इति
निगमनम् । वैधर्म्योक्ते ऽपि अन्वित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनुत्पत्ति-
धर्मकमात्मादि द्रव्यं नित्यं दृष्टं न च तथा ऽनुत्पत्तिधर्मकः शब्दः तस्मा
दुत्पत्तिधर्मकत्वादन्वित्यः शब्द इति । अवयवसमुदाये च वाक्येऽ संभूयेतर-
तराभिसंबन्धात्प्रमाणान्यर्थं साधयन्तीति । संबन्धस्तावच्छब्दविषया प्रतिज्ञा
आप्तेपदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रतिसंधानादनृपेश्च स्वातन्त्र्यानुपपत्तेः अनु-
मानं हेतुः उदाहरणे सादृश्यप्रतिपत्तेः । तत्रोदाहरणं भाष्ये व्याख्यातम् ।
प्रत्यक्षविषयमुदाहरणं दृष्टेनादृष्टसिद्धेः । उपमानमुपनयः तथेत्युपसंहारात् न
च तथेति चोपमानधर्मप्रतिषेधे ॥ विपरीतधर्मोपसंहारसिद्धेः । सर्वेषामेकार्थप्रति-
पत्तौ सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । इतरतराभिसंबन्धोऽप्यसत्यां प्रतिज्ञा-
यामनाश्रया हेत्वादयो न प्रवर्तन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रद-
श्येत । उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात्कस्य चापदेशात्प्रतिज्ञायाः
पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति । असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्य-
साधनमुपादीयेत कस्य वा साधर्म्यवशादुपसंहारः प्रवर्तेत । उपनयं चान्तरेण
साध्ये ऽनुपसंहृतः साधको धर्मो नाथै साध्येतु निगमनाभावे** नानभिश्यक्त-
संबन्धाना प्रतिज्ञादीनामेकार्थेन प्रवर्तनं तथेति प्रतिपादनं कस्येति†† ।

* आप्तेपदेशादिति ४ पाठः ।

† यद्यपि च सिद्धनिर्देशो निगमनं साध्यनिर्देशश्च प्रतिज्ञा तथापि यस्मैच
प्रतिज्ञाया साध्यत्वमासीत्स्यैव निगमने सिद्धत्वमित्यवस्थाव्रत्तमेकमाश्रित्य समा-
नविषयतया निगमनं प्रतिज्ञेत्युपचर्यते तथा च पुनर्वचनमुपपन्नमिति । व्याप्ति-
प्रदर्शनविषयो दृष्टान्तः दृष्टव्यापिकस्य हेतोः साध्यधर्मिण्युपसंहार उपनयः ।
ता- टा- । † समुदायेति ४ । २ । ३ पाठः । ‡ समुदायेति ४ । २ । ३ पाठः ।

॥ न तथेति चोपमानप्रतिषेधे इति ३ पु पाठः । १ सधर्म्ये इति ५ पाठः ।

०० निगमनाभावे धेति ५ । ४ । २ पाठः ।

†† एकार्थेन प्रतीयेतार्थप्रतिपादकत्वमिति इति ३ पु पाठः ।

अथावयवार्थः । साध्यस्य धर्मस्य धर्मिणा संबन्धोपादानं प्रतिज्ञार्थः । उदाहरणेन समानस्य विपरीतस्य वा साध्यस्य धर्मस्य साधकभाववचनं हेत्वर्थः । धर्मयोः साध्यसाधनभावप्रदर्शनमेकत्रोदाहरणार्थः । साधनभूतस्य धर्मस्य साध्येन धर्मेण सामानाधिकरण्योपपादनमुपनयार्थः । उदाहरणस्यो-
 र्द्धर्मयोः साध्यसाधनभावोपपत्तौ साध्ये विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थे * निगम-
 नम् । न चैतस्यां हेतूदाहरणपरिशुद्धौ सत्यां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यव-
 स्थानस्य धिकल्पाज्जातिनियहस्यानवहुत्वं प्रक्रमते । अवयवस्याप्य खलु
 धर्मयोः साध्यसाधनभावमुदाहरणे जातिवादी प्रत्यवतिष्ठते । व्यवस्थिते तु
 खलु धर्मयोः साध्यसाधनभावे दृष्टान्तस्ये गृह्यमाणे साधनभूतस्य धर्मस्य
 हेतुत्वेनोपादानं न साधर्म्यभावस्य न वैधर्म्यभावस्य वेति ।

अत ऊर्ध्वं तर्कौ लक्षणीयस्तर्कः इति । अथेदमुच्यते ।

अविज्ञाततत्त्वे ऽर्थोकारणोपपत्तित-

स्तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्कः ॥ ४० ॥

* साधने प्रतिषेधे वा साध्यविपरीतप्रसङ्गः स्यादिति मोयं प्रतिज्ञाविषय-
 स्यार्थस्याशेषप्रमाणमूलावयवोपपत्तौ सत्यां प्रतिज्ञेयार्थस्य सिद्धतया पुनर्वचनेन
 निगमनेन प्रतिषध्यते । न च प्रतिज्ञावचनादेव तस्मिद्दु तस्य साध्यपरत्वात् ।
 न चान्यपरादप्याक्षेपात्सिद्धिः । हेत्वादिप्रयोगवैपर्यप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञात एव
 स्यात्तेषात् । तस्माद्रूपद्वयप्रतिपादनार्थं निगमनम् । एतेन निगमनं प्रतिज्ञायाः
 समानाभिधेयत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वेन प्रत्युक्तम् । प्रतिज्ञायाः साध्यपरत्वात् निगमनस्य
 च विपरीतशङ्कानिश्चिपरत्वादिति । ता. टी. ।

† चेति ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ अत्र भाष्यकारेणैकस्मिन्वयव्यतिरेकत्वेऽपि धीताधीतयास्ये उदाहृते
 इति कदा चिद् भ्रान्तिः स्यादेकोदाहरणतया द्वे अपि वास्ये परस्परपक्षे एवेति
 तन्निराकरणावतारपरमत ऊर्ध्वमिति । ता. टी. । अथपर्यवर्णनोत्तरं क्रमशः प्रत्याक्ष ।

§ कारणोपपत्तिस्य तत्त्वज्ञानार्थमिति ४ पाठः ।

॥ यद्मूहस्तर्क इत्येतावदुच्यते यदि वा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्मात्रं
 ततो विज्ञाततत्त्वे ऽपि यदोहः पूर्वानुभवपरिच्छेदात्मा ज्ञापते पुनस्तत्त्वज्ञानार्थे
 सोऽपि तर्कः स्यात्तस्मादविज्ञाततत्त्वइति धक्यमित्यर्थः । यद्यपि कारणोपपत्तित
 इत्येतन्मादप्ययमर्थो गम्यतएव तथापि कारणोपपत्तेरैवंरूपत्वं नाविज्ञाततत्त्व-
 यदणमन्तरेण भवति । तथा हि । अधिगतपरिच्छेदात्मा ऽप्युहः कारणोपपत्त्या
 मध्येन ज्ञापते । कारणसम्भये कार्यस्यासम्भवात् न त्वेतावदविज्ञाततत्त्व इति

अविज्ञायमानतत्त्वे ऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते जानीयेम*मिति । अथ जिज्ञासितस्य वस्तुनो व्याहृतौ धर्मे विभागेन विमृषति† किं स्वदित्येष-
माहो स्वद्वेद‡मिति । विमृश्यमानयोर्धर्मयोरेकं कारणोपपत्त्या ऽनुजानाति
सम्भवत्यस्मिन् कारणं प्रमाणं हेतुरिति । कारणोपपत्त्या§ स्यादेवमेतत्तेतरदि-
ति॥ तत्र निदर्शनं यो ऽयं ज्ञाता ज्ञातव्यमर्थे जानीते तं च भोगं जानी-
येति जिज्ञासा । स किमुत्पत्तिधर्मको ऽनुत्पत्तिधर्मक इति विमर्शः । विमृश्य-
माने ऽविज्ञाततत्त्वे ऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्यनुज्ञाकारणमुपपद्यते तमनुजानाति ।
यद्यपमनुत्पत्तिधर्मकः ततः तस्य** कृतस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता
दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य†† पूर्वस्य कारणमुत्तरो-
त्तरापये तद्वन्तराभावात्पदवर्ग इति स्यातां संसारापवर्गे। उत्पत्तिधर्मके ज्ञा-
तरि पुनर्न स्याताम् । उत्पन्नः खलु ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संबध्य-
तइति नास्येदं स्वकृतस्य कर्मणः फलमुत्पन्नश्च भूत्वा न भवतीति तस्या-
विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्वकृतकर्मणः फलोपभोगो नास्ति तदेवमेक-
स्यानेकशरीरयोगः शरीरवियोग‡‡श्चात्यन्तं न स्यादिति यत्र कारणमनुप-

ततो व्यवच्छेदः । तथा च सति प्रमाणमपि तर्कः स्यादत उक्तं कारणोपपत्तित
इति । उक्ते सति प्रयोजनानुसरणं न त्दिह लाघवात्तरः सूत्रकारस्येति मन्तव्यम् ।
ता. टी. । * जानीये इममर्थमिति ५ पाठः ।

† यद्यपि संशयस्य पश्चादेव जिज्ञासा भवति तथापि जिज्ञासायाः पश्चा-
दपि संशयो भवति स चात्र विवक्षितः । तर्कप्रवृत्त्यङ्गत्वात्तर्केण हि प्रसङ्गापरनामा
द्वयोः पक्षयोरेकतरनिषेधेनैकतरः प्रमाणविषयतया ऽभ्यनुज्ञातव्य इति विषयप्रत्या-
सत्या तर्कप्रवृत्तिं प्रत्यङ्गता संशयस्येति । ता. टी. ।

‡ नैवमिति ५ । २ पाठः ।

§ कारणोपपत्तिः कारणसम्भ्रमः । अनुज्ञाया आकार एवमेतत्तेतरदिति । एतदुक्तं
भवति । यस्मिन्विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुद्यतं तद्विषययाशङ्कायां न तत्प्रवर्तते
यावदनिष्ठापत्त्या विषययाशङ्का नापनीयते । तदपनय एव च स्वविषये प्रमाण-
सम्भव इति चोपपत्तिरित्याप्यायते । तथा प्रमाणस्योपपत्त्या इतिकर्तव्यतया
प्रमाणस्याभ्यनुज्ञातस्य विशेषिते विषये प्रमाणमपत्यहं प्रवर्तते । न चोत्पत्तिरे-
वास्तु निश्चयहेतुः कृतं प्रमाणेनेति वक्तव्यम् । उपपत्तेः स्वतन्त्राया आश्रयासिद्ध-
तया स्वतो निश्चयायोगात् । ता. टी. ।

॥ आहो स्वद्वेदमिति ३ पु. पाठः ।

‡ तत्त्वतो जानीयेममिति ४ । २ पाठः ।

** ततः स्वकृतस्येति ५ । ४ । २ पाठः ।

†† पूर्वस्येत्येकमेव ४ । २ पुस्तकमेव ।

‡‡ शरीरवियोगश्चेति ४ । २ । ३ नास्ति ।

पद्यमानं पश्यति तद्वानुजानाति सो ऽयमेव लक्षण ऊहस्तर्क इत्युच्यते । कथ पुनरय तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति । अननुधारणात् अनुजानात्ययमे-
कतर धर्मै कारणोपपत्त्या न * त्ववधारयति न व्यवस्यति न निश्चिनोति
एवमेवेदमिति । कथ तत्त्वज्ञानार्थे इति तत्त्वज्ञानविषयाभ्यनुज्ञालक्षणानुष्णो हे-
द्भावितात्प्रसन्नाऽदनन्तर प्रमाणसामर्थ्यात्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइत्येव तत्त्वज्ञानार्थे
इति । सो ऽय तर्कः प्रमाणानि प्रतिसदधानः प्रमाणाभ्यनुज्ञानात् प्रमाणस-
हितो वादे प्रदिष्ट इति । अविज्ञात्तत्त्वमनुजानाति यथा सो ऽर्थो भवति
तस्य यथा भावस्तत्त्वमविपर्ययो याथातथ्यम् । एतस्मिन्च तर्कविषये ।

विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारणं निर्णयः ॥ ४१ ॥

स्थापना साधन प्रतिषेध उपालम्भः । तौ साधनोपालम्भौ पक्षप्रति-
पक्षाश्रयोऽव्यतिपक्तावनुबन्धेन प्रवर्तमानौ पक्षप्रतिपक्षावित्युच्येते । तयोर-
न्यतरस्य निवृत्तिः एकतरस्यावस्थानमवश्य ** भावि तस्याः†† घस्थापन तस्या-
वधारण निर्णयः । नेद पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारण समवतीति †† एको हि
प्रतिज्ञातऽऽमर्थे त हेतुत स्थापयति प्रतिषिद्धु चोद्धरतीति । द्वितीयस्य द्विती-
येन स्थापनाहेतुः प्रतिषिध्यते तस्यैव प्रतिषेधहेतुश्चोद्धृते स नियतंते ।

* एकतरकारणोपपत्त्येति ३ पु पाठ । † लक्षणादृष्टादिति ५ । ४ । २ पाठ ।

‡ भावितात चिन्तिततात । प्रसक्तदयाधितादित्यर्थे । प्रमाणसामर्थ्यादित्यनेन

तर्कस्य स्वातन्त्र्यमपाकरोति । ता टी ।

§ अयिज्ञाततत्वेर्धेदिति यथा सोऽर्थो भवतीति २ अयिज्ञाततत्वेर्धे यथासौ भवतीति ४ पाठ ।

|| स तस्य तथा भाव इति ३ पु पाठ ।

¶ प्रतिषेधोक्त्येन प्रश्न उपालम्भ प्रतिपक्षापय उच्यते ।

** एकस्मिन् यन्तुनि पिरुधर्मदुपासम्भशदिति भाव ।

†† एस्यावस्थानमिति ५ । ४ । २ पाठ ।

‡‡ एका हीन्यादिति निर्णय इत्यनेन नेद पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारण सम्भवतीत्यस्योपपा-
दनम् । यादौ प्रतिज्ञातमर्थ हेतुत. स्थापयति द्वितीयस्य प्रतिज्ञादिन. प्रतिषिद्धु
प्रतिषेध वाद्युक्तस्य हेतौर्दूषणमिति यावत् । उद्धरति दूषणाभासीकरोति ।
द्वितीयेन तु प्रतिज्ञादिना वाद्युक्तस्य हेतो. स्थापनहेतुत्वं प्रतिषिध्यते । तस्यैव
यादिनः प्रतिज्ञाद्युक्तदूषणप्रतिषेधहेतुश्च प्रतिज्ञादिनैवोद्धृतिपते । न यादिनो या
प्रतिज्ञादिनो या हेतुश्चोपालम्भश्च नियतंते । तस्मिन्विश्वे योयतिष्ठते एकस्ते-
नार्येनिर्णयो न दुभ्या तस्मादयुक्त पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति । न तावन्मशयविषये
निर्णये यादिप्रतिज्ञादिनौ स्तस्त्वोनिश्चितयोरेव प्रश्ने । ता टी ।

§§ प्रतिज्ञानमिति ५ पाठ ।

तस्य निवृत्तौ यो ऽवतिष्ठते तेनार्थावधारण निर्णयः । * उभाभ्यामेवार्थावधारणमित्याह । कया युक्त्या एकस्य सभवे द्वितीयस्यासम्भयः । तावैतौ सभवासभयो विमर्शे सह निरर्तयत. उभयसभवे । † उभयासभवे त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । विमृश्येति विमर्शे कृत्वा । सो ऽय विमर्शं पक्षप्रतिपक्षापरयोत्यङ्गं न्याय प्ररतयतीत्युपादीयतइति । एतच्च विरुद्धयोरेकधर्मिस्थयोर्बोद्धव्यम् । यच्च तु धर्मिष्ठामान्यगतौ विरुद्धौ धर्मौ हेतुत. समरतः तच्च समुच्चयः हेतुतो ऽर्थस्य तथाभावोपपत्ते । यथा क्रियावद् द्रव्यमिति लक्षणवचने यस्य द्रव्यस्य क्रियायोगो हेतुत सभवति तत् क्रियावत् यस्य न सभवति तद् क्रियमिति । एकधर्मिस्थयोश्च विरुद्धयोर्द्वैतयोरयुगपद्भाविनोः कालविरुल्लय यथा तदेव द्रव्य क्रियायुक्त क्रियावत् अनुत्पन्नोपरतक्रिय पुनरक्रियमिति । न चाय निर्णये नियमः विमृश्येत् पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारण निर्णय इति । किं ऽत्विन्द्रियार्थसन्निरूपेत्यत्र प्रत्यक्षे ऽर्थे ऽवधारण निर्णय इति । परीक्षाविषये विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामर्थवधारण निर्णयः शास्त्रे घाटे च विमर्शप्रज्ञम् ॥ इति घात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

तिस्त्र. कथाण भवन्ति घाटो जल्पो घितपडा चेति । तासाम् ।

* अभ्युपेत्य तु परिहरति । उभाभ्यामिति । घाटिन. साधनस्य सम्भव प्रतिघाटिन उपालम्भस्यासम्भय । एष प्रतिघाटिन साधनस्य सम्भवे घाटिन उपालम्भस्यासम्भय इति । विमृष्येति विमर्शं कृत्विति । अनुपायो ऽपि विमर्शं कार्यत्वात् कृतिध्याय उक्त । विमृष्येति पक्षोपादानस्य प्रयोजनमाह । सो ऽय मिति । अत्रद्यात्यानियमेन विषयीकृत्येत्यर्थे । ता टी । एकस्मिन्विषये द्वयोरवधारण प्ररुहेतुत्वे ऽपि विषयभेदेन द्वयोरवधारणहेतुत्वं नानुपपत्तिमिति भावः ।

† उभयसभयइति पूर्वाभ्यामिति । उभयसभये त्वनिवृत्तौ विमर्श इति । साधनमात्र निर्देशे प्रतिघाटितद्रव्यानुत्तरण सत्प्रतिपक्षितत्वेन द्वयणानुसम्भयनेऽपि दृषणसम्भावनामात्रेणैव संशयात्प्रतिपक्षितसम्भयत । परीक्षायां संशयपूर्वकत्वेन सशक्यकारणतयोपस्थितकारिद्रव्यमध्य एकतरकाटेरवधारणे प्रतिज्ञामात्रेण संशयनिवृत्तरसम्भयार्थेति भावः ।

‡ एतद्विषयव्यतिरेकमिति ५ अट १ । § अतिवृत्तमिति ५ १ २ अट १ ।

॥ न हि ल्यातिष्ठामादीना स्यगादिमन्वनिर्णयसागमेन कतेषु विमर्शो ऽस्ति नापि घाटजल्पघितपडामु विमर्शो निश्चितयोरेव घाटिप्रतिघाटिनो-स्तत्र प्रवृत्तेरित्यर्थे । ता टी ।

‡ नानाप्रयत्नकृत्ये सति सद्भिचारवस्तुविषया चाख्यसद्भिः कया । तभ्या कयायामेव नियमस्ति एवेति । इदं च पक्षप्रतिपक्षपरिवह इति सूत्रावयवेन सूचितम् । ता टी । तत्र गुणादिभि सह घाट । यिजिगीषुणा भह जल्पवितपडे । या या

प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चावय-
वोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः* ॥ १ ॥

एकाधिकरणस्यो विरुद्धो धर्मो पक्षप्रतिपक्षौ प्रत्यनीकभावादस्त्यात्मानास्त्यात्मेति । नानाधिकरणस्यो विरुद्धो न पक्षप्रतिपक्षौ यथा नित्य आत्मानानित्या बुद्धिरिति । परिग्रहो ऽभ्युपगमव्यवस्था । सो ऽयं पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः । तस्य विशेषणं प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः प्रमाणैस्तर्केण च साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियतइति१ । साधन स्यापना उपालम्भः प्रतिषेधः । तौ साधनोपालम्भौ उभयोरपि पक्षयोर्द्यतिपक्षावनुबद्धौ यावदेको निवृत्त एकतरो व्यवस्थित इति निवृत्तस्योपालम्भो व्यवस्थितस्य साधनमिति । कल्पे निग्रहस्थानविनियोगाद्वादे तत्प्रतिषेधः । प्रतिषेधे कस्य चिदभ्यनुष्ठानार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति वचनम् । सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः॥ इति हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानस्याभ्यनुष्ठानाद्वादे । पञ्चावयवोपपन्न इति हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनं हेतूदाहरणाधिकमधिक**मिति चेतयोरभ्यनुष्ठानार्थमिति† । अवयवेषु प्रमाणतर्कान्तर्भावे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहण साधनोपालम्भव्यतिपङ्गुत्वापनार्थम् । ‡ अन्यथोभावपि पक्षौ स्यापनाहेतुना प्रवृत्तौ वाद इति स्यात् । अन्तरेणापि चान्यवयवद्वयं प्रमाणान्यर्थं सावयन्तीति दृष्टतेनापि कल्पेन साधनोपालम्भो वादे भवत इति ज्ञापयति॥॥ । क्लृप्तजाति-

• पक्षपरिपक्षौ वाद इति ३ पु पाठः ।

† नानाधिकरणस्यापि ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ अस्यापि प्रमाणतर्कसाधन प्रमाणतर्कोपालम्भ इति ५ । ४ । २ । ३ अधिक्रमः ।

§ अनेन विशेषणं कल्पयितव्येति वादनलक्षणातिश्याति । प्रमाणैरेव यत्र साधन तर्कैरेव च पक्षोपालम्भ इति तस्यर्थः । विज्ञानीपुत्रकाया तु अन्य विषयवादाया च तन्निर्णय स्थानपेक्षितत्वेन क्वादिना ऽपि स्वपक्षस्यापन परपक्षप्रतिपक्षो वा कर्तुं शक्यतइति न तत्रातिश्याति ।

॥ न्या सू च १ आ २ सू ४१ ।

॥ न्या सू च ५ आ २ सू १२ ।

॥ न्या सू च ५ आ २ सू १३ ।

†† वादे निग्रहस्थानाना प्रतिषेधे ऽपि विरुद्धस्य हेत्वाभासस्य न्यूनधिकयोर्धोद्वावना सुप्रतिषेधार्थं सिद्धान्ताविरुद्ध इति पञ्चावयवोपपन्न इति च विशेषण इत्यर्थः ।

‡‡ पञ्चावयवोपपन्न इत्यनेन प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भस्य नामे सिद्धे पुनश्चापान्तं प्रमाणं साधनमेव कापे तर्कलोपानम्भ एव कार्य इति ज्ञापयति ।

§§ संवन्धमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

|| पञ्चावयववाच्योपादानार्थेपि प्रत्यक्षादिप्रमाणानामर्थसाधकत्वात् दृष्टत्वात् तत्रापि रीत्या वादे साधन भवतीत्यर्थः ।

नियहस्थानसाधनोपालम्भो जल्प इति यचनाद्विनियहो जल्प इति मा
 विज्ञायि च्छलजातिनियहस्थानसाधनोपालम्भ एव जल्पः प्रमाणतर्कसाधने-
 पालम्भो वाद एवेति मा विज्ञायोत्येवमर्थे पृथक् प्रमाणतर्कग्रहणमिति* ।

यथोक्तोपपन्नश्छलजातिनियहस्थानसाध-
 नोपालम्भो जल्पः ॥ २ ॥

यथोक्तोपपन्न इति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः पञ्चा-
 षयवोपपन्नः एवप्रतिपक्षपरिग्रहः । छलजातिनियहस्थानसाधनोपालम्भ इति
 छलजातिनियहस्थानैः साधनमुपालम्भश्चास्मिन् क्रियतइति एवंविशेषणो
 जल्पः† । न खलु ये छलजातिनियहस्थानैः साधनं कस्य चिदर्थस्य संभवति
 प्रतिषेधार्थतेषां सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे च श्रूयते । यद्यनविघातो ऽर्थ-
 विकल्पोपपत्त्या छलमिति‡ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्ययस्थानं जातिः§ विप्र-
 तिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च नियहस्थान॥मिति विशेषलक्षणेऽपि यथास्यमिति । न
 चेत्तद्विज्ञानीयात्प्रतिषेधार्थतयैवार्थे साधयन्तीति छलजातिनियहस्थानोपालम्भो
 जल्प इत्येवमप्युच्यमाने विज्ञायतइतदिति¶ । प्रमाणैः साधनोपालम्भयोश्छ-
 लजातीना**मङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् न स्वतन्त्राणां साधनभावः । यत्प्रमा-
 णैरर्थस्य साधनं तर्च†† छलजातिनियहस्थानानामङ्गभावो रक्षणार्थत्वात् तानि
 हि प्रयुज्यमानानि परपक्षविघातेन स्वपक्षं रक्षन्ति । तथा चेत्तं तत्साध्य-
 सायसंरक्षणार्थं जल्पयित्वादे बीजप्ररोहरक्षणार्थे कण्टकशालावरणवदिति‡‡ ।
 यश्चासौ प्रमाणैः प्रतिपक्षस्योपालम्भस्तस्य चेतानि प्रयुज्यमानानि निषे§§धवि-
 घातात्सहकारीणि भवन्ति तदेवमङ्गीभूतानां छलादीनामुपादानम् । जल्पे
 न स्वतन्त्राणां साधनभावः उपालम्भे तु स्यात्तन्व्यमप्यस्तीति||| ।

* प्रमाणतर्कसाधनपरिग्रहमिति ३ पु. पाठः ।

† जल्पे प्रमाणादीनां प्रयोगे ऽपि प्रमाणैरेव साधनं तर्कविघातपालम्भ इति नियमाभा
 वास्मिन्लक्षणस्य वादे ऽतिव्याप्तिरिति भावः । न्या. सू. अ. १ का. २ सू. ५१ ।

‡ न्या. सू. अ. १ का. २ सू. ५१ । न्या. सू. अ. १ का. २ सू. ६० ।

§ तथा च सूत्रे साधनउदप्रयोगे ऽनुपपन्न इति भावः । न खलु ये इत्यादिभ्य उतडिती
 त्येतत्पर्यन्तं श्रुत्वा प्रमाणैरित्यादिः परिहारः । जल्पकृपायां प्रयुक्तेन प्रमाणैः साधने क्रियमाणे
 परोदितसाधनानां कलादिना ऽपि निरासे स्वपक्षमिच्छा तदप्रयोगे च प्रतिपत्तिविरणानुपपत्ते
 रंतायन्मात्रेण तेषां साधनहेतुत्वमुच्यतइति भावः ।

** मङ्गभावः स्वपक्षरक्षणार्थत्वादिति १ । ४ । २ । ३ पाठः । †† तर्चेति ४ । ३ । ३ पाठः ।

‡‡ न्या. सू. अ. ४ का. २ सू. ५० ।

§§ प्रतिषेधेति ५ । ४ । २ पाठः ।

||| साधनैरपेक्ष्येण परोदितसाधनविघातकारकमित्यर्थः ।

स प्रतिपक्षस्थापनाहीनोवितण्डा ॥ ३ ॥

स जल्पो वितण्डा भवति किञ्चिदेषणः प्रतिपक्षस्थापनया हीनः । यौ तो समानाधिकरणौ विसृद्धौ धर्मो* पक्षावित्युक्तं तयोरेकतरं वैतण्डिको न स्थापयतीति परपक्षप्रतिषेधेनैव प्रवर्ततइति । अस्तु तर्हि स प्रतिपक्षहीनो वितण्डा । यद्वै खलु तत्परप्रतिषेधलक्षणं धाक्यं स वैतण्डिकस्य पक्षः न त्वसौ साध्यं† कं चिदर्थे प्रतिज्ञाय स्थापयतीति । तस्माद्यथान्यासमेवा-
स्त्विति‡ ।

हेतुलक्षणाभावादहेतवो हेतुसामान्याः॥ हेतुवदाभासमानाः । तइमे ।

सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता॥

हेतवाभासाः ॥ ४ ॥

तेषाम् ।

अनैकान्तिकः सव्यभिचारः ॥ ५ ॥

व्यभिचारश्च एकवाच्यवस्था । **सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्य-
भिचारः । निदर्शनं नित्यः शब्दो ऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भो ऽनित्यो दृष्टो
न च तथा स्पर्शवान् शब्दस्तस्मादस्पर्शत्वान्नित्यः शब्द इति । दृष्टान्ते स्पर्श-
वत्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतो दृश्येते स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चे-

* पक्षप्रतिपक्षावित्युक्तमिति ५ । ४ । २ पाठः ।

† साध्ये इति ४ । २ पाठः ।

‡ प्रतिपक्षस्य साधयितुः सत्यातया न शक्यते यत्तु साधनीयार्थाभावाच्च स्थापनाहीन इत्युक्तौ वाच्यालिरिति भावः ।

§ प्रतिज्ञानन्तरं प्रयोगो ऽन्यतमलिङ्गधर्मोनुविधानं धा सामान्यम् । स्वा. पा. ।
अन्यमित्यतिरेकित्वाव्यपत्तिरेकित्यरूपधर्मव्यपत्त्ये एकधर्मवशा ऽऽद्यधर्मद्वयमध्ये एकधर्म-
पत्ता धा । साधकानाधक्ये तु विशेषः । अत्र हेतवाभासानामयान्तभेदा यद्यपि वार्तिके दर्श-
नात्सो प्रकृतानुपयोगात्सूत्रोक्तभेदपञ्चकेन संपद्येतित्याद्ये नोदृतास्तत एवायमन्तव्याः ।

॥ समातीतक्रामा इति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

¶ साध्यतज्जातीयान्यद्वैतित्वं व्यभिचारः । यत् यत्तु साध्यतज्जातीय-
इतित्वे मत्यन्यत्र वर्तते तद्व्यभिचारि तद्वैतित्वं व्यभिचारः । सर्वो ऽयं पदाद्यंभेदो
ऽन्तद्वये, ऽयतिष्ठते । अन्यत्र प्रमेयात् नित्यश्चानित्यश्च व्यापकरवाच्यापकरवैत्य-
मादि । तत्र यो हेतुहपात्त दभावन्तायादिय प्रवर्तते सो ऽनैकान्तिक इति ।
स्वा. पा. ।

** सह व्यभिचरेति ४ । २ पुस्तक्येरेपिपत्रम् ।

ति* । आत्मादौ च दृष्टान्ते उदाहरणसाध्यसाधनसाध्यसाधन † हेतुरिति अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वव्यभिचरति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एव द्विविधे ऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात्साध्यसाधनभावे नास्तीति लक्षणाभावादहेतुरिति । नित्यत्वमप्येको ऽन्त अनित्यत्वमप्येको ऽन्त एकस्मिन्नन्ते विद्यत इति ऐकान्तिक § उभयत्र॥ व्यापकत्वादिति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः ॥ ६ ॥

त विरुद्धीति तद्विरोधी अभ्युपेत सिद्धान्त व्याहन्तीति॥ यथा सो ऽय विकारो व्यक्तेरपेति** नित्यत्वप्रतिषेधात् । अपेते ऽव्यस्त विनाशप्रतिषेधात् । न नित्यो विकार उपपद्यते इत्येव हेतुर्व्यक्तेरपेते†† ऽपि विकारो ऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । कथम् व्यक्तेरात्मलाभ अणय प्रच्युति यदाऽऽत्मलाभात्प्रच्युतो विकारो ऽस्ति नित्यत्वप्रतिषेधे नोपपद्यते यद्युक्तेरपेतस्यापि विकारस्यास्तित्व तत्खलु नित्यत्वमिति । नित्यत्वप्रतिषेधे नाम विकारस्यात्मलाभात्प्रच्युतेरुपपत्ति । यदात्मलाभात्प्रच्यवते तदनित्य दृष्टं यदस्ति न तदात्मलाभात्प्रच्यवते । अस्तित्व चात्मलाभात्प्रच्युतिरिति विरुद्धावेतौ धर्मौ न सह सम्भवत इति । सो ऽय हेतुर्पे सिद्धान्तमाश्रित्य प्रवर्तते तमेव व्याहन्तीति ।

* ननु मा भूवित्यस्य साध्यमस्पर्शत्वमेवास्तु नित्यत्वस्य साध्यमित्यत आह स्पर्शवाश्वानुनित्यश्चेति । न्या दा ।

† साध्यसाधनहेतुरिति ४ । २ पाठ ।

‡ सर्वविधे ऽपीति ४ । २ पाठ ।

§ विपर्ययादनेकान्तिकइति ५ । ४ । २ । ३ अधिक पाठ ।

॥ उभयान्तव्यापकत्वादिति ५ । ४ । २ पाठ ।

¶ अभ्युपगताद्यविरोधी विरुद्ध । एव च सर्वानुक्तविरुद्धसद्वह । नन्वेव मेको हेत्वाभासो विरुद्ध प्राप्नोति । सत्यमेक एव हेत्वाभासो विरुद्ध । तस्य तु सामान्येन विरुद्धत्वेन सद्गहीतस्य पञ्चधा ऽपदेशो यथा प्रमेयमित्यनेन षोडश यदायां इति । पृथगभिधानं तर्हि विरुद्धस्य न कर्तव्यम् । सामान्यतो ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं यथा प्रमेयस्यैव । तत्रानैकान्तिकादिहेत्वाभासो द्विरूपो ऽनैकान्तिकादिर्बिरुद्ध । एतस्मिन्सु विरुद्धत्वैवेति नृणोपलादिन्यायेन निष्कष्याभिधानम् । तस्मादनैकान्तिकादिषु निमित्तसमायेशात्सञ्ज्ञाद्वयसमायेश । विद्यविततज्जातीयान्यवृत्तिस्थेनानैकान्तिकस्य हेतुविषयस्वरूपव्याधारूपेण तु विरुद्ध । न्या दा ।

** व्यक्तेरभ्युपेतीति ३ पु पाठ । †† इतुर्नित्यत्वे व्यक्तेरपेतइति ३ पु पाठ ।

‡‡ यद्यति ५ । ४ । २ पाठ ।

यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः ॥७॥

विमर्शाधिष्ठानौ पक्षप्रतिपक्षानुभा*वनवसितौ प्रकरणम् । तस्य चिन्ता विमर्शात्प्रभृति प्राङ्निर्णयाद्यत्समीक्षण सा जिज्ञासा यत्कृता स निर्णयार्थं प्रयुक्त उभयपक्षसाम्यात् प्रकरणमनतिवर्तमान. प्रकरणसमो निर्णयाय न प्रकल्पते† । प्रज्ञापनं त्वनित्यः शब्दो‡ नित्यधर्मोनुपलब्धेरित्यनुपलभ्यमान-नित्यधर्मकमनित्यं दृष्टं स्यात्त्यादि । यत्र समानो धर्मः सगयकारण हेतुत्वे-नोपादीयते स सगयसमः सव्यभिचार एव । या तु विमर्गस्य विशेषोपेक्षिता उभयपक्षविशेषानुपलब्धिश्च सा प्रकरणं प्रवर्तयति । यथा शब्दे नित्यधर्मो नोपलभ्यते एवमनित्यधर्मो ऽपि सेयमुभयपक्षविशेषानुपलब्धिः प्रकरणचिन्ता प्रवर्तयति । कथम् । विपर्यये हि प्रकरणनिवृत्तेः यदि नित्यधर्मः शब्दे गृह्यते न स्यात्प्रकरण यदि वा अनित्यधर्मो गृह्येत एवमपि निवर्तेत प्रकरणम् । सो ऽयं हेतुरुभौ पक्षौ प्रवर्तयन्नन्यतरस्य निर्णयाय न प्रकल्पते§ ।

साध्याविशिष्टः साध्यत्वात्साध्यसमः ॥ ८ ॥

द्रव्यं छायेति साध्यं गतिमत्त्वादिति हेतुः साध्येनाविशिष्टः साध-नीयत्वात्साध्यसमः । ॥अयमप्यसिद्धत्वात्साध्यवत्प्रज्ञापयितव्यः॥ साध्यं तावदेतत् किं पुनरुपवच्छाया ऽपि गच्छति आहो स्विदावरकद्रव्ये ससर्पेति आधरणसन्ताना**दसन्निधिसन्तानो ऽयं तेजसो गृह्यतइति । सर्पता खलु द्रव्येण ज्ञानाद्†† यो यस्तेजोभाग आत्रियते तस्य तस्यासन्निधिरैवा‡‡वच्छिन्नो गृह्यतइति आधरण तु प्राप्तिप्रतिषेधः ।

* प्रतिपक्षापनवसिताविति ५ । ४ । २ पाठ ।

† संशयविषयीभूतकोटिद्वयमध्ये एकतरकोट्युपस्थापक एव पक्ष साध्यसाधकत्वेनोपादीयते न प्रकरणसम इत्यर्थः । योगार्थं प्रकरणमनतिक्रान्त इत्यनेन दर्शितं । प्रकरणानुपायं वेति तदर्थः । अयमेव च सप्रतिपक्ष इत्युच्यते ।

‡ प्रज्ञापनं नित्यं शब्द इति ३ पु पाठ ।

§ प्रवर्तयन्नन्यतरस्य प्रवर्तनाय कल्पते इति ३ पु पाठ ।

|| उभयमिति ४ पाठ ।

** हेतोरपि यत्र पक्षेय सम्यग्धीः सिद्धत्वात्साधनीयं स साध्यसमः । यत्र हेतोः सम्यग् इत्युपनयनम् पक्षतावच्छेदकादेश्चि । अयमेवाविष्ट इत्युच्यते । सो ऽयमसिद्धस्त्रेधा भ-यति । प्रज्ञापनीयधर्मसमान आश्रयासिद्धौ ऽन्यथासिद्धरवेति । कारिका ।

** आधरणद्रव्ये ससर्पेति आधरणसन्निधानइति ३ पु ।

†† ज्ञानादिति ५ । ४ । २ नास्ति ।

‡‡ सन्निधिरवच्छिन्न इति ५ । ४ । २ । ३ पाठ ।

कालात्ययापदिष्टः कालातीतः ॥ ६ ॥

कालात्ययेन युक्ते। यस्वार्थस्यैकदेशो ऽपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः कालातीत इत्युक्ते* । निदर्शनं नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वाद् रूपवत् । प्रागुद्धं च व्यक्तेरप्यस्यितं रूपं प्रदीपघटसंयोगेन व्यज्यते तथा च शब्दे। ऽप्यवस्थितो भेरीदण्डसंयोगेन व्यज्यते दासुपरशुसंयोगेन वा । तस्मात्संयोगव्यङ्ग्यत्वान्नित्यः शब्द इत्ययमहेतुः कालात्ययापदेशात् । व्यञ्जकस्य संयोगस्य कालं न व्यङ्ग्यस्य रूपस्य व्यक्तिरत्येति । सति प्रदीपसंयोगे रूपस्य ग्रहणं भवति निवृत्ते संयोगे रूपं गृह्यते । निवृत्ते दासुपरशुसंयोगे दूरस्थेन शब्दः श्रूयते विभागकाले । सेयं शब्दस्य व्यक्तिः संयोगकालमत्येतीति न संयोगनिमित्ता भवति । कस्मात्कारणाभावाद्दि कार्याभाव इति । एवमुदाहरणसाधर्म्यस्याभावादसाधनमयं हेतुर्हेत्वाभास इति । अवयवविपर्ययासवचनं

* साध्यकाले हेतुभावयानित्यर्थः । नित्यः शब्दः संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्यत्र रूपवत्त्वेः पृथं संयोगो नोपलब्धिकाते । सो ऽयं संयोगो हेतुविशेषणत्वेनोपात्त उपलब्धिकालमत्येति । यदोपलभ्यते तदा संयोगो नास्ति दाहप्रश्चने दासुपरशुसंयोगनिवृत्तौ शब्दोपलब्धिरिति । नन्वयमनैकान्तिक एव संयोगव्यङ्ग्यत्वादिति । अनित्यमपि संयोगेन व्यन्यमानं दृष्टं यथा घट इति । संयोगव्यङ्ग्यत्वेनावस्थानस्य साध्यत्वात् । न ब्रह्मो नित्यः शब्द इति अपि त्वयतिष्ठते शब्द इति प्रतिज्ञार्थः । तथा च संयोगव्यङ्ग्यत्वादित्यय हेतुर्नानैकान्तिकः । न ह्यनवस्थितं किं चित्संयोगेन व्यन्यमानं दृष्टमिति । न्या. वा. । हेतोरपदेशस्य हि साध्यसन्देहविशिष्टः कालः । यथाहुः नानुपलब्धे न निर्णयति ऽयं न्यायः प्रवर्तते किं तु सन्दिग्धमिति । परं ऽप्याहुः । सन्दिग्धे हेतुवचनादिति । अत्र च प्रत्यक्षानुमानागमविरोधो यथा ऽनुष्णो ऽग्निद्रव्यत्वादिति अथावणाः शब्दो गुणत्वादिति । शुवि नरशिरःकपालं प्राण्यङ्गत्वादिति च । स सर्वः प्रमाणतो विपरीतनिर्णयेन सन्देहविशिष्टकालमतिपततीति । सो ऽप्यङ्कालस्यात्ययेनापदिश्यमानः कालातीत इति । तथा चोदाहृतम् । एवं व्यवस्थिते भाष्यकारः सूत्रं स्वपरमतशिल्ले ध्याचष्टे । यस्वार्थस्यैकदेशः धर्मविशिष्टो धर्मो हेतोरपदिश्यमानस्यार्थः स ह्यव्यंते हेतुना तस्यैकदेशः साध्यधर्मः स हि धर्मविधि बलवता प्रमाणेन तद्विपरीतधर्मनिर्णयं कुर्वता संशयकालमतिपातितस्तादृशो हेतुः कालात्ययापदिष्टः कालातीत इति स्वमतैनास्यार्थः । अत्र च पर्यमेवोदाहृतमिति पौनस्त्यपाचोदाहृतम् । परमते तु कालात्ययेन युक्ते यस्य हेतोरर्थरूप एकदेशो विशेषणमिति यावत् । स कालात्ययापदिष्ट इति योजना । परमतेनैव निदर्शनमाह निदर्शनमिति । ता. टी ।

तीति । एतस्यामन्यतराभिधानरूपनायां विशेषे वक्तव्यः । यस्माद्विशेषो
 उर्थविशेषेषु* विज्ञायते ऽयमर्थो ऽनेनाभिहित इति । स च विशेषो नास्ति ।
 तस्मान्मिथ्यानियोगमात्रमेतदिति । प्रसिद्धश्च लोके शब्दार्थसम्बन्धो ऽभि-
 धानाभिधेयनियमनियोगः । अस्याभिधानस्यायमर्थो ऽभिधेय इति समानः ।
 सामान्यशब्दस्य विशेषो विशिष्टशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वाश्वमे शब्दा अर्थे प्रयुज्यन्ते
 नाप्रयुक्तपूर्वाः । प्रयोगश्चार्थसम्प्रत्ययार्थः अर्थप्रत्ययाच्च व्यवहार इति । तत्र-
 यमर्थगत्यर्थे शब्दप्रयोगे सामर्थ्यात्सामान्यशब्दस्य प्रयोगनियमः । अजां गामं
 नय सर्पिराहर ब्राह्मणं भोजयेति । सामान्यशब्दाः सन्तो ऽर्थावयवेषु प्रयु-
 ज्यन्ते सामर्थ्याद्यर्थक्रियादेशना सम्भवति तत्र प्रवर्तन्ते नार्थसामान्ये
 क्रियादेशनाऽसम्भवात् । यथमयं सामान्यशब्दो नवकम्बल इति यो ऽर्थः
 सम्भवति नवः कम्बलो ऽस्येति तत्र प्रवर्तते यस्तु न सम्भवति नव
 कम्बला अस्येति तत्र न प्रवर्तते । सो ऽयमनुपपद्यमानार्थकल्पनया परावाच्यो-
 पालम्भस्ते न कल्पतइति ।

सम्भवतो ऽर्थस्याति^{मा}सामान्ययोगादसम्भूतार्थकल्पना
 सामान्यच्छलम् ॥ १३ ॥

अहो खल्वसौ ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पन्न इत्युक्ते कश्चिदाह सम्भवति
 ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पदिति । अस्य धचनस्य विद्यातो ऽर्थकल्पोपपत्त्या
 ऽसम्भूतार्थकल्पनया क्रियते । यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसम्पत्सम्भवति वात्ये
 ऽपि सम्भवेत् वात्यो ऽपि ब्राह्मणः सो ऽप्यस्तु विद्याचरणसम्पन्न इति ।
 यद्विद्वत्तमर्थमाप्नोति वात्येति च तदतिसामान्यम् । यथा ब्राह्मणत्वं
 विद्याचरणसम्पदं क्व विदाप्नोति क्व विदत्येति । सामान्यनिमित्तं छलं सामा

* अर्थविशेषेष्विति ४ । २ । ३ नास्ति ।

† एतदुक्तं भवति । न सङ्केतकरणावस्थायां पृथग्व्यवहारे वा कश्चिच्छब्दः
 क्व चिदर्थं शङ्कयाहिकया बोधयति । अपि तु सामान्यद्वारेणार्थप्रकरणादिसदृशकारी
 विशेषे वर्तते । तस्माच्चैव प्रतिपादयितुरपराधो यद्विशेषशब्दैर्विशेषान्तरं प्रतिपाद-
 यति । किं तु सङ्केतस्वापराधो यो विशेषमपहाय सामान्ये शब्दानां वर्तते । तस्मा-
 द्वाचासङ्केतं बोधयत्पराध्यः प्रयोक्तैति सिद्धम् । ता. टी. ।

‡ क्रियादेशना सम्भवेदिति ४ । २ । ३ पाठः ।

§ परावाच्योपालम्भो न कल्पतइति ३ गु पाठः ।

न्यच्छलमिति । अस्य च प्रत्ययस्थानम् । अविबक्षितहेतुकस्य विषयानुवादः प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य* तदचासम्भूतार्थकल्पनानुपपत्तिः यथा सम्भवन्त्यस्मिन्क्षेत्रे शालय इति । अनिराकृतमविबक्षितं च बीजजन्म प्रवृत्तिविषयस्तु क्षेत्रं प्रशस्यते । सो ऽयं क्षेत्रानुवादे नास्मिन् शालयो विधीयन्त- इति बीजात् शालिनिवृत्तिः सती न विवक्षिता । एवं सम्भवति ब्राह्मणे विद्यावरणसम्पदिति सम्पद्विषयो ब्राह्मणत्वं न सम्पद्वेतुः । न चात्र हेतु- विवक्षितः विषयानुवादस्त्वयं प्रशंसार्थत्वाद् वाक्यस्य । सति ब्राह्मणत्वे सम्पद्वेतुः समर्थ इति विषयं च प्रशंसता वाक्येन यथाहेतुतः फलनिवृ- त्तिर्न प्रत्याख्यायते । तदेवं सति वचनविघातो ऽसम्भूतार्थकल्पनया नोप- पद्यतइति ।

धर्मविकल्पनिर्द्वेषे ऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ॥ १४ ॥

अभिधानस्य धर्मो यथार्थप्रयोगः । धर्मविकल्पो ऽन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तस्य निर्द्वेषे धर्मविकल्पनिर्द्वेषे । यथा मञ्जाः क्रोशन्तीति अर्थसद्भा- वेन प्रतिषेधः । मञ्जुस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु मञ्जाः क्रोशन्ति । का पुनर- थार्थविकल्पोपपत्तिः । अन्यथा प्रयुक्तस्यान्यथा ऽर्थकल्पनं भक्त्या प्रयोगे प्राधा- न्येन कल्पनमुपचारविषयं छलमुपचारच्छलम् । उपचारो नीतार्थः सह- चरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्वदभिधानमुपचार इति । अत्र समाधिः । प्रसिद्धेऽ- प्रयोगे धकुर्यथाभिप्रायं शब्दार्थयोरनुष्ठा प्रतिषेधो वाऽ न च्छन्दतः॥ प्रधा- नमूतस्य शब्दस्य भाक्तस्य चऽ गुणभूतस्य प्रयोग** उभयोलौकसिद्धः । सिद्ध प्रयोगे यथा धकुरभिप्रायस्तथा शब्दार्थाग्रनुक्षेयो प्रतिषेधो वा न च्छन्दतः । यदि धक्ता प्रधानशब्दं प्रयुङ्क्ते यथाभूतस्याभ्यनुष्ठा प्रतिषेधो वा न

* विषयानुवादकः प्रशंसार्थत्वाद्वाक्यस्येति ३ पु. ।

+ विवक्षितं इति ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ सिद्धे इति सु. पु. पा. १ धंति ४ । २ । ३ भाति ।

॥ छलत इति ४ । ३ पाठः ।

१ भाक्तस्येत्येतावति धक्त्ये प्रधानग्रहणं सिद्धान्ततया वृष्टान्तलाभाय । लौकमिदृ एवोपचारः कर्तव्यो नापूर्वा विना प्रयोजनं लौकमिदृश्वामुपचारो मञ्जाः क्रोशन्तीत्यर्थः । ता टी. ।

** भाक्तस्य च प्रयोग इति ३ पु. पाठः ।

च्छन्दतः* । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य । यत्र तु यत्तु गुणभूतं शब्दं प्रयुक्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधो ऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ।

याक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

न याक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्याप्यर्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । इहापि स्यान्न्यर्थो गुणशब्दः प्रधानशब्दः स्यान्नर्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यतइति ।

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

न याक्छलमेवोपचारच्छलं तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात् । कुतः । अर्थान्तरकल्पनात् । अन्या ह्यर्थान्तरकल्पना अन्यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेध इति ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलं प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुचाय चित्त्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा चायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यभ्यनुचायं प्रतिषेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्ये द्वयोरपीति । अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यात् न निवर्तते चित्यमपि न नियतस्यति ।

अत ऊर्ध्वम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते स जातिः १ । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । उदाहरणसाधर्म्यात्सा-

* छलत इति ४ । ३ पाठः ।

+ नैतदर्थान्तरभावादिति ४ । २ । ३ पाठः । अत्र ४

पुस्तके द्वितीयाध्यायप्रथमान्तिके ६ सू. प. ५३ प. १४ धर्मशब्दनेत्वारभ्य ५५ प. १३ यत्रयत्वेत्यत्र प्रमादलिखितम् ।

‡ न याक्छल तस्येति २ । ३ पाठः ।

१ एकत्र यस्तुमद्वायः प्रतिषिध्यते नैव क्रोष्टापि मञ्वा इति । एकत्र सन्ध्याभ्यनुचाय कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्यानेकता धर्मः प्रतिषिध्यतइति । एकत्र धर्मः प्रतिषिध्यते ऽन्यत्र धर्मा सो ऽयमतिमहान् विशेषः । न्या. भा. ।

॥ छलस्येति १ पाठः ।

१ न च छले साधर्म्यवैधर्म्यं स्तः । न च साम्यगदूपणं साधर्म्यवैधर्म्यमाप्नात् । अपि तु प्रयोगादिभिः प्रयुक्ते हेतौ तदाभासे धा यः प्रसङ्गो जायते सा जातिरिति । नत्ये हि घेऽप्रामाण्यविद्वास प्रति कुहेतुना यदा नास्तिकैरधि-

अ. १ आ. २ सू. १५-२० जातिनिग्रहस्थानलक्षणे ।

५६

ध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्या-
त्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण* प्रत्यवस्थानं प्रत्यनीकभावा-
ज्जायमानो ऽर्थो जातिरिति ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १६ ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः
पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये
ऽप्यप्रारम्भः । परेण स्यापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधे वा नोद्भरति ।
असमासाच्च नैते एव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृग्गन्तव्यज्जातिनिग्रहस्था-
नयोरभेदो ऽयं सिद्धान्तवद्वेद इत्यत आह ।

तद्विकल्पाज्जातिनिग्रहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं
ऽतयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम् । नानाकल्पो
विकल्पः विविधो वा कल्पो विकल्पः । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विलेपो
मतानुच्चा पर्यनुयोज्योपेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्ति-
रिति ।

इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा यथोद्दिष्टं लक्षिता यथानलक्षणं परी-
क्षियन्तइति त्रिविधा ऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वैदितव्येति ॥

इति धात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः ।

— ० —

एते मद्भूतं चास्य यत्रा सहसा न स्फुरति तदेवराणां जनाधाराणां मा भूद्वेदा-
प्रामाण्यशुद्धिरिति सात्वापि प्रत्यवस्थेयम् । क्वचित्पुनरशुद्धिपर्यमेव हेतौ हेत्वाभासे
वा जातिप्रयोगः सम्भवतीति । सायमप्रनो ऽर्थ इति पदशुद्धिनिमित्तिं दर्शितम् ।
ता टी. ।

* उदाहरणवैधर्म्येणेति ३ पाठः ।

† यत्रापि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तस्यापि भेदस्तथापि तदभावेदाभि-
प्रायेणाभेद उक्तः । ता. टी. ।

‡ जातिविकल्पाज्जातिबहुत्वमिति ३ पु. ।

च्छन्दतः* । अथ गुणभूतं तदा गुणभूतस्य । यत्र तु धक्ता गुणभूतं शब्दं प्रयुङ्क्ते प्रधानभूतमभिप्रेत्य परः प्रतिषेधति स्वमनीषया प्रतिषेधो ऽसौ भवति न परोपालम्भ इति ।

वाक्छलमेवोपचारच्छलं तदविशेषात् ॥ १५ ॥

न वाक्छलादुपचारच्छलं भिद्यते तस्यार्थान्तरकल्पनाया अविशेषात् । इहापि स्थान्यर्थो गुणशब्दः प्रधानशब्दः स्थानार्थ इति कल्पयित्वा प्रतिषिध्यतइति ।

न तदर्थान्तरभावात् ॥ १६ ॥

न वाक्छलमेवोपचारच्छलेन तस्यार्थसद्भावप्रतिषेधस्यार्थान्तरभावात् । कुतः । अर्थान्तरकल्पनात् । अन्या ह्यर्थान्तरकल्पना अन्यो ऽर्थसद्भावप्रतिषेध इति ।

अविशेषे वा किञ्चित्साधर्म्यादेकच्छलं प्रसङ्गः ॥ १७ ॥

छलस्य द्वित्वमभ्यनुज्ञाय चित्त्वं प्रतिषिध्यते किञ्चित्साधर्म्यात् । यथा धायं हेतुस्त्रित्वं प्रतिषेधति तथा द्वित्वमप्यभ्यनुज्ञातं प्रतिषेधति । विद्यते हि किञ्चित्साधर्म्यं द्वयोरपीति । अथ द्वित्वं किञ्चित्साधर्म्यात् न निवर्तते चित्त्वमपि न नियतस्येति ।

अत ऊर्द्धम् ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिः ॥ १८ ॥

प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते स जातिः । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । उदाहरणसाधर्म्यात्सा-

* छलत इति ४ । ३ पाठः ।

† न तदर्थान्तरभावादिति ४ । २ । ३ पाठः । अत्र ४

पुस्तके द्वितोषाध्यायप्रथमान्तिके ६ सू. प. १३ प. १४ धर्मशब्देनेत्याख्ये ५५ प. १३ यत्रनेत्यन्तं प्रमादलिखितम् ।

‡ न वाक्छल तस्येति २ । ३ पाठः ।

१ एकत्र धस्तुनद्वायः प्रतिषिध्यते नैव क्लोष्टारो मञ्वा इति । एकत्र धस्तुनद्वायः कम्बलयोगमभ्युपगम्य कम्बलस्यानेकता धर्मः प्रतिषिध्यतइति । एकत्र धर्मः प्रतिषिध्यते ऽन्यत्र धर्मा सो ऽयमस्तिमहान् विशेषः । न्या. वा. ।

॥ छलस्येति १ पाठः ।

१ न च छले साधर्म्यवैधर्म्यं स्तः । न च सम्यग्दूषणं साधर्म्यवैधर्म्यमाप्नात् । अपि तु प्रयोगादिति प्रयुक्ते हेतौ तदाभासे धा यः प्रसङ्गो जायते सा जातिरिति । जल्पे हि घेऽप्रामाण्यविद्वेष प्रति क्रुहेतुना यदा नास्तिकैरधि-

अ १ आ. २ सू १५-२० जातिनियहस्यानलक्षणे ।

३६

ध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । उदाहरणवैधर्म्या-
न्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणसाधर्म्येण* प्रत्यवस्थानं प्रत्यनीकभावा-
ज्जायमानो ऽयं जातिरिति ।

विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ॥ १९ ॥

विपरीता वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपद्यमानः
पराजयं प्राप्नोति निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिः । अप्रतिपत्तिस्त्वारम्भविषये
ऽप्यप्रारम्भः । परेण स्थापितं वा न प्रतिषेधति प्रतिषेधं वा नोद्भूयति ।
असमासात् नैते गव निग्रहस्थाने इति । किं पुनर्दृष्टान्तवर्जाजातिनियहस्या-
नये.रभेदे। ऽयं सिद्धान्तवद्वेद इत्यत आह ।

तद्विकल्पाज्जातिनियहस्थानबहुत्वम् ॥ २० ॥

तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वं
ऋतयोश्च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्पान्निग्रहस्थानबहुत्वम् । नानाकल्पो
विकल्पः विविधो वा कल्पो विकल्पः । तत्राननुभाषणमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो
मतानुज्ञा पर्यनुयोऽज्ञापेक्षणमित्यप्रतिपत्तिर्नियहस्थानम् । शेषस्तु विप्रतिपत्ति-
रिति ।

इमे प्रमाणादयः पदार्था उद्विष्टा यद्योद्वेशं लक्षिता यथानक्षण परी-
क्षित्यन्तइति विविधा ऽस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिर्वैदित्येति ॥

इति धात्स्यायनीये न्यायभाष्ये प्रथमो ऽध्यायः ।

—०—

एते सदुत्तरं चास्य यदा सहसा न स्फुरति तदेवराणा लनाधाराणा मा भूद्वेदा-
प्रमाणयद्विद्विरिति जात्यापि प्रत्यवस्थेयम् । क्व चित्पुनरत्रुद्विपूर्यमेव हेतौ हेत्याभासे
वा जातिप्रयोगः सम्भवतीति । जायमानो ऽयं इति पदश्रुत्यतिनिमित्तं दर्शितम् ।
ता टी ।

* उदाहरणवैधर्म्येति ३ पाठ ।

† यत्रापि साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां दृष्टान्तस्यापि भेदस्तथापि लक्षणाभेदाभि-
वायेणाभेद उक्त । ता टी ।

‡ जातिविकल्पाज्जातिबहुत्वमिति ३ पु ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षा सा च विमृश्य पक्षप्रतिपक्षाभ्यामशौ-
धारणं निर्णय इत्यग्रे *विमर्श एव परीक्ष्यते ।

समानानेकधर्माध्यवसायादन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न
संशयः ॥ १ ॥

समानस्य धर्मस्याध्यवसायात्संशयो न धर्ममात्रात् । अथ वा
समानमनयोर्द्वैर्ममुपलभः इति धर्मधर्मिपक्षणे संशयाभावः इति । अथ वा
समानधर्माध्यवसायादर्थान्तरभूते धर्मिणि संशयो ऽनुपपन्नः न जातु रूप-
स्यार्थान्तरभूतस्याध्यवसायादर्थान्तरभूते स्पर्शे संशय इति । अथ वा नाध्य-
वसायादर्थोपधारणादनवधारणज्ञानं संशय उपपद्यते कार्यकारणयोः साह-
चर्याभावादिति । एतेनानेकधर्माध्यवसायादिति व्याख्यातम् । अन्यतरधर्मा-
ध्यवसायाच्च संशयो न भवति । ततो ह्यन्यतरावधारणमेवेति ।

विप्रतिपत्त्यवस्थाध्यवसायाच्च ॥ २ ॥

न विप्रतिपत्तिमात्रादव्यवस्थामात्राद्वा संशयः किं तर्हि विप्रतिपत्तिमु-
पलभमानस्य च संशय एवमध्यवस्थायामपीति । अथ वा ऽस्त्या** त्मेत्येके ना-
स्त्यात्मेत्यपरे मन्यन्तइत्युपलब्धः†† कथं संशयः स्यादिति । अथो‡‡पलब्धि-

* उक्तेश्लेषणयोरनन्तरं परीक्षावधरे प्रमाणापरीक्षायाः पाठक्रमेण प्राग्वाचसरत्वेऽपि प्रमा-
णानां निर्णय प्रत्युपयोगित्वात्संशयस्य ततः पूर्वभाषित्वादाद्यक्रमेण पूर्वोपस्थितः संशय एव परी-
क्ष्यतइत्यर्थः । यद्यपि निर्णयप्रमाणस्य न संशयपूर्वकत्वमिति वाक्य प्रतिपादितं तथापि शास्त्रार्थनि-
र्णयस्य विचारपूर्वकत्वाद् विचारप्रवृत्तेरेव संशयपूर्वकत्वनिवमामुक्त संशयपरीक्षायाः प्राग्भाष्यमिति
वार्तिकम् ।

† अज्ञानज्ञानस्य धर्मभावस्य संशयं प्रत्यहेतुत्वानुपपत्तिरिति निरूपयत्य संशयविराधित्य-
स्वाभाव्येन संशयहेतुत्वानुपपत्तिरिति भावः ।

‡ उपलब्ध इति ४ । ३ पाठः ।

§ धर्मस्याभयानुगतत्वेनापक्षणे धस्तुत उभयानुगतधर्मपक्षयोपि संशयानुत्पत्तेरभयानुगतत्व-
पक्षणे विशेष्यताया धर्मिणो ऽप्युपलब्धत्वात्तद्विषये संशयो ऽनुपपन्न इति भावः ।

॥ समानधर्मस्य कृतकत्वस्य शब्दे ऽध्यवसाये ऽपि तत्समानाधिकरणघटत्वादिप्रकारकस्य
यानुत्पत्तेः समानधर्मानध्यवसाये ऽपि प्रकारकमे विघटत्वाभिचारिधर्मसंज्ञिते तस्यानुपलब्धेः
संशयोत्पत्त्या ऽप्युपलब्धत्वात्समानधर्मोपलब्धे संशयं प्रति न हेतुत्वमिति वार्तिकम् ।

¶ एतदुपलब्धः विप्रतिपत्ति संशयहेतुत्वानुपपत्त्यस्य च प्रागुक्तरीत्या संशयहेतुत्वानुपपत्त्य-
इति भावः ।

** अस्त्यात्मेत्येके परे नास्त्यात्मेति ५ । ३ । ४ । ३ पाठः ।

†† उपलब्धेरिति ५ । ३ पाठः ।

‡‡ तथेति ५ । ३ । ४ पाठः ।

व्यवस्थिता अनुपलब्धिश्चाध्यवस्थितेति विभागेनाध्यवसिते* संशयो नेप-
पद्यतइति ।

विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेः† ॥ ३ ॥

यां च विप्रतिपत्ति भवान् संशयहेतुं मन्यते सा संप्रतिपत्तिः सा
हि द्वयोः प्रत्यनौकधर्मविषया । तत्र यदि विप्रतिपत्तेः संशयः संप्रतिपत्ते-
रेव संशय इति ।

अव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वाच्चाव्यवस्थायाः‡ ॥ ४ ॥

न संशयः । यदि तावदियमव्यवस्थाऽ आत्मन्येव व्यवस्थिता॥ व्यव-
स्थानादव्यवस्था न भवतीत्यनुपपन्नः संशयः अथ व्यवस्था ऽऽत्मनि न व्यव-
स्थिता एवमतादात्म्यादव्यवस्था न भवतीति संशयाभाव इति ।

तथात्यन्तसंशयस्तद्गुर्मसातत्योपपत्तेः¶ ॥ ५ ॥

येन कल्पेन भवान् समानधर्मोपपत्तेः संशय इति मन्यते** तेन
अल्पत्यन्तसंशयः प्रसज्यते समानधर्मोपपत्तेरनुच्छेदात्संशयानुच्छेदः । न
ह्ययमतद्गुर्मा धर्मो विमृष्यमाणो गृह्यते†† सतत तु तद्गुर्मा भवतीति । अस्य
प्रतिषेधप्रपञ्चस्य संवेपेणोद्धारः ।

**यथोक्ताध्यवसायादेव तद्विशेषापेक्षात् संशये ना-
संशयो नात्यन्तसंशयो वा‡‡ ॥ ६ ॥**

न संशयानुत्पत्तिः‡‡ संशयानुच्छेद एव‡‡ प्रसज्यते । कथं यताश्रत् म-
मानधर्मोध्यवसायः संशयहेतुः न समानधर्ममात्रमिति एवमेतत्कम्मा-

* विभागेनाध्यवसिते इति ३ पा. ।

† न विप्रतिपत्तिरस्तीति सूत्रार्थः । न्या. पा. । प्रत्येकं वादिनोः सिद्धान्तदोषत्वा-
दिति भावः ।

‡ नाध्यवस्था सिद्ध्यतइति सूत्रार्थः । न्या. पा. ।

§ अव्यवस्थाऽऽत्मनि व्यवस्थानादव्यवस्था न भवतीति २ । ४ पा. ।

॥ आत्मनि व्यवस्थानादिति ५ पा. ।

¶ समानधर्मोपपत्तेः सातत्यादित्यसंशय इति सूत्रार्थः । न्या. पा. ।

** मन्यते तेन अल्पत्यन्तसंशयः तथात्यन्तसंशयः प्रसज्यतइति २ । ४ पा. ।

†† विमृष्यमाणो यद्यते इति ५ । ३ पा. ।

‡‡ न सूत्रार्थोपरिज्ञानादिति सूत्रार्थः । न्या. पा. ।

‡‡ संशयानुत्पत्तिरिति ५ पा. ।

‡‡ चेति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

देवं नोच्यते इति विशेषापेक्ष इति घघनात्स्मिद्धेः । विशेषस्यापेक्षा ऽऽकाङ्क्षा सा चानुपलभ्यमाने विशेषे समर्था । न चेत्तं समानधर्मापेक्ष इति समाने च धर्मे कथमाकाङ्क्षा न भवेद् यद्ययं प्रत्यक्ष. स्यात् । एतेन सामर्थ्येन विज्ञायते समानधर्माध्यवसायादिति ।

उपपत्तिवचनाद्वा । समानधर्मोपपत्तेरित्युच्यते न चान्या सद्भाव-
संवेदनादृते समानधर्मोपपत्तिरस्ति । अनुपलभ्यमानसद्भावो हि समानो धर्मो
ऽविद्यमानवद्भवतीति । विषयशब्देन वा विषयिणः प्रत्ययस्याभिधानं यथा
लोके धूमेनाग्निरनुमीयतइत्युक्ते धूमदर्शनेनाग्निरनुमीयतइति ज्ञायते कथं
दृष्ट्वा हि धूममथाग्निरनुमीयते न च वाक्ये दर्शनशब्दः श्रूयते
अनुजानाति च वाक्यस्यार्थप्रत्यायकत्वं तेन मन्यामहे विषयशब्देन विष-
यिणः प्रत्ययस्याभिधानं बोद्धा ऽनुजानात्येवमिहापि समानधर्मशब्देन समा-
नधर्माध्यवसायमाहेति यथोहित्वा समानमनयो*धर्ममुपलभतइति । धर्मे
धर्मियहणे संशयाभाव इति पूर्वदृष्टविषयमेतत् । यावहमर्थो पूर्वमद्राक्षं तयोः
समानं धर्ममुपलभे विशेषं नोपलभइति कथं नु विशेषं पश्येयं येनान्य-
तरमवधारयेयमिति । न चेत्तत् समानधर्मोपलब्धौ धर्मधर्मियहणमात्रेण
नियततइति । †यद्येत्तं नार्थान्तराध्यवसायादन्यत्र संशय इति यो ह्यर्थान्त-
राध्यवसायमात्रं संशयहेतुमुपाददीत स एवं वाक्यः इति । यत्पुनरेतत्कार्यका-
रणयोः साहचर्याभावादिति कारणस्य भाषाभावयोः कार्यस्य भाषाभावो कार्य-
कारणयोः †साहचर्यम् । यस्यात्पादाद्यदुत्पद्यते यस्य चानुत्पादाद्यदुत्पद्यते

* अन्येति ५ । ३ पाठः । † यद्येत्तमिति ५ । २ । ३ पाठः ।

‡ न स्वार्थान्तरभावमात्रं मया संशयहेतुत्वेनेत्यादीयतइति किं स्वार्थान्त-
रविशेषः । कः पुनरयं विशेषः धर्मधर्मिभावः । धर्मोपलब्धौ धर्मियि संशय इति
परिहारं मन्यन्ते न पुनारूपस्पर्शयोर्धर्मधर्मिभाव इति । अयं च परिहाते न युक्त
इति पश्यामः । किं कारणम् । स्वार्थान्तरभावस्यानिरुतेः । यद्यत्र रूपस्पर्शयोर्धर्मि-
न्तरभावस्तथा धर्मधर्मिभेदोऽस्ति न युक्तो ऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे संशयः । अत्रापि
सद्विशेषेनान्नानभ्युपगमादिति । न प्रमेो ऽर्थान्तरदर्शनादर्थान्तरे धर्मियि सन्देहः
अपि तु समानधर्मादिविशिष्टधर्मिदर्शनाद्विशेषवति धर्मियेव संशय इति ।

न्या. भा. ।

‡ विशेषानवधारणमुभयोः साहचर्यम् । यद्यत्र समानधर्मिदर्शनेन विशेषो
नावधारयते तथा संशयेनार्थीति । कारणसद्भावात्कार्यसद्भाव इति न साहचर्यनिर्दे-

तत्कारणं कार्यमितरदित्येतत्सारूप्यमस्ति च संशयकारणे संशये चैतदिति ।
 श्तेनानेकधर्माध्यवसायादिति प्रतिषेधः परिहृत इति । यत्पुनरेतदुक्तं विप्र-
 तिपत्त्यव्यवस्थाध्यवसायाच्च न संशय इति । पृथक्प्रवादयोर्व्याहृतमर्थमुपलभे
 विशेषं च न जानामि नेापलभे येनान्यतरमवधारयेयं तत्को ऽत्र विशेषः
 स्याद्येनैकतरमवधारयेयमिति संशयो विप्रतिपत्तिजनितो ऽयं न शक्यो विप्र-
 तिपत्तिसंशयमात्रेण* निवर्तयितुमिति । एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थाकृते संशये
 वेदितव्यमिति । यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्तौ† संप्रतिपत्तेरिति विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः‡ ।
 तदध्यवसायो विशेषापेक्षः संशयहेतुस्तस्य च समाख्यान्तरेण न निवृत्तिः
 समाने ऽधिकरणे व्याहृताथो प्रवादौ विप्रतिपत्तिशब्दस्यार्थः तदध्यवसायो§
 विशेषापेक्षः संशयहेतुः न चास्य समाख्यान्तरे योज्यमाने संशयहेतुत्वं निव-
 र्त्तते तदिदमकृतवृत्ति॥संमोहनमिति॥ । यत्पुनरव्यवस्थात्मनि व्यवस्थितत्वा-
 द्यवस्थाया** इति संशयहेतोरर्थस्याप्रतिषेधादव्यवस्थाभ्यनुष्ठानाच्च निमित्ता-
 न्तरेण शब्दान्तरकल्पना । व्यर्था शब्दान्तरकल्पना व्यवस्था खलु व्यवस्था††
 न भवत्यव्यवस्थात्मने व्यवस्थितत्वादिति । नान्ये रूपनध्यनुपलब्धयोः सद-
 सद्विषयत्वं विशेषापेक्षः‡‡ संशयहेतुर्न भवतीति प्रतिषेध्यते यावता चाव्यव-
 स्थात्मनि व्यवस्थिता न तावता ऽऽत्मानं जहाति तावता ह्यनुष्ठाना व्यवस्था

शो ऽयमपि तु कार्यकारणधर्मनिर्देशः तथा च कार्यान्तरेष्वपि तद्रस्तीति । न हि
 किं चित्कार्ये कारणतद्भावमन्तरेण सम्भवतीति । न्या. वा. । यत् समानधर्मस्य कृतक-
 त्यस्य शब्दे दर्शने ऽपि संशयानुत्पत्तेः हेतुत्वं तस्येति तत्र समानार्थपरिज्ञानाच्च हि कृतकत्वं समानो
 धर्मो न्यथा समानधर्मस्याभिधानात् । समानो धर्म इति विवक्षिततज्जातीयान्यवृत्तयः न समानो
 न पुनः कृतकत्वमैयम् । विवक्षितव्यभिचारिधर्मोध्यवसायस्य च संशयहेतुत्वानुपगतमासंशयहेतु-
 तायाः समानधर्मोध्यवसानमात्रे नङ्गीकाराच्च न व्यभिचारवद्वा ।

- विप्रतिपत्तिसंघातपत्तिमात्रेणिति । सु. ३ पा. ।
- † तद्विप्रतिपत्तेरिति ५ । २ । ३ पाठः ।
- ‡ शब्दस्य योर्धं इति ५ । २ । ३ पा. ।
- § तदध्यवसायश्चेति ५ । २ । ३ पा. ।
- ॥ अकृतवृत्तिमिति ५ । २ । ३ पाठः ।
- विप्रतिपत्तेः प्रत्येकं वादिदृष्ट्या संप्रतिपत्तिः इत्यत्रे ऽपि चोक्तुस्तदस्यस्योभयत्राने संशयोत्पत्तेः
 संप्रतिपत्तिशब्दात्प्रत्येकमात्रेण दूषणोपन्यासस्थानोचितत्वादिति भावः ।
- ** व्यवस्थितत्वात्त्वाव्यवस्थाया इति ५ । २ । ३ पा. ।
- †† व्यवस्थेति ५ । २ पुस्तकपेनास्ति ।
- ‡‡ विशेषापेक्षमिति ५ । २ । ३ पाठः ।

एवमियं क्रियमाणापि शब्दान्तरकल्पना नार्थान्तरं साधयतीति* । यत्पुनरे-
ततथा ऽत्यन्तसंशयः तद्भ्रमंसातत्योपपत्तेरिति नार्थं समानधर्मादिभ्य ए-
संशयः किं तर्हि तद्विषयाध्यवसायाद् विशेषस्मृतिसहितादित्यतो नात्यन्त-
संशय इति । अन्यतरधर्माध्यवसायाद्वा न संशय इति तत्र दुक्तं विशेषापेक्षे-
विमर्शः संशय इति वचनात् । विशेषश्चान्यतरधर्मो न तस्मिन्नध्यवसायमा-
ने विशेषापेक्षा सम्भवतीति† ॥ •

यत्र संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्गः‡ ॥ ७ ॥

यत्र यत्र संशयपूर्विका परीक्षा शास्त्रे कथायां वा ततःस्तत्रैवं संशये-
परेण प्रतिषिद्धे समाधिर्वाच्य इति । अतः सर्वपरीक्षाव्यापित्वात् प्रथमं संशयः
परीक्षित इति । अथ प्रमाणपरीक्षा॥ ।

प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेः* ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यत्वं†† नास्ति त्रैकाल्यासिद्धेः पूर्वापरसहभावा-
नुपपत्तेरिति । अस्य‡‡ सामान्यवचनस्यार्थविभागः ।

पूर्वं हि प्रमाणसिद्धौ नेन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षात्प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ ९ ॥

गन्धादिविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षं तद्यदि पूर्वं पश्चाद्गन्धादीनां सिद्धिः
नेदं गन्धादिसंनिर्कर्षादुत्पद्यतः‡‡‡इति ।

* अथयस्यावा आत्मनि व्यग्रमित्येन व्यग्रमित्यतपदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नाध्यवसायनि-
वृत्तिः निमित्तान्तरमात्रात्तेनाद्यस्य सन्नान्तरकरणे ऽपि स्य रूपानुपायात् ।

† अन्यतरधर्मज्ञानमात्रं संशयहेतुर्न तद्विरवय इति भावः ।

‡ कोऽस्य सूत्रस्यार्थः । स्वयं न संशयः प्रतिषेद्धव्यः परेण तु संशये प्रतिषिद्धे
एवमुत्तरं वाच्यमिति । न्या. श. ।

§ तत्र तत्रेति ५ । २ । ३ पा. ।

॥ किं पुनरेषां परीक्ष्यम् । आदौ तावत्सम्भवः किं प्रमाणानि सन्त्यथ न
सन्तीति । सद्यमतोः सामान्यात्ममेवत्याद्विशेषादर्शनाच्च संशयः । न्या. वा. ।

¶ व्युत्सय संशयं परः पक्षपरिग्रहेणावतिष्ठते । न्या. वा. ।

** अस्यार्थः त्रिव्यपि कालेषु प्रमाणानि भाषे तावद्यन्तीति । न्या. वा. ।

†† प्रामाण्यमिति ५ । ४ । ३ पा. ।

‡‡ अत्रेति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

§§ नेन्द्रियार्थसन्निकर्षापेक्षं ज्ञानमिति सूत्रार्थं व्याघातो दोषः । यदि पूर्वं
ज्ञानं नेन्द्रियार्थसन्निकर्षापेक्षस्य कारणमिति यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षात्प्रवृत्ति-
सद् व्याहन्यते । न्या. वा. ।

पश्चात्सिद्धौ न प्रमाणेभ्यः प्रमेयसिद्धिः* ॥ १० ॥

* असति प्रमाणे केन प्रमीयमाणो ऽर्थः प्रमेयः स्यात् प्रमाणेन खलु

प्रमीयमाणोऽर्थः प्रमेयमित्येतत्सिध्यति ।

युगपत्सिद्धौ प्रत्यर्थनियतत्वात् क्रमवृ-
त्तित्वाभावाद् बुद्धीनाम् ॥ ११ ॥

यदि प्रमाणं प्रमेयं च युगपद्भवतः एवमपि गन्धादिविन्द्रियार्थेषु
ज्ञानानि प्रत्यर्थनियतानि युगपत्सम्भवन्तीति ज्ञानानां प्रत्यर्थनियतत्वात्
क्रमवृत्तित्वाभावः । या इमा बुद्ध्यः क्रमेणार्थेषु वर्तन्ते तासां क्रमवृत्तित्वं न
सम्भवतीति । व्याघातश्च युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति । एताषांश्च
प्रमाणप्रमेययोः सद्भावविषयः स चानुपपन्न इति तस्मात्प्रत्यक्षादीनां प्रमाणत्वं
न सम्भवतीति ।

अस्य समाधिः । उपलब्धिहेतोरुपलब्धिविषयस्य चार्थस्य
पूर्वापरसहभावानियमाद्यादर्शनं विभागवचनम् । क्व चिदुपल-
ब्धिहेतुः पूर्वं पश्चादुपलब्धिविषयः । यथा ॥ ऽऽदित्यस्य प्रकाशः । उत्पद्यमा-
नानां क्व चिद्विपूर्वमुपलब्धिविषयः पश्चादुपलब्धिहेतुः यथाघस्यतानां प्रदीपः ।

* यद्यपि स्वरूपं न प्रमाणाधीनं तथाऽपि तस्य प्रमेयत्वं तदधीनं तदपि
चेत्प्रमाणात्पूर्वं न प्रमाणयोगनिबन्धनं स्यादित्यर्थः । ता. टी. ।

† न प्रमाणनिमित्ता प्रमेयसंज्ञेति व्याघातः । प्रमाणमन्तरेण न प्रमेयमात्मानं
सभतइति न प्रमाणापत्ता प्रमेयसिद्धिः । व्या. वा. ।

‡ इन्द्रियार्थानां सुदृीनां च सन्निपाते सति युगपद्भाव इति क्रमवृत्तित्वं दृष्टं न
स्यादिति व्याघातो दोषः । युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिरित्युक्तं तद् व्यहृष्यते । व्या. वा. ।

§ अस्य वाक्यस्यासिद्धौद्भावनमर्थः । व्या. वा. । अर्थसाधकत्वस्यभाषकानां
प्रत्यक्षादीनामर्थसाधकत्वं नेति व्याघातः । प्रामाण्यभावप्रतिषेधे च धर्मिणोः प्रतिषेधात् स्वरूपेण
सिद्धिः प्रत्यक्षादीनाम् । यदि च प्रमाजननेकनश्चक्रोदितानां प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्ये निषिद्धे फुतः
स्वरूपनिषिद्धिरित्युच्यते तर्हि साधकस्यापि प्रमाणात्पुनरेव प्रमाणेनाप्रामाण्यसाधनासम्भयः ।
साधकस्य प्रामाण्यसाधनमेव साध. । प्रत्यक्षादीनां चाप्रामाण्यप्रतिषेधापत्त्यर्थं प्रामाण्यसाधन-
मननाभावेण धर्माद्यन्तापत्ता । तस्मात्प्रामाण्यविशेषोपपत्त्यर्थे तेनाभ्युपगतप्रामाण्येनानुमानादिना
साध. । स्वदुर्ज्ञेनेव हेतुना स्वदुर्गन्धस्तस्याप्रामाण्यसाधनस्याप्यवमाणातापत्तावप्रमाणे साध्यासि
दित्वात् । प्रामाण्यस्य धर्मस्य धर्मिणोः प्रेक्षाभ्युपगमेन धर्मप्रतिषेधे समतो धर्मिणोः अपि प्रतिषेध
इत्युक्तौ च प्रत्यक्षादीनामिति पश्येत्पुनरुपपत्तिः प्रामाण्यमिति भावप्रत्ययानुपपत्तिवत् । हेतुस्येना-
वन्वसायान्नेकान्यासितेऽस्यैकत्वनिवृत्त्यन साध्यैवधिकारवादात्साधकत्वम् । कात्तत्रैव स्वदसाध-
कत्वप्रामाण्यं तदर्थस्य साध्यादिविशेष इति धार्तिकम् ।

॥ एता आदित्यप्रकाशे ४ । ४ । २ वा. ।

एकचिदुपलब्धिहेतुरुपलब्धिविषयश्च सह भवतः यथा धूमेनाग्नेर्यद्वहणमिति । उपलब्धिहेतुश्च प्रमाणं प्रमेयं तूपलब्धिविषयः । एवं प्रमाणप्रमेययोः पूर्वापरसहभावे ऽनियते यथा ऽयं दृश्यते तथा विभज्य वचनीय इति । तत्रैकान्तेन प्रतिषेधानुपपत्तिः । सामान्येन यत्तु विभज्य प्रतिषेध उक्त इति ।

समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात्तथाभूता समाख्या । यत्पुनरिदं पश्चात्सिद्धे* च सति प्रमाणे प्रमेयं न सिध्यति प्रमाणेन प्रमीयमाणो ऽयं प्रमेयमिति विज्ञायतइति प्रमाणमित्येतस्याः समाख्याया उपलब्धिहेतुत्वं निमित्तं तस्य त्रैकाल्ययोगः । उपलब्धिमकार्षीदुपलब्धिं करोति उपलब्धिं करिष्यतीति समाख्याहेतोस्त्रैकाल्ययोगात् समाख्या तथाभूता । प्रमितो ऽनेनार्थः प्रमीयते प्रमास्यतइति प्रमाणम् । प्रमितं प्रमीयते प्रमास्यते इति च प्रमेयम् । एवं सति भविष्यत्यस्मिन् हेतुत उपलब्धिः । प्रमास्यते ऽयमर्थः प्रमेयमिदमित्येतत्सर्वं भवतीति ।

त्रैकाल्यानभ्यनुज्ञाने च व्यवहारानुपपत्तिः । यश्चैवं नाभ्यनुजानीयात्तस्य पाचकमानय पत्यति लायकमानय लविष्यतीति व्यवहारो नोपपद्यतइति । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धेरित्येषमादिवाक्यं प्रामाण्यप्रतिषेधः । तत्रायं प्रवृष्यः अयानेन प्रतिषेधेन भयता किं क्रियतइति । किं सम्भवे निवर्त्यते अथासम्भवे ज्ञाप्यतइति । तद्यदि सम्भवे निवर्त्यते सति सम्भवे प्रत्यक्षादीनां प्रतिषेधानुपपत्तिः । अथासम्भवे ज्ञाप्यते प्रामाण्यवर्णप्रोप्राप्तिर्हि प्रतिषेधः प्रामाण्यसम्भवस्योपलब्धिहेतुत्वादिति † । किं चातः ‡

त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः § ॥ १२ ॥

अस्य तु विभागः सूषे हि प्रतिषेधासिद्धावसति प्रतिषेधे किं प्रतिषिध्यते । पश्चात्सिद्धौ प्रतिषेध्यासिद्धिः प्रतिषेधाभावादिति युगपत्सिद्धौ

* सिद्धायसति प्रमाणे इति ५।४।२।३ पा० । † सत्त्वमिति ५।४।३।३ पा० ।

‡ प्रमाणानि पक्षीकृत्यासता शून्यत्वं वा ज्ञाप्यते । आद्ये पक्षतावच्छेदकत्वेण पक्षसिद्धावेव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धात्सिद्धायाभ्युपगमे तेनेव बाधः । द्वितीये ऽपि पक्षतावच्छेदकस्य प्रमाणाभ्युपगमे तेनेव बाधः । साधनस्य च प्रामाण्यानुपगमे प्रमाणेन साधनसम्बन्धः प्रामाण्याभ्युपगमे तेनेव बाध इति भावः ।

§ भवदुपपन्नहेतौः प्रतिषेधे ऽपि सत्त्वेन तेन साधनासम्बन्धाद् व्याघात इति भावः ।

॥ किमनेनेति ५।४।२।३ पा० ।

प्रतिषेध्य*सिद्धाभ्यनुष्ठानादनर्थकः प्रतिषेध इति । प्रतिषेधलक्षणे च वाक्ये ऽनुपपद्यमाने सिद्धं प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति ॥

सर्वप्रमाणप्रतिषेधाच्च प्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ १३ ॥

कथं चैकाल्यासिद्धेरित्यस्य हेतोर्यद्युदाहरणमुपादीयते हेत्वर्थस्य साधकत्वं दृष्टान्ते दर्शयितव्यमिति । न च तर्हि प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यम् । अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यामुपादीयमानमप्युदाहरणं नाथं साधयिष्यतीति । सोऽयं सर्वप्रमाणैर्व्याहृतो हेतुरहेतुः सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्ध इति । वाक्यार्थो ह्यस्य सिद्धान्तः । स च वाक्यार्थः प्रत्यक्षादीनि नाथं साधयन्तीति इदं साधयवानामुपादानमर्थस्य साधनायेति । अथ नोपादीयते अप्रदर्शितहेत्वर्थस्य दृष्टान्तेन साधकत्वमिति निषेधो ॥ नोपपद्यते हेतुत्वासिद्धेरिति ॥

****तत्रप्रामाण्ये वा न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधः ॥ १४ ॥**

प्रतिषेधलक्षणे स्ववाक्ये तेषामवयवाश्रितानां प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्ये ऽभ्यनुष्ठायमाने परवाक्ये ऽप्यवयवाश्रितानां प्रामाण्यं प्रसज्यते अविशेषा-

* प्रतिषेधेति ४ । २ । ३ पा- ।

† प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाल्यासिद्धेः प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यसिद्धेरिति च वाक्ययोरे कार्थस्य भिन्नार्थस्य वा । आद्ये प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमित्येव कस्माच्चोच्यते । कुतश्च तयोरेकार्थ सादृश्यमः । यदि प्रमाणतत्सर्वं व्यापातः । अथ प्रमाणात्तरानिहि संज्ञामेदमात्रं साधकप्रमाणाभ्युपगमात् । भिन्नार्थस्यैव तस्य प्रमाणापन्वासे तथैव व्यापातः । प्रत्यक्षादीनि न सन्तीति वाक्येन चान्यत्र प्रसिद्धे घटे महादिग्दर्शनस्याभाव इवान्यत्र प्रसिद्धेषु प्रमाणेषु सामर्थ्यं प्रतिषेध यद्योच्येत न तु प्रमाणस्वरूपभावो प्रसिद्धप्रयोगिकस्याभावस्यानभ्युपगमात् । प्रमाणस्वरूपसत्ताभ्युपगमे तु व्यापातः । प्रमाणाणां चासत्त्वं प्रतिपाद्यमानं केन कथं कं प्रति चेति धत्तव्यम् । तुत्र प्रतिपाद्यस्य प्रतिपादयितुः प्रतिपादकहेतोश्च तेषां च भेदस्य प्रामाण्यकत्वे तेनैव व्यापः । अनभ्युपगमे प्रतिपादनानुपयोग इति दिक् ।

‡ अथ प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ गो. सू. अ. २ आ. १ सू. ४ ७ । ॥ प्रतिषेध इति ४ । ४ । २ पा. †

॥ युद्धिविद्यताप्रयश्रवायदीरणतास्वभिघातोच्छस्यन्दादीन्यवज्ञेयन् बुद्ध्या या-
 क्यमुच्चारयति स्याणुक्कष्टकसर्पोदीन् परिहरन् पादविहरणादीनि करोति ते एते
 वाक्यपरमो प्रमाणप्रतिषेधाव सम्भवत इति न्या- पा- ।

** यदि माध्यमिको दृष्यात् प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चैकाल्यासिद्धेरिति
 स्वशाश्वतावयवाश्रितानि यद्यत्किं प्रतीतिमिदृानि तैरविचारितमिदृैरतरेषा प्रा-
 माण्यं प्रतिषिध्यतइति तत्रेदमुच्यते । ता. टी. ।

दिति । एवं च न सर्वेषां प्रमाणानि प्रतिविध्यन्ते इति विप्रतिषेध इति
घोष्ययमुपसर्गः सम्प्रतिपत्त्यर्थं न व्याघाते ऽर्थाभावादिति* ॥

त्रैकाल्याप्रतिषेधश्च शब्दादातोद्यसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १५ ॥

किमर्थं पुनरिदमुच्यते पूर्वोक्तनिबन्धनार्थम् । यथाघत्पूर्वोक्तमुपल-
ब्धिहेतोरुपलब्धिषिष्यस्य चाद्यस्य पूर्वोपरसहभाषानियमाद् यथादर्शनं
विभागवचनमिति तदितः समुत्थाने यथा विज्ञायेत । अनियमदर्शो खन्व-
यमृषिर्नियमेन प्रतिषेधं प्रत्याचष्टे त्रैकाल्यस्य च युक्तः प्रतिषेध इति ।
तत्रैकां विधामुदाहरति शब्दादातोद्यसिद्धिवदिति । यथा परचात्सिद्धेन
शब्देन पूर्वसिद्धमातोद्यमनुमीयते साध्यं चातोद्यं साधनं च शब्दः अन्तर्हिते
ह्यातोद्ये स्वनतो ऽनुमानं भवतीति । घोषा घाद्यते वेणुः पूर्यते इति स्वनवि-
शेषेण आतोद्यविशेषं प्रतिपद्यते । तथा पूर्वसिद्धमुपलब्धिषिष्यं परचात्सिद्धे-
नोपलब्धिहेतुना प्रतिपद्यते इति । निदर्शनार्थत्वाच्चास्य शेषयोर्विधयोर्गोक्त-
मुदाहरणं वेदितव्यमिति १ । कस्मात्पुनरिह तन्नोच्यते पूर्वोक्तमुपपाद्यत-
इति । सर्वथा तावदयमर्थः प्रकाशयितव्यः स इह वा प्रकाशयेत् तत्र वा
न कश्चिद्विशेष इति । प्रमाणं प्रमेयमिति च समाख्या समावेशेन धर्तते समा-
ख्यानिमित्तवशात् । समाख्यानिमित्तं तूपलब्धिसाधनं प्रमाणम् उपलब्धिषि-
ष्यश्च प्रमेयमिति । यदा उपलब्धिषिष्यः कस्य चिदुपलब्धिसाधनं भवति तदा
प्रमाणं प्रमेयमिति चैको ऽर्थो ऽभिधीयते । अस्यार्थस्यावद्योतनार्थमिदमुच्यते ॥

प्रमेया च ॥ तुलाप्रामाण्यवत् ॥ १६ ॥

गुस्त्यपरिमाणं**ज्ञानसाधनं तुला प्रमाणं ज्ञानविषयो गुरुद्रव्यं सुवर्णा-
दि प्रमेयम् । यदा सुवर्णादिना तुलान्तरं व्यथस्याप्यते तदा तुलान्तरप्रतिपत्तेः

* किमुक्तं भवति कानि चित्प्रमाणानि प्रतिविध्यन्ते कानि चिदभ्यनुज्ञायन्ते-
इति यानि स्वशाब्द्याश्रितानि तान्यभ्यनुज्ञायन्ते परशाब्द्याश्रितानि प्रतिविध्यन्ते
इति । न्या. वा. ।

† न तदस्माभिस्तुत्रमुक्तमपि तु सूत्रार्थं एवेति ज्ञापनार्थं सूत्रपाठो ऽस्माक-
मित्यर्थः । ता. टी. । ‡ त्रैकाल्ये वेति ५।४।२।३ पा.

§ सहभावस्योदाहरणं धूमदर्शनादग्निं धूमविशेषणं प्रतिपद्यते । पूर्वसिद्धिरुप-
लब्धिहेतुरादित्यः परचात्सिद्धानां प्रकाशक इति । न्या. वा. ॥ प्रमेयता वेति १ पा. ।

¶ यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया च तथा ऽन्यदपि सर्वे प्रमाणे प्रमेयमित्यर्थः । ता. टी. ।

** प्रमाणेति ५।४।२।३ पा. ।

सुवर्णादि प्रमाणं तुलान्तरं प्रमेयमिति । एवमनवयवेन तन्त्रार्थे उद्दिष्टे
वेदितव्यः । आत्मा तावदुपलब्धिधिपयत्वात् प्रमेये परिणतः । उपलब्धो
स्वातन्त्र्यात् प्रमाता । बुद्धिरुपलब्धिसाधनत्वात् प्रमाणम् उपलब्धिधिपय-
त्वात् प्रमेयम् उभयाभावात् प्रमितिः । एवमर्थविशेषे समाख्यासमावेशो
योच्यः । तथा च कारकशब्दा निमित्तवशात्* समावेशेन वर्तन्तइति । वृत्त-
न्तिष्ठतीति स्वस्थितौ स्वातन्त्र्यात्कर्ता । वृत्तं पश्यतीति दर्शनेनाप्रमिष्य-
माणतमत्वात् कर्मः । वृत्तेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति ज्ञापकस्य साधकतम-
त्वात् करणम् । वृत्तायोदकमासिञ्जतीति आसिञ्चमानेनोदकेन वृत्तमभि-
प्रेतीति संप्रदानम् । वृत्तात्पर्यं एततीति ध्रुवमपाये ऽपादानमित्यपादानम् ।
वृत्ते यथासि सन्तीत्याधारो ऽधिकरणमित्यधिकरणम्** । एवं च सति न

* कारकशब्दनिमित्तवशादिति । २ । षष्ठः ।

† कारकान्तरानपेक्षित्व स्वातन्त्र्यम् । न हि वृत्तस्तिष्ठन् स्वस्थितौ कारका-
न्तरं प्रयुङ्क्तेति । यदा ऽयं स्थितिशब्दो गतिनिषेधवचनो भवति तदैवम् । यदा-
प्यस्तेरभिधायकस्तदाप्यस्तेर्ध्वनिमित्तत्वेनावतिष्ठमानो ऽस्ति व्यनतीति कर्त-
त्युच्यते । यद्रापि गेहसम्बन्धाद्यभिधायको भवत्यस्तिशब्दो यथा गेहे देवदत्त-
स्तिष्ठतीति प्रतिनिर्दिष्टे ऽस्तीति गम्यते तदा न संज्ञामाह न गतिप्रतिषेधमपि
तु द्वेषदत्तगेहसम्बन्धं तद्रापि द्वेषदत्तगेहसम्बन्धानुभवक्रियास्तस्यामपि न कारका-
न्तराणि प्रयुङ्क्तेति स्वतन्त्रो भवति । यदा ऽप्ययमभग्नवचनः स्थितिशब्दस्तिष्ठति
एवो न भग्न इति तद्रापि स्वस्थितौ न कारकान्तराणि प्रयुङ्क्तेति स्वतन्त्रो
भवति । समुदायैकदेशं वा स्वस्थितौ प्रयुङ्क्ते वृत्तो मूलैस्तिष्ठति प्रासादः स्तम्भै-
र्ध्रियतइति । पूर्वापरप्रत्ययैरधिपयता वा स्थितिः । यद्वस्तु प्राक् सिद्धं पुनर्निमि-
त्तान्तरसंविधाने सत्युपलभ्यते यत्तस्यानेकायुगपत्कालप्रत्ययधिपयत्वं सा स्थितिः ।
तस्यां स्थितावस्य यत्सहकारिसाधनं चक्षुरादि तत्करणमिति । न्या. वा. ।

‡ कर्मणि कः कारकार्यः क्रियाधिपयत्वं यत्पलु क्रियाया विषयभावेन व्यव-
तिष्ठतइत्येतत्कर्म । एतेन कर्मलक्षणो न तथायुक्त चानीप्सितमिति संरहोतस् ।
न्या. वा. ।

§ आनन्तर्यप्रतिपत्तिः कारणस्य साधकतमत्वार्थः एतेण चन्द्रमसं ज्ञापयतीति
एवं एहीत्वा ऽनन्तरं चन्द्रमसं प्रतिपद्यतइति एतः कारणम् । न्या. वा. ।

॥ कारकशब्दवाच्यकर्मणा ऽऽप्तुमभीष्टं संप्रदानम् । आसिञ्चमानमुदकं कर्म
तेन एवं प्राप्नोतीति एतः संप्रदानं भवतीति । न्या. वा. ।

¶ अपगच्छत्यप्रतिष्ठते यत्तदपादानम् । यत्पतति तदपगच्छति तस्मिन्पग-
च्छत्यवतिष्ठते एत इति । न्या. वा. ।

** प्रतिहेतुरधिकरणम् । न्या. वा. ।

द्रव्यमात्रं कारकं न क्रियामात्रं किं तर्हि क्रियासाधनं क्रियाविशेषयुक्तं कार-
कम् । यत्क्रियासाधनं स्वतन्त्रः स कर्ता न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रं क्रियया*
व्याप्तुमिष्यमाणतमं कर्म न द्रव्यमात्रं न क्रियामात्रम् । एवं साधकतमादि-
ष्वपि । एवं च कारकान्वाख्यानं ग्रथैव उपपत्तित एवं लक्षणतः कारकान्वा-
नमपि न द्रव्यमात्रेण न क्रियया† या किं तर्हि क्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त-
इति । कारकशब्दश्चायं प्रमाणं प्रमेयमिति स च कारकधर्मं न ह्यातुमर्हति ।
अस्ति भोः कारकशब्दानां निमित्तवशात् समावेशः । प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि
उपलब्धिहेतुत्वात् प्रमेयं चोपलब्धिविषयत्वात् । संवेदानि प्रत्यक्षादीनि‡
प्रत्यक्षेणोपलभे अनुमानेनोपलभे उपमानेनोपलभे आगमेनोपलभे प्रत्यक्षं मे
ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञानमौपमानिकं मे ज्ञानमागमिकं मे ज्ञानमिति विशेषा
गृह्यन्ते । लक्षणतश्च ज्ञाप्यमानानि ज्ञायन्ते विशेषेणोन्दिगार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमित्येवमादिना सेयमुपलब्धिः प्रत्यक्षादिविषया किं प्रमाणान्तरतो ऽथा-
न्तरेण प्रमाणान्तरमसाधनेति । कश्चाप विशेषः ॥

प्रमाणतः सिद्धेः प्रमाणानां प्रमाणान्तरसिद्धिप्रसङ्गः ॥ १० ॥

यदि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणेनोपलभ्यन्ते येन प्रमाणेनोपलभ्यन्ते तत्र-
माणान्तरमस्तीति प्रमाणान्तरसद्भावः प्रसज्यतइति अनवस्थामाह तस्या-
प्यन्येन तस्याप्यन्येनेति । न चानवस्था शक्यानुज्ञासुमनुपपत्तेरिति । अस्तु
तर्हि प्रमाणान्तरमन्तरेण निःसाधनेति ॥

तद्विनिवृत्तेर्वा ऽप्रमाणसिद्धिवत्प्रमेयसिद्धिः ॥ १८ ॥

यदि प्रत्यक्षाद्युपलब्ध्ये प्रमाणान्तरं निघर्तते आत्मेत्युपलब्धावपि
प्रमाणान्तरं निघर्त्स्यत्यविशेषात् । एवं च सर्वप्रमाणधिलोप इत्यत आह ॥

न प्रदीपप्रकाशसिद्धिवत्तत्सिद्धेः ॥ १९ ॥

* क्रियया व्याप्तुमिष्यमाणतमम इति १ पा० ।

† चेति ५ । ४ । ३ पुस्तके नास्ति ।

‡ संवेदानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि चेति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

§ प्रमाणान्तरसिद्धिरिति १, २ पा० । सूत्रे तु धार्मिकानुकारी धत् ।

॥ प्रदीपप्रकाशो घटाद्युपलब्धिसाधनस्याङ्गत्वात्प्रमाणं स च प्रत्यक्षादिभिरे-
वोपलभ्यते नासावात्मोपलब्धा प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाण प्रयोजयति तैर्वोपल-
भ्यते तथा प्रमाणान्यपि प्रत्यक्षादिभिरेवोपलभ्यन्तरिति दृष्टान्तप्राप्तमेतत् । को

यथा प्रदीपप्रकाशः प्रत्यक्षाङ्गत्वात् दृश्यदर्शने प्रमाणं स च प्रत्यक्षान्तरेण चक्षुषः सन्निकर्षेण गृह्यते । प्रदीपभावाभावयोर्दृश्यनस्य तथाभावाद्दृश्यनहेतुरनुमीयते तमसि प्रदीपमुपाददीया इत्याप्रोपदेशेनापि प्रतिपद्यते । एवं प्रत्यक्षादीनां यथादर्शनं प्रत्यक्षादिभिरेवोपलब्धिः । इन्द्रियाणि तावत् स्वविषयग्रहणेनैवानुमीयन्ते अर्थाः प्रत्यक्षतो गृह्यन्ते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्त्वावरणेन लिङ्गेनानुमीयन्ते इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमात्ममनसोः संयोगविशेषादात्मसमवायाच्च सुखादिवद्गृह्यते एवं प्रमाणविशेषो विभज्य घचनीयः । यथा च दृश्यः सन् प्रदीपप्रकाशो दृश्यान्तराणां दर्शनहेतुरिति दृश्यदर्शनव्यवस्थां लभते एवं प्रमेयं सत्किञ्चिदर्थजातमुपलब्धिहेतुत्वात् प्रमाणप्रमेयव्यवस्थां लभते । सेयं प्रत्यक्षादिभिरेव प्रत्यक्षादीनां *यथादर्शनमुपलब्धिर्न प्रमाणान्तरतो न च प्रमाणमन्तरेण† निःसाधनेति ॥

तेनैव तस्याग्रहणमिति चेद् नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात् । प्रत्यक्षादीनां प्रत्यक्षादिभिरेव ग्रहणमित्युक्तम्‡ अन्येन ह्यङ्गन्यस्य ग्रहणं दृष्टमिति नार्थभेदस्य लक्षणसामान्यात्॥ । प्रत्यक्षलक्षणेनानेकोऽर्थः संगृहीतस्तत्र केन चित्कस्य चिद्ग्रहणमित्यदोषः । एवमनुमानादिष्वपीति यथाङ्गतेनोदकेनाशयस्यस्य॥ ग्रहणमिति ॥

•• ज्ञातृमनसोश्च दर्शनात् । अहं सुखी अहं दुःखी चेति तेनैव चाचा†† तस्येव ग्रहणं दृश्यते । युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति च तेनैव मनसा तस्यैवानुमानं दृश्यते ज्ञातृज्ञेयस्य चाभेदो ग्रहणस्य ग्राहकस्य चाभेद इति ॥

उच न्याय इति चेदयं न्याय उच्यते । प्रत्यक्षादीनि स्वोपलब्धौ प्रमाणान्तराप्रयोजकानि परिच्छेदमाधनत्यात् प्रदीपयत् सामान्यविशेषत्वाच्च । यत्सामान्यविशेषवत्तस्योपलब्धौ न प्रत्यक्षादिव्यतिरेकि प्रमाणं प्रयोजयति यथा प्रदीप इति । संशयस्यादाप्रितस्यात्कारणस्याद्वैत्येयमादि प्रदीपयदिन्द्रियादयो ऽपि प्रत्यक्षाङ्गत्वात्प्रत्यक्षादिव्यतिरेकप्रमाणान्तराप्रयोजका इति । न्या. पा. ।

* यथादर्शनमिति ५ ३ । नास्ति । † न च प्रमाणान्तरमन्तरेणेति ५ । २ । ३ पाठः ।

‡ इत्युक्तमिति ५ । ३ पा. । § त्यन्दस्येति ५ । ३ पा. ।

॥ अथचाप्रामाण्यमिति ५ । ३ पा. । †† नार्थभेदस्य २ । ३ पा. । उद्भूतजन-

जातोऽप्यं कृपादिस्वस्य जनसिद्धतादन्वस्यैव यद्यते न तेनैव तस्य पदार्थं तपेहापीत्यर्थः ।

•• न चापमेकान्तो न तेनैव तस्य ग्रहणं भयतीति । भयत्यपि कदा विद्यया ।

न्या. पा. ।

†† ज्ञानादिति ५ । २ । ३ पा. ।

निमित्तभेदे ऽत्रेति चेत् 'समानम् । न निमित्तान्तरेण विना
घाता ऽऽत्मानं जानीते न च निमित्तान्तरेण विना मनसा भवेत् गृह्यतइति
समानमेतत् प्रत्यक्षादिभिः । प्रत्यक्षादीनां गृह्यमित्यथाप्यर्थभेदे न गृह्य-
तइति ।

प्रत्यक्षादीनां चाविषयस्यानुपपत्तेः । यदि स्यात् किं चिदर्थ-
घातं प्रत्यक्षादीनामविषयः यत्प्रत्यक्षादिभिर्न शक्यं गृहीतुं तस्य गृह्याय
प्रमाणान्तरमुपादीयेत तत् न शक्यं केन चिदुपपादयितुमिति प्रत्यक्षादीनां
यथादर्शनमेवेदं सञ्चासन्न सधै विषयः इति ।

के चित्तु दृष्टान्तमपरिगृहीतं हेतुना विशेषहेतुमन्तरेण साध्यसाध-
नायोपाददते यथा प्रदीपप्रकाशः प्रदीपान्तरप्रकाशमन्तरेण गृह्यते तथा
प्रमाणानि प्रमाणान्तरमन्तरेण गृह्यन्तइति स चायम् ।

क चिन्नियुक्तिदर्शनादनियुक्तिदर्शनाच्च क चिदनेकान्तः ।
यथा ऽयं प्रसङ्गो नियुक्तिदर्शनात् प्रमाणसाधनायोपादीयते नृशयं प्रमेयसाधना-
याप्युपादेयो ऽविशेषहेतुत्वात् । यथा स्यात्स्यादिरूपग्रहणे प्रदीपप्रकाशः प्रमेय-
साधनायोपादीयते एवं प्रमाणसाधनायाप्युपादेयो विशेषहेत्वभावात्सोयं विशेष-
पहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्त एकस्मिन्पक्षे उपादेयो न प्रतिपक्षइत्यनेकान्तः ।
एकस्मिंश्च पक्षे दृष्टान्त इत्यनेकान्तो विशेषहेत्वभावात्**दिति ।

विशेषहेतुपरिग्रहे सति उपसंहाराभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः ।
विशेषहेतुः परिगृहीतस्तु दृष्टान्त एकस्मिन्पक्षे उपसंह्रियमाणो न ††शक्यो ज्ञा-
तुम् । एवं च सत्यनेकान्त इत्ययं प्रतिषेधो न भवति ।

* यथैव ज्ञाता मुपादिसंबन्धापेक्षस्तद्विशेषणमात्मानं प्रतिपद्यते ऽहं मुख्यहं
दुःखी चेति तथा प्रमाणमपि प्रमाणविषयत्वेनावतिष्ठमानं प्रमेयम् । न्या. वा ।

† अर्थभेदे ऽद्यते इति ४ । २ । ३ पाठः । ‡ सर्वविषय इति ४ । २ । ३ पा. ।

§ प्रमाणान्तरान्तरेणिति ४ । ३ पाठः ।

॥ तात्पर्यटीकान्तरेणैव सूत्रमिति प्रतिपद्यते विश्वनाथपञ्चाननकृतवृत्ती भाष्यमि-
त्युक्त्वा सूत्राहो न विधिगतः । ५ अर्थमिति ४ । २ पुस्तकयोर्नास्ति ।

** अयं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्तः प्रमाणपक्षे भवतु मा भूत्प्रमेयपक्षइत्यत्रापि
नियमहेतुर्थक्यः । प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवतु मा भूत् स्यात्स्यादिरूपग्रहण-
इत्यत्रापि नियमहेतुर्थक्यः । सो ऽयमुभयथा ऽनेकान्तो हेतुमन्तरेणादृष्टान्तः
प्रसक्तः । न्या. वा. । †† प्रकाशत्वादिना संश्लेषितः । न्या. वा. ।

‡‡ न शक्यो ननु ज्ञातुमिति ४ । ४ । २ । ३ पाठः ।

ज्ञादीनां प्रत्यक्षादिभिरुपलब्धावनवस्थेति चेद्* न सं-
विद्विषयनिमित्तानाम् उपलब्ध्या व्यवहारोपपत्तौ । प्रत्यक्षार्थमुप-
लभे अनुमानेनार्थमुपलभे † इति प्रत्यक्षं मे ज्ञानमानुमानिकं मे ज्ञान-
रूपागमिकं मे ज्ञानमिति संविद्विषयं संविद्विमितं‡ चोपलभमानस्य धर्मा-
र्थसुखापवर्गप्रयोजनस्तत्प्रत्यनीकपरिवर्जनप्रयोजनश्च व्यवहार उपपद्यते सोऽयं
सावत्येव॥ नियतं न चास्ति व्यवहारान्तरमनवस्थासाधनीयं** येन
प्रयुक्तो ऽनवस्था††मुपाददीतेति ।

सामान्येन प्रमाणानि परीक्ष्य विशेषेण परीक्ष्यन्ते तत्र ।

प्रत्यक्षलक्षणानुपपत्तिरसमग्रवचनात् ॥ २० ॥

आत्ममनःसन्निकर्षो हि कारणान्तरं नोक्तमिति । नू चासंयुक्ते द्रव्ये
संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति । ज्ञानोत्पत्तिदर्शनादात्ममनःसन्निकर्षः
कारणं मनःसन्निकर्षानपेक्षस्य चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वे युगपदु-
त्पद्येन् धुद्वय इति मनःसन्निकर्षो ऽपि कारणम् । तदिदं सूत्रं पुरस्तात्††कृ-
तमाध्यम् ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षाभावे प्रत्यक्षोत्पत्तिः ॥ २१ ॥

आत्ममनसोः सन्निकर्षाभावे नोत्पद्यते प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
भावश्चेति । सति चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् कारणभावं‡‡
ब्रूयते ।

* यदि प्रत्यक्षादीनि प्रत्यक्षादिभिरुपलभ्यन्ते तान्यप्यन्यैरित्यनवस्था । अन-
वस्थायां चाद्वयप्रमाणाधिगमो न स्यात् । अथ व्यवस्थास्ति चाद्वयप्रमाणाधिगतिर-
प्रमाणा प्रसज्येत । व्या. पा. ।

† उपमानेनार्थमुपलभे आगमेनार्थमुपलभे इति ५ पुस्तके अधिकः पाठः ।

‡ चोपमानिकं मे ज्ञानमिति ५ । ३ अधिकः पा. ।

§ संविद्विषयनिमित्तमिति संविद्विमितं चेति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

॥ सावत्येति ५ । ३ पा. ।

†† नियतं इति ५ । २ । ३ पा. ।

** व्यवहारेण विषये प्रकाशिते ऽनुव्यवसायेन स तज्ज्ञानप्रकाशने सावत्यार्थेण सर्वव्यवहारी-
पपत्तेः पुनरनुव्यवसायप्रकाशनाय ज्ञानान्तरं नाप्येत्येति भावः ।

†† उपाददीतेति ५ । ३ पा. ।

‡‡ इत्युक्तं तत्रैतन्न नू चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ।

§§ इत्युक्तं तत्रैतन्न नू चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ।

¶¶ इत्युक्तं तत्रैतन्न नू चासंयुक्ते द्रव्ये संयोगजन्यस्य गुणस्योत्पत्तिरिति ।

दिग्देशकालाकाशेष्वप्येवं प्रसङ्गः ॥ २२ ॥

दिगादिषु सत्सु *ज्ञानभाषातान्यपि कारणानीति । अकारणभावे ऽपि ज्ञानोत्पत्तिर्द्विगादिष्वन्निधेरवर्जनीयत्वात् । यदाप्यकारण दिगादीनि ज्ञानोत्पत्तौ तदापि सत्सु दिगादिषु ज्ञानेन भवितव्यं न हि दिगादीनां सन्निधिः शक्यः परिवर्जयितुमिति । तत्र †कारणभावे हेतुवचनमेतस्माद्देतोर्दिगादीनि ज्ञानकारणानीति । आत्ममनःसन्निकर्षस्तद्द्वेषसख्येय इति । तत्रेदमुच्यते ।

ज्ञानलिङ्गत्वादाऽत्मनो नानवरोधः ॥ २३ ॥

* ज्ञानमात्मलिङ्गं तद्गुणत्वात् च असयुक्ते द्रव्ये सयोगजस्य गुणस्योत्पत्तिरस्तीति ॥

तदयौगपद्यलिङ्गत्वाच्च न मनसः ॥ २४ ॥

अनवरोध इति घर्तते । युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मेनसो लिङ्गमित्युच्यमाने सिद्धयत्येव मनःसन्निकर्षापेक्ष इन्द्रियार्थसन्निकर्षो ज्ञानकारण**मिति ।

प्रत्यक्षनिमित्तत्वाच्चेन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य

स्वशब्देन वचनम् ॥ २५ ॥

* ज्ञानाभावादिति ५ । ४ । २ ।

† कतमेन पुनर्न्यायेन दिगाद्यकारणं सामर्थ्यानुपलब्धं । न हि ज्ञानोत्पत्तौ दिगादीनां सामर्थ्यमुपलभ्यते तस्मादकारणम् । न्या. धा. । दिगादीनां निवृत्त्याद् व्यापकत्वाच्च तत्सन्निधेरवर्जनीयतया संनिधिमात्रेण न कारणत्वमाशङ्कितं युक्तम् । यथा रूपोपलब्धौ तेजसो रूपविशेषो हेतुर्न पुनस्तजस स्वयंविशेष संनिधिमात्रेण सामर्थ्यादर्शनात् । रूपस्य स्वयंप्रत्यतिरेकाभ्यां सामर्थ्यं रूपेण चन्द्रमस्तेज स्वयंनोप्येन विनापि तद्रूपोपलब्धौ । अपचरकादिस्थस्य वायवपपस्य विना रूप प्रकाशकत्वाभावात् ।

‡ आत्मलिङ्गत्वादिति ४ पाठः ।

§ ज्ञानमात्मलिङ्गमित्युक्तं तेनात्ममनःसयोगो ऽनुक्तो ऽप्यनुमेयः । ज्ञानस्यात्मलिङ्गत्व तद्गुणत्वात् । जन्त्यस्ये सति आत्मसमवेतत्वात्तस्यात्मगुणस्य सुखादिषु न हि द्रव्य कर्म वा ऽऽत्मनि समवेति । न एषिध्यादिगुणः स्वमात्रसमवेदात्वात् । उक्तं घात्र न यावत्प्रत्यक्षकारणं सर्वं तद् वक्तव्यमिति । न्या. धा. ।

॥ आत्मनोऽनवरोध इति ५ । ४ । २ । ३ पा ।

¶ अयेन्द्रियमनःसयोगः कस्माच्चभिधीयते । न्या. धा. । सूत्रे नेति ५ । ४ पु नालि ।

** युगपदुत्पत्तिमुखस्य मन्त्रसिद्धिप्रणत्येन मनसो ज्ञानकारणत्वानभिधायकत्वेऽपि ज्ञानस्य तत्परतन्त्राभिधानमुच्यते तदुक्तत्वादात्तमात् ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दानां निमित्तमात्ममन सन्निकर्षः प्रत्यक्षस्ये-
वेन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यसमानो ऽसमानत्वानस्य ग्रहणम्* ।

सुप्रव्यासक्तमनसां चेन्द्रियार्थयोः सन्निक-
र्षनिमित्तत्वात् ॥ २६ ॥

इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । एकदा
खल्वयं प्रबोधकाले प्रणिधाय सुप्रः प्रणिधानवशात् प्रबुध्यते । यदा तु
तोत्रौ ध्वनिस्पर्शौ प्रबोधकारणं भवतः तदा प्रसुप्रस्येन्द्रियसन्निकर्षनिमित्तं
प्रबोधज्ञानमुत्पद्यते तत्र न ज्ञातुर्मनसश्च सन्निकर्षस्य प्राधान्यं भवति किं तर्हि
इन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य । न ह्यात्मा जिज्ञासमानः प्रयत्नेन मनस्तदा प्रेरय-
तीति । एकदा खल्वयं विषयान्तरासक्तमनाः संकल्पवशाद्विषयान्तरं जिज्ञा-
समानः प्रयत्नप्रेरितेन मनसा इन्द्रियं संयोज्य तद्विषयान्तरं जानीति । यदा तु
खल्वस्य निःसंकल्पस्य निर्जिज्ञासस्य च व्यासक्तमनसो बाह्यविषयोपनिपात-
नाञ्च ज्ञानमुत्पद्यते तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यं न ह्यवसौ जिज्ञास-
मानः प्रयत्नेन मनः प्रेरयतीति । प्राधान्याच्चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यं
गुणत्वाद् नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ॥

तैश्चापदेशो ज्ञानविशेषाणाम् ॥ २७ ॥

तैरिन्द्रियैर्यैश्च व्यपदिश्यन्ते ज्ञानविशेषाः । कथं घ्राणेन जिघ्रति
ससुषा परयति रसनया रसयतीति घ्राणविज्ञानं ससुषुर्विज्ञानं ॥ गन्धविज्ञानं
रूपविज्ञानं रसविज्ञानमिति च । इन्द्रियविषय**विशेषास्तु पञ्चधा बुद्धिर्भवति
अतः प्राधान्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षस्येति । यदुक्तमिन्द्रियार्थसन्निकर्षग्रहणं कार्यं

* ज्ञानान्तरमाधारणकारणत्वाच्च प्रत्यक्षमनसो तदुपादानमिति पूर्वमुक्तावेति पदं संयत्न्य
सुप्रं व्याख्येयम् । न यावदसाधारणं सत्त्वं तदुक्तव्यमपि तु न साधारणं वक्तव्यमित्येवं सूत्रार्थ इति
कार्तिकद्वयं नाम सूत्रमेवेदं भाष्यत्वेन मुद्रितपुस्तके निवेद्यन्तु प्रामादिक ।

† इन्द्रियार्थसन्निकर्षप्राधान्यपरमिदं सूत्रम् । न्या वा । अत एवास्य भाष्यत्वेन
सिद्धं प्रामादिक । ‡ प्रतिषेधशान्तिमिति १ वा ।

§ यस्माद्विदं प्रत्यक्षज्ञानमुत्पद्यमानं विषयेण कारणेन या व्यपदिश्यते
यज्जासाधारणं तेन व्यपदेशो दृष्टो यथा शान्त्यहुर इति । न्या वा ।

॥ ससुषुर्विज्ञानमित्यस्यापि रसनविज्ञानमिति १ । २ अधिकं पाठः ।
१ रूपविज्ञानमिति २ । ३ पुस्तकवैर्भावितः । ** सिद्धवेति ४ । ३ नास्ति ।

नात्ममनसोः सन्निकर्षस्येति कस्मात्सुप्रव्यासक्तमनसामिन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षस्य ज्ञाननिमित्तत्वादिति सोऽयम् ॥

व्याहृतत्वादहेतुः* ॥ २८ ॥

यदि तावत् क्व चिदात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं नेष्यते तदा युगपज् ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमिति व्याहन्येत । † तदानीं मनसः सन्निकर्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपेक्षते मनःसंयोगानपेक्षायां च युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्गः । अथ मा भूद् व्याघात इति सर्व्वविज्ञानानामात्ममनसोः सन्निकर्षः कारणमिष्यते तदघस्यमेवेदं भवति ज्ञानकारणत्वादात्ममनसोः सन्निकर्षस्य ग्रहणं कार्यमिति ॥

नार्थविशेषप्राबल्यात्§ ॥ २९ ॥

नास्ति व्याघातो न ह्यात्ममनःसन्निकर्षस्य ज्ञानकारणत्वं व्यभिचरति इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमुपादीयते अर्थविशेषप्राबल्याद्धि सुप्रव्यासक्तमनसां ज्ञानोत्पत्तिरेकदा भवति । अर्थविशेषः कश्चिदेवेन्द्रियार्थः तस्य प्राबल्यं तीव्रतापटुते न ॥ चार्थविशेषप्राबल्यमिन्द्रियार्थसन्निकर्षविषयं नात्ममनसोः सन्निकर्षविषयं तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षः प्रधानमिति । असति प्रणिधाने संकल्पे चाशसति सुप्रव्यासक्तमनसा यदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽनुत्पद्यते ज्ञानं तत्र मनःसंयोगो ऽपि कारणमिति मनसि क्रियाकारणं धातुमिति । यथैष ज्ञातुः खल्वयमिच्छाजनितः प्रयत्नो** मनसः प्रेरक आत्मगुण एवमात्मनि गुणान्तरं सर्वस्य साधकं प्रवृत्तिदोषजनितमस्ति येन प्रेरितं मन इन्द्रियेण संबध्यते । तेन ह्यप्रैर्मभाषे मनसि संयोगाभावाज् ज्ञानानुत्पत्तौ सर्वार्थता ऽस्य निवर्तते यपितद्यं चास्य गुणान्तरस्य द्रव्यगुणकर्मकारकत्वम् । अन्यथा हि चतुर्विधानामगूनां भूतसूक्ष्माणां मनसां च ततो ऽन्यस्य क्रियाहेतोरसंभवात् शरीरेन्द्रियविषयाणामनुत्पत्तिप्रसङ्गः ॥

* व्याहृतत्वादित्यनेन त्रिसूत्रीं प्रत्याचष्टे । न्या. धा. ।

† नेदानीमिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः । ‡ सर्वज्ञानानामिति ५ । ४ । ३ । २ पाठः ।

§ नानया त्रिसूच्या ऽऽत्ममनःसंयोगस्य कारणभावः प्रतिषिध्यते ऽपि तु प्राबल्यमिन्द्रियार्थमनिकर्षस्य प्रतिपाद्यते । न्या. धा. ।

॥ तस्येति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

॥ वेति २ । ३ पाठः ।

** प्रयत्न इति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

***प्रत्यक्षमनुमानमेकदेशग्रहणादुपलब्धेः ॥ ३० ॥**

यदिदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते ज्ञानं वृत्त इत्येतत् किल प्रत्यक्षं तत् खल्वनुमानमेव कस्मादेकदेशग्रहणात् । वृत्तस्योपलब्धेरर्वाभागमयं गृहीत्वा वृत्तमुपलभते न चैकदेशो वृत्तः । तत्र यथा धूमं गृहीत्वा वह्निमनुमिनोति तादृशेव तद्वदति । किं पुनर्गृह्यमाणदेकदेशाद् अर्थान्तरमनुमेयं मन्यसे अवयवसमूहपक्षे अवयवान्तराणि द्रव्योत्पत्तिपक्षे तानि चावयवी चेति । अवयवसमूहपक्षे तावदेकदेशग्रहणाद् वृत्तबुद्धेरभावः नागृह्यमाणमेकदेशान्तरं वृत्तो गृह्यमाणैकदेशवदिति । अथैकदेशग्रहणादेकदेशान्तरानुमाने समुदायप्रतिसंधानात् तत्र वृत्तबुद्धिः न तर्हि वृत्तबुद्धिरनुमानमेव सति भवितुमर्हतीति । द्रव्यान्तरोत्पत्तिपक्षे नावयव्यनुमेयो ऽस्यैकदेशसंबन्धस्याग्रहणाद् ग्रहणे चाविशेषादनुमेयत्वाभावात् । तस्माद्बुद्धिरनुमानं न भवति । एकदेशग्रहणमाश्रित्य प्रत्यक्षस्यानुमानत्वमुपपाद्यते तच्च ।

* एवं तावत्समधिगतं प्रत्यक्षलक्षणम् । अतः परमिदानीं प्रत्यक्षस्यानुमाने ऽन्तर्भावं कुर्याण इदमाह । न्या. या. ।

+ किलेति ५ । ४ । २ । १ । पाठः ।

‡ सेवमवयवसमूहपक्षे वृत्तबुद्धिरुत्पद्यमाना निर्दिष्टया । अर्वाभागात् परभागो मध्यभाग इत्येतन्न नास्ति अवयवप्रत्याख्यानं प्रत्यक्षत्वस्य दुर्निरूप्यतात् । एकदेश एवावयव इति चेत् । अवयव्याधारस्यैकदेशप्रदायित्यादवयवविनो भावसकदेशस्याभावात् । अथाकार्यकारणभूतानां परस्परप्रत्याख्यानव्यवहारेकदेशस्यावयवप्रदायः । तदपि न । अकार्यकारणभूतानां परस्परोपकारविधुराणामवयवत्वानुपपत्तेः ।

§ यत्किञ्च पक्षे वृत्तबुद्धेरभाव इव । कष्टम् । अर्वाभागात् परभागस्य चादृष्टत्वात् । न चैतत्पक्षे प्रत्यक्षानुमानसंभवः । अवयवस्यावयवान्तरादिनाभावादिशङ्कात् । अवयविनाज्ञानभ्युपगमादेव नानुमेयत्वसंभवः । अनुमाने ततः पूर्वे व्याप्तिदृशंनस्यापेक्षितत्वेनावयव्यनुपगमपूर्वाप्तिदृशंनसंभवश्च । परभागस्यार्वाभागेन व्यग्रहितस्यापेक्षे तत्र सार्क संबन्धपक्षसंभवेन तावत्प्रत्याख्यानसंभवश्च । अवयविनो ननुपपत्तिमेव पूर्वमनुभूतस्यैवविनो ऽस्मरणेनानुमानासंभवश्च । पूर्वपरभागयोश्चावयवभूतयोश्च इत्याकारकवतीतिविषयस्यैवपक्षे तादृशप्रतीतिर्भावितापत्तया तस्याः प्रमाणत्वं चानुपपत्तिश्च । भान्तेरव्यस्य इष्टस्याव्यपकारेण प्रतीतिरपत्तया वृत्तप्रत्यक्षे वदार्थस्यानुपपत्तेर्भवस्याप्यसंभवश्च ।

॥ संबन्धस्य पहलादिति ५ । संबन्धस्य पहलादिति २ । १ । पाठः ।

¶ भागस्यैवावयवविनोपीन्द्रियसंबन्धतया प्रत्यक्षस्यैव संभवात् । अथावयवो न प्रत्यक्षेणावयवसि तत्र सार्क व्याप्तिग्रहणानुपपत्त्यानुमितिसंभवः । परमाणुनामतीन्द्रियतया प्रत्यक्षं च प्रत्यक्षभूतमेव भागस्यैवस्याप्यसंभवेन भागप्रत्यक्षेणावयव्यनुमितिरुपपत्तिश्च । प्रत्यक्षमात्रस्यानुमितिस्य पहलात् नुमितिसंभव इव तस्याः प्रत्यक्षपूर्वकत्वनियमान् । सामान्येनादृष्टानुमानेविषयस्यैवतयावच्छेदकत्वात्कष्टपरिचयं व्याख्यापकभावेनैतानुमितिरिच्छतया व्याख्यापकपुरस्कारेण तत्रापि प्रत्यक्षस्य सत्याच्चानुमितेः प्रत्यक्षपूर्वकत्वनिश्चये ऽभिधारः ।

* न प्रत्यक्षेण यावत्तावदप्युपलम्भात् ॥ ३१ ॥

- न प्रत्यक्षमनुमानम् । कस्मात् प्रत्यक्षेणैवोपनम्भात् । यत् तदेकदेश्य-
हणमाश्रीयते प्रत्यक्षेणासाद्युपलम्भः न चोपलम्भो निर्विषयोस्ति यावद्धार्यज्ञानं
तस्य विषयस्तावदभ्यनुज्ञायमानं प्रत्यक्षव्यवस्थापकं भवति । किं पुनस्ततो
ऽन्यदर्थजातमधयधी समुदायो वा । न चैकदेश्यहणमनुमानं भावयितुं
शक्यं हेत्वभावादिति ।

अन्यथापि च प्रत्यक्षस्य नानुमानत्वप्रसङ्गस्तत्पूर्वकत्वात् ।
प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानं संबद्धावग्निधूमो प्रत्यक्षतो दृश्यतो धूमप्रत्यक्षदर्शनाद्-
ग्नावनुमानं भवति । यच्च संबद्धयोर्लिङ्गलिङ्गिणोः प्रत्यक्षं यच्च लिङ्गमात्र-
प्रत्यक्षहणं नैतदन्तरेणानुमानस्य प्रवृत्तिरस्ति । न त्वेतदनुमानमिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षजत्वात् । न चानुमेयस्योद्दिष्टेण सन्निकर्षादनुमानं भवति । सोऽयं प्रत्य-
क्षानुमानयोर्लक्षणभेदो महानाश्रयितव्य इति ।

न चैकदेशोपलब्धिरवयविसद्भावात् ॥ ३२ ॥

न चैकदेशोपलब्धिमात्रं किं तर्ह्येकदेशोपलब्धिः तत्सहचरितावयव्युप-
लब्धिश्च कस्माद्रवयविसद्भावात् ॥ अस्ति ह्ययमेकदेशव्यतिरिक्तो ऽवयवी त-
स्यावयवस्थानस्योपलब्धिकारणप्राप्त्येकदेशोपलब्ध्यावनुपलब्धिरनुपपत्तेति ॥

अकृत्स्नग्रहणादिति चेद् न कारणतो ऽन्यस्यैकदेशस्याभा-
वात् । न चावयवाः कृत्स्ना गृह्यन्ते अवयवैरेवावयवान्तरव्यवधानाद्
नावयवी कृत्स्नो गृह्यतइति । नायं गृह्यमाणेष्ववयवेषु परिसमाप्त इति सेधमे-
कदेशोपलब्धिरनिवृत्तेवे**ति । कृत्स्नमिति चेत् ॥ अथशेषेतायां सत्यां भवति

* विरुद्धश्चायं हेतुरेकदेश्यहणाद् एवोपलब्धिरिति । कथम् । श्वा. वा. ।

† एकदेशप्रत्यक्षस्वीकारेणापि प्रत्यक्षस्यैवोपपत्तेः । सर्वस्य प्रत्यक्षविषयताया अपरिज्ञात-
त्वात् । प्रत्यक्षस्यैव निर्विकल्पकतया तत्र सप्तकारकत्वनियतानुमितित्वात्संभवश्च । सन्निकृष्टमा-
त्रपाहकतया प्रत्यक्षस्यासन्निकृष्टातीतानागतप्राद्यनुमितित्वानुपपत्तिः । ध्यालिप्यहरेरसत्त्वे ऽपि
प्रत्यक्षोत्पत्त्या तद्विषयतानुमितित्वात्संभवश्च ।

‡ तत्र यथेति ॥ तत्र यत्नेति । २ । ३ । पाठः ।

§ अत्रयविसंभवादिति ॥ २ । ३ । पाठः । ॥ कारणमात्रस्येति ॥ ३ । पाठः ।

॥ महदनेकद्रव्यरूपावयवुपलब्धिकारणानि तान्येकदेश्यवदेकदेशिन्यपि विद्व-
न्ते तस्मादेकदेश उपलभ्यते नैकदेशीत्युक्तम् । श्वा. वा. ।

** अनिर्वृत्तौ वेति ॥ २ । ३ । पाठः । †† अथु शेषेतायामिति ॥ ३ । पाठः ।

अकृत्स्नमिति शेषे सति तच्चेतदवयवेषु बहुष्वस्ति अव्यवधाने ग्रहणाद्
व्यवधाने चाग्रहणादिति । अङ्ग तु भवान् पृष्ठो व्याचष्टां गृह्यमाणस्यावय-
विनः किमगृहीत मन्यसे येनैकदेशोपलब्धिः स्यादिति । न ह्यस्य कारणेभ्यो
ऽन्ये एकदेशा भवन्तीति तत्रावयववृत्त नोपपद्यतइति । इदं तस्य घृतं
येषामिन्द्रियसन्निकर्षा*द्वृहणमवयवानां तैः सह गृह्यते येषामवयवानां
व्यवधानादग्रहणं तैः सह न गृह्यते । न चेतत्कृतो ऽस्ति भेदः इति ।
समुदायोप्यशेषता वा ऽसमुदायो वृत्तः स्यात् तत्प्राप्तिर्वा उभयथा ग्रहणा-
भावः मूलस्कन्धशाखापलाशादीनामशेषता वा समुदायो वृत्त इति स्यात्
प्राप्तिर्वा समुदायिनामिति उभयथा समुदायभूतस्य वृत्तस्य ग्रहणं नोपपद्यत-
इति । अवयवैस्तावदवयवान्तरस्य व्यवधानादशेषग्रहणं नोपपद्यते प्राप्ति-
ग्रहणमपि नोपपद्यते प्राप्तिमत्तामग्रहणात् । सेयमेकदेशग्रहणसहचरिता वृत्त-
बुद्धिर्द्रव्यान्तरोत्पत्तौ कल्पते न समुदायमात्रे इति ।

साध्यत्वादवयविनि संदेहः ॥ ३३ ॥

* इन्द्रियार्थसन्निकर्षादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

† नन्यवयवेषु घृतं मानो ऽवयवी किं प्रत्ययपत्र सारत्वेन घृतं तत्रैकदेशेन । नाद्यः । अथ
यवान्तरावयवप्रसङ्गात् । एकावयवपर्याप्ते महत्त्वानेकद्रव्यत्वपोरभावेन तत्प्रत्ययानुपपत्तेश्च ।
एकावयवस्य विभागसंभवेन विभागहेतुकावयविनाशान्नामथाव्य । न द्वितीय । आरम्भकावयव-
व्यतिरिक्तावयवाभावेनावयवेष्वेकदेशेन घृतं तदस्युक्तेरसंभवात् । एकदेशेनोपलब्धिसंभवे ऽपि
कार्त्तव्यं नानुपपन्नमावयवी नोपलभ्यतइत्याद्ये प्रतिषेधासंभवाच्च । भागान्तरव्यतिरिक्तभागान्तरस-
न्निकर्षासंभवेन सन्निकृष्टासन्निकृष्टसमघेतव्यावयविनः प्रत्ययानुपपत्तेरिति चेत् । एकस्यावयवि-
नो ऽवयवेष्वनेकेष्ववयवाप्या घृतेरङ्गाकारात् । प्रत्ययपत्रं पर्याप्तावयवविनो ऽनेकत्वप्रसङ्गात् । एकदे-
शेन घृतं ऽवयवीत्यवयवमो ऽपि आरम्भकावयवयवानां स्वस्मिन्वर्तमानसंभवेन तदव्यतिरिक्तावय-
वाभावेन न संभवति । तथा सति एतेनामेकदेशानामनेकत्वनेकत्वप्रसङ्गेरसंभवात् । तस्मात्
कस्यैकदेशग्रहणपोरनेकावयवेष्वनेकस्मिन्वयवविनि विकल्पो युक्तः । घृतं मानं चावयवी समवायेन
प्रत्ययपत्रमपर्याप्या घृतं तदिति युक्तम् । यद्यमाद्येभ्यो ऽवयवेष्वपि ऽवयवाणां नामवयवानां भेद इव
यद्यमाणां पतादवयवविनो ऽवयवाणां पतिना ऽवयवी भिन्नतद्गतकपादिपदिति चेत् । एकावयवेन सह
यहीतस्यावयवान्तरं माकमपहृष्टं च यद्ग्रेन सह यहीतस्य देवदत्तस्योर्ध्वावेण सहापहृष्टं ऽपि नो
प्यीयस्य षड्गता भेदवृत्तभेदोपपत्तेः । अवयविना सह सयोगसन्निकर्षस्य सत्वेन संयुक्तसमवायव्यान्
घृतं तस्येन तत्प्रत्ययानुपपत्तेरौघादीवस्थात् । अन्निकृष्टावयवभारपहृष्टं ऽपि तेषामवयवविनो
भिन्नत्वेन तदग्रहणस्यावयवग्रहणं प्रत्ययपत्रकत्वात् ।

‡ समुदायशेषता इति ५ समुदायशेषता इति ५ । ७ । ३ पा ।

§ किमत्र साध्यम् । किमव्यतिरेको ऽप्यावयवीति । यद्यवयवी न निद्रु-
मस्ति विप्रतिपत्तेः न हि धर्मिणि विप्रतिपद्यमानः कुतश्चिदनुज्ञा लभ्यमिति ।
न च धर्मिणि विप्रतिपत्तेर्योज्यमस्ति सादृश्याभावात् । न हि सादृश्यमन्तरं
विप्रतिपत्तेर्योज्यमस्ति । किं कारणम् । विप्रतिपत्तिनाम विपरीता प्रतिपत्तिः ।

* यदुक्तमवयविसद्भावात्प्राप्तिमतामयमहेतुः साध्यत्वात्साध्यं तावदे-

* अवयविसद्भावात्तन्वयमहेतुरिति ५।४।२३ पा ।

तस्याच्च कारण समानधर्मापलभ्यावनधिगतविशेषस्य तद्विपरीतधर्माध्यारोप ।
 न चानभ्युपगतावयवविनो ऽवयवविनि सादृश्य किं चिदस्ति नापि विपरीतधर्मा
 ध्यारोपः । तस्मान्न विप्रतिपत्तिः । अथाव्यतिरेकः साध्यः । तत्राव्यतिरेकप्रतिपा
 दक प्रमाणं वक्तव्यं न ह्यत्र ग्रामाणिकी का चित्प्रतिपत्तिरस्ति । इदं प्रमाणम् ।
 अर्थान्तरानवयवत्वम् । अर्थान्तरमर्थान्तरस्यावयवो न भवति । यथा न गौरश्वा
 वयवः । अत्रयथाश्च तन्तयो ऽवयवो च पटः । तस्माच्चासौ तिभ्यो ऽर्थान्तरमिति ।
 न्या या । नार्थान्तर पटात्तन्वयस्तदवयवत्वादिनि प्रयोग इति चेन्मिदम् । पटस्य व्यतिरेकसिद्धे
 पूर्व तन्तुषु तदवयवत्वादिनि । अवयवत्वं ह्यत्रयवयविकरूपित नास्त्यवयविकं संभवतीति ।
 अत्रयवभूतानां तन्तूनां पटाद् व्यतिरेकस्योभयसंप्रतिपन्नतया । अवयवत्वेन पटादपि व्यतिरेकस्य
 सिद्ध्या प्रिकृद्भव । न च पटादवयवत्वं पटादव्यतिरेकी हेतु पटानभ्युपगन्तुं पटादवयवत्वादिनि ।
 हेतोस्तन्तुमात्रविधानतया ऽसाधारण्यं चात्र हेतुदोषः । पट पटोक्त्याव्यतिरेकसाधने ऽवयवत्वस्य
 पक्षधर्मतानुपपत्तिः । अवयवत्वस्य समवायिकारणत्वविशेषरूपतया । इति कार्यं तद्विकरणस्या
 अवयवत्वेन हेत्वसिद्धिश्च । यत्तु पटो नाम नार्थान्तर किं तु संस्थानविशेषावस्थितास्तन्वय इव
 पटाख्यां लभन्ते सत्कार्यघाटावयवाद् अत्र पक्षे कार्यकारणभावस्यानभ्युपगमादिति । तत्र ।
 पटपदव्यवहारस्यान्वयव्यतिरेकसिद्ध्या । पटात्मकेषु तन्तुषु पटसादृश्यादिरहेणारोपात्मकव्यवहारस्य दुर्ब
 लत्वात् । आरोपे धर्मभेदस्य सादृश्यस्य चावयवमपेक्षितत्वात् संस्थानविशेषस्य च व्यतिरेकाव्य
 तिरेकविकल्पे । पसिद्धान्तवाक्यार्थसिद्धिदोषाच्च । अस्माकं तु संस्थानविशेष संयोगः च चार्था
 न्तरमः । यत्तु नार्थान्तर संयोग संयोगत्वात् । यच्चार्यन्तरस्य न तत्र संयोगत्वं यथा भवत्संप
 र्तिपत्तयार्थान्तरभावे गति न संयोगत्वमिति । तत्र । हेतारसाधारणत्वात् । अर्थान्तरं सयोगो
 विशेषणत्वादिनि हेतुना संयोगमर्थान्तरत्वसिद्धेश्च । संपुक्तमाहरेत्युक्तस्य प्रयोज्यवृत्त्यासंगु
 ष्णाद् व्याप्तं संयोगमध्यलोकात्तयत इव तद्विशेषणकद्रव्याहरणार्थान्तात् । ननु प्रतीघातावसा
 भाया प्रत्यासत्तेः संयोगव्यवहारो न तु संयोगो ऽर्थान्तरं द्रव्याणि हि तावत्प्रत्यासोदन्ति यावत्स्य
 तिहतानि न भवन्ति प्रतीघाते च संयोगव्यवहार इति । मिदम् । संयोगानभ्युपगमे प्रत्यासत्ति
 प्रत घातयोर्दुर्बलत्वात् । संपुक्तसंयोगात्पक्षे हि प्रत्यासत्ति भूतस्वयं वृद्धस्य संयोगवत् प्रती
 घात इति । संयोगस्यार्थान्तरत्वाभावे च क्षेत्रोदकधीजागनीन्धनादीनां सर्वत्राप्यस्तितानां सर्वत्र
 पाकादिहेतुत्वप्रसङ्गः । तथा च क्षेत्रादीनि अहुराद्युत्पत्तीं सापेक्षाणि सर्वत्रा कर्मानारम्भात् ।
 यत्रापेक्ष्यत स संयोग इति संयोगस्य तदव्यतिरेकस्य सिद्धिः । यत्नेन भान्तरत्वेन प्रतीघमानस्य
 विभक्तत्वं नैवन्तर्षण प्रत्ययविषयस्य संपुक्तत्वमित्यपास्तम् । तावन्निषेधसिद्धे । द्विषयप्रतिषेध
 भावे प्रतीतित्रैलक्ष्यवस्थानुपपत्त्या वैलक्ष्यवयवनिर्वाहकत्वेनेव संयोगविभागाभ्युपगमस्यावयवकत्वात् ।
 असंपुक्ते संपुक्तव्यवहारस्यारोपात्मकतया । प्रोप्यमाद्यस्यान्वय सत्त्वनिषेधेन तत्सिद्धेश्च । इदमप्य
 यनिमित्ततया च संयोगसिद्धिः । यत्त्वस्यपि संयोगे भयतीदृश्ययोः यथेह चने तिनका इति सत्यपि
 संयोग न भवति यथाह्योरिति न संयोगस्य ह्यप्रत्ययनिमित्ततेति । तत्र । संयोगस्येति विभागात्
 शंभवायोर्दृश्यवयवनिमित्तत्वस्वीकारात् । तच्चिमितिक्रमावच्छेदो जायत्वात् । मुख्यप्रतीतिविषयस्य च
 दुरपन्धत्रत्वात् । संयोगस्येह प्रत्ययविषयतायाव्यत्यस्यानभ्युपगमात् । यथाया चने स्यतसंख्यारब्ध
 अणुत्वमवयवस्य संबन्धस्य सत्त्वेन सादृश्यप्रतीति संबन्धविषयकत्वात्पटादनसंबन्धेह्यप्रत्ययसाध्य
 सावच्छेदकसंबन्धत्वपुरस्कारेणैतत्साध्यस्य ह्युपपत्तेः अदराणोति प्रत्ययनिमित्ततया संयोगसि
 द्धिः । न च सन्न्याभावेऽपि भवतीदृश्ययोः यथेह तन्तुषु पटसमवाय इति समवायस्य संबन्धान्न
 रानभ्युपगमादिति अह्यम् सादृश्यप्रतीतिरग्रामाणिकत्वात् । समवेतसमवायिनोरिव समवायसाधि
 भेदेनापहणस्य सादृश्यसमवेतकत्वादिनि दिक् । अस्तु तर्हि पटं पटोक्त्या तन्तुषो ऽव्यतिरेक
 साध्यं अवयवत्वस्य च हेतुरिति न हेतोः पक्षधर्मतानुपपत्तिरिति । मिदम् । यथासिद्धेः । तन्तूना
 मिव वस्तु हेत्वसिद्धिः । अस्य पदस्य साधारण्यं । यत्वेकत्वेऽपि भवत्यवयवत्वव्यवहारो यथा

सर्वाग्रहणभवयव्यसिद्धेः* ॥ ३४ ॥

यद्यवयवी नास्ति सर्वस्य ग्रहणं नोपपद्यते । किं तत्सर्वं द्रव्यगुण-
कर्मसामान्यविशेषसमवायाः । कथं कृत्वा परमाणुसमवस्थानं † तावद्
दर्शनविषयो न भवत्यतीन्द्रियत्वादणूनां द्रव्यान्तरावयविभूतं ‡ दर्शनविषयो
नास्ति दर्शनविषयस्याश्चेमे§ द्रव्यादयो गृह्यन्ते तेन॥ निरधिष्ठाना न
गृह्येरन् । गृह्यन्ते तु कुम्भोयं श्याम एको महान् संयुक्तः स्पन्दते अस्ति
मृन्मयश्चेति सन्ति चेमे गुणादयो धर्मा इति । तेन सर्वस्य ग्रहणान्-
श्यामो ऽस्ति द्रव्यान्तरभूतो ऽवयवीति ।

धारणाकर्षणोपपत्तेश्च ** ॥ ३५ ॥

अथयव्यर्थान्तरभूत†† इति । संयहकारिते च धारणाकर्षणे संयहो नाम

त्वात् । कार्यगुरुत्वेन कारणगुरुत्वस्य प्रतिबन्धेः विनाशो वेति तु न युक्तम् । तथा सति कर्षणते
कारणस्य पाताभायप्रसङ्गात् । द्वितीयपक्षे कार्यनाशोत्तरमपि कारणपाताभायप्रसङ्गाच्च । ससा-
स्यानादित्वेन सर्वैरेव परमाणुभिः कदा चित्कार्यारम्भेण तद्गुरुत्वेन परमाणुगुरुत्वनाशे ऽगुरुभि-
परमाणुभिरारब्धे कार्ये गुरुत्वानुत्पत्त्या कार्यमात्रस्यागुरुत्वप्रसङ्गाच्च । इत्थं चावयविना ऽसत्याव्य-
तिरेकयोर्हेत्वभावात्पत्सुतावयविसत्त्वे व्यतिरेके च प्रमाणस्य दर्शितत्वाच्च साध्यत्वादवयवविनि संश्ले-
इति न युक्तम् । साध्यत्वस्य सशयहेतुत्वाकीर्तनादिदमयुक्तमिति तु न । साध्यत्वोचीताया वि-
प्रतिपत्तेः सशयहेतुत्वे तात्पर्यात् । इत्यन्त्यव्यतिरेकसारसंक्षेपः ।

* अथवा सर्वैः प्रमाणैरग्रहणम् । कथम् । प्रत्यक्षस्य वर्तमानमहद्विषय-
त्वात् । अथयविप्रत्याख्याने च न धाद्यकरणप्रत्यक्षविषयो ऽस्ति । तस्याभावाद्-
नुमानादेरप्यभावः सेयं सर्वप्रमाणनिवृत्तिः । उपलभ्यन्ते चार्थाः प्रत्यक्षादिभिः प्रमा-
णैः तैः सर्वैर्ग्रहणात्प्रश्यामो ऽस्त्यवयवीति । तदिदं सूत्रमवयवध्वनभ्युपगमे विरोध-
प्रदर्शनपरं सोयं सर्वप्रकारे विरोधो लोकपरिदृष्टप्रत्ययोच्छेद इति । न्या. वा. ।

† समावस्थानमिति ४।२।३ पा. ‡ द्रव्यान्तरज्वावयविभूतमिति ५।४।२।३ पा. ।
§ दर्शनविषयवाशचेमे इति ५।४।२। ॥ ते इति ५ पा. । ¶ तं तु कुम्भोऽपमिति ४।२।३ पाठः ।

** अथयव्यर्थान्तरभूत इति चार्थः । एकदेशग्रहणसाहचर्यं सत्यवयविना दे-
शान्तरमाप्तिप्रतिषेधो धारणम् । तथा सत्यवयविना देशान्तरप्रापणमार्कषणम् ।
न हि धारणाकर्षणे निरवयवे ऽवयवे च द्रष्टे तस्मादवयवविधर्मविति । यत्त्वयोक्तं
संयहकारिते धारणाकर्षणे नाथयविकारिते पांगुराशिप्रभृतिष्वभावात् सृष्टोपलका-
ष्टादिषु जतुसंश्लेहितेषु दर्शनादिति । तत्र । अनयधारणात् । न घमः सर्वस्विक-
षयविनि धारणाकर्षणे भवतः । अपि त्वन्यत्र न भवतः । सृष्टादयश्चावयविन
रहेति । यदिदमुच्यते संयहकारिते ते इति । न विशेषहेत्वभावात् । पांगुराशिप्र-
भृतिषु य एव भवतः संयहाभावे हेतुः स एवावयविना विद्यमानस्य धारणाकर्ष-
णभावेपीति । सो ऽयं व्यतिरेकी हेतुः । न्या. वा. ।

†† अर्थान्तरभूत' सङ्घटकारिते इति ५।४।३।२ पा. ।

संयोगसहचरितं गुणान्तरं स्नेहद्रवत्वकारितमपां संयोगादामे कुम्भे ऽग्नि-
संयोगात्पक्वे । यदि त्ववयविकारिते* अभविष्यतां पांशुराशिप्रभृतिष्वप्यच्चा-
स्येताम् । द्रव्यान्तरानुत्पत्तौ च तृणोपलकाद्यादिषु जतुसंगृहीतेष्वपि नाभविष्य-
तामिति । †अथावयविनं प्रत्याचक्षाणको मा भूत् प्रत्यक्षलोप इत्यणुसञ्चयं
दर्शनविषयं प्रतिजानानः किमनुयोक्तव्य इति । एकमिदं द्रव्यमित्येकबुद्धे-
र्विषयं पर्यनुयोज्यः किमेकबुद्धिरभिन्नार्थविषया आहो भिन्नार्थविषयेति‡ । अभि-
न्नार्थविषयेति चेद् । अर्थान्तरानुष्ठानादवयवविसिद्धिः॥ । नानार्थविषयेति चेद्
भिन्नेष्वेकदर्शनानुपपत्तिः अनेकस्मिन्नेक इति व्याहृता बुद्धिर्न दृश्यतइति ।

१ सेनावनवद् ग्रहणमिति चेन्नातीन्द्रियत्वादगूनाम्** ॥ ३६ ॥

यथा सेनाङ्गेषु घनाङ्गेषु च दूरादगृह्यमाणपृथक्केष्वेकमिदमित्यु-
त्पद्यते बुद्धिः यवमण्युषु सञ्चितेष्वगृह्यमाणपृथक्केष्वेकमिदमित्युत्पद्यते बुद्धि-
रिति यथा गृह्यमाणपृथक्कानां सेनावनाङ्गानामारात्कारणान्तरतः पृथक्स्याप-
हणं यथा ऽगृह्यमाणजातीनां पलाश इति वा खदिर इति वा नाराज्जातिय-
हणं भवति । यथा गृह्यमाणप्रस्पन्दानां नारात् स्पन्दग्रहणं गृह्यमाणेषु चार्थजाते
पृथक्स्यापहणादेकमिति भाक्तः प्रत्ययो भवति न त्वगूनां गृह्यमाणपृथक्कानां
कारणतः पृथक्स्यापहणाद्भाक्त एकप्रत्ययो ऽतीन्द्रियत्वाद्दृष्टगूनामिति ।
इदमेव च परीक्ष्यते किमेकप्रत्ययो ऽणुसञ्चयविषय आहो स्वित्तेति । अणुसञ्चय
एव सेनावनाङ्गानि न च परीक्ष्यमाणमुदाहरणमिति युक्तं साध्यत्वादिति ।

* अवयवकारिते इति ५ । ३ पा. । † प्रभृतीति ३ ५ । नास्ति ।

‡ अथान्वयिनो हेतोः प्रयोगमुपन्यसिष्यविदमाह । न्या. पा. ।

§ आहो नानार्थेति ५ । २ ४ । ३ । पा. ।

॥ एकानेकबुद्धी भिन्नविषये विशेष्यत्वाद्द्रवादिविषयवदिति । अथ वा एका-
नेकबुद्धी भिन्नविषये समुच्चितविषयत्वात् । इदमिति यथा चेदं चेदं चेति । न्या. पा. ।

५ आशङ्कात् इतरसूत्रमिति । ता. टी. ।

** इदं तावत्सूत्रं साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रस्यादसंगतम् । अनेकान्तोकरणपक्षे
तु न यमिदृश्यात् केन सेनावनवयवैरनर्थान्तरभाषेः ऽणुपगम्यते । अनेकस्मिन्पुपल-
भ्यामाने भेदस्यादर्शनादभेदप्रत्ययः । भेदस्यादर्शनमाराविमितात् । न तु परमा-
ण्यः केन चिदुपलभ्यन्ते ऽतीन्द्रियत्वात् । न्या. पा. ।

†† इत्युच्यते ५ । ४ । ३ । ३ पा. ।

• १ : परमाणूनामेव पटादिबुद्धिहेतुत्वमुपजातविशेषात्तामनुपजातविशेषात् वा । अथै
ऽवयवमितिः । उपजायमानस्य विशेष्यत्वात्प्रतिष्ठापत्वात् । न च संयोग एव विशेषः । अतीन्द्रि-
यसंयोगस्यातीन्द्रियत्वात् । द्वितीये परमाण्वेऽतीन्द्रिया रेन्द्रियजन्येति विवरम् ।

दृष्टमिति चेन्न तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः* । यदपि मन्येन
दृष्टमिदं सेनावनाङ्गानां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहणं न च दृष्टं शक्यं
प्रत्याख्यातुमिति तच्च नैवं तद्विषयस्य परीक्षोपपत्तेः । दर्शनविषय एवायं
परीक्ष्यते यो ऽयमेकमिति प्रत्ययो दृश्यते स परीक्ष्यते किं द्रव्यान्तरविषये
वा अथाणुसञ्चयविषय इत्यत्र दर्शनमन्यतरस्य साधकं न भवति नानाभावे
चाणूनां पृथक्त्वस्याग्रहणादभेदेनेकमिति ग्रहणम् । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो
यथा स्याणो पुरुष इति । ततः किमतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधानापोषत्वात्
प्रधानसिद्धिः । स्याणो पुरुष इति प्रत्ययस्य किं प्रधानं यो ऽसौ पुरुषे पुरुष-
प्रत्ययस्त्वास्मिन्सति पुरुषसामान्यग्रहणात् स्याणो पुरुषोऽयमिति । एवं नानाभू-
तेष्वेकमिति प्रामाण्यग्रहणात्† प्रधाने सति भवितुमर्हति प्रधानं च सर्व-
स्याग्रहणादिति नोपपद्यते तस्मादभिन्न एवायमभेदप्रत्यय एकमिति ।

इन्द्रियान्तरविषयेष्वभेदप्रत्ययः प्रधानमिति चेद् न विशेष-
पहेत्वभावात् । दृष्टान्ताव्यवस्था श्रोत्रादिविषयेषु शब्दादिव्यभिन्नेष्वेकर-
प्रत्ययः प्रधानमनेकस्मिन्नेकरप्रत्ययस्येति । एवं च सति दृष्टान्तोपादानं न व्यव-
तिष्ठते विशेषहेत्वभावात् । अणुषु सञ्चितेष्वेकरप्रत्ययः किमतस्मिंस्तदिति
प्रत्ययः स्याणो पुरुषप्रत्ययवद् अर्थस्य तथाभावात्स्मिंस्तदिति प्रत्ययो
यथा शब्दस्यैकत्वादेकः शब्दः इति † । विशेषहेतुपरिग्रहमन्तरेण दृष्टान्तो
संशयमापादयत इति कुम्भवत्सञ्चयमात्रं गन्धादयोऽपीत्यनुदाहरणं गन्धादय
इति । एवं परिमाणसंयोगस्यन्दजातिविशेषप्रत्ययानप्यनुयोक्तव्यस्तेषु चैवं
प्रसङ्ग इति ।

एकत्वबुद्धिस्तस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति विशेषहेतुर्महदिति
प्रत्ययेन सामानाधिकरण्यात् । एकमिदं महत्तेति एकविषयो प्रत्ययो समा-
नाधिकरण्यो भवतः तेन विज्ञायते यन्महतदेकमिति । अणुसमूहातिशय-

* परीक्षोपपत्तेरिति ५ । ४ । २ । ३ पाठाः ।

† सामान्यग्रहणादिति ५ । ४ । २ । ३ पाठः ।

‡ यांश्च शब्दादीनु प्रधानप्रत्ययनिमित्तत्वेन भवान् प्रतिपद्यते तेषु संवि-
त्ता एव संवित्तत्वात्तेष्वयमेकप्रत्ययो न युक्तः । शब्दादियु चैकरप्रत्ययः समुच्चयनि-
मित्तनिमित्त एकत्वग्रहद्रव्यसामान्याङ्गात् । न्या. वा. ।

यद्वयं महत्प्रत्यय इति चेत्येवममहत्सु अणुषु महत्प्रत्ययो ऽतस्मिंस्त-
दिति प्रत्ययो भवतीति । किं चातः । अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययस्य प्रधाना-
वेवितत्वात् प्रधानसिद्धिरिति भवितव्यं महत्येव महत्प्रत्ययेनेति ।

अणुः शब्दो महानिति च व्यवसायात् प्रधानसिद्धिरिति
चेद् न मन्दतीव्रताग्रहणमियत्तानवधारणाद् यथा द्रव्ये । अणुः
शब्दो ऽल्पो मन्द इत्येतस्य ग्रहणं महान् शब्दः षटुस्तीव्र इत्येतस्य
ग्रहणं कस्मादियत्तानवधारणात् । न ह्ययं महान् शब्द इति व्यवस्यन्नि-
यानयमित्यवधारयति । यथा बदरामलकविल्यादीनि* । संयुक्ते इमे इति
च द्वित्वसमानाश्रयप्राप्तिग्रहणम् ।

वौ समुदायावाश्रयः संयोगस्येति चेत् । को ऽयं समुद्रायः
प्राप्तिरेकस्यानेका वा प्राप्तिरेकस्य समुद्राय इति चेत् प्राप्तेरग्रहणम् । प्राप्या-
श्रितायाः संयुक्ते इमे वस्तुनो इति नात्र द्वे प्राप्ते संयुक्ते गृह्येते ।

अनेकसमूहः समुदाय इति चेद् न द्वित्वेन समानाधिकर-
णस्य ग्रहणात् । द्वाविमो संयुक्तावर्थाविति ग्रहणे सति नानेकसमूहाश्रयः
संयोगो गृह्यते न च द्वयोरण्वोरग्रहणमस्ति तस्मान्महती द्वित्वाश्रयभूते
द्रव्ये संयोगस्य स्थानमिति ।

प्रत्यासत्तिः प्रतीघातावसाना संयोगो नार्थान्तरमिति चेद्
नार्थान्तरहेतुत्वात्संयोगस्य । शब्दरूपादिस्वन्दानां हेतुः संयोगो न
च द्रव्ययोगुणान्तरोपजननमन्तरेण शब्दे रूपादिषु सन्दे च कारणत्वं
गृह्यते तस्मान्गुणान्तरं प्रत्ययविषयश्चाद्योन्तरं तत्प्रतिषेधो वा फुण्डली

* शब्देष्वपि पुर्यावपत्ते शब्दमुचनभ्य तस्माच्छब्दादयं महाननुपेत्यवधार्यते नावधारणं
प्रतिषिध्यते । इदं तु विन्यते । यो ऽयं शब्दे महदनुपेत्ययः स किं परिभाषयोगादुतान्त्वस्मावि-
मितात् । अन्यस्माविमितादिति पुनरुक्तम् । गुणे गुणानहोकारात् । महत्त्वत्वपरिवचस्वानुपपन्नान् शब्दो
द्रव्यवर्थादिति शेषः । अनेकान्ताद् यथा महत्परिभाषामिति । द्रव्ये तु महत्परिभाषयोगान्त्वद्वय-
त्वपरिवचत्वं च तु विपरीतम् । महत्परिभाषयोगान्त्व द्रव्यस्य द्वियेवपत्तयानामनाकस्मिकत्वेन ।
शब्दे ऽप्येवं प्रसङ्ग इति शेषः मन्वत्त्वतोपत्त्येनुकल्पात् । अणुद्रव्यतामाभ्याख्यामान्यप्रत्ययविवचत्वं
मन्दतः । महद्द्रव्यसामान्याच्चासामान्यप्रत्ययविवचत्वं तीव्रता ।

† संयुक्तमहत्प्रत्ययाद्यनेकविधयो प्रतिबंधानाचीनोत्पत्तादिप्रत्ययवत् ।
यथा नीलमुत्पलं चेति प्रतिबंधीयमानौ प्रत्ययाद्येकविधयो भवतः तथा संयुक्ते
महती इति प्रतिबंधानमस्ति तस्मात्प्रतिबंधानादेकविधयाविति । भा. पा. ।

गुस्रकुण्डनश्छात्र इति । संयोगबुद्धेश्च यदर्थान्तरं न विषयः अर्थान्तर-
प्रतिषेधस्तर्हि विषयः । तत्र प्रतिपिध्यमानवचनम् । संयुक्ते द्रव्ये इति
यदर्थान्तरमन्यत्र दृष्टमिह प्रतिपिच्यते तद्वक्तव्यमिति । द्वयोर्महतोराश्रितस्य
ग्रहणात्प्राप्त्याश्रय इति जातिविशेषस्य प्रत्ययानुवृत्तिलिङ्गस्याप्रत्याख्यानं प्रत्या-
ख्याने वा प्रत्ययव्यवस्थानुपपत्तिः । व्यधिकरणस्यानभिव्यक्तेरधिकरण-
वचनम् । अणुसमवस्थानं विषय इति चेत् प्राप्ताप्राप्तसामर्थ्यवचनम् ।
किं प्राप्ते अणुसमवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्यते अथ प्राप्ते इति । अप्राप्ते
ग्रहणमिति चेद् व्यग्रहितस्याणुसमवस्थानस्याप्युपलब्धिप्रसङ्गः व्यग्रहिते ऽणुस-
मवस्थाने तदाश्रयो जातिविशेषो गृह्येत । प्राप्ते ग्रहणमिति चेद् मध्यपरभाग-
योरप्राप्ताश्रयनभिव्यक्तिः । यावत्प्राप्त भवति तावत्यभिव्यक्तिरिति चेत् तावतो
ऽधिकरणत्वमणुसमवस्थानस्य । यावति प्राप्ते जातिविशेषो गृह्यते तावदस्या-
धिकरणमिति प्राप्त भवति । तत्रैकसमुदाये प्रतीयमाने ऽर्थभेदः । एवं च
सति यो ऽयमणुसमुदायो घृत्त इति प्रतीयते तत्र घृत्तबहुत्वं प्रतीयेत यत्र
यत्र ह्यणुसमुदायस्य भागे घृत्तत्व गृह्यते सघ घृत्त इति । तस्मात्समुदिता-
ऽणुसमवस्थानस्यार्थान्तरस्य* जातिविशेषोऽभिव्यक्तिविषयत्वाद्द्वयव्यर्थान्तर-
रभूतः इति । परीक्षितं प्रत्यक्षम् । अनुमानमिदानीं परीक्ष्यते ।

१ रोधापघातः साद्रूप्येभ्यो व्यभिचारादनु-
मानमप्रमाणम् ॥ ३७ ॥

अप्रमाणमित्येकदाप्यर्थस्य न प्रतिपादकमिति । रोधादपि नदी पूर्णो
गृह्यते तदा चोपरिष्ठाद्द्रवो देव इति मिथ्यानुमानम् । नीडोपघातादपि पि-

* समुदिता अणव स्थानं यत् तद्द्रवस्यार्थान्तरस्य जातिविशेषोऽभिव्यक्तिहेतुस्य नाणु-
नामिति सिध्यत्यवयवो । † जातिविशेषस्येति ॥ ३७ ॥ पा ।

‡ अर्थान्तरस्यावयवितो नभ्युपगमे परमाणुशब्दार्थानुपपत्तिः । तस्य महदपेक्षत्वात् । सत्त्वं
रजस्तमसा सर्वोपकृष्टं संघात इति तु न व्यापकत्वात् । सर्वोपकृष्टत्वसंघातत्वयोरैकत्रासमाप्ते
ज्ञात । अर्थान्तरं घटानन्तरं तद्वैतुल्यात्पूर्वोदितम् । सामर्थ्यभेदाद्विषयगतत्वम् । भिन्नत्ववयवव्य-
त्वाद्द्रवस्यैवम् । तन्नुपकृत्ये भिन्नकारणं विशेष्यत्वाद्द्रवस्यैवमिति चार्थान्तरस्य हेतवः ।

§ एतद्द्रवाहरणव्यभिचारद्वारक सूत्रम् । तत्र रोधो नामाया स्वल्पमानाना
द्रवत्वप्रतिषेधहेतुः । उपघात, पिपीलिकाएहाणामुपमर्दः । साद्रूप्यं मयूरपुरुष-
शब्दयोः समानप्रत्ययकर्तृत्वम् । न्या या । ॥ उपधानेति ॥ ३७ ॥ पा ।

पीलिकाण्डसञ्चारो भवति तदा च भविष्यति वृष्टिरिति मिथ्यानुमानमिति* ।
 पुरुषोपि मयूरवाशितमनुकरोति तद्रापि शब्दसादृश्यान्मिथ्यानुमानं भवति ।

नैकदेशत्राससादृश्येभ्यो ऽर्थान्तरभावात् ॥ ३८ ॥

नायमनुमानव्यभिचारः अननुमाने तु खल्वयमनुमानाभिमानः । कथं
 नाविशिष्टो लिङ्गं भवितुमर्हति । पूर्वोदकविशिष्टं खलु वर्षोदकं शीघ्रतरत्वं
 स्रोतसो बहुतरफेनफलपर्णकाष्ठादिवहनं चोपलभमानः पूर्णत्वेन नद्या उपरि
 वृष्टो देव इत्यनुमिनोति नेदकवृद्धिमात्रेण । पिपीलिकाप्रायस्याण्डसञ्चारे भवि-
 ष्यति वृष्टिरित्यनुमीयते न कासां चिदिति । नेदं मयूरवाशितं तत्सदृशो
 ऽयं शब्द इति विशेषापरिज्ञानान्मिथ्यानुमानमिति । ऽयस्तु विशिष्टाच्छब्दाद्वि-
 शिष्टमयूरवाशितं गृह्णाति तस्य विशिष्टोर्थो गृह्यमाणो लिङ्गं यथा सर्पादीना-
 मिति । सोयमनुमातुरपराधो नानुमानस्य यो ऽर्थविशेषणानुमेयमर्थमविशिष्टार्थ-
 दग्नेन धुमुत्सतइति । चिकालविषयमनुमानं वैकाल्यग्रहणादित्युक्तमथ च ।

वर्तमानाभावः पततः पतितपतितव्यकालोपपत्तेः ॥ ३९ ॥

वृन्तात्प्रच्युतस्य फलस्य भूमौ प्रत्यासीदतो यदूर्ध्वं स पतितो ऽध्वा
 तत्संयुक्तः पतितकालः । यो ऽधस्तात्स पतितव्यो ऽध्वा तत्संयुक्तः
 कालः पतितव्यकालः । नेदानीं तृतीयेध्वा विद्यते यत्र पततीति वर्तमानः
 कालो गृह्येत तस्माद्वर्तमानः कालो न विद्यतइति ।

तयोरप्यभावो वर्तमानाभावे तदपेक्षत्वात् ॥ ४० ॥

नाध्वव्यङ्गः कालः किं तर्हि क्रियाव्यङ्गः पततीति यदा पतन-
 क्रिया व्युपरता भवति स कालः पतितकालः । यदेतत्स्यते स पतित-

* मिथ्यानुमानं भवतीति ५ । ४ । ३ ।

† पताग्रदनुमानमप्रमाणमित्युक्तं तदुक्तं प्रतिज्ञावृत्तयोर्ध्यायतात् । संबन्धस्यातीन्द्रियस्य
 साधकं अनुमानं तद्व्याप्यात्मिति व्याहृतम् । किं चानेन हेतुना ऽनुमानमात्रस्याप्रामाण्यं साध्यते
 ऽनुमानविशेषस्य वा । नाद्यः । हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वात्पक्षकत्वात् । अप्रामाण्यमापकत्वेनाभिमतं
 व्यभिचारे व्यभिचाराभावात् । व्यभिचार्यनुमानस्य पक्षस्य पक्षतावच्छेदकत्वेत्यैरेकत्वापत्तिः सिद्ध-
 साधनं च ।

‡ यान्येतान्युदाहरणानि व्यभिचारीण्यव्यन्ते तेष्वपि व्यभिचारे नास्तीत्य-
 सिद्धत्वोद्घातनद्वारकं सूत्रम् । न्या. धा. । ऽयम् सदृशाद्विशिष्टादिति ५ । ४ । ३ । धा. ।

॥ तत्र तावत्काल इव ज्ञातीति केचित् । तत्र । प्रमाणाभावात् । अनुपपन्नयोर्व्योक्त्येना-
 पपत्तेः । परापरप्रत्ययनिमित्तत्वाच्च कालसिद्धिः । कालस्यैकत्वेन तद्यापि प्रत्ययभेदानुपपत्तिरिति
 शेषः । निरूपकभेदेन तदुपपत्तेः । एवं कालोपपत्तेः वर्तमानकालप्रतिषेधाच्च सूत्रम् ।

ध्यकालः । यदा द्रव्ये वर्तमाना क्रिया गृह्यते स वर्तमानः कालः । यदि
 चायं द्रव्ये वर्तमानं पतनं न गृह्णाति कस्योपरममुत्पत्स्यमानता या प्रति-
 पद्यते* । पतितः काल इति भूता क्रिया पतितव्यः काल इति चेत्प-
 त्स्यमानो क्रिया । उभयोः कालयोः क्रियाहीनं द्रव्यम् अथः पततीति
 क्रियासंबद्धं सोऽयं क्रियाद्रव्ययोः संबन्धं गृह्णाति वर्तमानः कालस्तदीश्वये
 चेतरो कालो तदभावे न स्यातामिति । अथापि ।

नातीतानागतयोरितरेतरापेक्षासिद्धिः† ॥ ४१ ॥

यद्यतीतानागतावितरेतरापेक्षा सिद्धयेतां प्रतिपद्येमहि वर्तमानवि-
 क्षेपे नातीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः । नाप्यनागतपेक्षा ऽतीतसिद्धिः । कया
 युक्त्या केन कल्पेनातीतः कथमतीतापेक्षा ऽनागतसिद्धिः केन च कल्पेनाना-
 गत इति नैतच्छब्दं निर्वस्तुमव्याकरणीयमेतद्वर्तमानलोपः इति । यत्
 मन्येन ह्रस्वदीर्घयोः स्थलनिम्नयोश्चायातपयोश्च यद्येतरपेक्षया सिद्धि-
 रयमतीतानागतयोरिति तन्नापपद्यते विद्येयहेत्वभावात् । दृष्टान्तवत्प्रतिदृष्टा-
 न्तोऽपि प्रसज्यते यथा हृष्येणो गन्धरसे नैतरपेक्षौ सिध्यतः एवमतीताना-
 गताविति नेऽतरपेक्षा कस्य चित्सिद्धिरिति । यस्मादेकाभावे ऽन्यतराभावा-
 दुभयाभावः यद्येकस्यान्यतरापेक्षा सिद्धिरन्यतरस्येदानीं किमपेक्षा यदन्यत-
 रस्येकापेक्षा सिद्धिरेकस्येदानीं किमपेक्षा एवमेकस्याभावे अन्यतरस्य सिध्यती-
 त्युभयाभावः प्रसज्यते । अथैसद्वाच्यङ्गस्वायं वर्तमानः कालः विद्यते
 द्रव्यं विद्यते गुणः विद्यते कमेति । यस्य चायं नास्ति तस्य ।

वर्तमानाभावे सर्वग्रहणां प्रत्यक्षानुपपत्तेः ॥ ४२ ॥

प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसन्निकर्षणं न चाविद्यमानमसदिन्द्रियेण सन्निकृ-

* न कालो ऽतीतो न फलमतीतं कालस्य सर्वदा वर्तमानत्वात् । फलस्य
 चापतत्यतति पतिष्यतीति क्रियाविशेषणत्वेन प्रत्ययविषयत्वात् क्रियायां संबधो न
 फलइति । तस्मात्क्रिया कालाभिर्व्यक्तिनिमित्तं नाध्या । गन्तव्यस्य तादृशत्वात् ।
 योसौ गन्तव्यो देशः स यथाभूत एवानुत्पत्तिक्रिये फले तथाभूत एवात्पत्क्रिये इत्य-
 भेदादाध्या कालव्यक्तिहेतुः । न्या. धा. ।

† परस्परपेक्षासिद्धेर्हि वर्तमानाभावः सैव तु नास्तीति मूत्रार्थः । ता. टी.
 : वर्तमानकालवृत्तिर्धर्मप्रतिपत्तिरिति तस्यैवातीतपदाधत्वात् वर्तमानकालवृत्तिराभावात्
 प्रतिपत्तिरस्यैव चानागतपदाधत्वात् वर्तमानकालानुपपत्तेः तयोर्निर्बन्धव्युत्पत्त्यात्पत्तिरिति
 भावः ।
 ‡ वितरति' ३'पु पा।'

ष्यते । न चायं विद्यमानं स*त्किं चिदनुजानाति प्रत्यक्षनिमित्तं प्रत्यक्ष-
विषयः प्रत्यक्षज्ञानं सर्वं नोपपद्यते । प्रत्यक्षानुपपत्तौ तत्पूर्वकत्वाद् अनुमा-
नागमयोरनुपपत्तिः । सर्वप्रमाणविलोपे सर्वग्रहणं न भवतीति । उभयथा च
वर्तमानः कालो गृह्यते क्व चिदर्थसद्भावव्यङ्ग्यः यथाऽद्रव्ये द्रव्यमिति । क्व
चित् क्रियासन्तानव्यङ्ग्यः यथा पचति क्षिणतीति । नानाविधा चैकार्थी
क्रिया क्रियासन्तानः क्रियाभ्यासश्च । नानाविधा चैकार्थी क्रिया पचतीति
स्याल्यधिश्रयणमुद्रकासेचनं तदुल्लासपनमेधोऽपसर्पणमग्न्यभिज्वालनं दर्वी-
घट्टनं मण्डसाधनमधोवतारणमिति । क्षिणतीति क्रियाभ्यास उदाय्योद्यम्य
परशुं दास्यति निपातयन् क्षिणतीत्युच्यते । यच्चैदं पच्यमानं विद्यमानं च
तत्क्रियमाणं ऽतस्मिन् क्रियमाणे ।

कृतताकर्तव्यतोपपत्तेस्तूभयथा ग्रहणम् ॥ ४३ ॥

क्रियासन्तानो ऽनारब्धश्चिकीर्षिलो ऽनागतः कालः पच्यतीति ।
प्रयोजनाश्रयणः क्रियासन्तानोपरमः अतीतः कालो ऽपादोद् इति । आर-
ब्धक्रियासन्तानो वर्तमानः कालः पचतीति । तत्र या उपरता सा कृतता
या चिकीर्षिता सा कर्तव्यता । या विद्यमाना सा क्रियमाणता । तदेवं क्रिया-
सन्तानस्यस्यैकाल्यसमाहारः पचति पच्यतइति वर्तमानग्रहणेन गृह्यते
क्रियासन्तानस्य ह्यथाविच्छेदो विधीयते नारम्भो नोपरम इति । सोय-
मुभयथा वर्तमानो गृह्यते अपवृत्तो व्यपवृत्तश्च । अतीतानागतभ्यां स्थिति-
व्यङ्ग्यो विद्यते द्रव्यमिति । क्रियासन्तानाऽविच्छेदाभिधायी च चैकाल्यान्वितः

* तडिति २ । ३ पा. ।

† सूत्रार्थो विरोधः । कथं पुनर्वर्तमानभावे प्रत्यक्षानुपपत्तिः । यस्मादिदं
प्रत्यक्षं वर्तमानाधारं कार्यत्याज्यत्कार्यं तद्वर्तमानाधारं दृष्टं यथा सीरं कार्यं च प्रत्यक्षं
तस्माद्वर्तमानाधारमिति । वर्तमानकालानभ्युपगमादनाधारं प्रत्यक्षं प्राप्नोति ।
अनाधारं च कार्यं नास्तीति प्रत्यक्षानुपपत्तिः । आ. पा. ।

‡ यथासि द्रव्यमिति ५ । ४ । २ । ३ पा. ।

§ तस्य च कारकस्य वर्तमानक्रियासंश्रयणमतीतानागतानपेतामपेक्ष्यताता-
नागतस्य क्रियायाः कारकस्यापि व्यक्तः तद्भावव्यक्तिः । तद्देतुर्न च द्वैविध्यमिति
वृत्तिपादनपरं सूत्रमग्रतारयति । आ. टी. ।

। कस्य वर्तमानस्य । आ. पा. ।

पथति छिनतीति । अन्यश्च प्रत्यासत्तिप्रभृतेरर्थस्य विवक्षायां तदभिधायी
बहुप्रकारो* लोक्ये उन्नेवितव्यः । तस्मादस्ति वर्तमानः काल इति ।

अत्यन्तप्रायैकदेशसाधर्म्यादुपमानासिद्धिः ॥ ४४ ॥

अत्यन्तसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न चेवं भवति यथा गौरैवं
गौरिति । प्रायः साधर्म्यादुपमानं न सिध्यति । न हि भवति यथा ऽनङ्घानेवं
महिष इति । एकदेशसाधर्म्यादुपमानं न सिध्यति न हि सर्वेण सर्वमुपमी-
यतइति ॥

प्रसिद्धसाधर्म्यादुपमानसिद्धेर्यथोक्तदोषानुपपत्तिः ॥ ४५ ॥

न साधर्म्यस्य† कृत्स्नप्रायाल्पभावमाश्रित्योपमानं प्रवर्तते किं तर्हि
प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनभावमाश्रित्य प्रवर्तते । यच्च न्वैतदस्ति न तपोप-
मानं प्रतिषेद्धुं शक्यं तस्माद्यथोक्तदोषो नोपपद्यतइति । अस्तु तदुपमा-
नमनुमानम् ।

प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः ॥ ४६ ॥

यथा धूमेन प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षस्य बह्वैर्बह्वणमनुमानम् एवं गवा प्रत्य-
क्षेणाऽप्रत्यक्षस्य गवयस्य ग्रहणमिति नेदमनुमानाद्विशिष्यते । विशिष्यतइ-
त्याह कया युक्त्या ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पश्यामः इति ॥ ४७ ॥

यदा ह्ययमुपयुक्तोपमानो गोदर्शी गवयः समानमर्थं पश्यति तदा ऽयं
गवय इत्यस्य संज्ञाशब्दस्य व्यवस्थां प्रतिपद्यते न चैवमनुमानमिति ।

* कदा विदयं वर्तमानमतीते प्रयुङ्क्ते आगतः सन् ब्रवीत्येव आगच्छामीति ।
कदा विदनागते प्रयुङ्क्ते स्थितः सन् ब्रवीत्येव गच्छामीति । न्या. धा.

† न साध्यस्येति १ पा ।

‡ सर्वथा भावात्त्वान्तसाधर्म्यादुपमानं सिध्यति । यदि तत्क्रिययैव तत्क्रि-
योपमीयते यथा रामरावणयोर्बुद्धु रामरावणयोरिति । भूयः साधर्म्येण भवति
यदा गोर्वतप्रकर्षजिज्ञासा भवति तदा भूयः साधर्म्येणोपमानं यथा गौस्तथा
महिष इति । यदा तु सन्मात्र जिज्ञासित भवति मेरोः सप्ता किंरूपेति तदा
यथा सर्पस्य तथा मेरोरिति तस्मादप्रतिषेध इति । न्या. धा. ।

§ अथ प्रत्यक्षे गवये क उपमानार्थः । संज्ञासंज्ञिसंयन्धप्रतिपत्तिः । एवं च नोप-
मानमागमो न प्रत्यक्षमिति । न ह्ययमागमात्प्रत्यक्षाद्वा ऽयं गवय इति प्रतिपद्यते
न्या. धा. । ॥ गवेति २ । ३ पा । १ न घेदमिति ५ । ४ । २ । ३ ।

अ. २ आ. १ सू. ४४-४० शब्दोपमानयोरनुमानत्वात्तदपरिहारः । ६१

परार्थे घोपमानं यस्य ह्युपमान*प्रसिद्धं तदर्थं प्रसिद्धोभयेन† क्रियतइति ।
परार्थमुपमानमिति चेद् न स्वयमध्यवसायाद् । भवति च भोः स्वयमध्य-
वसायः यथा गौरैवं गवय इति । नाध्यवसायः प्रतिपिध्यते उपमानं तु
तन्न भवति प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । न च यस्योभयं
प्रसिद्धं तं प्रति साध्यसाधनभावे विद्यतइति । अथापि ।

तथेत्युपसंहारादुपमानसिद्धेर्नाविशेषः ॥ ४८ ॥

तथेति समानधर्मोपसंहारादुपमानं सिध्यति नानुमानम् । अयं चान-
योर्विशेष इति ।

शब्दो ऽनुमानमर्थस्यानुपलब्धेरनुमेयत्वात् ॥ ४९ ॥

शब्दो ऽनुमानं न प्रमाणान्तरं कस्माच् शब्दार्थस्यानुमेयत्वात् ।
अथमनुमेयत्वं प्रत्यक्षतो ऽनुपलब्धेः । यथा ऽनुपलभ्यमानो लिङ्गी मितेन
लिङ्गेन पश्चान्मीयतइति अनुमानम् । एवं मितेन शब्देन पश्चान्मीयते
ऽर्थो ऽनुपलभ्यमान इत्यनुमानं शब्दः । इतश्चानुमानं शब्दः ।

उपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वात् ॥ ५० ॥

प्रमाणान्तरभावे द्विप्रवृत्तिरुपलब्धिः अन्यथा ह्युपलब्धिरनुमाने अन्य-
घोपमाने तद्वाख्यातम् । शब्दानुमानयोस्तूपलब्धिरद्विप्रवृत्तिः यथानुमाने
प्रवर्तते तथा शब्दे ऽपि विशेषाभावादनुमानं शब्द इति ।

* उपमेयमिति २ । ३ पा०

† प्रसिद्धोपमेयेनेति ४ । २ ।

‡ न हि यथा गौरैवं गवय इत्येतद्रागममन्तरेण साहचर्यमात्रपरिज्ञानमुपमानं
न ह्यरागममात्र साहचर्यज्ञानमन्तरेणोपमानं भवति । न चैवमनुमानम् । तस्माद्वया
लिङ्गलिङ्गिसंघन्यस्मृत्यनुगृहे सति लिङ्गपरामर्शो ऽनुमानं तच्च प्रत्यक्षं तथा ऽऽगमा-
हितसंस्कारस्मृत्यपेक्ष साहचर्यप्रत्यक्षमुपमानमिति । प्रतिपत्तिभेदाच्च । नानुमानमेवं
भवति यथा धूमस्तथा ऽनिरिति । अस्ति तूपमाने यथा गौरैवं गवय इति । यत्र
च प्रतिपत्तिभेदस्तत्प्रमाणान्तरम् । यथा प्रत्यक्षादनुमानम् । न्या० वा० ।

§ अनु शब्दो न प्रमाणं विद्यमानत्वात्प्रवृत्तित्वात् प्रमित्यत्रकस्यात् । उपमास्तस्य प्रमि-
तिरुक्तत्वेन कदाचित्प्रमित्यज्ञाने प्रमं कल्पोपपत्तेः । विषयाभावादिनि चेत् । प्रवृत्तानुमान-
विधिविधिवत्प्रवृत्तौ प्रागुपपत्तिरित्यात् । अविज्ञानात्मकत्वाद् घटादिवत् । यादृकरूपप्रवृत्तत्वाद्
घटादिवत् । अस्मात्प्रवृत्तत्वाद् घटादिवत् । याकाशगुणत्वाच्च संख्याप्रवृत्तत्वात् । चेत् ।
आद्यानां अथापि प्रतीये व्यभिचारात् । अनुसंधानात्प्राकारमहत्त्वे इत्यव्यवहारे व्यभिचारात् । अनु-
संधानुमानं शब्दः स्मृत्यवेद्यत्वात् । विज्ञानविषयत्वाच्च अत्यव्यतिरेकोपपत्तेरिति चार्तिरुम् ।

॥ प्रत्यक्षेणानुपलब्धमात्रार्थत्वादिति सूत्रार्थः । न्या० वा० ॥ ५० ॥

संबन्धाच्च ॥ ५१ ॥

शब्दे । अनुमानमिति वर्तते । संबद्ध्योश्च शब्दार्थयोः संबन्धप्रसिद्धौ शब्दोपलब्धेरर्थग्रहणं यथा संबद्ध्योर्लिङ्गलिङ्गिनोः संबन्धप्रतीतो लिङ्गोपलब्धौ लिङ्गग्रहणमिति । यथावदर्थस्यानुमेयत्वादिति । तत्र ।

‡प्राप्नोपदेशसामर्थ्याच्छब्दादर्थसंप्रत्ययः ॥ ५२ ॥

स्यर्गः अप्सरसः उत्तराः कुरवः सप्त द्वीपाः समुद्रो लोकसन्निवेश इत्येवमादेरप्रत्यक्षस्यार्थस्य न शब्दमात्रप्रत्ययः किं तर्हि आप्तेरयमुक्तः शब्द इत्यतः संप्रत्ययः विपर्ययेण संप्रत्ययाभावाद् न त्वेवमनुमानमिति । यत्पुनरुपलब्धेरद्विप्रवृत्तित्वादिति । अयमेव शब्दानुमानयोरुपलब्धेः प्रवृत्तिभेदः तत्र विशेषे सत्यहेतुर्विशेषाभावादिति । यत्पुनरिदं संबन्धाच्चेति अस्ति च शब्दार्थयोः संबन्धो अनुज्ञातः अस्ति च प्रतिपिद्धः । अस्येदमिति पृष्ठी-
त्रिंशद्विंशस्य धाक्यस्यार्थविशेषो अनुज्ञातः प्राप्तिप्रत्ययस्तु शब्दार्थयोः संबन्धः प्रतिपिद्धः । कस्मात् । प्रमाणतोऽनुपलब्धेः ॥ ।

प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दार्थप्राप्तेर्गुणोपलब्धिरतीन्द्रियत्वात् । येनेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभावमतिवृत्तोऽर्थो न गृह्यते । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतोऽप्यर्थः समानेन चेन्द्रियेण गृह्यमाणयोः प्राप्तिर्गृह्यतइति । प्राप्तिप्रत्यये च गृह्यमाणे संबन्धे शब्दार्थयोः शब्दान्तिके *धार्थः स्यात् अर्थान्तिके वा शब्दः स्याद् उभयं बोधयच । अथ खल्वयम् ।

पूरणप्रदाहपाटनानुपलब्धेश्च संबन्धाभावः ॥ ५३ ॥

स्यानकरणाभिभावादिति चार्थः । न चायमनुमानतोऽप्युपलभ्यते

• सद्यद्दार्थप्रतिपादकत्वाच्चेति सूचार्थः । भा० पा० ।

† इतरथाप्यस्येव शब्दार्थानुमानं शब्द इति । तत्र । अनेकान्तरम् । अर्थोऽपि तर्कउपमाने च स्वल्पपेक्षत्वात् । अत एव त्रिकालविषयत्वमपि न हेतुः । अन्वयव्यतिरेकोपपत्तिसु प्रत्यक्षे व्यभिचरिता । षट्षट्ज्ञानपौरुषव्यतिरेकोपपत्तेः । अनुपलभ्यमानार्थत्वं स्यात् न तु स्वर्गपूर्व-
द्वेषतादौ प्रत्यक्षानुमानावसर इति धार्तिकम् । तर्चेति २ । ३ पा ।

‡ प्रत्यायनाङ्गान्वयव्यतिरेकज्ञानं स्यन्वाद्दृशं शब्दे । अन्वाद्दृशं स्वनुमाने ।
सद्वि पक्षधर्मतापेक्षमनुमाने शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति । ता टी ।

§ चाप्ये उपलब्ध इति ॥ ३ । २ ।

॥ अस्य मुद्रितपुस्तके सूत्रत्वेन लेख. प्रासादिक ।

¶ प्राप्तेर्नोपलब्धिरिति ॥ पा० ।

** शब्दान्तिकमिति १ पाटा ।

†† कारणादिति २ पा ।

च. २ आ. १ सू. ५१-५५ शब्दार्थयोः स्वाभाविकसंबन्धाभावः । ६३

शब्दान्तिके ऽर्थे इति । यतस्मिन्त्ये ऽप्य*स्य स्थानकरणोच्चारणीयः शब्द-
सादन्तिके ऽर्थे इति अत्रान्यसिशब्दोच्चारणे पूरणप्रदाहपाटनानि गृह्येरन्
न च प्रगृह्यन्ते† । अयहणान्नानुमेयः प्राप्तिवशः‡ संबन्धः अर्थान्तिके§
शब्द इति । स्थानकरणासंभवाद् अनुच्चारणं॥ स्थानं कण्ठादयः करणं प्रयत्न-
विशेषः तस्यार्थान्तिके ऽनुपपत्तिरिति उभयप्रतिषेधाच्च नोभयम् । तस्माच्च
शब्देनार्थः प्रापण इति ।

शब्दार्थव्यवस्थानादप्रतिषेधः॥ ५४ ॥

शब्दार्थप्रत्ययस्य** व्यवस्थादर्शनादनुमीयते ऽस्ति शब्दार्थसंबन्धो
व्यवस्थाकारणम् । असंबन्धे हि शब्दमात्रादर्थमात्रे प्रत्ययप्रसङ्गः तस्माद-
प्रतिषेधः†† संबन्धस्येति । अत्र समाधिः ।

न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्य ॥ ५५ ॥

न संबन्धकारितं‡‡ शब्दार्थव्यवस्थानं किं तर्हि समयकारितं
यतदवोचामास्येदमिति पृथीविशिष्टस्य वाच्यस्यार्थविशेषो ऽनुच्चातः शब्दा-
र्थयोः संबन्ध इति समयन्तः§§दवोचामेति । कः पुनरयं समयः । अस्य

* व्यास्येति २ । ४ पा० ।

† गद्यन्तइति २ । ४ पु० ।

‡ नानुमेयप्राप्तिवश इति १ पु० ।

§ अथ शब्दो ऽर्थान्तिकमुपपद्यते तस्यानुपपत्तिर्याघातात् । नित्यः शब्दः स-
न्तानपूर्या गच्छतीति व्याहृतम् । अथ नामच्छब्दार्थदेशपक्ष भवति । नित्यश्च भवति
चेति व्याहृतम् । न्या० पा० ।

॥ स्थानकरणसंभवानुच्चारणमिति २ पु० ।
¶ अथ न गच्छति न भवति तत्र व्यज्यतश्चैव वितत्यावस्थित इति चेत् । सधोपपत्तिप्रस-
ङ्गात् । यदि सर्वत्र शब्दा वितत्यावस्थिताः स्थानकरणादिनिधाने सति व्यज्यन्तइति मन्यते सर्वार्-
थानुपपत्तिः प्राप्ता पदेकस्य शब्दस्य व्यज्यते तच्छब्दान्तराशामपीति । वितत्यावस्थितश्च शब्दो
व्यक्त इति । स्वार्थव्यवस्थाव्यवस्थाने सति अत्र अत्र अत्रावस्थितानां गोशब्दादीनां व्यक्तौ ककुदादिमैतर्ध-
प्रत्यापनं स्यात् । सामान्यवदेतस्यात् । यथा सामान्यं सर्वत्रावस्थितं न सर्वत्रोपपन्नं तथा शब्दो-
पीति चेत् । सामान्यस्याप्युपपत्तिव्यवस्थितैः न पुनः शब्दस्याप्युपपत्तिरस्ति । न च एवमेव इतिः
वाच्ये इतिस्वो वाच्योपपत्त्यायकतममेवैवापि प्राप्तयेत यथा सामान्यम् । तस्मान्नानुमानादपि
प्रतिपद्यते । इत्यत्र स्यात्प्राप्तयेनापि न संबन्धो शब्दः गुणत्वात् । अन्येन गवादिना शब्द प्रति
समवाये भास्ति शब्दस्य कायदत्तत्वात् । नापि शब्दाप्येवैकार्यमववायः ताभ्यामेवस्थानार-
म्भात् । उपमानस्य तु कार्य विषयः । आगमात्प्रतिपत्त्यतइति चेत्स यथादे विचार्यते किं शब्दाद्यो
संबन्धावृत्तामेवप्रापिति । न तानुमानं शब्दः स्वप्राप्तपत्त्यायकत्वात्पदीवपत्तः ।

** शब्दार्थप्रत्ययस्येति २ पु० ।

†† शब्दः सद्यो ऽर्थे प्रत्यापयति प्रत्ययनियमहेतुत्वात्पदीवपत्तः । अथ
वा संबन्धाभ्यां शब्दाद्योभ्यां प्रत्ययो भवति नियमात् । न्या० पा० ।

‡‡ न संबन्धकारितमिति ३ पु० ।

§§ तदवोचाम इति २ पु० ।

शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति अभिधानाभिधेयनियमनियोगः तस्मिन्नु-
पयुक्ते शब्दादर्थसंप्रत्ययो भवति । विपर्यये हि शब्दप्रयोगेऽपि प्रत्ययाभावः ।
संबन्धघादिनापि चायमर्थर्जनीय इति । प्रयुज्यमानग्रहणाच्च समयोपयोगो
लौकिकानाम् । समयपालनायै चेदं पदलक्षणाया घाचो ऽन्वाख्यानं व्याक-
रणं वाक्यलक्षणाया घाचो ऽर्थो लक्षणम् । पदसमूहो वाक्यमर्थपरिसमाप्ता-
विति । तदेवं प्राग्लक्षणस्य शब्दार्थसंबन्धस्यार्थजुषो ऽपि अनुमानहेतुर्न
भवतीति ।

जातिविशेषे चानियमात् ॥ ५६ ॥

सामयिकः शब्दादर्थसंप्रत्ययो न स्वाभाविकः । ऋष्यार्यन्नेच्छानां
यथाकामं शब्दनियोगोऽर्थप्रत्यायनाय प्रवर्तते स्वाभाविके हि शब्दस्या-
र्थप्रत्यायकत्वे यथाकामं न स्याद् यथा तैजसस्य प्रकाशस्य रूपप्रत्ययहे-
तुत्वं न जातिविशेषे** व्यभिचरतीति†† ।

तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः‡‡ ॥ ५७ ॥

पुष्कामेष्टिहवनभ्यासेषु । तस्येति शब्दविशेषमेवाधिकुरुने भगवान्
ऋषिः । शब्दस्य प्रमाणत्वं न भवति ऽऽ कस्माद् अनृतदोषात् पुष्कामेष्टौ ।
पुष्कामः पुषेष्ट्या यजेनेति नेष्टौ संस्थितायां पुष्कजन्म दृश्यते । दृष्टार्थस्य

* अभिधानाभिधेयमिति १ । २ । ३ । ४ पु. पा. १० + शब्दार्थेति २ पु. ।

‡ लोकात्तत्र समयो षोडशः । मात्रादींस्तेषु तेष्वर्थेषु तांस्तान् शब्दान्
प्रयुज्जानानुपलभ्य सोऽपि तथैव शिवितस्तानेषु शब्दान्स्तेषु तेष्वर्थेषु प्रयुक्ते न पुन-
रेनं कश्चित्लिपिविशेषमिव शिवयतीति । न्या. वा. ।

§ अर्थे सप्रत्यय इति २ । ४ पु. पा. ।

॥ अर्थेति । २ पु. नास्ति ।

¶ शब्दविनियोग इति ३ शब्दप्रयोग इति ४ पु. पाठः । ** विशेषमिति २ । ४ पु. ।

†† यदि स्वाभाविकः शब्दार्थसंबन्धो ऽभिव्यक्त्य जातिविशेषे शब्दार्थशब्-
स्या ऽभिव्यक्त्य । अस्ति तु जातिविशेषे प्रयोगः । जातिविशेषे यथाकामं प्रयोगो
दृष्टः न तु स्वाभाविकेन संबन्धेन संबन्धानां जातिविशेषे व्यभिचारे दृष्टः । न हि
प्रदीपेऽस्माकमन्यथा प्रकाशयत्यन्यथा जातिविशेष इति । न्या. वा. ।

‡‡ तदित्यधिकारः । यस्मात्प्राप्तमपि प्रकरणेन शब्दं तच्छब्देन पुनरभिधत्ते
तेन ज्ञापयति शब्दविशेषं प्रतीयं चिन्ता न शब्दमात्रं प्रति । अन्यथैवं वक्तव्यम-
प्रमाणं शब्दो ऽनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम् । अनु-
सत्त्वमयथार्थाभिधानम् । व्याघातः पदयोर्वैकल्पयोर्वै सहासंभवः पुनरुक्तं पूर्वो-
भिहितार्थाभिधानम् । न्या. वा. । ३५ भवतीति २ । ४ ।

वाक्यस्याऽनृतत्वाद् अनृष्टार्थमपि वाक्यम् अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम
 इत्याद्यनृतमिति ज्ञायते । विहितव्याघातदोषाच्च । हवने* उदिते होतव्यम्
 अनुदिते होतव्यं समयाध्युपिते होतव्यमिति विधाय विहितं व्याहन्ति श्यावो
 ऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति शबलो ऽस्याहुतिमभ्यवहरति यो
 ऽनुदिते जुहोति † श्यावशबलो वास्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाध्युपिते
 जुहोति व्याघातान्नान्यतरन्मिथ्येति । पुनरुक्तदोषाच्च अभ्यासे देश्यमाने ।
 विः प्रथमामन्वाह चिस्तमामिति पुनरुक्तदोषो भवति पुनरुक्तं च प्रमत्तवा-
 क्यमिति । तस्मादप्रमाणं शब्द‡ इति । § अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति ।

न कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् ॥ ५८ ॥

नानृतदोषः पुत्रकामेष्टौ कस्मात् कर्मकर्तृसाधनवैगुण्यात् । इष्ट्या
 पितरौ संयुज्यमानौ पुत्रं जनयत इति । इष्टिः करणं साधनं पितरौ कर्तारौ
 संयोगः कर्म चयाणां गुणयोगात् पुत्रजन्म । वैगुण्याद्विपर्ययः ॥ इष्ट्याश्रयं
 ताधत्कर्मवैगुण्यं समीहा भेषः । कर्तृवैगुण्यम् अविद्वान् प्रयोक्ता एकपूयाचर-
 णश्च । साधनवैगुण्यं हविरसंस्कृतमुपहृतमिति मन्वा न्यूनाधिकाः स्वरव-
 र्णहीना इति । दाक्षिणा दुरागता** हीना निन्दिता चेति । †† श्योपजना-
 श्रयं कर्मवैगुण्यं मिथ्यासंप्रयोगः । कर्तृवैगुण्यं योनिव्यापदो बीजोपघात-
 इवेति । साधनवैगुण्यम् इष्ट्याभिहितम् । लोके चाग्निकामो दाहणो
 मशीयादिति विधिवाक्यं तत्र कर्मवैगुण्यं मिथ्याभिमन्थनं कर्तृवैगुण्यं प्रज्ञाप्र-
 यत्नगतः प्रमादः साधनवैगुण्यम् आद्रे सुपिरं दाविति तत्र फलं न निष्पद्यत-
 इति नानृतदोषः‡‡ । गुणयोगेन फलनिष्पत्तिदर्शनात् । न चेदं लौकिका-
 द्विद्यते पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति ।

* हवने इति २ पु. नास्ति । † श्यावः शकनश्वास्याहुतिमभ्यवहरतीति ३ पु. पा. ।

‡ दृष्टान्तस्त्वेतानि याज्ञान्युपन्यस्य एककर्तृकत्वेन शेषवाक्यानामप्रमा-
 ण्यत्वमिति । अग्निहोत्रादियाक्यानां वा ऽप्रमाणत्वं तदन्यत्राक्षयत् । न्या. पा. ।

§ शब्दाद्वृत्तेत्यादि १ । ३ । ४ पु. पाठः । ॥ इत्याश्रयमिति १ । ३ पु. ।

¶ कुप्येति ४ पा. । ** दुरागतेति ३ । ४ पा. ।

†† अयोपजनाश्रयमिति ४ । ३ अयोपजनाश्रयमिति ३ पु. पाठः ।

‡‡ यज्जेदे वाक्यं तदप्रामाण्यमवगतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति । एतदपि घेतस्य घञोक्त-
 त्वात्प्रापकम् । अथ घान्तेरंधर्मकादि घेतयाश्रयि तानि घञोक्तत्वे तद्व्यवस्थादीनां घ-
 तावच्छेदकत्वात्प्राप्त्या घञः । अन्तस्थात्प्रमादमिति सेतुं तदन्तस्य घञवशादाभिधानं
 न्यवसेय इति शार्ङ्ग । प्रमादमिति । अत्रत्यं चाभिहितमुक्तम् ।

*अभ्युपेत्य कालभेदे दोषवचनात् ॥ ५९ ॥

न व्याघातो ह्यनहत्यनुवर्तते । यो ऽभ्युपगतं ह्यनकालं भिनति
ततोऽन्यत्र जुहोति तत्रायमभ्युपगतकालभेदे दोष उच्यते श्यावो †वा-
स्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति तद्विदं विधिष्वेवे निन्दावचनमिति ।

अनुवादापपत्तेश्च ॥ ६० ॥

पुनस्तदोपो ऽभ्यासेनेति प्रकृतम् । अनर्थको ऽभ्यासः पुनस्ततः अर्थवान-
भ्यासे ऽनुवादः‡ । यो ऽयमभ्यासस्त्रिः प्रथमामन्वाह चिरुतमामित्यनुवाद
उपपद्यते अर्थवन्वात् । चिर्वचनेन हि प्रथमोत्तमयोः पञ्चदशत्वं सामिधे-
नीनां भवति । तथा च मन्वाभिवादः इदमहं भ्रातृष्वं पञ्चदशशरेण
घातयेण वाधे यो ऽस्मान्द्वेष्टि यं च धयं द्विष्म इति पञ्चदशसामिधेनीर्व-
चमन्त्रो ऽभिवदति तदभ्यासमन्तरेण न स्यादिति ।

वाक्यविभागस्य चार्थग्रहणात् ॥ ६१ ॥

प्रमाणं शब्दो यथा लोके । विभागश्च ब्राह्मणवाक्यानां विविधः ।

विध्यर्थवादानुवादवचनविनियोगात् ॥ ६२ ॥

विधा खलु ब्राह्मणवाक्यानि विनियुक्तानि विधिवचनान्यर्थवाद-
वचनान्यनुवादवचनानीति । तत्र ।

विधिर्विधायकः ॥ ६३ ॥

यद्वाक्यं विधायकं चोदकं स विधिः । विधिस्तु नियोगी‡ ऽनुवा-
दा । यथाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इत्यादि ।

स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ॥ ६४ ॥

* यत्पुनर्घाघातदोषादिति तत्रोच्यते । न्या. वा । † संति १ पु. नास्ति ।

‡ पुनस्ततः नाम तस्यैवार्थवन्वाहनीकृतविशेषस्य यत्पुनर्वचनम् । अनुवादस्तु
पुनःस्तुतिसामान्याद्विधीकृतविशेषस्यार्थस्य वाद । एव च मति यद्योक्तो न दोषः ।
पुनस्ततोऽपि वाक्यानि प्रमाणं वेदेकदेशत्वाद् भूमिरावपनं महदिति वाक्यवत् ।
पदादिनिधमाद् हुदय मासाः सवत्सर इति वाक्यवत् । चक्रविशेषाभिहितत्वात्
अग्निहिंसस्य भेदकमिति वाक्यवत् । न्या. वा. । § पञ्चदशशरेण १ । ॥ ५९ पाठ ।

॥ समस्तानि वेदवाक्यानि पत्नीकृत्याभिधीयते । प्रमाणं वेदवाक्यान्वर्थ-
विभागत्वान्मन्वादिवाक्यवत् । न्या. वा । ¶ विनियोग इति ३ पा ।

विधेः फलवादलक्षणा या प्रशंसा सा स्तुतिः संप्रत्ययार्थे* स्तूय-
मानं श्रद्धधीतेति । प्रवर्तिका च फलश्रवणात् प्रवर्तते सर्वजिता† वै देवाः
सर्वमजयन् सर्वस्याग्रे सर्वस्य जित्ये सर्वमैवेतिनाप्रोति सर्वं जयतीत्येव-
मादि । अनिष्टफलवादेो निन्दा चर्जनार्थे‡ निन्दितं न समाचरोदिति स ॥५५॥
याव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्जोतिष्टोमो य एतेनानिष्टा ऽन्येन यजते गते
पतत्ययमेवैतज्जीर्यते वा प्रमोयते वा इत्येवमादि । अन्यकर्तृकस्य व्याह-
तस्य विधेर्वाचः परकृतिः । हुत्वा वषामेवाग्रे ऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं
तदुह चरकाध्वर्यवः पृषदाज्यमेवाग्रे ऽभिधारयन्ति अग्नेः प्राणाः पृषदाज्य-
स्तोममित्येवमभिदधतीत्येवमादि । ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्प इति
तस्माद्वा एतेन ब्राह्मणा **बहिः पद्यमाना†† सामस्तोममस्तोपन् योने यज्ञं
प्रतनयामहे इत्येवमादि । कथं परकृतिपुराकल्पावर्थावादाविति स्तुतिनिन्दा-
वाक्येनाभिसंबन्धाद्विध्याश्रयस्य कस्य‡‡विदर्थस्य द्योतनादर्थवाद इति ।

विधिविहितस्यानुवचनमनुवादः ॥ ६५ ॥

विध्यनुवचनं चानुवादो विहितानुवचनं च । पूर्वः शब्दानुवादो
ऽपरो ऽर्थानुवादः । यथा पुनरुक्तं द्विविधमेव‡‡‡मनुवादोपि । किमर्थं पुनर्विहि-
तमनुवचते । अधिकारायै विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वाध्यते निन्दा वा विधि-
शेषो वा ऽभिधीयते । विहितानन्तरार्थो ऽपि चानुवादो भवति एवमन्यदप्यु-
त्प्रेक्षणीयम् । लोके ऽपि च विधिरर्थवादो ऽनुवाद इति च विविधं
पाक्यम् । श्राद्धं पचैदिति विधिवाक्यम् । अर्थवादवाक्यमायुर्वर्द्धौ बले सुखं
प्रतिभानं चात्रे प्रतिष्ठितम् । अनुवादः पचतु पचतु भवानित्यभ्यासः विद्वं
पच्यतामिति वा अह्ण पच्यतामित्यध्येषणार्थम् । पच्यतामेशेति चा‡‡‡विधार-
णार्थम् । यथा लौकिके वाक्ये विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वम् एवं ऋग्वेदवा-
क्यानामपि विभागेनार्थग्रहणात्प्रमाणत्वं भवितुमर्हतीति ।

* सम्प्रत्ययार्थे इति १ पु. सम्प्रत्ययार्था इति ४ पु. । † संप्रतिज्ञो वै देवा इति २ पु. ।

‡ सर्वमेव तेनाप्रोतीति २ पु. ।

‡ निन्दाप्रशंसायां इति ३ । ४ ।

॥ स एव वा प्रथम इति १ । ३ पु. पा. ।

† पृषदाज्यमिति ३ । ४ पु. पा. ।

** पुरा ब्राह्मणा इतिः २ । †† हरिर्हित ३ पु. पाटः । †† पद्यमानानामिति २ । ४ ।

‡‡ कस्य कस्येति ३ । ३ । एतत् कस्येति ४ पु. ।

‡‡‡ अनित्यो ऽनित्य इति श्रद्धपुनःकल्पप्रतिलो मितोपधर्मक इत्यर्थेऽनुवचनम् ।

‡‡‡ वेति १ । २ । ३ । ४ । ††† तथा वेदे ऽपि भवितुमर्हतीति २ । ४ पु. ।

नानुवादपुनरुक्तयोर्विशेषः शब्दाभ्यासापपत्तेः ॥ ६६ ॥

पुनरुक्तमसाधु साधुरनुवाद इति अयं विशेषो नोपपद्यते । कस्मादु-
भयं हि प्रतीतार्थः शब्दो ऽभ्यस्यते चरितार्थस्य शब्दस्याभ्यासादुभय-
मसाध्विति* ।

शीघ्रतरगमनोपदेशवदभ्यासान्नाविशेषः ॥ ६७ ॥

नानुवादपुनरुक्तयोरविशेषः । कस्माद् अर्थवतो † ऽभ्यासस्यानुवादभा-
षात् । समाने ऽभ्यासे पुनरुक्तमनर्थकम् ‡ । अर्थवानभ्यासो ऽनुवादः शीघ्र-
तरगमनोपदेशवत् § । शीघ्रं शीघ्रं ॥ गम्यतामिति क्रियातिशयो ऽभ्यासेने-
षोच्यते । उदाहरणार्थं चेदम् । एवमन्यो ऽप्यभ्यासः ¶ पचति पचतीति
क्रियानुपरमः । यामो यामो रमणीय इति ध्याप्रिः । परि परि विगतैभ्यो
वृष्टो देव इति परिवर्जनम् । अध्यधिकुडं निपण्णमिति सामीप्यम् । तित्त
तित्तम् इति प्रकारः । एवमनुवादस्य स्तुतिनिन्दाशेषविधि** व्यधिकारार्थता
विहितानन्तरार्थता चेति । किं पुनः प्रतिषेधहेतुद्वारादेव शब्दस्य प्रमाणत्व
सिध्यति†† । अतश्च ।

मन्त्रपुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यात् ॥ ६८ ॥

किं पुनरायुर्वेदस्य प्रामाण्यं यत्तदायुर्वेदेनोपदिश्यते इदं कृत्वैष्टमधिग-
च्छतीदं वर्जयित्वा ऽनिष्टं जहाति तस्यानुष्ठीयमानस्य तथाभावः सत्यार्थता
ऽविपर्ययः । मन्त्रपदानां च विपर्ययभूताशनिप्रतिषेधाद्यैः प्रयोगे ऽयस्य
तथाभाव एतत्प्रामाण्यम् । किंकृतमेतद् आप्रप्रामाण्यकृतम् । किं पुनराप्तानां
प्रामाण्यं साक्षात्कृतधर्मेता भूत§§दयो यथाभूतार्थैश्चिख्यापयिषेति । आप्राः
खलु साक्षात्कृतधर्माण इदं द्वातव्यमिदमस्य द्वानिहेतुरिदमस्याधिगन्तव्य-

* प्रतीतार्थशब्दाभ्यासो ऽप्यनुवादपुनरुक्तयोः सामान्यमतः प्रतीतार्थशब्दा-
भ्यासादुभयमसाध्विति । न्या या ।

† अभ्यासायं विशेष इति २ पु ।

‡ अनर्थमिति ३ ४ ।

§ अर्थवाननुवादलक्षणो ऽभ्यासः प्रत्ययविशेषहेतुत्वाच्छीघ्रतरगमनोपदेश-
वत् । न्या या ।

॥ शीघ्रं गम्यतामिति २ शीघ्रं शीघ्रं तस्यैव शीघ्रतरं तस्यैव इति १ । २ । ३ पु ।

¶ एवमन्यो ऽप्यभ्यासा इति ४ ।

** विध्यधिकारार्थमिति ३ । ४ ।

†† प्रमाणात् न सिध्यति । ४ पु ।

‡‡ विषयभूतेति ३ । ३ । ४ पु ।

§§ भूते तदमया यथाभूतार्थतावति १ ।

मिदमस्याधिगमहेतुरिति भूतान्यनुक्रम्यन्ते । तेषां खलु वै प्राणभूतां स्वयम-
 नश्वदुद्यमानानां नान्यदुपदेशादवबोधकारणमस्ति । न चानवबोधे समीहा
 वर्जनं वा न घा* ऽकृत्वा स्वस्तिभावो नाप्यस्यान्य उपकारको ऽप्यस्ति । हन्त
 वयमेभ्यो यथादर्शनं यथाभूतमुपदिशामस्तइमे श्रुत्वा प्रतिपद्यमाना हेयं
 हास्यन्त्याधिगन्तव्यमेवाधिगमिष्यन्तीति । एवमाप्रोपदेशः । एतेन चिधि-
 धेनाप्रामाण्येन परिगृहीतो ऽनुग्रीयमानो ऽर्थस्य साधको भवति एवमाप्रो-
 पदेशः प्रमाणम् । एवमाप्राः प्रमाणम् । दृष्टार्थेनाप्रोपदेशेनायुर्वेदेनाऽदृष्टार्थै
 वेदभागो ऽनुमातव्यः प्रमाणमिति । आप्रामाण्यस्य हेतोः समानत्वादिति ।
 अस्यापि चैकदेशो यामकामो यजेतेत्येवमादिर्दृष्टार्थस्तेनानुमातव्यमिति
 लोके च भूयानुपदेशाश्रयो व्यवहारः । लौकिकस्याप्युपदेष्टुरुपदेष्टव्यार्थ-
 ज्ञानपरानुजिघृक्षया यथाभूतार्थचिख्यापयिषया च प्रामाण्यं तत्परि-
 यहादाप्रोपदेशः प्रमाणमिति । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चानुमानं येष्वप्रा वेदा-
 र्थानां द्रष्टारः प्रवक्तारश्च तेष्वयुर्वेदप्रभृतीनाम् इत्यायुर्वेदप्रामाण्यवद्देदप्रा-
 माण्यमनुमातव्यमिति । नित्यत्वाद् वेदवाक्यानां प्रमाणत्वे तत्प्रामाण्य-
 माप्रामाण्यादित्ययुक्तम् । शब्दस्य वाचकत्वादर्थप्रतिपत्तौ प्रमाणत्वं न
 नित्यत्वात् । नित्यत्वे हि सर्वस्य सर्वेषु वचनाच्छब्दार्थव्यवस्थानुप-
 पत्तिः । नानित्यत्वे वाचकत्वमिति चेद् न लौकिकेष्वपि दर्शनात् । ते ऽपि नित्या
 इति चेद् न । अनाप्रोपदेशादर्थविसंघातो ऽनुपपन्नः । नित्यत्वाद्धि शब्दः
 प्रमाणमिति । अनित्यः स इति चेद् अविशेषवचनम् । अनाप्रोपदेशो
 लौकिको न नित्य इति कारणं वाच्यमिति । यथाङ्गयोगं चाङ्गस्य प्रत्याय-
 नाद् नामधेयशब्दानां लोके प्रामाण्यं नित्यत्वात्प्रामाण्यानुपपत्तिः । यथायं

* न चाकरोति २ । ४ । पु. घा. । † उपदेष्टव्यार्थज्ञानेन परेति ४ पु. पाठः ।

‡ अस्य प्रयोगः प्रमाणं वेदवाक्यानि वक्तृविशेषाभिहितस्यान्मन्त्रायुर्वेद-
 वाक्यवत् । एककर्तृकत्वेन वा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानि पत्नीकृत्यालौकिकार्थप्रतिपाद-
 कत्वेन वैधर्म्यहेतुर्वक्तव्यः । अ. १० ।

§ अविष्टं नित्यत्वम् । केचित् न किं चिदित्यं प्रमाद्यमस्तीत्याहुः । तत्र मनस आत्मनाच
 नित्यस्यापि प्रमाद्यत्वात् । तस्मादर्थविभागवत्त्वादनित्यत्वं लौकिकत्वात्प्रवत् । तावपि नित्या-
 कीति चेत् अर्थविभागानुपपत्तेः । अर्थवत्त्वात् सामान्यविशेषवत्त्वे इति चेत्तथाह्यत्वात्प्रादिम-
 तात्मानित्यत्वम् ।

नामधेयशब्दो नियुज्यते लोके तत्र*नियोगसामर्थ्यात्प्रत्यायको भवति न
नित्यत्वात् । मन्वन्तरयुगान्तरेषु चातीतानागतेषु संप्रदायाभ्यासप्रयोगा-
विच्छेदो वेदानां नित्यत्वम् । आप्रप्रामाण्याच्च प्रामाण्यं लौकिकेषु शब्देषु
चेतत्समानमिति ।

इति चात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयाध्यायस्याद्यमाहिकम् ।

अथार्थः‡ प्रमाणोद्वेश इति मत्वा ऽऽह ।

न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाऽभावप्राप्ताख्यात् ॥ १ ॥

न चत्वार्येव प्रमाणानि किं तर्ह्यैतिह्यमर्थापत्तिः संभवाऽभाव
इत्येतान्यपि प्रमाणानि तानि॥ कस्मान्नोक्तानि । इति होचुरित्यनिर्द्वेष-
प्रयत्नकं प्रवादपारंपर्यमैतिह्यम् । अर्थादापत्तिरर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः
प्रसङ्गः॥ यथा ऽभिधीयमाने ऽर्थे यो ऽन्यो ऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः । यथा
मेघेष्वसत्सु घृष्टिर्न भवतीति किमत्र प्रसज्यते सत्सु भवतीति । सम्भवा नामा-
विनाभाविनेो ऽर्थस्य सत्तायहयादन्यस्य सत्तायहणम् । यथा द्रोणस्य सत्ताय-
हयादाढकस्य सत्तायहणम् आढकस्य यहयात्प्रस्यस्येति । अभावो विरोधी
अभूतं भूतस्याविद्यमानं वर्षकर्म विद्यमानस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य प्रतिपादकं
विधारके हि वाय्वभ्रसंयोगे गुप्तत्वादर्पा पतनकर्म न भवतीति । सत्यम्
यतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणि** । प्रमाणान्तरं च मन्यमानेन प्रति-
षेध उच्यते । सोऽयम् ।

* तस्येति । १ । २ । ३ । ४ । पु० पा०

† तान्येति वेदशाब्दानि मन्वन्तरवसुगुणान्तरेषु संप्रदायाभ्यासायिच्छेदेन प्रवर्तकं । तत्र
पेलया लौकिका शब्दान् प्रयुज्यते नित्या वेदा इति । नित्याः पर्यता इति यथा । यतश्च मन्वादि
शाब्देषु समानम् । न पुनर्नित्यत्वादेव तथा प्रयोगः अनित्यत्वप्रमाणानामव्याहृतत्वात् । उप-
रितं तु नित्यत्वम् ।

‡ प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रम् । तत्राद्येपः । न चत्वार्येव प्रमाणानि
इतिह्यादीनां प्रमाणान्तरत्वात् । सशयव्युदासाद्ये वा प्रकरणे किमेतिह्याद्ये विद्यमाना मेता
उताविद्यमाना इति । विधिन्यूनतापरिहाराद्ये वा प्रकरणम् । विद्यमानानामैतिह्यादीनाम्
नुक्तेः । यदि ते दुष्टा दोषो दल्लभ्यः । अनभिधाने शास्त्रस्य न्यूनता । प्रत्यक्षादिस्वल्पभाष्यप्रदर्श-
नाद्ये वा प्रकरणम् । ननु चत्वार्येव प्रमाणानीति नियमयोधनादेवान्येवामुक्तेष्वनर्थापत्तौ
धते । सत्यम् । सामान्येन ज्ञानेपि कस्य कुशान्तर्भाव इति विशेषतो ज्ञानात् । अत इदं प्रकर-
णमारभ्यमेव । § परैरभ्युपगतादस्माक संशयादिति सूत्रार्थः । सा० टी० ।

॥ तानि कस्मान्नोक्तानीति १ । ३ पु० नास्ति । ॥ यथेति १ । ३ । ४ ।

** तान्येतान्येतिह्यादीनि मन्वन्तरवेदादेवैशान्तर्भवन्तीति न एवमुच्यन्ते । प्रत्यक्षाद्यनधिगतं
विषयभाषाद्यः । अथ प्रयोजनभेदाद्भेदोऽभ्युपगम्यते तर्हि प्रमाणान्तराव्याप्यत्वं प्रतिपा-
दयति ।

शब्दयेतिह्यानर्थान्तरभावाद्नुमाने ऽर्थापत्तिसम्भवा-
भावानर्थान्तरभावाञ्चाप्रतिषेधः ॥ २ ॥

अनुपपन्नः प्रतिषेधः । कथम् आप्रोपदेशः शब्द इति न च शब्द-
लक्षणमेतिह्याह्वावर्तते सोऽयं भेदः सामान्यात्संगृह्यतइति । प्रत्ययेणाप्रत्य-
यस्य सम्बद्धस्य प्रतिपत्तिरनुमानम् । तथा चाऽर्थापत्तिसम्भवाभावाः† वाक्या-
र्थसंप्रत्ययेनानभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावादृहणमर्थापत्तिरनुमानमेव‡ ।
अविनाभावधृत्या च सम्बद्धयोः समुदायममुदायिनोः समुदायेनेतरस्य
ग्रहणं सम्भवः तदप्यनुमानमेव । अस्मिन्सतीदं नोपपद्यतइति विरो-
धित्वे प्रसिद्धे कार्यानुत्पत्त्या कारणस्य प्रतिबन्धकमनुमीयते । सो ऽयं यथार्थ
एव प्रमाणोऽदृश इति । सत्यमेतानि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तराणीत्युक्तम्
अर्थापत्तेः प्रमाणभावाभ्यनुच्चा नोपपद्यते तथा हीयम् ।

अर्थापत्तिरप्रमाणमनैकान्तिकत्वात् ॥ ३ ॥

असत्सु मेघेषु वृष्टिर्न भवतीति सत्सु भवतीत्येतदर्थोदापद्यते
सत्स्यपि चैकदा न भवति सेषमर्थापत्तिरप्रमाणमिति§ । नानैकान्तिकत्वम-
र्थापत्तेः ।

अनर्थापत्ताधर्थापत्त्यभिमानात् ॥ ४ ॥

असति कारणे कार्ये नोत्पद्यतइति वाक्यात्प्रत्यनीकभूतो ऽर्थः सति
कारणे कार्यमुत्पद्यते इत्यर्थोदापद्यते । अभावस्य हि वाक्यात्प्रत्यनीक

वाध्येत । नीमवीतादिप्रत्यक्षरूपकभेदेषोऽन्निद्रास्यभेदात्प्रयोजनभेदः प्रमाणभेदव्यभिचारी च ।
अथ तेषां प्रत्यक्षत्वेन प्रयोजनैकत्वं तादृशं वेतिहादीनामपि प्रत्यक्षादायत्कर्मयोगो नानुपपन्नः ।

* अन्तर्भावप्रदर्शनायं सूत्रम् । स्वा. पा. ।

† अर्थापत्तिरप्रमाणभावाः वाक्यार्थ इति २ ।

‡ ह्योरेकतरवर्तिषेधस्य द्वितीयाभ्यनुच्चाविषयत्वाद् यदा द्विधा न भुङ्गे इत्यभिधानाद्वाचो
भुङ्गे इति मध्यतः । द्विधा न भुङ्गुप्येति तु न । अस्वार्थभयनेन निरस्तत्वात् । न हि भुङ्गामो ऽपि
भुङ्गुप्य विधानपरिहारस्यासंभवात् । सत्त्वादिष्वेव न भुङ्गुइति यत्कथम् । तथा च तावत् भुङ्ग-
इति मस्यते । भाषान्वयोः कृष्टं चानुमानमेव धेयम् ।

§ अर्थापत्तिमात्रस्य एकीकरणे नैकान्तिकत्वमप्यपेक्षम् । अनेकान्तिक्याः एकीकरणे सिद्ध-
माधनम् । हेत्वभावात् । स्वयुक्तहेतोः एतद्विरोधत्वात् । अनेकान्तिक्याः अयमादायोक्तिः
तदित्यस्याः यामादायाभ्युपगममात्रं प्रतिज्ञात्वापातश्च ।

|| भावः प्रत्यनीक इति ४ । ३ पु. पा. ।

इति । सोऽयं कार्योत्पादः सति कारणे ऽर्थादापद्यमानो न कारणस्य सत्तां
 व्यभिचरति । न खल्वसति कारणे कार्यमुत्पद्यते तस्मान्नानैकान्तिकी* ।
 यत्तु सति कारणे निमित्तप्रतिबन्धात्कार्ये नोत्पद्यते इति कारणधर्मो
 ऽसौ न त्वर्थोपत्तेः प्रमेयम् । किं तद्व्यस्यः प्रमेयं सति कारणे कार्यमुत्पद्यत-
 इति यो ऽसौ कार्योत्पादः कारणसत्तां न व्यभिचरति तदस्याः प्रमेयम् ।
 एवं तु सत्यनर्थोपत्तावर्थोपत्यभिमानं कृत्वा प्रतिषेध उच्यते इति । दृष्टरस्य
 कारणधर्मो न शक्यः प्रत्याख्यातुमिति ।

प्रतिषेधाप्रामाण्यं चानैकान्तिकत्वात् ॥ ५ ॥

अर्थोपत्तिर्न प्रमाणम् अनेकान्तिकत्वादिति वाक्यं प्रतिषेधः । तेना-
 नेनार्थोपत्तेः प्रमाणत्वं प्रतिषिध्यते न सद्वाचः† एवमनेकान्तिको भवति ।
 अनेकान्तिकत्वादप्रमाणेनानेन न कश्चिदर्थः प्रतिषिध्यते इति । अथ मन्यसे
 नियतविषयेष्वर्थेषु स्वविषये व्यभिचारो भवति न च प्रतिषेधस्य सद्वाचो
 विषयः‡ एवं तर्हि ।

॥तत्प्रामाण्ये वा नार्थापत्त्यप्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

अर्थोपत्तेरपि कार्योत्पादेन कारणसत्ताया अव्यभिचारो विषयः । न
 च कारणधर्मो निमित्तप्रतिबन्धात् कार्यानुत्पादकत्वमिति ।

अभावस्य तर्हि प्रमाणभाषाभ्यनुज्ञा नोपपद्यते कथमिति ।

* नानैकान्तिकोऽप्यमिति २ । नानैकान्तिकीयं किञ्चित्ति ४ पु० पा० ।

† न ह्यत्र सत्सु मेघेषु दृष्टिर्भवत्येवेति प्रमेयं किं तु सत्येव भवतीति । तस्मात्कारिणं
 कार्यस्य कारणव्यभिचारात् ।

‡ कथं न सत्ताप्रतिषेधः । यस्मादर्थोपत्तिविशेषः प्रतिषिध्यते न त्वर्थोपत्ति-
 मात्रं तेन सत्ताप्रतिषेधादनैकान्तिको भवति । न्या० पा० ।

§ अथ मन्यसे न प्रतिषेधस्य सत्त्वं विषयः किं तु प्रमाणत्वं सो ऽयं प्रति-
 षेधः स्वविषये वर्तमानो नानैकान्तिको भवितुमर्हति अनेकान्तिको हि नाम स
 ज्ञेयो यः स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिः । न चानैकान्तिकं प्रमाणमस्ति तस्मान्नानैका-
 न्तिकः प्रतिषेधः । न्या० पा० ।

॥ यदि स्वविषयतज्जातीयान्यवृत्तिरनेकान्तिक इति मन्यसे अर्थोपत्तिरपि
 तद्व्यस्येकान्तिकी न भवति । न ह्यसति कारणे कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टमिति । तद्विषं
 मूख व्याघातदेशनार्थम् । न्या० पा० ।

*नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेः ॥ ७ ॥

अभावस्य भूयसि प्रमेये लोकसिद्धे वैयात्यादुच्यते नाभावप्रामाण्यं प्रमेयासिद्धेरिति । अथायमर्थबहुत्वादर्थैकदेश उदाह्रियते ।

लक्षितेष्वलक्षणलक्षितत्वादलक्षितानां तत्प्रमेयसिद्धेः† ॥ ८ ॥

तस्याभावस्य सिध्यति प्रमेयम् । कथं लक्षितेषु वासःसु अनु-
षादेषु उपादेयानामलक्षितानामलक्षणलक्षितत्वाद् लक्षणाभावेन लक्षि-
तत्वादिति । उभयसंनिधावलक्षितानि वासांस्थानयेति प्रयुक्तो येषु वाससु
लक्षणानि न भवन्ति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यते‡ प्रतिपद्य चानयति
प्रतिपत्तिहेतुश्च प्रामाण्यमिति ।

असंत्यर्थे नाभाव इति चेद् नान्यलक्षणोपपत्तेः ॥ ९ ॥

यद्य भूत्वा किं विन्न भवति तत्र तस्याभाव उपपद्यते अलक्षितेषु
च वाससु लक्षणानि भूत्वा न भवन्ति । तस्मात्तेषु लक्षणाभावो ऽनुपपन्न
इति । नान्यलक्षणोपपत्तेः यथा ऽयमन्येषु वाससु लक्षणानामुपपत्तिं पश्यति
नेवमलक्षितेषु सोऽयं लक्षणाभावं पश्यन्नभावेनार्थे प्रतिपद्यते§ इति ।

तत्सिद्धेरलक्षितेष्वहेतुः ॥ १० ॥

तेषु वाससु लक्षितेषु सिद्धिर्विद्यमानता येषां भवति न तेषाम-
भावो लक्षणानाम् । यानि च लक्षितेषु विद्यन्ते लक्षणानि तेषामलक्षितेष्वभाव
इत्यहेतुः । यानि खलु भवन्ति तेषामभावो व्याहृत इति ।

न लक्षणावस्थितापेक्षासिद्धेः ॥ ११ ॥

न धूमो यानि लक्षणानि भवन्ति तेषामभाव इति किं तु केषु चिद-
लक्षणान्यवस्थितानि अनवस्थितानि केषु चिदपेक्षमाणो येषु लक्षणानां भावं न
पश्यति तानि लक्षणाभावेन प्रतिपद्यतइति ।

* नाभावः प्रमाणं विषयाभावात् । यद्विषयं तदप्रमाणं यथा गोशब्दे
ऽश्वपतिपादने तथा चाभावस्तस्मादप्रमाणमिति । कश्चैवमाहाभावः प्रमाणमपि
त्वभावविषया प्रतिपत्तिः प्रमाणं तथा प्रतीयतइति । न्या. वा ।

† सिद्धिरिति ३ । ४ पु वा । ‡ प्रेयसंप्रतिपत्त्योरैकविषयत्वात् । न्या. वा. ।

§ अयथांशं ऽयमुपालम्भ इत्यत उक्तार्थे नान्यलक्षणोपपत्तेरिति सूच्यम् ।

प्रागुत्पत्तेरभावोपपत्तेश्च ॥ १२ ॥

अभावद्वैतं खलु भवति प्राक् चोत्पत्तेरविद्यमानता उत्पन्नस्य चात्मनेो हानादविद्यमानता । तत्रालक्षितेषु घाससु प्रागुत्पत्तेरविद्यमानतालक्षणे लक्षणानामभावेो नेतर इति* ।

आप्रोपदेशः शब्द इति प्रमाणभावे विशेषण ब्रुवता नानाप्रकारः शब्द इति द्वाप्यते तस्मिन् सामान्येन विचारः किं नित्यो ऽथानित्य इति । विमर्शहेत्वनुयोगे च विप्रतिपत्तेः सशयः† । आकाशगुणः शब्दो विभुर्नित्यो ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्येके‡ । गन्धादिसहसृतिर्द्रव्येषु सन्निविष्टो गन्धादिवद्रसस्थितो ऽभिव्यक्तिधर्मक इत्यपरे॥ । आकाशगुणः शब्द उत्पत्तिनिरोधधर्मको बुद्धिधदित्यपरे॥ । महामूतसचोभजः शब्दो ऽनाश्रितः उत्पत्तिधर्मको निरोधधर्मक इत्यन्ये** । अतः सशयः किमथ तत्त्वमिति । अनित्यः†† शब्द इत्युत्तरम् । कथम् ।

आदिमत्त्वादैन्यिकत्वात्कृतकवदुपचाराच्च ॥ १३ ॥

आदिगोनिः कारणम् आदीयते अस्मादिति । कारणवदनित्य‡ दृष्टम् । सयोगविभागश्च शब्दः कारणवत्त्वादनित्य इति । का पुनरियमर्थेदेशना कारणवत्त्वादिति उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यः शब्द इति भूत्वा न भवति विनाशधर्मक इति साशयिकमेतत् किमुत्पत्तिकारण सयोगविभागे शब्दस्य आहोः स्वदभिव्यक्तिकारणमित्यत आह । ऐन्द्रियकत्वाद् इन्द्रियप्रत्यासति-

* असत्यर्थं नाभावस्तत्सिद्धेरेलवित्तेष्वहेतुरित्येते उभे क्लृप्तसु क्लृप्तस्योक्तमुत्तरं ज्ञात्वा ऽज्ञात्वा ऽसद्यदुत्सवमज्ञान चेति तस्मादप्रयोज्ये क्लृप्तमिति । न्या वा ।

† सुद्वैतपुस्तके ऽस्य सूत्रस्येन संख्ये प्रामादिकः ।

‡ विभुर्वाक्य इति ख्यं चित् । मन्येतासत्यामिति ३ । ४ पु पा ।

§ मीमांसकाः । ॥ साध्या ९ विशेषिकाः ** बौद्धाः ।

†† नित्य शब्दः अयिनश्यदाधारिकद्रव्यश्रुतित्वात् आकाशगतमहत्त्ववदिति प्रयोगः । सो ऽथ नित्यः सवभिव्यक्तिधर्मो तस्याभिव्यक्तिका संयोगविभागात्वादा इति ।

‡‡ उभयान्तपरिच्छिन्नवस्तुसत्ता ऽनित्यता । उभयान्तपरिच्छिन्ना धम्मसन्तु च नित्यता । प्रागभावप्रध्वंसाभावसंघनिधित्वमनित्यत्वमिति तु न । भावाभावयो संघन्यस्य दुर्निर्दपत्वात् । उत्पत्तेर्नन्तरं विनाशाच्च प्राक् प्रागभावप्रध्वंसयोरभावेन तदान्तितनवस्तुनेो ऽनित्यत्वव्यवहाराणुपपत्तेश्च । अत एव विनाशहेतुमत्वमनित्यत्वमित्यपि निरस्तम् । धम्मपरिच्छिन्नवदणान्तपत्यात्त्वमनुपपन्नता ऽनित्यत्वमिति तत्र । अनुपजातविशेषस्य वस्तुनस्तिरोभावानुपपत्तेः ।

§§ निमित्तकारणभेदानुविधानं कारणवत्त्वम् । तदभिव्यक्तेषु नास्ति । न हि किं स्वदभिव्यक्त्यमानं निमित्तकारणभेदानुविधापि दृष्टमिति । न्या वा ।

याह्य ऐन्द्रियकः किमयं व्यञ्जकेन समानदेशे ऽभिव्यज्यते रूपादिषद्
अथ संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नो* गृह्यतइति ।

संयोगनिवृत्तौ शब्दग्रहणात् व्यञ्जकेन समानदेशस्य ग्रहणम् ।
दासुत्रश्चने दासपरशुसंयोगनिवृत्तौ दूरस्थेन शब्दो गृह्यते । न च व्यञ्ज-
काभावे व्यङ्ग्यग्रहणं भवति तस्मान्न व्यञ्जकः संयोगः । उत्पादके तु
संयोगे संयोगजाच्छब्दाच्छब्दसन्ताने सति श्रोत्रप्रत्यासन्नस्य ग्रहणम् इति
युक्तं संयोगनिवृत्तौ शब्दस्य ग्रहणमिति । इतश्च शब्द उत्पद्यते नाभि-
व्यज्यते कृतकषट्पधारात् । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यते तीव्रं सुखं मन्दं
सुखं तीव्रं दुःखं मन्दं दुःखमिति । उपचर्यते च तीव्रः शब्दो मन्दः शब्दः
इति ।

व्यञ्जकस्य तथाभावाद् ग्रहणस्य तीव्रमन्दता रूपवदिति
चेद् न अभिभवोपपत्तेः । संयोगस्य व्यञ्जकस्य तीव्रमन्दतया शब्द-
ग्रहणस्य तीव्रमन्दता भवति न तु शब्दो भिद्यते यथा प्रकाशस्य तीव्रम-
न्दतया रूपग्रहणस्येति तच्च नैवम् अभिभवोपपत्तेः । तीव्रो भेरीशब्दो मन्दं
तन्वीशब्दमभिभवति न मन्दः । न च शब्दग्रहणमभिभावकं शब्दश्च न

* ततः किम् । यद्वीन्द्रियप्रत्यासत्तिग्राह्य ऐन्द्रियरूपात्ता न व्यज्यते । न हि
व्यज्यमानस्यैन्द्रियप्रत्यासत्तिर्युक्ता । कथमिति । न तावच्छ्रोत्रं शब्ददेशमुपगच्छति
अमूर्तत्वात् । अमूर्तं हि निष्क्रिय रूपादियत् क्रियाकारणगुणसमवायात् क्रियाघत्व-
मिति तु न आत्मनि ध्यभिचारात् । महत्परिमाणेन क्रियाप्रतिबन्धात् । तस्मात्क्रि-
याकारणगुणसमवाये सति मूर्तत्वं क्रियाहेतुस्तस्याकाशे ऽभावाच्च क्रियाघत्वम् । न
चाप्राप्तस्य शब्दस्य ग्रहणं युक्तं सर्वदेशस्य शब्दोपलब्धिप्रसङ्गात् । परिशेषात् सतान-
मिद्विः । तत्राद्यः शब्दः संयोगविभागहेतुरुक्तस्माच्छब्दान्तराणि कद्रभ्येतोत्कन्यायेन
सर्वदेशकानि तेषुः प्रत्येकमेकैकः शब्दो मन्दतरतमादिभावेनाश्रयाप्रतिबन्धमनुवि-
धीयमानः प्रादुरस्ति । ततो ऽन्यस्मात्तमान्द्राच्छब्दान्तरात्प्रसिद्धिप्रतिबन्धो भव-
तीत्यतः शब्दसन्तानोच्छेदः । तत्र यः कर्णशङ्कुनीमन्तमाकाशं प्राप्नोति स उपल-
भ्यते नैतत् इति । तस्मादैन्द्रियकं तद्व्यान्यथा न युक्तमित्येता ऽनित्य इति । अ. ७ ।

† अस्य प्रयोगः । अनित्यः शब्दस्तीव्रमन्दशब्दविषयत्वात् सुपवदिति ।
इतरुषदुपधारादित्यनेन सर्वानित्यत्वसाधनधर्मसंप्रदः । इतरुषदुपधारात्पुत्र्यात् ।
यथा सामान्यविशेषयतो ऽस्मदादिवाह्यकरणप्रत्ययत्वात् । उपलभ्यमानुपलब्धि-
कारणाभावे सत्यनुपलभ्येयस्य सतो ऽस्मदादिप्रत्ययत्वादित्येयमादि । अ. ७ ।

भिद्यते शब्दे तु भिद्यमाने युक्तो ऽभिभवः तस्मादुत्पद्यते शब्दो नाभि-
व्यञ्जत*इति ।

अभिभवानुपपत्तिश्च व्यञ्जकसमानदेशस्याभिव्यक्तौ प्राप्त्य-
भावात् । व्यञ्जकेन समानदेशो ऽभिव्यञ्जते शब्द इत्येतस्मिन्पक्षे नेप-
द्यते ऽभिभवः । न हि भेरीशब्देन तन्त्रीस्वनः प्राप इति ।

अप्राप्ते ऽभिभव इति चेच् शब्दमात्राभिभवप्रसङ्गः । अथ
मन्येतासत्यां प्राप्तावभिभवे भवतीति । एवं सति यथा भेरीशब्दः क
चित्तन्त्रीस्वनमभिभवति एवमन्तिकस्थोपादानमिवा दवीयःस्थोपादानानपि
तन्त्रीस्वनानभिभवेद्, अप्राप्तेरविशेषात् । तत्र क्व चिदेव भेरीयां प्रणादितायां
सर्वलोकेषु समानकालास्तन्त्रीस्वना न श्रूयेरन्, इति । नानाभूतेषु शब्दस-
न्तानेषु सत्सु श्रावप्रत्यासत्तिभावेन कस्य चिच्छब्दस्य तीव्रेण मन्दस्याभिभवे
युक्तं इति । कः पुनरयमभिभवो नाम । ग्राह्यसमानजातीयग्रहणकृत-
मग्रहणम् अभिभवः । यथोल्काप्रकाशस्य ग्रहणार्हस्यादित्यप्रकाशेनेति ।

न घटाभावसामान्यनित्यत्वान्नित्येष्वनित्यव-
दुपचाराञ्च ॥ १४ ॥

* न च शब्दस्यैकत्वेपि निमित्तभेदाद्ग्रहणभेदो ग्रहणभेदाच्चाभिभव इति
युक्तम् । ग्रहणभेदस्यैकत्रादृष्टत्वाद् अन्यथा नित्य ग्रहणभेदापत्तेः । तत्रच भिन्नो
ऽभिभव इति भिन्नाभिभवप्रत्ययौ न स्याताम् । अभिभवानुपपत्तिश्च ग्रहणणोर्युगपद-
सम्भवात् । न चैकग्रहणमात्मन एवाभिभावक न चायमभिभवो नास्ति तस्माद्भि-
द्यते शब्दः । न्या. धा. । † एवमन्तिकस्थोपादानानपि दवीयस्थोपादानानपि २ पु ।

‡ स्वनं नाभिभवोदिति २ १ ३ पु पा ।

§ शब्दाना विभुत्वेन नैव दोष इति धेय । तथा सत्येकव्यञ्जकसंनिवासे सर्वशब्दोपन
विश्रमसङ्ग । तोषेण मन्दस्याभिभवाभ्युपगमे समानदेशत्वात् सर्वशब्दाना शब्दशब्देन वाक्याश
ब्दाभिभवाद्दीर्घाशब्दस्याप्यवशमसङ्गस्तस्माच्छब्दा एव भिद्यन्ते ।

॥ न च शब्दसन्तानाभ्युपगमे तेषु पूर्वेण शब्द उत्तरेण शब्द इति द्विदेशप्रत्ययानुपपत्तिः
कार्यशङ्कनीप्रत्ययसस्यैव ग्रहणादिति वाच्यम् । तस्योपादाननिमित्तकत्वात् । उत्पत्तिदेशस्यशब्द
ग्रहणपक्ष युगपदनेकशब्दोपनविश्रमसङ्गात् । सम तु यानि निमित्तानि शब्दकारणस्य संयोगस्यानुप-
कारिणि द्विदेशान्ति तेषां निमित्तानां भेदाद्विदेशभेदप्रत्यय इति । अत एव तस्य ग्रहणस्य
पूर्वादिप्रत्ययो मान्यतेति सिध्यति । एकै तु युज्यते नैव शब्देषु पूर्वादिप्रत्ययाः सन्ति । सर्वार्थैव
सर्वेषु तदभ्युपगमात् । अत एव न जात्यन्धाना दिक्प्रत्ययाः । अपरे तु शब्देषु द्विदेशप्रत्य-
यादेशे चतुःषास्ते अप्राप्यकारिणी इत्यानुसक्तु प्रत्ययानुसङ्गमूनव्याख्यानापसरे दृष्टव्यम् ।

६ सूत्रस्य पूर्वहेतूनामनैकान्तिकत्वज्ञापनमर्थः । न्या. धा. ।

न खलु आदिमत्वादीनित्यः शब्दः । कस्माद् व्यभिचारात् । आदि-
मतः खलु घटाभावस्य दृष्टं नित्यत्वम् । कथमादिमान् कारणविभागेभ्यो
हि घटो न भवति । कथमस्य नित्यत्वम्* यो ऽसौ कारणविभागेभ्यो न
भवति न तस्याभावो भावेन कदा चिन्नित्यत्वमिति । यदप्येन्द्रियकत्वात्
तदपि व्यभिचरति ऐन्द्रियकं च सामान्यं नित्यं चेति । यदपि कृतकवदु-
पचारादिति । एतदपि व्यभिचरति । नित्येष्वनित्यवदुपचारो दृष्टो यथा हि
भवति घृत्तस्य प्रदेशः कम्बलस्य† प्रदेशः एवमाकाशस्य प्रदेशः आत्मनः
प्रदेश इति भवतीति ।

‡ तत्त्वभाक्तयोर्नानात्वविभागाद्व्यभिचारः ॥ १५ ॥

नित्यमित्येव किं तावत्त्वम् § आत्मान्तरस्यानुत्पत्तिधर्मकस्यात्म-
ज्ञानानुपपत्तिः॥नित्यत्वं तच्चाभावे नोपपद्यते । भाक्त तु भवति यत्तत्त्वात्मन-
महासीद्वदूत्या न भवति न ज्ञातु तत्पुनर्भवति तच्चानित्यं इव नित्येण
घटाभाव इत्ययं पदार्थ** इति तत्र यथाजातीयकः शब्दो न तथाजातीयक
कार्ये किं चिन्नित्यं दृश्यतइत्यव्यभिचारः । यदपि सामान्यनित्यत्वादिति
इन्द्रियप्रत्यासत्तिमाह्यमेन्द्रियकमिति ।

सन्तानानुमानविशेषणात् ॥ १६ ॥

नित्ये व्यभिचार इति प्रकृतम् । नेन्द्रियग्रहणसामर्थ्याच्छब्दस्यानि-
त्यत्वं किं तर्हि इन्द्रियप्रत्यासत्तिमाह्यत्वात् सन्तानानुमान तेनानित्यत्वात्†-
मिति । यदपि नित्येष्वनित्यत्ववदुपचाराद् इति । न ।

कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानात्

नित्येष्वप्यव्यभिचार इति ॥ १७ ॥

* कथमस्यानित्यत्वमिति २ पु. पा. । † कम्बलस्य प्रदेश इति २ पुस्तके नास्ति ।
‡ तत्त्वभाक्तेति सन्तानानुमानति कारणद्रव्येति च त्रयाणां सूत्रस्य कस्मात्पुनः सूत्रका
रत्वात्सिद्धे इति घटस्यमात्रभावात्प्रत्याख्याया कथमस्मिन्नर्थे इति धार्मिकपत्तीकमुपादाय तात्पर्य
टाकायां शब्दम् । § अर्थान्तरस्येति इति २ । ४ । पु ।
॥ अनुत्पत्तिरिति २ पु । † तत्र नित्य इव नित्य इति २ । ४ । पु. पा ।
** तत्रयान्तरपरिच्छेदप्रसूतनामस्यन्धोः हि नित्यत्वं तस्य न धागभावप्रत्यक्षेणेतन्न
वैकल्पिकनाशाभावेनामान्यसूत्रकं भावं नित्यत्वम् ।
†† न घटमेन्द्रियकत्वेनानित्यत्वं प्रतिपादयामः । अपि तु शब्दस्याभिध्यन्ति
इतिशेषाम् । न हि व्यग्रमानस्येन्द्रियकत्वं युक्तमिति पुरस्तादुक्तम् । न्या. पा ।

एवमाकाशप्रदेशः आत्मप्रदेश इति नाकाशात्मनोः कारणद्रव्यमभिधीयते यथा कृतकस्य । कथं ह्यविद्यमानमभिधीयते । अविद्यमानता च प्रमाणतोऽनुपलब्धेः । किं तर्हि तत्राभिधीयते संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वं परिच्छिन्नेन द्रव्येणाकाशस्य संयोगो नाकाशं व्याप्नोति अव्याप्य वर्तते इति तदस्य कृतकेन द्रव्येण सामान्यं न ह्यामलकयोः संयोग आश्रयं व्याप्नोति सामान्यकृता च भक्तिराकाशस्य प्रदेश इति* अनेनात्मप्रदेशो व्याख्यातः । संयोगवच्च शब्दधुट्टादीनाम् अव्याप्यवृत्तित्वमिति । परीक्षिता च तीव्रमन्दता शब्दतत्त्व न भक्तिकृतेति । कस्मात्पुनः सूचकारस्यास्मिन्नर्थे सूचं न श्रूयते इति शीलमिदं भगवतः सूचकारस्य बहुष्वधिकरणेषु द्वौ एवौ न व्यग्रस्थापयति तत्र शास्त्रसिद्धान्तात्त्वावधारणं प्रतिपत्तुमर्हतीति मन्यते । शास्त्रसिद्धान्तस्तु न्यायसमाख्यातमनुमतं बहुशाखमनुमानमिति । अथापि खल्विदमस्ति इदं नास्तीति कुत एतत्प्रतिपत्तव्यमिति † प्रमाणात् उपलब्धेरनुपलब्धेश्चेति । अविद्यमानस्तर्हि शब्दः ।

प्रागुच्चारणादनुपलब्धेरानुपलब्धेश्च § ॥ १८ ॥

प्रागुच्चारणात्प्रतिपत्तिः शब्दः । कस्मादनुपलब्धेः सतोऽनुपलब्धिरावृत्त्यादिभ्य एतन्नोपपद्यते । कस्माद् आवरणदीनामनुपलब्धिकारणानामयह-

* आकाशात्मनेर्षिभुत्वेन नित्यत्वेन च तदाधारस्य तत्कारणस्य चाभयवैतदन्वतरस्यैव प्रदेशपदार्थत्वात्तयोर्द्वयस्य प्रवेशासम्भवं इति संयोगाव्याप्यवृत्तित्वसामान्यस्य कृतकत्ववैतदन्वयप्रदेशः । ननु किमित्याकाशप्रदेशो भाक्ता इत्यन्ते न पुनस्तत्त्वत एव । नित्यतः तदनुत इत्यमाद्यानां तेषामाकाशस्य आकाशनातात्वप्रसङ्गः । अतदात्मकत्वे तत्स्य रूपे किम् । आधारात्कारणत्वयोर्द्वैतत्वात्तदन्वयस्य चाप्रसिद्धत्वात् । संयोगार्थं प्रदेशार्थच्छिन्नत्वव्याप्यमिति तु न प्रागुच्चारणसंयोग एवमिच्छारत् । आकाशस्य निष्प्रदेशस्य तद्गतशब्दस्य सर्वेष्वनुपलब्धिसङ्गस्य तद्व्याख्याप्यवृत्तित्वादिचरसनीयः ।

† कृतमस्मिन्नर्थे । निष्प्रदेशमाकाशं निष्प्रदेश आत्मेत्यर्थं । शब्दसन्तानप्रतिपादने वा न सूत्रम् । न्या. धा. ।

‡ अनुपलब्धमान्तिस्त्वं ये शब्दं नित्यं कल्पयन्ति तददं पर्येनुयोज्याः इदमस्ति इदं नास्तीत्येतद्ब्रुवन्तः कथं प्रतिपद्यन्ते । एवमनुयुताः सन्तः प्रतिब्रुवन्ते । न्या. धा. ।

§ यच्चोभयपक्षसंप्रतिपक्षं घटाद्यनित्यत्वेन तेन चानुयोज्याः । यदिदमनित्यं घटादि भवद्भिः प्रतिपद्यन्ते तत्कथमनित्यमिति । इयमनुयुक्ता यदि घटाद्यनित्यत्वे न्यायं प्रतिपद्यन्ते स शब्देऽपीति सूत्रम् । न्या. धा. ।

शब्दः । अनेनावृतः शब्दो नेपलभ्यते असन्निकृष्टश्चेन्द्रियव्यवधानादित्येव-
मादि अनुपलब्धिकारणं न गृह्यतइति सोयमनुच्चारितो नास्तीति । उच्चा-
रणस्य व्यञ्जकं तदभावात्प्रागुच्चारणादनुपलब्धिरिति । किमिदमुच्चारणं
नामेति । विघ्नज्ञानितेन प्रयत्नेन कोष्ठस्य वायोः प्रेरितस्य कण्ठताल्या-
दिप्रतिघातः यथास्थानं प्रतिघाताद्वर्थाभिव्यक्तिरिति । संयोगविशेषो वै प्रति-
घातः प्रतिपिदुं च संयोगस्य व्यञ्जकत्वं तस्मान्न व्यञ्जकाभावादयद्दृश्यम् ।
अपि त्वभावादेवेति । सोयमुच्चार्यमाणः श्रूयते श्रूयमाणश्च भूत्वा* भवतीति
अनुमीयते । उद्धुं चोच्चारणी श्रूयते च भूत्वा न भवति अभावात् श्रूयत-
इति कथम् । आवरणानुपलब्धेरित्युक्तं तस्मादुत्पत्तितिरोभावधर्मकः
शब्द इति । एवं च सति तत्त्वं पांशुभिरिवाक्रियदमाह ।

तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ॥ १९ ॥

यदानुपलम्भादावरणं नास्ति आवरणानुपलब्धिरपि तदनुपलम्भान्ना-
स्तीति तस्या अभावात्प्रतिपिदुमाधरणमिति । कथं पुनर्जातीते भवात्त्वावरणा-
नुपलब्धिरुपलभ्यतइति । किमत्र ज्ञेयं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् समानम् । अयं
खल्वावरणम् अनुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते नावरणमुपलभइति
यथा कुड्ढेनावृतस्यावरणमुपलभमानः प्रत्यात्ममेव संवेदयते सेयमावरणो-
पलब्धिवदावरणानुपलब्धिरपि संवेदयेवेति । एवं च सत्यपहृतविषयमुत्तरवा-
क्यमस्तीति अभ्यनुच्चायादेन सूच्यते जातिघादिना ।

अनुपलम्भादप्यनुपलब्धिसद्भावात्त्वावरणा-
नुपपत्तिरनुपलम्भात् ॥ २० ॥

यथा अनुपलभ्यमाना**प्यावरणानुपलब्धिरस्ति ययमनुपलभ्यमान-
मप्यावरणमस्तीति यदाभ्यनुजानाति भयान् नानुपलभ्यमानावरणानुपलब्धि-

* श्रूयमाणश्चाभूत्वेति २ । ४ पु. पा. । † उर्ध्वं चोच्चारणात् श्रूयतइति २ । ४ पु ।

उर्ध्वं चोच्चारणादिति १ ।

‡ तस्ये उक्ते जात्या प्रत्ययतिष्ठते । सा च जातिः । न्या. पा. ।

§ अत्र जातिघादिना* पुत्रद्वये तदनुपलब्धेरित्यनुपलम्भादिति चेति तात्पर्यटीकायाम् ।

॥ जानीते ऽभावादिति ३ पुस्तके ।

६ अस्य मूलस्यानुपलब्धेरनैकान्तिकत्वमर्थः । न्या. पा. ।

** अनुपलभ्यमानादिति १ ।

रस्तीति अभ्यनुज्ञाय च यदस्ति नास्त्याधरणमनुपलम्भादित्येतद् एतस्मिन्न-
प्यभ्यनुज्ञायादे प्रतिपत्तिनियमो नोपपद्यतइति ।

अनुपलम्भात्मकत्वादनूपलब्धेरहेतुः* ॥ २१ ॥

यदुपलभ्यते तदस्ति यन्नोपलभ्यते तन्नास्ति इति अनुपलम्भात्मक-
मसदिति व्यवस्थितम् । उपलब्ध्यभाधश्चानुपलब्धिरिति । सेयमभावत्वान्नो-
पलभ्यते सच्च खत्वाधरणं तस्योपलब्ध्या भवितव्यं न चोपलभ्यते तस्मान्ना-
स्तीति । तच्च† यदुक्तं नावरणानुपपत्तिरनुपलम्भादित्ययुक्तमिति । अथ
शब्दस्य नित्यत्वं प्रतिजानानः कस्माद्धेतोः प्रतिजानीते‡ ।

अस्पर्शत्वात् ॥ २२ ॥

अस्पर्शमाकाशं नित्यं दृष्टमिति तथा च शब्द इति । सोयमुभयतः
सव्यभिचारः स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यः । अस्पर्शे च कर्मनित्यं दृष्टम् । अस्पर्शत्वा-
दित्येतस्य साध्यसाध्यम्येणोदाहरणम् ।

न कर्मनित्यत्वात्§ ॥ २३ ॥

साध्यबैधर्म्येणोदाहरणम् ।

नाणुर्नित्यत्वात्॥ ॥ २४ ॥

* अतयाजातीयेन प्रत्यवस्थानादनुत्तरमिति सूत्रार्थः । यथाजातीयकः
शब्दो नित्यस्तथाजातीयकं किं विदित्य न दृष्टमिति । उक्त चात्रोभयान्तापरि-
च्छिन्नस्तुसत्तासंबन्धो नित्यतेति । तस्माद्रययार्थप्रत्यवस्थानाच्च किं विद्वेतत् ।
अनित्यः शब्दो गुणत्वे सत्यस्मदादीन्द्रियविषयत्वात् । अद्यापकस्य व्यापकद्रव्य-
समवायित्वे सति प्रत्यवत्त्वात् सुखवत् । आकाशनिष्पदेशत्वे हेतुः निष्पदेशमा-
काशं व्यापकत्वाद् द्रव्यस्य सतः सर्वदा ऽमूर्तत्वादात्मवत् । व्यापकत्वादेवाज्ञत-
कथम् । व्यापकत्वं च द्रव्यस्य सतः सर्वदा ऽमूर्तत्वात् । एतेन दिक्कालौ व्याख्यातौ
एतावत्स्यसाधनमनित्यः शब्द इति । न्या. धा. । † तत्रेति २ । ४ ।

‡ विप्रतिपत्तेः प्रमाणमूलत्वाद्धेतोः परिप्रश्नः । न्या. धा. ।

§ तस्या व्यभिचारप्रदर्शनाथे सूत्रम् । न्या. धा. ।

॥ अस्पर्शेन कर्मणैवोभयते व्यभिचारं लब्धे नित्येनाणुना व्यभिचारोद्भावन
कृतकत्वानित्यवत्समव्याप्तिकृत्वनिपाकरणार्थं द्रष्टव्यम् । ता. टी. ।

नान्यत्वे ऽप्यभ्यासस्योपचारात् ॥ २६ ॥

अनवस्थाने ऽप्यभ्यासस्याभिधानं* भवति द्विरनृत्यत्तु भवान् चिरनृत्यत्तु भवानिति द्विरनृत्यत् चिरनृत्यद् द्विरग्निहोषं जुहोति द्विर्भुङ्क्ते एवं व्यभि-
चारात्† प्रतिषिद्धहेतावन्यशब्दस्य प्रयोगः प्रतिषिध्यते ।

अन्यदन्यस्मादनन्यत्वादनन्यदित्यन्यताभावः‡ ॥ ३० ॥

यदिदमन्यदिति मन्यसे तत् स्वार्थेनानन्यत्वाऽद्वयन्नं भवति यव-
मन्यताया अभावः तत्र यदुक्तमन्यत्वे ऽप्यभ्यासोपचारादित्येतदयुक्तमिति
शब्दप्रयोगं प्रतिषेधतः शब्दान्तरप्रयोगः प्रतिषिध्यते ।

तदभावे नास्त्यनन्यता तयोरितरेतरापेक्षसिद्धेः॥ ३१ ॥

¶ अन्यस्मादन्यतामुपपादयति भवान् उपपाद्य चान्यत् प्रत्याचष्टे
अनन्यदिति च शब्दमनुजानाति प्रयुङ्क्ते चानन्यदिति । एतत् समासपदम-
न्यशब्देऽयं प्रतिषेधेन सह समस्यते यदि चापेक्षरं पदं नास्ति कस्यापि
प्रतिषेधेन सह समासः । तस्मात्तयो**रनन्यान्यशब्दयोरितरो †† अनन्यशब्द
इतरमन्यशब्दमपेक्षमाणः सिद्धयतीति तत्र यदुक्तमन्यताया अभाव इत्ये-
तदयुक्तमिति‡‡ । अस्तु तर्होदानो शब्दस्य नित्यत्वम् ।

विनाशकारणानुपलब्धेः ॥ ३२ ॥

* अन्यस्य चाप्यभ्यासाभिधानमिति २ । ५ ।

† अनित्येष्विधाभ्यास इत्यनेकान्तः । अभ्यासस्यरूपानुसंधारणादसिद्धत्वे
अभ्यासो ह्येकविधयो ऽनेकज्ञानोत्पाद एकाकारविधयो वा । तत्रायमभ्यास एकवि-
धय एकाकारविधयो वेति संदिग्धासिद्धावभ्यासोपचारविधयत्वेन साधनं तस्या-
नैकान्तिकत्वज्ञापनार्थम् । न्या० वा ।

‡ एतत्सूत्रमन्यत्वप्रतिषेधार्थम् । न्या० वा । †† अनात्मने ऽनन्यत्वोक्तिरिति २ । ५ ।

‡ तस्य परिहारासूत्रम् । ता० टी० । ¶ अन्यत्वेति २ । ५ ।

** अन्यानन्यशब्दयोरिति २ । ५ । †† नान्यशब्दमपेक्षमाण इति । १ पु० ।

‡‡ ननु स एवार्थं नोशब्द इति प्रत्यभिज्ञानाच्छब्दे ऽनन्यत्वविशिष्टरिति चेन्नेवम् । तदेवा-
वधमित्यादावन्यत्वे ऽपि तत्प्रत्ययविशेषत्वदर्शनेन तस्यानन्यत्वव्यभिचारात् । अपाध्यभिधितत
त्प्रत्ययविशेषत्वस्य प्रत्यभिज्ञानं तदेवैतन्नोपधमित्यादौ चित्रपदार्थानस्तदभावात्प्रकृते च । तत्सत्या
दिति तत्र । नैवापिकं प्रत्ययसिद्धेः । शब्दे ऽपि चित्रपदार्थानमूलकत्वात्प्रत्यय उत तदभेदमूलक इति
सदेहाद्य ।

यदनित्यं तस्य विनाशः कारणाद्भवति यथा लोपस्य कारणद्रव्य-
विभागाच्च शब्दश्चेदनित्यस्तस्य विनाशो यस्मात्कारणाद्भवति तदुपलभ्येत
न चोपलभ्यते तस्मान्नित्य इति ।

अश्रवणकारणानुपलब्धेः सततश्रवणप्रसङ्गः ॥ ३३ ॥

यथा विनाशकारणानुपलब्धेरविनाशप्रसङ्गः एवमश्रवणकारणानुप-
लब्धेः सततं श्रवणप्रसङ्गः व्यञ्जकाभावादश्रवणमिति चेत् प्रतिषिद्धं व्यञ्ज-
कम् । अथाविद्यमानस्य* निर्निमित्तं श्रवणमिति विद्यमानस्य निर्निमित्तो
विनाश इति समानश्च दृष्टविरोधो निमित्तमन्तरेण विनाशे चाश्रवणे चेति ।

उपलभ्यमाने चानुपलब्धेरसत्त्वादनपदेशः ॥ ३४ ॥

अनुमानाच्चेापलभ्यमाने शब्दस्य विनाशकारणे विनाशकारणानुपल-
ब्धेरसत्त्वादित्यनपदेशः† । यस्माद्द्विषाणी तस्मादश्व इति । किमनु-
मानमिति चेत् सन्तानोपपत्तिः । उपपादितः शब्दसन्तानः सयोगविभाग-
जाच्छब्दाच्छब्दान्तरं ततोऽप्यन्यततो ऽप्यन्यदिति । तत्र कार्यः शब्दः
कारणशब्दमभिरुणद्धि॥ प्रतिघातिद्रव्यसंयोगस्त्वन्यस्य शब्दस्य निरो-
धरुः । दृष्टं हि तिरःप्रतिकुड्यमन्तिकस्येनाप्यश्रवणं शब्दस्य श्रवणं दूर-
स्थेनाप्यसति व्यवधाने इति । घण्टायामभिहन्यमानायां तारस्तारतरो
मन्दो मन्दतर इति श्रुतिभेदान्नानाशब्दमन्तानो ऽपिच्छेदेन श्रूयते**

* अथ विद्यमानस्येति २ । ५ ।

† कर्मत्ववदिति चेन्न । आश्रयानित्यत्वात् । अथ मनुष्ये नित्यस्याप्युपल-
भ्यमानस्यात्यन्तमयहणं दृष्टं यथा कर्मत्वस्येति तच्च न आश्रयानित्यत्वात् ।
आश्रयस्य नित्यत्वादश्रवणानुपपत्तिरिति ब्रूमः । कर्मत्वस्य पुनरयहणकारणमाश्र-
यानित्यत्वमस्ति तस्मादप्रसङ्ग इति । न्या. वा. ।

‡ षष्ठ्याधिक्यम् । २ । ५ ।

§ ५ पुस्तके ऽभिर्नास्ति । ततोऽन्यत्र ततोऽप्यन्यदिति २ पु. पा. ।

॥ विष्णोर्द्वीति १ पु. ।

॥ नानेति १ । नास्ति ।

** तत्रेदं चिन्त्यते । शब्दस्य व्यञ्जमानस्य यत्तद् व्यक्तिकारणं तत्किं घण्टास्यमाष्टौ
स्थितन्यवृत्तीति । यच्चद्वये ऽपि किमवस्थितमुत संतानवृत्तीति विचिन्त्यः । यदि घण्टास्यमवस्थितं
च तर्हि श्रुतिभेदा न प्राप्नोतिः कारणस्येत्यात् । घण्टास्यं सन्तानवृत्तिं चेति चेद्युपपदनेकशब्दे-
पनञ्चिप्रसङ्गः । घण्टास्यस्य कारणस्थान्यत्र यत्तमानशब्दव्यञ्जकत्वानुपपत्तिश्च । अन्यगतस्याव-
स्थितस्य सन्तानवृत्तेर्वा कारणस्य शब्दाभिव्यक्तिहेतुत्वे ऽभिहतघण्टायामेव तदभिव्यक्तिर्न घण्टा-
न्तरेऽप्यिति नियमानुपपत्तिः । शब्दाभेदाच्छ्रुतिभेदानुपपत्तिश्च । तारत्यादेर्नादधर्मत्वमेव न शब्द-
धर्मत्वमिति तु न । तारः शब्द इति प्रतीतिः । भान्तस्य तु नास्या अयाधितत्वात् । अनित्यशब्द-

तन्न* नित्ये शब्दे घण्टास्यमन्यगतं वा ऽवस्थितं सन्ताननिवृत्तिरभिव्यक्ति-
कारणं घाद्यं येन श्रुतिसन्तानो भवतीति शब्दभेद† (श्वासति श्रुतिभेद)
उपपादयितव्य इति । अनित्ये तु शब्दे घण्टास्यं सन्तानवृत्ति संयोगसह-
कारि निमित्तान्तरं संस्कारभूतं पटुमन्द‡मिति घर्तते तस्यानुवृत्त्या शब्दस-
न्तानानुवृत्तिः पटुमन्दभाषाद्यु तीव्रमन्दता शब्दस्य तत्कृतश्च श्रुतिभेद
इति । न वै निर्निमित्तान्तरं संस्कार उपलभ्यते अनुपलब्धेर्नास्तीति ।

पाणिनिमित्तप्रश्लेषाच्छब्दाभावे नानुपलब्धिः ॥ ३५ ॥

पाणिकर्मणा पाणिघण्टाप्रश्लेषो भवति तस्मिंश्च सति शब्द-
सन्तानो नोपलभ्यते अतः श्रवणानुपपत्तिः । तत्र प्रतिघातिद्वयसं-
योगः शब्दस्य निमित्तान्तरं§ संस्कारभूतं निरुणद्धीत्यनुमीयते तस्य
च निरोधाच्छब्दसन्तानो नोत्पद्यते । अनुत्पत्तेः॥ श्रुतिविच्छेदः॥ यथा
प्रतिघातिद्वयसंयोगाद्विधोः क्रियाहेतो संस्कारे निरुद्धे गमनाभावे इति
कम्पसन्तानस्य स्पर्शनेन्द्रियग्राह्यस्य** दोषपरमः कांस्यपाषादियु पाणिसं-
श्लेषो लिङ्गं संस्कारसन्तानस्येति । तस्मान्निमित्तान्तरस्य संस्कारभूतस्य
नानुपलब्धिरिति ।

† विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ ३५ ॥

यदि॑ यस्य विनाशकारणं नोपलभ्यते तदवतिष्ठते अवस्थानाद्यु†† तस्य
नित्यत्वं प्रसज्यते एवं यानि खल्विमानि शब्दश्रवणानि शब्दाभिव्यक्तय इति

घाटिनस्त्वप्रयवोपपद्ये दीर्घादिप्रतीत्या शब्दसन्तानपदले तस्मान्मात्वादीर्घादिप्रत्ययोपपत्तिः ।
सन्तानगतसंस्कारभेदाच्च मन्दमन्दतरमन्दतमादिशब्दश्रवणोपपत्तिश्च ।

* तत्रेति २ । ५ पु० । † शब्दभेदे घासतीति । २ । ५ पुस्तके () १ पु० मल्लि ।

‡ मन्दमनुवर्ततइति २ । ५ पु० । § निर्निमित्तान्तरमिति १ पु० ।

॥ अनुत्पत्ते चेति २ । ५ पु० ।

¶ यदि संस्कारं शब्दोत्पत्तिनिमित्तं न प्रतिपद्यसे पाणिघण्टासंश्लेषाच्छ-
ब्दसन्तानोच्छेदो न प्राप्नोति । अथ घण्टास्यः संस्कारः पाणिसंश्लेषावधत्ते
तथापि फलं शब्दसन्तानोच्छेदः । न घृमो घण्टासंश्लेषः शब्दानुच्छिन्नसीति ।
अपि तु पाणिघण्टासंश्लेषात्तद्वृत्तिसंस्कारः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगविरोधित्वावधत्ते ।
निवृत्ते च कारणभावात्कार्यभाव इति सन्तानोच्छेदः । न्या वा० ।

** चेति १ । मल्लि । †† सिंहायलोकितन्यायेन पूर्वोक्तं हेतुं दूषयति । ता० टी० ।

‡‡ चेति १ मल्लि ।

मत्तं न तेषां विनाशकारणं भवतोपपाद्यते अनुपपादनादनवस्थान*मनवस्थानात् तेषां नित्यत्वं प्रसज्यतइति । अथ नैवं †तर्हि विनाशकारणानुपलब्धेः शब्दस्यावस्थानान्नित्यत्वमिति । कम्पसमानाश्रयस्य च‡ नादस्य पाणिप्रश्लेषात् कम्पवत् कारणोपरमादभावः । वैधधिकरण्ये हि प्रतिघातिद्रव्यप्रश्लेषात् समानाधिकरण्यस्यैवोपरमः स्यादिति ।

अस्पर्शत्वादप्रतिषेधः § ॥ ३६ ॥

यदिद॥माकाशगुणः शब्द इति प्रतिषिद्धते अयमनुपपन्नः प्रतिषेधः । अस्पर्शत्वाच्छब्दाश्रयस्य रूपादिसमानदेशस्याग्रहणे शब्दसन्तानोपपत्तेरस्पर्शव्यापिद्रव्याश्रयः शब्द इति ज्ञायते न (च)॥कम्पसमानाश्रय**इति । प्रतिद्रव्यं रूपदिभिः सह सन्निविष्टः शब्दसमानदेशो व्यज्यतइति नोपपद्यते कथम् ।

विभक्त्यन्तरोपपत्तेश्च समासे ॥ ३७ ॥

सन्तानोपपत्तेश्चेति धार्यः । तद्वाख्यातम् । यदि रूपादयः शब्दाश्च प्रतिद्रव्यं समस्ताः समुदितास्तास्मिन्समाससमुदाये यो यथाजातीयकः सान्नविष्टस्तस्य तथाजातीयस्यैव ग्रहणेन भवितव्यं शब्द††रूपादिवत् । तत्र यो ऽयं विभाग एकद्रव्ये नानारूपा भिन्नश्रुतयो विधर्माणः शब्दाः शब्दे अभिव्यज्यमानाः श्रूयन्ते यच्च विभागानन्तरं ‡‡सकृपाः समानश्रुतयः सधर्माणः शब्दास्तीघ्रमन्दधर्मतया भिन्नाः श्रूयन्ते तदुभयं नोपपद्यते नानाभूतानामुत्पद्यमानानामयं धर्मो नैकस्य व्यज्यमानस्येति । अस्ति चायं विभागो विभागान्तरं च तेन विभागोपपत्तेर्मन्यामहे न प्रतिद्रव्यं रूपादिभिः सह शब्दः सन्निविष्टो व्यज्यतइति । द्विविधश्चायं शब्दो घर्णात्मको ध्वनिमाचश्च । तत्र घर्णात्मनि तावत् ।

* अवस्थानमवस्थानादिति २ । ५ । † तर्हिइति २ । ५ पु. । नास्ति ।

‡ अनुनादस्येति २ । ५ पु. ।

§ अस्पर्शद्रव्याश्रयः शब्द इति सूत्रार्थः । आ. वा. ।

॥ माकाशगुण इति २ । ५ पु. । † () नास्ति २ । ५ पु. ।

** शब्दकारणत्वेनाभिमतः संस्कारश्च कार्यशब्दभेदादनेकः । संस्कारस्यैकत्वे व्याप्यता-नुपपत्तेः सद्यो या पातापत्तेः व्याप्यमात्रस्योत्तरदेशसंयोगकारणत्वे कदा चिदपि पातो न स्यात् ।

†† शब्दे रूपादिवदिति २ । ५ । ५ पु. ।

‡‡ विभागश्च विभागान्तरं च विभक्त्यन्तरम् । विधर्माणश्च शब्दाः सकृपाश्चैकद्रव्याः श्रूयन्ते । समासः समुदायः । एतत् स्पर्शवद्द्रव्यश्रुतिषु शब्देषु न प्राप्नोति गन्धादिवत् । यथा प्रतिद्रव्यमेको गन्ध एव प्रतिद्रव्यमेकः शब्द इति ।

विकारादेशोपदेशात्संशयः* ॥ ३८ ॥

दध्यषेति के चिद् इकार इत्वं हित्वा यत्यमापद्यतइति विकारं मन्यन्ते । के चिदिकारस्य प्रयोगे विषयकृते यदिकारः स्यात् न जहाति तत्र यकारस्य प्रयोगं ब्रुवते । संहितायां विषये इकारो न प्रयुज्यते तस्य स्थाने यकारः प्रयुज्यते स आदेश इति उभयमिदमुपदिश्यते । तत्र न चायते किं तत्त्वमिति । आदेशोपदेशस्तत्त्वम् ।

विकारोपदेशे ह्यन्वयस्याग्रहणाद्विकारानुमानम् । सत्यन्वये किं चिन्नवर्तते किं चिदुपजायतइति शक्येत विकारो ऽनुमातुम् । न चान्वये गृह्यते । तस्माद्विकारो नास्तीति ।

भिन्नकरणयोश्च वर्षणोरप्रयोगे प्रयोगोपपत्तिः । विधृतकरण इकार ईषत्स्रष्टृकरणो यकारः तावमौ पृथक्करणाख्येन प्रयत्नेनाच्चारणीयो तयोरेकस्याप्रयोगे ऽन्यतरस्य‡ प्रयोग उपपन्न इति ।

अविकारे चाविशेषः । यथेमाविकारयकारो न विकारभूतो यतते यच्छति प्रायस्त इति इकार इदंमिति च यत्र च विकारभूतो इदं॥ व्याहरति उभयत्र प्रयोक्तुरविशेषो यत्रः श्रातुश्च श्रुतिरित्यादेशोपपत्तिः ।

प्रयुज्यमानाग्रहणाच्च । न खलु इकारः प्रयुज्यमानो यकारतामापद्यमानो गृह्यते किं तर्ह्यकारस्य प्रयोगे यकारः प्रयुज्यते । तस्माद्विकार इति ।

अविकारे च न शब्दान्वाख्यानलोपः । न विक्रियन्ते धर्मा इति । न चैतस्मिन्पक्षे शब्दान्वाख्यानस्यासम्भवे येन वर्षणविकारं प्रतिपद्येमहीति । न खलु धर्णस्य धर्णान्तरं कार्यं न हि इकाराद्यकार उत्पद्यते यकाराद्वा इकारः । पृथक् स्यात्प्रयत्नोत्पाद्या ह्रीमे धर्णास्तेषामन्यो ऽन्यस्य स्थाने प्रयुज्यतइति युक्तम् । एतावच्चैतत्परिणामो विकारः स्यात् कार्यकारणभावो वा उभयं च नास्ति तस्मान्न सन्ति धर्णविकाराः ।

* संशयकारणज्ञापनायै सूत्रम् । न्या. धा. ।

† विकारात्तनुमानमिति ३ । ५ ।

‡ अन्वयेति ३ । ५ ।

§ २ नास्ति ।

॥ इत्या दध्याहरेति इति ५ इदंख्येते ३ । पु. पाठः ।

वर्णसमुदायविकारानुपपत्तिवच्च वर्णविकारानुपपत्तिः । अ-
स्तेभूः ब्रुवो वधिरिति यथा वर्णसमुदायस्य धातुलक्षणस्य क्व चिद्विषये
वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयु-
ज्यते तथा वर्णस्य *वर्णान्तरमिति । इतश्च† न सन्ति विकाराः ।

प्रकृतिविवृद्धौ विकारवृद्धेः‡ ॥ ३६ ॥

प्रकृत्यनुविधानं विकारेषु दृष्टं यकारे ह्रस्वदीर्घानुविधानं नास्ति
येन विकारत्वमनुमीयतइति ।

§ न्यूनसमाधिकोपलब्धेर्विकाराणामहेतुः ॥ ४० ॥

द्रव्यविकारा न्यूनाः समाः अधिकारश्च गृह्यन्ते । तद्वदयं विकारो
न्यूनः स्यादिति । द्विविधस्यापि हेतोरभावादसाधनं दृष्टान्तः अत्र नोदा-
हरणसाधर्म्याद्धेतुरस्ति न वैधर्म्यात् । अनुपसंहृतश्च हेतुना दृष्टान्तो न
साधक इति ।

प्रतिदृष्टान्ते चा§नियमः प्रसज्येत । यथा ऽनडुहः स्थाने
ऽश्वो वोढुं नियुक्तो न तद्विकारो भवति एवमिवर्णस्य स्थाने यकारः प्रयुक्तो
न विकार इति न चाष नियमहेतुरस्ति दृष्टान्तः साधको न प्रतिदृष्टान्त
इति । द्रव्यविकारोदाहरणं च ।

**नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पात् ॥ ४१ ॥

अतुल्यानां द्रव्याणां प्रकृतिभावे ऽवकल्पने†† विकारश्च प्रकृतीर-
नुविधीयते‡‡ । न त्विवर्णमनुविधीयते यकारः तस्मादनुदाहरणं द्रव्यवि-
कार इति ।

§§द्रव्यविकारे वैषम्यवद् वर्णविकारविकल्पः ॥ ४२ ॥

यथा द्रव्यभावेन तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारवैषम्यम् एवं वर्णभावेन
तुल्यायाः प्रकृतेर्विकारविकल्प इति ।

* वर्णान्तरसमुदायो न परिणामो न कार्यं शब्दान्तरस्य स्थाने शब्दान्तरं प्रयुज्यते तथा
वर्णस्येति २ । ५ पुस्तकपौरुषिकम् । † इतश्चेति २ । ५ पु० ।

‡ प्रकृत्यनुविधानादिति सूत्रार्थः । न्या० धा० । § अस्यात्तेपसूत्रम् । ता० टी० ।

॥ साधनपक्षे दृष्टान्तमात्रादहेतुः । न्या० धा० । ¶ वेति १ पु० ।

** दूषणपक्षे तु । न्या० धा० । †† विकल्पते १ । ४ ।

‡‡ अनुविधीयते ५ ।

§§ अस्यात्तेपसूत्रम् । ता० टी० ।

*न विकारधर्मानुपपत्तेः ॥ ४३ ॥

अयं विकारधर्मो द्रव्यसामान्ये यदात्मर्कं द्रव्यं मृदा सुवर्णं वा तस्यात्मनेऽन्वये पूर्वेऽप्युहे। निवर्तते व्यूहान्तरं चोपजायते तं विकारमापद्यते। न धर्मसामान्ये कश्चिच्छब्दात्माऽन्वयी य इत्वं जहाति यत्वं चापद्यते। तत्र यथा सति द्रव्यभावे विकारवैषम्ये नाऽनहुहे। ऽथो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेः यमिवर्णस्य न यकारो विकारो विकारधर्मानुपपत्तेरिति। इतश्च न सन्ति धर्मविकाराः।

‡विकारप्राप्तानामपुनरापत्तेः ॥ ४४ ॥

अनुपपन्ना पुनरापत्तिः। कथं पुनरापत्तेरनुमानादिति। इकारो यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवति न पुनरिकारस्य स्थाने यकारस्य प्रयोगोऽप्रयोगश्चेत्यनुमानं नास्ति।

§सुवर्णादीनां पुनरापत्तेरहेतुः ॥ ४५ ॥

अनुमानादिति न। इदं ह्यनुमानं सुवर्णं कुण्डलत्वं हित्वा रुचकत्वमापद्यते रुचकत्वं हित्वा पुनः कुण्डलत्वमापद्यते प्रथमिकारो यणि यकारत्वमापन्नः पुनरिकारो भवतीति व्यभिचारादननुमानम्। यथा पयो दधिमापन्नं पुनः पयो भवति किमेवं धर्मोनां पुनरापत्तिः अथ सुवर्णवत् पुनरापत्तिरिति सुवर्णोदाहरणोपपत्तिश्च न।*

तद्विकाराणां सुवर्णभावाव्यतिरेकात्। अधस्तितं सुवर्णं ह्रीयमानेन धर्मेण धर्मि भवति नैवं कश्चिच्छब्दात्मा ह्रीयमानेन इत्येनोपजायमानेन यत्वेन धर्मो गृह्यते तस्मात्सुवर्णोदाहरणं नोपपद्यते इति।

धर्मत्वाव्यतिरेकाद्धर्मविकाराणामप्रतिषेधः। धर्मविकारा अपि धर्मव्यतिरेकं न व्यभिचरन्ति यथा सुवर्णविकारः सुवर्णत्वमिति।

* तत्र प्रत्याख्यानसूत्रम्। ता. टी.

† आषत्तये १।२।४।५ पु.

‡ इतश्च न सन्ति धर्मविकारा इत्याह। ता. टी.

§ अस्योत्पत्तेः सुवर्णादीनामिति सूत्रम्। ता. टी.

॥ विकारप्राप्तानां पुनरापत्तिवर्जनादनेकान्त इति सूत्रार्थः। आ. वा.

५ उपजायमानेन चेति २।५ अधिक्तम्।

सामान्यवतो धर्मयोगो न सामान्यस्य* । कुण्डलरुचिकौ सुवर्णस्य धर्मो न सुवर्णत्वस्य एवमिकारयकारो कस्य वर्णोत्पने धर्मो वर्णत्वं†
वर्णधर्मयोगो न सामान्यस्येमे धर्मो भवितुमर्हति । न च निवर्तमानो धर्मो
उपजायमानस्य प्रकृतिस्तत्र निवर्तमान इकारो न यकारस्योपजायमानस्य
प्रकृतिरिति । इतश्च वर्णोविकारानुपपत्तिः ।

नित्यत्वे ऽविकारादनित्यत्वे चानवस्थानात्‡ ॥ ४६ ॥

नित्या वर्णो इत्येतस्मिन्पक्षे इकारयकारो वर्णो इत्युभयोर्नित्यत्वा-
द्विकारानुपपत्तिः । §नित्यत्वे ऽविनाशित्वात् कः कस्य विकार इति । अथा-
नित्या वर्णो इति पक्षः एवमप्यनवस्थानं वर्णानां किमिदमनवस्थानं वर्णो-
नाम् । उत्पद्य निरोधः उत्पद्य निरुद्धे इकारे यकार उत्पद्यते यकारे चोत्पद्य
निरुद्धे इकार उत्पद्यते कः कस्य विकारः । तदेतदवगृह्य संधाने संधाय
घाषपहे वेदितव्यमिति । नित्यपक्षे तु तावत्समाधिः ।

नित्यानामतीन्द्रियत्वात्तद्गुर्मविकल्पाच्च

वर्णविकाराणामप्रतिषेधः॥ ॥ ४७ ॥

नित्या वर्णो न विक्रियन्तइति विप्रतिषेधः । यथा नित्यत्वे सति
किं घटतीण्द्रियमिन्द्रियाह्याश्च वर्णो एवं नित्यत्वे सति किं चिन्न विक्रि-
यते वर्णोस्तु विक्रियन्तइति विरोधादहेतुस्तद्गुर्मविकल्पः नित्यं नोपजायते
नापेति अनुपजनापायधर्मकं नित्यमनित्यं पुनरुपजनापाययुक्तं न चान्तरे-
योपजनापायो विकारः सम्भवति । तद्यदि वर्णो विक्रियन्ते नित्यत्वमेपां
निवर्तते अथ नित्या विकारधर्मत्वमेपां निवर्तते । सोयं निरुद्धो हेत्वाभासो
धर्मविकल्प इति । अनित्यपक्षे समाधिः ।

अनवस्थायित्वे च वर्णोपलब्धिवत्तद्विकारोपपत्तिः** ॥ ४८ ॥

* तद्विकाराणामिति वर्णत्वाव्यतिरेकीकृतं सामान्यवत इति च घाषपाना मुद्रितपुस्त
कायगते सूत्रत्वे प्रमाणं दिव्यम् । † वर्णत्व सामान्य न तस्येमाधिति १।२।४।५।

‡ नित्या वर्णो इति न युक्तो विकारः, घ्याघातात् । अनित्या वर्णो इति
न युक्तो विकारो ऽनवस्थितानां विकारादर्शनादिति । न्या. वा. ।

§ अनित्यत्वे विनाशित्वादिति १।२।४।५ पु ।

॥ विकल्पसमा ज्ञातिः । न्या. वा. ।

‡ इन्द्रियप्राप्तमिति २।४।

** साधर्म्यसमा ज्ञातिः । न्या. वा. ।

यथा ऽनवस्थापिनां घर्षानां अथर्षं भवत्येवमेपां विकारो, भवतीति असम्बन्धादसमर्थो अर्थप्रतिपादिका घर्षोपलब्धिर्न विकारेण सम्बन्धादसमर्थो या* गृह्यमाणा घर्षविकारमनुत्पादयेदिति । तत्र यादृगिदं यथा गन्धगुणा पृथिव्येवं शब्दसुखादिगुणापीति तादृगेतद्भवतीति । न च घर्षोपलब्धिर्वर्णनिवृत्तौ घर्षान्तरं‡ प्रयोगस्य निवर्तिका योयमिवर्णनिवृत्तौ यकारस्य प्रयोगो यदायं घर्षोपलब्ध्या निवर्तते तदा तत्रोपलभ्यमान इघर्षो यत्वमापद्यते इति गृह्यते§ तस्माद्घर्षोपलब्धिर्हेतुर्वर्णविकारस्येति ।

॥ विकारधर्मित्वे नित्यत्वाभावात् कालान्तरे
विकारोपपत्तेश्चाप्रतिषेधः¶ ॥ ४६ ॥

तदुर्मविकल्पादिति न युक्तः प्रतिषेधः । न खलु विकारधर्मकं किंचिन्नित्यमुपलभ्यतइति घर्षोपलब्धयदिति न युक्तः प्रतिषेधः** । अवयहे हि दधि अघेति प्रयुज्य चिरं स्थित्वा ततः संहितायां प्रयुङ्क्ते दध्यघेति चिरनिवृत्ते चायमिवर्णो यकारः प्रयुज्यमानः कस्य विकार इति प्रतीयते कारणाभावात् कार्यभावे इति अनुयोगः प्रसज्यत††इति । इतश्च घर्षविकारानुपपत्तिः ।

प्रकृत्यनियमाद्वर्णविकाराणाम् ॥ ५० ॥

इकारस्थाने यकारः श्रूयते यकारस्थाने खल्विकारो विधीयते विध्यति तदादि स्यात् प्रकृतिविकारभावे घर्षानां तस्य प्रकृतिनियमः स्यात् । दृष्टो विकारधर्मित्वे प्रकृतिनियम इति ।

अनियमे नियमान्नानियमः‡‡ ॥ ५१ ॥

योयं प्रकृतेरनियम उक्तः स नियतो यथाधिपयं व्यस्थितो नियतत्वान्नियम इति भवत्येवं सत्यनियमो नास्ति तत्र यदुक्तं प्रकृत्यनियमादित्येतदयुक्तमिति ।

* श्लो. २. पु. १. † अर्थप्रत्युत्पत्तयेति २. १. ५. ‡ अणुत्पत्तयेति २. १. ५. पु. पा. ।

‡ घर्षान्तरप्रयोगस्येति २. ४. १. पु. । § यद्येत इति २. १. ५. पु. ।

॥ तदेवं ज्ञात्सुत्तरमुत्थितमारित कृत्वा भाष्यकारो ऽत्रैवार्थं सूत्रं पठति । ता. टी. ।
¶ उभयोरप्युत्तरम् ।

** नित्या विक्रियन्तइति घ्याघातो द्वेषः । उपलभ्यमानस्य सेकारस्य यत्त्वानुपपत्तेर्घर्षोपलब्धयदित्यसंबन्धम् । भा. पा. । †† विपुञ्जेति २. १. ५. पु. ।

‡‡ सूत्रार्थो ऽनियमो नास्तीति । भा. पा. ।

नियमानियमविरोधादनियमे नियमाञ्जाप्रतिषेधः* ॥ ५३ ॥

नियम इत्यर्थोऽभ्यनुज्ञा अनियम इति तस्य प्रतिषेधः । अनुज्ञात-
निषिद्धयोश्च व्याघातादनर्थान्तरत्वं न भवति अनियमश्च नियतत्या-
न्नियमो न भवतीति नाचार्यस्य तथाभावः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तयोभू-
तस्यार्थस्य नियमशब्देनाभिधीयमानस्य नियतत्यान्नियमशब्द एवोपपद्यते ।
सोऽयं नियमादनियमे प्रतिषेधो न भवतीति ।† न चैयं वर्णविकारोपपत्तिः
परिणामात् कार्यकारणभावाद्वा किं तर्हि ।

गुणान्तरापत्त्युपमर्दद्वासवृद्धिलेशश्लेषेभ्यस्तु
विकारोपपत्तेर्वर्णविकाराः‡ ॥ ५४ ॥

स्थान्यादेशभावादप्रयोगे प्रयोगो विकारशब्दार्थः । स भिद्यते गुणा-
न्तरापत्तिः उदात्तस्यानुदात्त इत्येवमादिः । उपमर्दो नाम एकरूपनिवृत्तौ रूपान्त-
रोपजनः । ह्रासो दीर्घस्य ह्रस्वः । वृद्धिर्ह्रस्वस्य दीर्घः तयोर्वा पुनः । लेशो लाघवं
स्त इत्यस्तेर्विकारः । श्लेष आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा । एतएव विशेषा
विकारा इति एतएवादेशाः एते चेद्विकारा उपपद्यन्ते तर्हि वर्णविकारा इति ।

ते विभक्त्यन्ताः पदम् ॥ ५५ ॥

यथादर्शनं विकृता वर्णा विभक्त्यन्ताः पदसंज्ञा भवन्ति॥ । विभक्ति-
द्वयो नामिकाख्यातिकी च ब्राह्मणः पचतीत्युदाहरणम् । उपसर्गनिपा-
तास्तर्हि न पदसंज्ञाः लक्षणान्तरं वाच्यम् इति । शिष्यते च खलु नामिकाया
विभक्तेरव्ययलोपः तयोः पदसंज्ञार्थमिति । पदेनार्थसंप्रत्यय इति प्रयोजनम् ।
नामपदं चाधिकृत्य च परीक्षा गौरिति पदं खल्विदमुदाहरणम् ।

* विरोधः सूत्रार्थः । न्या. वा. । ११४ पृष्ठे ३५ सूत्राङ्कः प्रमादाद् द्विमुद्रितोऽस्ति ५३
५३ आरभ्य स्थापितः ।

† तदेवं प्रकृतिविकारभावं निराकृत्य विकारवचनव्यक्तिं शब्दानामादेश-
पक्षे समर्थयति । सा. टी. । ‡ वर्णविकारोपपत्तेरिति २ । ३ पु. वा. ।

§ वर्णविकार इति ४ पु. । सन्तीति सूत्रार्थः । न्या. वा. ।

॥ अर्थप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोति । न न प्राप्नोति । अन्यवर्णप्रत्ययात्पूर्ववर्णप्र-
तिसंधानप्रत्ययापेक्षादर्थप्रत्यय इति । न्या. वा. ।

६ भाष्यवाचिकारो व्यापकत्वात् । न च पदोच्चारणमात्रेण विशेषार्थप्रतीतेः पदम-
वाचकमिति वाच्यम् । पदेन सामान्याभिधानात् । न च सामान्यस्य व्यपहारविषयत्वात्तत्पत्त्या-
दनर्थवर्णम् । विशेषबोधनार्थत्वात् । सामान्यतः पदेनोपस्थापिते वाक्येन विशेषबोधोपपत्तिः ।
अवाचकत्वे तु सामान्यत्वापि तदनुपस्थिते विशेषप्रत्यापनासंभवः ।

तदर्थं व्यक्त्वाकृतिजातिसंनिधावुपचारात्संशयः ॥ ५६ ॥

अधिनाभाववृत्तिः सन्निधिः । अधिनाभावेन वर्तमानासु व्याख्याकृ-
तिजातिषु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न चायते किमन्यतमः पदार्थ उत सर्व
इति शब्दस्य प्रयोगसामर्थ्यात् पदावधारणं* तस्मात् ।

याशब्दसमूहत्यागपरिग्रहसंख्यावृद्ध्युपचयवर्णसमा-
सानुबन्धानां व्यक्त्वावुपचाराद्भक्तिः ॥ ५७ ॥

व्यक्तिः पदार्थः । कस्माद् याशब्दप्रभृतीनां व्यक्त्वावुपचारात् । उपचारः
प्रयोगः या गौस्तिष्ठति या गौर्निपण्येति नेद वाक्य जातेरभिधायक्रमभेदात् ।
भेदानु द्रव्याभिधायकम् । चेद्यायुं गां ददातीति द्रव्यस्य त्यागो न
जातेरमूर्तत्वात् प्रतिक्रमानुक्रमानुपपत्तेश्च । परिग्रहः स्वस्वेनाभिसंश्रन्धः
कौण्डिन्यस्य गौर्ब्राह्मणस्य गौरिति द्रव्याभिधाने ॥ द्रव्यभेदात् संबन्धभेद
इति उपपन्नम् । अभिन्ना तु जातिरिति । संख्या दश गावो विंशतिर्गाव इति
भिन्नं द्रव्यं संख्यायते न जातिरभेदादिति । वृद्धिः कारणवशात् द्रव्यस्याव-
यवोपचयः अर्द्धत गौरिति निरवयवता तु जातिरिति । एतेनापचयो
व्याख्यातः । वर्णः शुक्रा गौः कपिला गौरिति । द्रव्यस्य गुणयोगो न सामा-
न्यस्य । समासः गोहितं गोमुखमिति द्रव्यस्य मुखादियोगे न जातेरिति । अनु-
बन्धः सरूपप्रजननसन्तानो गौगौ जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद् द्रव्ये युक्तं न
जातेो विपर्ययादिति । द्रव्यं व्यक्तिरिति द्वि नार्थान्तरम् । अस्य प्रतिषेधः ।

न तदनवस्थानात्** ॥ ५८ ॥

न व्यक्तिः पदार्थः कस्मादनवस्थानात् । याशब्दप्रभृतिभिर्यो विशेषे-

* पदावधारणमिति २।४।५ ।

† प्रयोगपदसंनार्थं याशब्दादिमूर्तम् । न्या. वा ।

गौर्न समूह इति भेदाद् द्रव्याभिधानं न जातेरभेदादिति २।४।५ पुस्तके व्यधिकं ४ नास्ति
‡ विशायेति २।४।५ । ॥ द्रव्याभिधाने इति २।५ नास्ति ।

५ आकृतेरप्यभिधायकमेतत्र भयति निष्क्रियत्वाद्वाक्येति । न हि निष्क्रि-
या तिष्ठति गच्छति वेति । एवं सर्वत्र । यस्य चानेन विशेषेण तिष्ठत्यादिना
योगस्तं शब्दोऽभिधातुमर्हति । कुतः विशेषणविशेष्यभावस्यैकधियत्वात् । न्या. वा. ।

** नानेन गोशब्देन व्यक्तिमात्रं शब्दमुच्यते । यद्यप्य व्यक्तिमात्राभिधायको
ऽभिव्यक्तेन यस्यां कस्यां चिद् व्यक्तिः प्रत्ययोऽभिव्यक्तिरिति सूचार्थः । न्या. वा. ।

प्यते स गोशब्दार्थो या गौस्तिष्ठति या गौर्निपश्येति न द्रव्यमाध्यासविशिष्टं
जात्या विना ऽभिधीयते । किं तर्हि जातिविशिष्टम् । तस्मान्न व्यक्तिः पदार्थः ।
एवं समूहादिषु द्रष्टव्यम् । यदि न व्यक्तिः पदार्थः कथं तर्हि व्यक्तावुपचार
इति निमित्तादतद्भावेऽपि तदुपचारो दृश्यते खलु ।

सहचरणस्थानतादर्थ्यवृत्तमानधारणसामीप्ययोगसाधना-
धिपत्येभ्यो ब्राह्मणमञ्जुकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशाटका*
न्नपुरुषेष्वतद्भावे ऽपि तदुपचारः ॥ ५९ ॥

अतद्भावे ऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभिधानइति † ।
सहचरणाद्यष्टिकां भोजयेति यष्टिकासहचरितो ब्राह्मणो ऽभिधीयतइति § ।
स्थानाद् मञ्जाः क्रोशन्तीति मञ्जुस्थाः पुरुषा अभिधीयन्ते । तादर्थ्यात्
कटार्येषु धीरणेषु व्यूह्यमानेषु कटं करोतीति भवति । घृताद् यमो राजा
कुवेरो राजेति तद्वद्वर्तते इति । मानाद् आठके निमित्ताः सक्तवः आठक-
सक्तवः इति । धारणात् तुलायां घृतं चन्दनं तुलाचन्दनमिति । सामीप्याद्
गङ्गायां गावश्चरन्तीति देशो ऽभिधीयते सन्निकृष्टः । योगात् कृष्णेन रागेण
युक्तः शाटकः कृष्ण इत्यभिधीयते । साधनाद् अन्नं प्राणा इति । आधिप-
त्याद् अयं पुरुषः कुलम् अयं गोत्रमिति । तत्रायं सहचरणाद्योगाद्वा जाति-
शब्दो व्यक्तो प्रयुज्यतइति । यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तरथो ऽस्तु तर्हि ।

आकृतिस्तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः ॥ ६० ॥

आकृतिः पदार्थः । कस्मात् तदपेक्षत्वात् सत्वव्यवस्थानसिद्धेः** ।
सत्याघयधानां तदघयधानां च नियतो व्यूह आकृतिः तस्यां गृह्यमाणायां
सत्वव्यवस्थानं सिध्यति अयं गौरयमश्न इति नागृह्यमाणायाम् । यस्य यह-

* शकटेति मुद्रितपुस्तकपादान्तरम् । † इत्यतच्छब्दस्येति २ । ५ ।

‡ अभिधानमिति २ । ४ । ५ ।

§ साहचर्यात्म्ययुक्तसमवेतां जातिं ब्राह्मणे ऽध्यारोप्य ब्राह्मणं यद्विकेत्याह ।
एवं शेषाण्युपचारशीलानि स्वयमुत्प्रेक्षितानि । न्या' पा' ।

॥ आठकं सक्तव इति २ । ५ । ५ तुल्येति १ । ४ ।

** अत्रापि तदपेक्षत्वं न तदनघस्थानादिति । न्या' पा' ।

यात् सत्यव्ययस्थानं सिध्यति तं शब्देऽभिधातुमर्हति चोऽस्यार्थं इति ।
 नैतदुपपद्यते यस्य जात्या योगस्तदच जातिविशिष्टमभिधीयते गौरिति । न
 चाययव्यूहस्य जात्या योगः कस्य तर्हि नियताययव्यूहस्य द्रव्यस्य ।
 तस्मान्जाकृतिः पदार्थः । अस्तु तर्हि जातिः पदार्थः ।

व्यक्त्याकृतियुक्तेऽप्यप्रसङ्गात् प्रोक्षणादीनां
 मृद्गवके जातिः ॥ ६१ ॥

जातिः पदार्थः कस्माद्जात्याकृतियुक्तेऽपि मृद्गवके प्रोक्षणादीना-
 मप्रसङ्गादिति । गा प्रोक्षय गामानय गा देहीति नैतानि मृद्गवके प्रयुज्यन्ते
 कस्माद्जातिरभावात्* । अस्ति हि तत्र व्यक्तिः अस्त्याकृतिः यदभावा-
 त्त्रासंप्रत्ययः स पदार्थः इति ।

नाकृतिव्यक्त्यापेक्षत्वाज्जात्यभिव्यक्तैः ॥ ६२ ॥

* मरिचिमैतगवकस्य गोभिव्यक्त्वेन गोत्याभावात्तद्रताकृतिसामान्येन गोशब्दप्रयोगे भावः
 इति भावः । न च जाते सर्वगतत्वाभ्युपगमाद् मृद्गगतत्वमपीति धाद्यम् । तस्याः स्वयमेव
 सर्वगतत्वमात्राभ्युपगमात् । एव गोत्वनिमित्तोऽनुवृत्तप्रत्ययो भवति तत्रैव ककुदादिव्यूहस्य गो-
 त्वस्य स्वीकारान् मृद्गवे तदभावात् ।

† धनु न प्रियहव्यतिरिक्त गोत्वं प्रियहान्तरालेष्वदर्शनादिति तत्र । अन्तरालपठेना
 काशस्याभावात् द्रव्यान्तरस्य वा यद्यपि तेषु गोत्याभावेऽपि गोविषयवृत्तितया च्छादितत्वात् ।
 नानाव्यक्तियु गोत्वित्यनुवृत्तप्रत्ययनिमित्ततया च गोत्वसिद्धिः । अनुवृत्तधर्मनभ्युपगमेऽनुवृत्तप्रत्ययो-
 पदादनस्याशक्यत्वात् । न चाकृतिसामान्यादनुवृत्तप्रत्ययोपपत्तिः । अथयवस्येवैकरूपतायामाकृती-
 नामपि परस्परव्यावृत्तत्वेनानुवृत्तप्रत्ययैरेतुत्यानुपपत्तेः । तद्विलक्षणाया आकृतेरनुवृत्तत्वाभ्युपगमे
 तु संशय इति । न चानुवृत्तप्रत्ययानां सामान्यनिमित्तकत्वे सामान्यशून्यानां गोत्याव्यव्यादीनां
 सामान्य सामान्यमित्यनुवृत्तप्रत्ययविरयत्वानुपपत्तिः । तेषामप्यनेकायसमयापमनुगतं निमित्तक
 स्पेयानुवृत्तप्रत्ययविषयत्वापगमात् । एतेन पाचकादिशब्दानां नानाक्रियापवृत्तिनिमित्तकानाम
 व्येकाकारप्रतीतिविषयत्वदर्शनाच्च तेन गोत्वसिद्धिरिति निरस्तम् । सत्रापि पाकक्रिया प्रति
 प्राधान्यस्थानुगतस्तेष्वानुवृत्तप्रत्ययैरेतुत्यात् । जातिरेवानुवृत्तप्रत्ययनिमित्ततेति नियमानभ्युपगमात् ।
 अथानेकासु गैरुप धर्तमान गोत्व किं प्रतिव्यक्ति पर्याय्या धर्तने उतैकदेशेन । अथो एकव्यक्ति
 विश्वान्तत्वेन तस्य सामान्यत्वानुपपत्तिः । द्वितीये तदेकदेशानामेव तत्रद्रव्यवृत्तित्वेन गोत्व
 स्थानेकानुगतत्वानुपपत्तिस्तदवस्था । एकदेशानां सामान्यात्मकत्वेऽपि तेषां प्रतिव्यत्यस्यप्राप्य
 त्वेन सामान्यत्वानुपपत्तिरसामान्यात्मकत्वेऽप्यनुवृत्तप्रत्ययनिमित्तत्वासमभयः । मैथमः । साधयवेषु
 कस्यैकदेशविकल्पसमभयः अपि निरवयवस्य सामान्यस्य सादृश्यविरुद्धेन दृष्ट्याभिधानानुपपत्तेः । गो-
 त्वादेशेच समयायेन सदभिव्यक्तकायव्यवस्थानपत्तीषु सर्थासु व्यक्तित्वैकस्यैव विश्वान्ते । धनु गवि
 चेद् गोत्वमुपेयते प्रागोत्वसंबन्धाद् गौरैवासाधयति व्यर्थं गोत्वम् । अगवि चेदत्रयाटावपि तस्य
 सद् इति तत्र । गौरगौरित्यनयोर्व्यतिष्ठत्वावत्येन वि शेषवत्संबन्धमन्तराऽनुपपत्तेर्दन्तत्वत्तिकाने
 यत्र जातिबंधव्याभ्युपगमाद् गोत्वशून्यत्वसंबन्धयोग्यत्वानुोऽप्रसिद्धे । तस्मानुपपत्त्या जाति सा च
 मृद्गवे भास्तीति संशय पदार्थः ।

‡ व्यक्त्याकृती इति प्राक्ते प्राधान्यादाकृते पूर्वनिपातः । किं प्राधान्यम् ।

जातेरभिव्यक्तिराकृतिव्यक्ती अपेक्षते नागृह्यमाणायामाकृतौ व्यक्तौ
जातिमात्रं शुद्ध* गृह्यते तस्माच्च जातिः पदार्थ इति । न वै पदार्थेन
न भवितुं शक्यं कः खल्विदानीं पदार्थ इति ।

व्यक्त्याकृतिजातयस्तु पदार्थः ॥ ६३ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः । किं विशिष्यते प्रधानाङ्गभावस्यानियमेन
पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविवक्षा विशेषगति(श्च) तदा व्यक्तिः प्रधान-
मङ्गं तु जात्याकृती । यदा तु भेदो ऽविचक्षितः सामान्यगतिस्तदा जातिः
प्रधानमङ्गं तु व्यक्त्याकृती । तदेतद्बहुलं प्रयोगेषु । आकृतेस्तु प्रधानभाव उत्प्रे-
क्षितव्यः ॥ । कथं पुनर्जायते नाना व्यक्त्याकृतिजातयश्च इति लक्षणभेदात् ।
तत्र तावत् ।

व्यक्तिगुणविशेषाश्रयो मूर्तिः ॥ ६४ ॥

व्यज्यतइति व्यक्तिरिन्द्रियमाह्येति न सर्वे द्रव्यं व्यक्तिः । यो गुणवि-
शेषाणां स्पर्शान्तानां गुरुत्वघनत्वद्रवत्वसंस्काराणां**मव्यापिनः परिमाण-
स्याश्रयो यथासम्भवं तद् द्रव्यं मूर्तिः मूर्च्छितावयवत्वात्††दिति ।

आकृतिविशेषणत्वं व्यक्तेः यस्माद्ब्रह्मण्य विशेष्यमाणा ऽऽकृतिर्जातेर्लिङ्गं भवति
तस्मात्प्रधानमाकृतिः । न्या. धा. । * व्यक्तमिति १ ।

† नेति नास्ति २ । () ‡ नास्ति २ । § सामान्यगतिश्चेति २ । ५ ।

॥ कृ पुनराकृतेः प्राधान्यं यथा पिष्टकमप्यो गावः क्रियन्तामिति । न्या. धा. ।

¶ याशब्दादिमूर्त्रैरधिगतत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरिति चेत् निमित्तत्रैविध्ये सति
तद्विशेषविषयज्ञानार्थत्वात्प्रश्नस्य । गोशब्द उच्चरन् प्रधानोपसर्जनभावेन निमि-
त्तत्रयं प्रतिपादयतीति याशब्दादिमूर्त्राणामर्थः । एवं च सति तद्विशेषज्ञानार्थं
युक्तः प्रश्नः । न्या. धा. ।

** यद्यपि गुरुत्वादयः सामान्यगुणास्तथापि गुणान्तरेभ्यो व्याप्यमाना
गुणविशेषा इत्युच्यन्ते । ता टी ।

†† किमिदमवयवविद्रव्यलक्षणमाहो पदार्थत्वेन चयाणां प्रसक्तानां जात्या-
कृतिव्यधच्छेदकं लक्षणमिति । धर्मं तु प्रमो नात्रावयवी व्यधच्छेदो ऽपि तु जात्या-
कृतिपदव्यतिरिक्तस्य व्यक्तियदस्यार्थो यक्तव्य इति । सा च व्यक्त्या न जाति-
भेदाकृतिस्तस्या अनेन मूर्त्रेण संवहः । गुणविशेषास्तदाश्रयत्वात् तच्छब्दलोपाद्गु-
णविशेषाश्रयशब्देन द्रव्यमुच्यते । कर्मापि गुणविशेषशब्दात्प्रत्ययैः गुणैर्भ्यो विशेषो
गुणविशेष इति । विशेषपदार्थं गुणपदार्थं संवह्यताया आकृतेर्निराकरणार्थम् ।
आकृतेः संयोगविशेषस्यात् । गुणविशेष इति चात्र द्विरूपो विषयः गुणाश्च ते

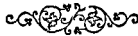
॥ आकृतिर्जातिलिङ्गाख्या ॥ ६५ ॥

यथा जातिर्जातिलिङ्गानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं विद्यात् । सा च नान्यसत्त्वाययथानां* तदययथानां च नियताद् व्यूहादिति । नियतायय-
व्यूहाः खलु सत्त्वाययथा जातिलिङ्गं शिरसा पादेन गामनुमिन्यन्ति । नियते
च सत्त्वाययथानां व्यूहे सति गोत्यं प्रख्यायतइति । अनाकृतिव्यङ्गायां
जातो मृतसुयणं रजतम् इत्येवमादिप्याकृतिर्निवर्ततेऽजहाति पदार्थत्वमिति ।

समानप्रसवात्मिका जातिः ॥ ६६ ॥

या समानां बुद्धिं प्रसूते भिन्नेष्वधिकरणेषु ययाऽ वधूनीतरेतरेतो
न व्यायतन्ते यो ऽयौ ऽनेकच प्रत्ययानुवृत्तिनिमित्तं तत्सामान्यम्॥ । यच्च
केषां चिदभेदं कुतश्चिद्वेदं करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति ।

इति चात्स्यायनीये न्यायभाष्ये द्वितीयो ऽध्यायः ॥ २ ॥

विशेषा इति । मूर्तिशब्देन द्रव्यमुच्यते । यद्यं चैतल्लक्षण रूपाकाराकाशाद्यनुगतं
भवति । अथ वा गुणविशेषाणामाश्रय इति गुणाश्च विशेषाश्च तेषामाश्रयो द्रव्यं
तत्र भूदन्ते इति मूर्तिः । न्या. धा. ।

* नानासत्त्वाययथानामिति २ । ३ पु. धा. । † न व्यायतइति ४ ।

‡ आकृतिं नियमो न जातिं सर्वो ऽऽकृतिर्जातिं लिङ्गमिति न पुनः सर्वो
जातिराकृत्या लिङ्गमिति । न्या. धा. । § यथा इति २ । ४ । ५ ।

॥ समानप्रत्ययोत्पत्तौ कारणं जातिरिति जातिं नियमो न समानप्रत्ययो-
त्पत्तौ पादकादिषु जातिमन्तरेणापि दृष्टव्यात् । गथादिष्वनुयुत्तप्रत्ययः पिण्डव्य-
तिरिक्ताल्लिङ्गाद्भवति विशेषवत्त्वाबीलादिप्रत्ययवदिति । गोतो ऽयान्तरं गोत्वं
भिन्नप्रत्ययविषयत्वाद्रूपस्यैवप्रत्ययवदिति । न्या. धा. ।

६ केषां चिद्वेदमिति १ । ४ ।

परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानां परीक्ष्यते* । तच्चात्मादी-
त्यात्मा विविच्यते किं देहेन्द्रियमनोबुद्धिवेदनासंघातमात्रमात्मा आहो स्व-
तद्बुद्धिरिक्त इति । कुतः संशयः ।

व्यपदेशस्योभयथा सिद्धेः क्रियाकरणयोः कर्त्रा संबन्धस्याभिधानं व्य-
पदेशः । स द्विविधः अवयवेन समुदायस्य मूलैर्बुद्धिस्तिष्ठति स्तम्भैः प्रासादो
ध्रियतइति अन्येनान्यस्य व्यपदेशः परशुना वृश्चति प्रदीपेन पश्यति ।
अस्ति चायं व्यपदेशः चक्षुषा पश्यति मनसा विजानाति बुद्ध्या विचारयति
शरीरेण सुखदुःखमनुभवतीति । तत्र नावधार्यते किमवयवेन समुदायस्य
देहादिसंघातस्य अन्येनान्यस्य तद्बुद्धिरिक्तस्येति । अन्येनायमन्यस्य
व्यपदेशः । कस्मात् ।

* अनेन प्रमाणप्रमेयपरीक्षयोर्द्वैतफलभायः प्रदर्शयते । परीक्षितैर्हि प्रमाणैः प्रमेयपरीक्षा
पुण्यतइति ।

† यद्यपि वृक्षप्रासादयोरन्ययोरवान्येनावयवेन समुदायिना व्यपदेशस्तथा
ऽप्यवयव्यभावं समुदायं च समुदायनतिरिक्तं मन्वानस्य परस्योदाहरणं द्रष्ट-
व्यम् । ता. टी.

‡ अत्र सकलवादिप्रतिपादिप्रत्यक्षसिद्धस्यात्मनो देहादिभेदाभेदविषयेषु विप्रतिपत्तिर्न तु
धर्मिणी । असति धर्मिणि वक्ष्यमाणहेतुना साध्यस्य नास्तित्वस्य चापवासिद्धेरभावकोट्युपस्थाना-
संभवात् । न चाप्रसिद्धप्रतियोगिको भावः सुवचः । घटा नास्तीत्यादेरप्यन्यत्र देशे काले वा प्रसि-
द्धस्यैवात्र देशे काले वा भावस्य धत्तव्यत्वात् स्वरूपतो घटाभावस्य क्व चित्कटा सिद्धा घटस-
त्वेन दुर्बलत्वात् । विभूनां चादृष्टितया देशविशेषनिर्दिष्टस्य कालविशेषनिर्दिष्टस्य वा दृष्टि-
त्यस्यात्मन्यनभ्युपगमादेव तदभावसाधने सिद्धसाधनप्रसङ्गात् । आत्मा शरीरे नास्ति अन्यत्र
नास्तीति प्रतीतिर्हि आत्मनि शरीरनिर्दिष्टमन्यदेशकालनिर्दिष्टे वा दृष्टित्वे प्रतिषेधति स
चाभावो विभोरात्मनो दृष्टित्वादेव सिद्ध इति न साध्यः । आत्मा स्तीति बुद्धिस्तु आत्मनि
सत्तासमवाये विषयीकुर्वन्ती प्राक्प्रदर्शितधिया ऽवकृष्टेव । ध्यसप्रतियोगिने । स्तीत्येन प्रत्यया-
त्प्रागप्यभावप्रतियोगिनश्च भविष्यत्येन प्रत्ययादतीतप्रागभावाप्यन्वे सत्यनगतप्रध्यसविशिष्टस्य
च यत्मानत्वेन प्रत्ययादित्यस्यात्मनः प्रागभावाप्रध्यस्योरप्रतियोगित्वात्प्रतीतानगततत्प्रतियोगि-
त्वस्य चाप्यभावेन कालविशेषसम्बन्धस्योक्तदिशा नित्येण दुर्बलत्वेन तत्प्रतिषेधस्यात्मनि सिद्धत्या-
देव साधनासम्भवात् । आत्मनो नित्यत्वं च १६ सूत्रे साध्यिष्यते । आत्मनि सत्त्वाभावसाधनस्य
च पक्षाभ्युपगमे साधितत्वेनानभ्युपगमे त्वापवासिद्ध्या संभवात् । आत्मनास्तित्वयादिना चात्मप-
दस्याप्यो धत्तव्य । न हि पदमयेशून्यं क्व चिद दृष्टम् । अत्रवात्मपद सार्धकं पदत्वाद् घटप-
दवदित्यनुमानेनात्मा सिध्यति । न च तत्पद शरीरादिना ऽप्यर्थादिति सुवचं तथा सति आत्मा
नास्तीत्युक्तेः शरीरादयो न सन्तीत्यत्र पर्यवसानेन प्रत्यक्षविरोधात् । अचात्मशब्दाभिधेवत्येन
नेयायिकादिभिः कल्पितं पक्षीकृत्य नास्तित्व साध्यते तथापि पक्षतायच्छेदकं कल्पितत्वंतथा-
भूतस्य तथाप्रतीतिविषयत्वं तच्चासति धर्मिण्यनुपपन्नमिति पक्षाप्रसिद्धिः । सति तु तत्रैव साध्यस्य
साधः । अतथाभूतायाः शुकैस्तथाभूतगुणिरूपतया प्रतीति साधर्म्यस्य प्रयोक्तृतायाः कृतत्वेना-
सतः सता साधर्म्यस्य चानुग्रहव्यत्येन कल्पितत्वरूपपक्षतायच्छेदकाप्रसिद्धिः । साधर्म्याधिकरथा-
भ्युपगमे तु साधः । श्लोक्तमप्रसिद्धेण रूपान्निपु पञ्चमु सक्त्येणु प्रत्येकमात्मपदार्थताया अभावाद्

दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणात्* ॥ १ ॥

दर्शनेन कश्चिदर्थो गृहीतः †स्पर्शनेनापि सोऽर्थो गृह्यते यमहम-
 द्राक्ष चक्षुषा त स्पर्शनेनापि स्पृशामीति य चास्वार्थ स्पर्शनेन त चक्षुषा
 पश्यामीति । एकविषयो ‡ चेमो प्रत्ययावैककर्तृको प्रतिसन्धीयेते॥ न च सधा-
 तकर्तृको नेन्द्रियेणैककर्तृको । तद्योसो चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण चैकार्थस्य
 गृहीता भिन्ननिमित्ताद्यनन्यकर्तृको॥ प्रत्ययो समानविषयो प्रतिसन्ध्याति
 'सोऽर्थान्तरभूत आत्मा । कथं पुनर्नेन्द्रियेणैककर्तृको इन्द्रियं खलु **स्वस्व-
 यययग्रहणमनन्यकर्तृक प्रतिसन्धातुमर्हति नेन्द्रियान्तरस्य विषयान्तरग्रहण-
 मिति । कथं न सधातकर्तृको एक खल्वयं भिन्ननिमित्तो स्यात्कर्तृको प्रति-
 सहितौ वेदयते न सधातः † कस्मात् अनिवृतं हि सधाते प्रत्येक विषय-
 न्तरग्रहणस्याप्रतिसंधानमिन्द्रियान्तरैवेति ।

मुख्ययुते प्रदर्शितदिशा †इत्ययकत्येनात्मा नास्तीति कथनानुपपत्तिः । एवं नास्तित्वे साध्ये ज्ञा-
 तत्वादिनि हेतु पक्षस्यास्वीकारे ऽसिद्धे स्वीकारे च तेनेय व्यभिचरति । घस्तुधर्मत्वाऽऽनना
 भावस्य निराशयस्य तस्यानुपपत्तेः । असत्त्वरूपत्वे साध्याव्यतिरेकः । अकारणरूपत्वरूपत्वे सति
 धर्मव्यपकारणकताया नित्यत्वसाधकतया विरुद्धः । शयमन्वेषु निर्हेतुकत्वादित्यादिषु हेतुषु दोषा
 अनुसंधेवाः । यत्तु पदत्वं नाद्यत्त्वव्याप्यं शून्यतमं शब्दादौ व्यभिचारादिति । तच्च । शून्यशब्दनाभा-
 याशयस्य द्रव्यादस्त्वमशब्दं तेज संयोगाभायवद्द्रव्यस्याभिधानादव्यभिचारात् । शयविषयाद्य-
 दिति दृष्टान्तो ऽसिद्धः । शयविषयाद्यो पृथक्प्रसिद्धत्वात्सामान्यता विषयात्मात्रे शयसम्यग्-
 स्थापि कस्य चित्सुवचत्येन शयकार्यताया अन्यत्र दृष्टाया एव विषयो प्रतिषेद्धव्यत्येनात्यन्तासतः
 प्रतिषेधावपत्त्ये दृष्टान्ताभावात् । अनुपलब्धिरिति हेतुरपि पूर्वव्यपकारणत्वे ऽसिद्धे सत्त्वे च द्वापितः
 प्रत्यवस्थाच्छात्मनो ऽर्हमिति ज्ञानं द्वापितः । यत्तु क्पादिविषयस्यमर्हत्प्रत्ययस्यति तच्च । अर्ह-
 कर्ममिति प्रतीतेरभावात् । गौरो ऽर्हमिति प्रतीतेस्तद्विषयत्वादन्यथा मम कर्ममिति प्रतीत्यनु-
 पपत्तेः । क्पादिस्वन्वधाचकशब्दविषयव्यतिरिक्तयाचक आत्मशब्दो क्पादिभ्यो ऽन्यत्वे सत्येकशब्द-
 त्वाद् घटशब्दवदित्यनुमानं चात्मास्तितया साधकम् । यत्तु जीवच्छरीर निरात्मकं सत्याद् घट-
 यदिति प्रत्यनुमानं सत्रात्मानुपकारकेत्य चेत्साध्य दृष्टान्तविरुद्धताः । शरीरभेदः शरीरावृत्तित्व-
 वा चेत्सिद्धसाधनम् । शरीरसंश्लेषसामान्याभावात्तद् दृष्टान्तज्ञानि घटादावपि तत्संबन्धात् ।
 अथात्मशब्दं पक्षीकत्वानित्यवाचकस्य यथात्मकत्वेन साधवत्तद्वि नित्यशब्दादौ व्यभिचार इत्यप-
 दिक् ।

• भावस्य भिन्नपक्षेत्साध्यात्वेति सूत्रार्थः । स्या वा । दर्शनस्पर्शनेनक्रियोर्निराधा-
 र्योरनुपपत्तिरिति भावः । † यावत्संघं इति २ । ५ ।

‡ स्पर्शनेनापि तं स्पृशामि स्पर्शनेन यावदर्थो गृहीतः चक्षुषा त पश्यामीति २ पु । *

§ न च दर्शनं क्पादिमात्रविषयकत्वेनैकविषयत्वमसिद्धे क्पाद्यहो ऽपि तदाशयघटस्य
 मोलाद्युपरिस्थितस्कटिकादौ रात्रौ यत्ताकागतक्पाद्यहो ऽपि तत्प्रत्यक्षस्य ज्ञायमानत्वेन घटादे
 क्पादिभ्या व्यतिरक्तसिद्धे ।

॥ अनुपपत्त्ययनेककर्तृत्वेन दर्शनस्पर्शनयोर्विषयोकरणात्सघातस्य नानात्येनेकत्वाभावादेक
 इन्द्रियस्य द्विविधविषयग्रहणासामर्थ्यात्सामर्थ्याभ्युपगमे चेन्द्रियान्तरैष्वर्थग्रहणादिति भावः ।
 † एककर्तृकाविति २ । ५ । ** एवं स्यमिति १ । ४ ।

न विषयव्यवस्थानात् ॥ २ ॥

न देहादिसंघातादन्यश्चेतनः । कस्माद्विषयव्यवस्थानात् । व्यवस्थित-
विषयाणीन्द्रियाणि चक्षुष्यसति रूपं न गृह्यते सति च गृह्यते । यच्च यस्मि-
न्नसति न भवति सति भवति तस्य तदिति विज्ञायते । तस्माद्रूपग्रहणं चक्षुषः
चक्षु रूपं पश्यति । एवं घ्राणादिव्यपीति* । तानीन्द्रियाणीमानि स्वस्वविषय-
ग्रहणाच्चेतनानि इन्द्रियाणां भाषाभावयोर्विषयग्रहणस्य तथाभावात् । एवं
सति किमन्येन चेतनेन ।

सन्दिग्धत्वादहेतुः† । यो ऽयमिन्द्रियाणां भाषाभावयोर्विषयग्रह-
णस्य तथाभावः स किं (मयं) चेतनत्वादाहो स्वप्नेतेनोपकरणानां ग्रहणनि-
मित्तत्वादिति सन्दिह्यते । चेतनोपकरणत्वे ऽपीन्द्रियाणां ग्रहणनिमित्तत्वा-
द्भवितुमर्हति । यच्चेत्तं विषयव्यवस्थानादिति ।

तद्व्यवस्थानादेवात्मसद्भावादप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

यदि खल्वेकमिन्द्रियमव्यवस्थितविषयं सर्वज्ञं सर्वविषयग्राही चेतनं
स्यात् कस्ततो ऽन्यं चेतनमनुमातुं शक्नुयात् । यस्मात्तु व्यवस्थितविषयाणीन्द्रि-
याणि तस्मात्तेभ्यो ऽन्यश्चेतनः सर्वज्ञः सर्वविषयग्राही‡ विषयव्यवस्थितिमती-
तानुमीयते॥ । तच्चेदं प्रत्यभिज्ञानमप्रत्याख्येयं चेतनवृत्तमुदाह्रियते । रूपदर्शो
खल्वयं रसं गन्धं चा पूर्वगृहीतमनुमिनोति । गन्धप्रतिषेदी च रूपरसावनु-
मिनोति एवं विषयशेषेपि वाच्यम् । रूपं दृष्ट्वा गन्धं जिघ्रति घ्रात्वा च गन्धं
रूपं पश्यति । तदेवमनियतपर्यायं¶ सर्वविषयग्रहणमेकचेतनाधिकरणमनन्य-

* घ्राणं जिघ्रतीति २ ।

† यद्भावाभावानुविधायिनौ ज्ञानभावाभावौ तत्रेतेनमिन्द्रियभावाभावानु-
विधायिनौ तावेताविति तद्वेद्य चेतनमित्यर्थः । ता. टी ।

‡ सिद्धान्तभाष्यं सन्दिग्धत्वादहेतुः । अनन्यथासिद्धान्तव्यव्यतिरेकौ कारण-
त्यमात्रे प्रमाणं न तु न कर्ता चेतनश्चेतनं कारणमित्यत्रेत्यर्थः । ता. टी. ।

() अयमिति नास्ति ३ । ४ ।

§ सर्वेषामिन्द्रियान्तराणां च ये विषयास्तद्ग्राही । इन्द्रियान्तराणि च
पुनर्यस्यैतविषयाणि । तेनार्थादृगपि सर्वज्ञ इत्यादि सिद्धम् । ता. टी. ।

॥ अथ च व्यतिरेकी हेतुः । आत्मा चेतनः स्यत्तन्त्रत्ये सत्यव्यवस्थानात् । यो स्थितन्त्रः
व्यवस्थितग्रह न स चेतनो यथा घटादिस्तथा च चक्षुरादि तस्माच्च चेतनमिति ।

¶ अनियतरूपमित्यर्थः । ता. टी. ।

कर्तृकं प्रतिबन्धते प्रत्यक्षानुमानागमसंशयान् प्रत्ययांश्च नानाविषयान्*स्वात्म-
कर्तृकान् प्रतिबन्धधाति प्रतिबन्धाय वेदयते । सर्वविषयं† च शास्त्रं प्रतिपद्यते
अर्थमविषयभूत श्रोत्रस्य क्रमभाविनो वर्णोज् श्रुत्या पदवाक्यभावेन‡ प्रतिब-
न्धाय शब्दार्थव्यवस्थां च बुध्यमानो ऽनेकविषयमर्थजातमयहणीयमेकैकेने-
न्द्रियेण गृह्णाति । सेयं सर्वज्ञस्य ज्ञेयाव्यवस्था ऽनुपदं न शक्या परिक्रमितुम् ।
आकृतिमात्रं तूदाहृतम् । तत्र यदुक्तमिन्द्रियचेतन्ये सति किमन्येन चेतनेन
तदयुक्तं भवति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा न देहादिसंघातमात्रम् ।

शरीरदाहे पातकाभावात्§ ॥ ४ ॥

शरीरग्रहणेन शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनासंघातः प्राणिभूतो गृह्यते । प्राणि-
भूतं शरीरं दहतः प्राणिहिंसाकृतपापं पातकमित्युच्यते । तस्याभावः तत्फ-
लेन कतुरसंबन्धात् । अकर्तृश्च संबन्धात्॥ शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाप्रबन्धेऽ-
खल्वन्यः सङ्घात उत्पद्यते ऽन्यो निरुध्यते । उत्पादनरोधसन्ततिभूतः प्रबन्धो
नान्यत्वं बाधते देहादिसङ्घातस्यान्यत्वाधिष्ठानत्वात् । अन्यत्वाधिष्ठानो**
ह्यसौ प्रख्यायतइति† । एवं सति यो देहादिसंघातः‡‡प्राणिभूतो हिंसां करोति
नासौ हिंसाफलेन संबध्यते यश्च संबध्यते न तेन हिंसा कृता । तदेवं
सत्त्वभेदे कृतहानमकृताभ्यागमः प्रसज्यते । सति च सत्त्वोत्पादे§§ सत्त्वनि-

* विषयादिति = । † सर्वार्थविषयमिति । ३ । ४ । ‡ पदवाक्यभाष्यमिति = । ५ ।

§ प्राणातिपाते पातकाभाषप्रसङ्गादित्यर्थः । अयं च भूतचेतनिकानां ना-
निष्टप्रसङ्गस्तथा ऽपि शाक्यान् प्रति द्रष्टव्यः । एवं च न बुद्धिरात्मेति वक्तव्ये
देहादिव्यवस्थां विचित्राभिसंधित्वात्पुसां यदि कश्चिद् भूतचेतनिकः प्राणातिपात-
हृतं पातकमिच्छेत्तं प्रति दूषण भविष्यतीत्येवमर्थमिति मन्तव्यम् । ता टी ।

॥ शास्त्रचोदितं फलमनुष्ठातरीत्युत्सर्गो यत्र पुनः शास्त्रमन्यस्याह यथा
श्राद्धे वैश्वानरीयेष्यादौ च तत्र भवतु पुत्रकृतस्य श्राद्धस्य पितृगामि फलं पितृ-
हताया वा ज्ञानेष्टेः पुत्रगामि फलमिति भावः । ता टी ।

¶ प्रबन्धेनेति = । ५ ।

** अनन्यत्वाधिष्ठानइति = ।

†† तद्विदं सूत्रं यस्यात्मा नास्ति तस्यायं दोष इति प्रतिपादनायै न सा-
धनार्थमिति । न्या टी ।

‡‡ देहादेरुपचयापसयाभ्यामन्यत्वस्य प्रत्यक्षमिन्द्रियेण तदुच्यतेसमुदायस्य भेदात् ।

§§ सत्त्व चेतन आत्मा तस्योत्पादे नाग्रे वा देहचेतन्यपसे देहनाश्यादेव तद्वत्परमादीनां
नाग्रे स्थिरस्थात्मनो ऽभावात्देहान्तरोत्पादो धर्मादिनिमित्तक इति धर्तुं न शक्यते । तत्रश्च मुक्तयो
सत्त्वधर्मादिर्नापपद्यते । देहस्य सनादशाया मुक्तेरसथावाक्याहे स्यत एष मुक्तत्वात्केहान्तरोत्पादस्य
सत्त्वसत्त्वकर्मानिमित्तकत्वादेतत्कृतकर्मणा तस्यतिबन्धासभवादिति भावः ।

रोधे चाकर्मनिमित्तः सत्वसर्गः प्राप्नोति तत्र मुतयर्थो ब्रह्मचर्यवासो न स्यात् । तद्यदि देहादिसङ्घातमात्रं सत्त्वं स्यात् शरीरदाहे पातकं न भवेत् । अनिष्टं चैतत् तस्माद्देहादिसङ्घातव्यतिरिक्त आत्मा नित्य इति ।

तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वात् ॥ ५ ॥

यस्यापि नित्येनात्मना सात्मकं शरीरं दह्यते तस्यापि शरीरदाहे पातकं न भवेदुभयुः । कस्मान्नित्यत्वादात्मनः । न जातु कश्चिन्नित्यं हिंसितुमर्हति अथ हिंस्यते नित्यत्वमस्य न भवति । सेयमेकस्मिन्वदे हिंसा निष्फला ऽन्यस्मिंस्त्वनुपपन्नेति ।

न कार्याश्रयकर्तृवधात्* ॥ ६ ॥

न ब्रूमी नित्यस्य सत्वस्य वधो हिंसा अपि त्वनुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणामुपघातः पीडा वैकल्यलक्षणः प्रबन्धोच्छेदो वा प्रमाणलक्षणो वा वधो हिंसेति । कार्यं तु सुखदुःखसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयः शरीरं कार्याश्रयस्य शरीरस्य स्वविषयोपलब्धेश्च कर्तृणामिन्द्रियाणां वधो हिंसा न नित्यस्यात्मनः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वादित्येतदयुक्तम् । यस्य सत्वोच्छेदो हिंसा तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्चेति दोषः । एतावच्चैतत्स्यात् सत्वोच्छेदो वा हिंसानुच्छित्तिधर्मकस्य सत्वस्य कार्याश्रयकर्तृवधो वा न कल्पान्तरमस्ति । सत्वोच्छेदश्च प्रतिषिद्धः तत्र किमन्यच्छेषं यथाभूतमिति । अथ वा कार्याश्रयकर्तृवधादिति कार्याश्रयो देहेन्द्रियबुद्धिसङ्घातो नित्यस्यात्मनस्तत्र सुखदुःखप्रतिसंवेदनं तस्याधिष्ठानमाश्रयः तदायतनं तद्वति न ततोऽन्यदिति स एव कर्ता । तन्निमित्ता हि सुखदुःखसंवेदनस्य निर्वृतिः न तमन्तरेणेति । तस्य वध उपघातः पीडा प्रमाणा वा हिंसा न नित्यत्वेनात्मेच्छेदः । तत्र यदुक्तं तदभावः सात्मकप्रदाहेपि तन्नित्यत्वादेतन्नेति । इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा ।

* तत्र कार्याश्रयवधेन शरीरमुच्यते तन्नित्यत्वाद्युपभोगश्चेति । कर्तृणामिन्द्रियाणि तत्साधनत्वात् । अथ वा समानाधिकरणसमासाच्छरीरमेव कार्याश्रयकर्तृवधाभ्यामुच्यते । न्या. या. । एव च तदवच्छेदकशरीरतदुपकरणोन्द्रियार्द्रिवनाशजनितदुःखसमयापित्यादात्मनो नित्यत्वे ऽपि तदनु प्रत्यक्षाय उपपद्यते अतिरिक्तचेतनानभ्युपगमे तु शरीरान्तरसमयेतद्दुःखात्पादकशरीरान्तरविनाशे तदनिमित्तशरीरस्य तत्प्रत्यक्षायजनितफलोपभोगकृत्यं कृतनाशकृताभ्यागमप्रसङ्गादनुपपन्नमिति भावः । + स्वाधिष्ठानमिति २ । ५ । ; एतावच्च तस्यादिति २ । § ३ पुस्तके ऽपिर्नास्ति ।

सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात्* ॥ ७ ॥

पूर्वपरयोर्विज्ञानयोरेकविषये प्रतिबन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानं तमेवे-
ताहं पश्यामि यमत्रासिपं स गथापमथं इति सद्येन चक्षुषा दृष्टीमयेत-
रेणापि चक्षुषा प्रत्यभिज्ञानाद् यमद्रावं तमेवेताहं पश्यामीति । इन्द्रियचेतन्ये
सु नान्यदृष्टमन्यः प्रत्यभिज्ञानातीति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः ‡ । † अस्ति त्विदं
प्रत्यभिज्ञानं तस्मादिन्द्रियव्यतिरिक्तश्चेतनः ।

नैकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते द्वित्वाभिमानात् ॥ ८ ॥

॥ एकमिदं चक्षुर्मध्ये नासास्थिव्यवहितं तस्यान्तो गृह्यमाणो द्वित्वा-
भिमानं प्रयोजयतो मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्येव ।

एकविनाशे द्वितीयाविनाशाङ्गीकत्वम् ॥ ९ ॥

एकस्मिन्नुपहते चोद्धृते वा चक्षुषि द्वितीयमवतिष्ठते चक्षुर्विषयग्रह-
णे गलिङ्गं तस्मादेकस्य व्यवधानानुपपत्तिः ।

अवयवनाशे ऽप्यवयव्युपलब्धेरहेतुः-॥ १० ॥

एकविनाशे द्वितीयाविनाशादित्यहेतुः । कस्माद् घृक्षस्य हि कासु
चिच्छाखामु छिन्नासूपलभ्यतएव घृक्षः ।

दृष्टान्तविरोधादप्रतिषेधः** ॥ ११ ॥

* पूर्वपरकरणेन शरीराद्यभेदे सिद्धे इन्द्रियभेदप्रतिपादनार्थमिदं प्रकरणमिति केचित् ।
पूर्वपरकरणेनैव तस्यापि सिद्धत्यात्मसमुच्चयार्थमित्यन्ये । समुच्चयप्रमाणहेतोः पूर्वहेत्यपेक्षया ऽभेदादि-
दमपि न युक्तमिति इन्द्रियगतद्वित्वनिराकरणार्थमित्यपरे । सद्येन चक्षुषा दृष्टं घस्तु नष्टे ऽपि
तस्मिन्नाशेन प्रत्यभिज्ञानातीति चक्षुरेकम् । द्वित्वपक्षे ऽशोभनसो नेत्रद्वयेन संयोगस्य युगपदमंभ
यादुभयकरणाकैककालिकप्रत्यक्षासंभयः । मनसा ऽसयुक्तस्यैकस्य प्रत्यक्षे सामर्थ्यकल्पनायामपरस्वापि
संयोगास्त्विति मनःकल्पनानुपयोगः । आत्मसंयोगस्य सदातनत्वेन मनःसंयोगस्यैवाव्ययवहितत्वात्
कालिकव्यापाररूपतया तद्वाचित्ये कारणत्वानुपपत्तिश्च । इन्द्रियपञ्चत्वप्रतिपादकप्रकरणविरोध
श्चेति । † दृष्टस्येतरेणापीति २५ । ‡ प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिरिति २ । ५ ।

‡ अन्वितमिति क्व चित्पाठः ।

॥ एकमिदं द्रव्य द्वाधिष्ठानमभिधम् । को ऽधिष्ठानार्थः तैजसस्य चक्षुषः
पार्थिवेन कृष्णसारेण उपकारधिकारभेदानुविधानम् । यस्मात् कृष्णसारे उपक्रियमाणे
उपक्रियते विक्रियमाणे विक्रियते तस्मादस्य कृष्णसारमधिष्ठानमुच्यते । प्या-दा- ।

† विभक्तिरहितः सर्वत्र पाठः ।

** अत्र भाष्यमते चक्षुरिन्द्रिये द्वित्वम् । एकेन दृष्टीत्वापरतः प्रत्यभिज्ञानाच्च ताभ्यां कर-
णाभ्यां भिन्नं स्थिर आत्मा सिध्यति । अत्रैकत्वं पूर्वपरद्वयः द्वित्वं तु कौत्सनिकम् । कल्पनायां
च व्यवधानं निमित्तम् । एकविनाशे ऽपीति सूत्र भेदसाधकम् । तत्रावयवनाशेपीत्याद्येव ।
दृष्टान्तविरोधादिति तत्परिहाराः । तस्माच्चक्षुरिन्द्रियं द्वित्ववदिति सिध्यति । धार्तिकमते तु

न कारणद्रव्यविभागे कार्यद्रव्यमवतिष्ठते नित्यत्वप्रसङ्गात् । बहुष्व-
वयविषु यस्य कारणानि विभक्तानि तस्य विनाशः येषां कारणान्यविभक्तानि
तानि अवतिष्ठन्ते । अथ वा दृश्यमानार्थविरोधो दृष्टान्तविरोधः । मृतस्य हि
शिरःकपाले, द्वाववटौ नासास्थिव्यवहितौ चक्षुषः स्थाने भेदेन गृह्येते न
चेतदेकस्मिन्नासास्थिव्यवहिते संभवति । अथ चैकविनाशस्याऽनियमाद् द्वावि-
मावर्थौ तौ च पृथगावरणोपधातौ अनुमीयेते विभिन्नाविति । अवपीडनास्यै-
कस्य चक्षुषो रश्मिविषयसन्निकर्षस्य भेदाद्दृश्यभेद इव गृह्यते तस्यैकत्वे विसृ-
ध्यते । अवपीडननिवृत्तौ चाभिन्नप्रतिसंधानमिति तस्मादेकस्य व्यवधानानु-
पपत्तिः । अनुमीयते* चायं देहादिसंधातव्यतिरिक्तश्चेतन इति ।

इन्द्रियान्तरविकारात् ॥ १२ ॥

कस्य चिदन्नफलस्य गृहीततद्रससाहचर्ये रूपे गन्धे वा केन चिदि-
न्द्रियेण गृह्यमाणे रसनस्येन्द्रियान्तरस्य विकारः रसानुस्मृतौ रसगर्भं प्र-
वर्तितौ दन्तोदकसंघवभूतौ गृह्यते । तस्येन्द्रियचेतन्ये ऽनुपपत्तिः नान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरति ।

न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वात् ॥ १३ ॥

स्मृतिर्नाम धर्मो निमित्तादुत्पद्यते तस्याः स्मर्तव्यो विषयः तत्कृत
इन्द्रियान्तरविकारो नात्मकृत इति ।

चक्षुरेकत्वं सिद्धान्तः । तत्रोपपत्तिर्दाश्रयित्वे । तस्यैव द्वित्वेनोपलम्भोपपादकं नैकस्मिन्निति सूत्रम् ।
अधिष्ठानं गोलकं भिन्नमिति प्रतिपादनाय एकविनाशे ऽपीत्यादि सूत्रम् । गोलकस्य तत्र भिन्नत्वे
रिष्टेऽपि नैन्द्रियभेदः इन्द्रियस्य गोलकादभेदात् । अवयवनाशे ऽपीत्यादि परिहारान्तरम् । तत्रश्च
गोलकदुष्याधिष्ठितैकचक्षुरवयवनाशेऽप्यवयवविनाशे ऽनाशाद्दृष्टगोपपत्तेर्न द्वित्वसिद्धिरिति भावः । अस्त्यो-
त्तरं दृष्टान्तविरोधादिति । तत्रश्च कारणद्रव्यनाशे कार्यद्रव्यनाशावश्यकत्वेन नावयवस्थितिः
संभवतीति भावः । तत्रश्च गोलकमात्रं भिन्नमिन्द्रियं त्वेकमेव तत्त्वानुपपत्तेरिति ।

* तदर्थं प्रतिसंधानद्वारेणात्मनि प्रत्यक्षं प्रमाणयित्वा ऽनुमानमिदानीं
प्रमाणयति । ता. टी. ।

† इन्द्रियान्तरविकारेण तत्कारणीभूता ऽनुमीयमाना स्मृतिरात्मानमनुमाद्यतीति विका-
रस्यात्मावृत्तित्वे ऽपि नानुपपत्तिरिति बोध्यम् । ‡ रसगन्धप्रवर्तित इति २ ।

§ स्मृतिरात्मानं कारणत्वेन गमयेद्विषयत्वेन वा । न तावत्कारणत्वेन
तस्याः संस्कारकारणकत्वाद् न विषयत्वेन तस्याः स्मर्तव्यविषयत्वात् स्मृताच्च
तस्मादिन्द्रियविकारोत्पत्तेरित्यर्थः । ता. टी. ।

तदात्मगुणसद्भावादप्रतिषेधः* ॥ १४ ॥

तस्या आत्मगुणत्वे सति सद्भावादप्रतिषेध आत्मनः । यदि स्मृति-
रात्मगुणः एवं सति स्मृतिरुपपद्यते नान्यदृष्टमन्यः स्मरतीति । इन्द्रियचै-
तन्ये[†] तु नानाकर्तृकाणां विषयग्रहणानामप्रतिसंधानं प्रतिबंधाने वा विषय-
व्यवस्थानुपपत्तिः । एकस्तु चेतनो ऽनेकार्थदर्शी भिन्ननिमित्तः । पूर्वदृष्टमर्थं
स्मरतीति एकस्यानेकार्थदर्शिनो दर्शनप्रतिसंधानात् स्मृतेरात्मगुणत्वे सति
सद्भावः विपर्यये चानुपपत्तिः । स्मृत्याश्रयाः प्राणभृतां सर्वे व्यवहाराः ।
आत्मलिङ्गमुदाहरणमात्रमिन्द्रियान्तरविकार इति ।

अपरिसंख्यानाञ्च स्मृतिविषयस्या ॥ १५ ॥

अपरिसंख्याय च स्मृतिविषयमिदमुच्यते न स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वा-
दिति । येयं स्मृतिरगृह्यमाणे ऽर्थे ऽच्चासियमहममुमर्थमिति यतस्या ज्ञातृज्ञान-
विशिष्टः पूर्वज्ञातोर्यो विषयो नार्थमात्रं ज्ञातवानहममुमर्थम् असावयौ मया ज्ञातः
अस्मिन्नर्थे मम ज्ञानमभूदिति । चतुर्विधमेतद्वाक्यं स्मृतिविषयज्ञापकं समाना-
र्थम् । सर्वत्र खलु ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेयं च गृह्यते । अथ प्रत्यक्षे ऽर्थे या स्मृतिस्तया
चीणि ज्ञानानि एकस्मिन्नर्थे प्रतिसन्धीयन्ते समानकर्तृकाणि न नानाकर्तृकाणि
नाकर्तृकाणि किं तर्ह्येककर्तृकाणि । अद्राक्षममुमर्थे यमेवैतर्हि पश्यामि अद्रा-
क्षमिति दर्शनं दर्शनसविद्य न खल्वसविदिते स्वे दर्शने स्यादेतदद्राक्षमिति ।
ते खल्वेते द्वे ज्ञाने । यमेवैतर्हि पश्यामीति तृतीयं ज्ञानमेवमेके ऽर्थस्त्रिभिर्ज्ञा-
नैर्युज्यमानो नाकर्तृको न नानाकर्तृकः किं तर्ह्येककर्तृक इति । सोऽयं स्मृति-
विषयो ऽपरिसंख्यायमानो[‡] विद्यमानः प्रज्ञातोर्यः॥ प्रतिषिध्यते नास्त्यात्मा
स्मृतेः स्मर्तव्यविषयत्वादिति । न चेदं स्मृतिमात्रं स्मर्तव्यमात्रविषयम्[§] इदं

* न स्मर्तव्यमात्रात् स्मृतिरुपपद्यते यदा ऽयमतीतमर्थे स्मरति तदा
स्मृतिरनाधारा प्राप्नोति न वेदमनाधारा युक्ता गुणत्वात् । न ज्ञेयमिन्द्रिये संबन्ध-
त्वननुभूतत्वात् । न विषये तस्यासत्त्वात् । न शरीरे शरीरगुणानां प्रत्यक्षाणामात्मप-
रः अप्रत्यक्षत्वात् । न चैयं नास्ति न चात्मन्यसत्यस्याः सद्भावो युक्त इति । न्या या ।

† २ । ५ । ४ पुस्तकेषु इन्द्रियचैतन्ये तु इति दृश्यते ।

‡ पूर्वपरिणो ऽवधारण खण्डयति । ता टी

• § अपरिषिध्यमान इति ५ पाठान्तरम् ।

॥ प्रज्ञानो ऽर्थ इति २ ।

१ स्मर्तव्यमात्रविषय वेति २ । ४ । ५ ।

खलु ज्ञानप्रतिसन्धानवत्स्मृतिप्रतिसन्धानमेकस्य सर्वविषयत्वात् । एकोयं ज्ञाता
सर्वविषयः स्वानि ज्ञानानि प्रतिसन्धते अमुमर्थे चास्यामि अमुमर्थे विजा-
नाम्यमुमर्थमज्ञासिपममुमर्थं जिज्ञासमानश्चिरमज्ञात्वा ऽध्यवस्यत्यज्ञासिष-
मिति । एवं स्मृतिमपि चिकालविशिष्टां सुस्मूर्धाविशिष्टां च प्रतिसन्धते । संस्का-
रसन्ततिमाषे तु सत्त्वे उत्पद्योत्पद्य संस्कारास्तिरोभवन्ति स नास्त्येकोपि
संस्कारो यस्त्रिकालविशिष्टं ज्ञानं स्मृतिं चानुभवेत् । न चानुभवमन्तरेण
ज्ञानस्य स्मृतेश्च प्रतिसन्धानमहं ममेति चोत्पद्यते देहान्तरवत् । अतोनुमी-
यते अस्त्येकः सर्वविषयः प्रतिदेहं स्वज्ञानप्रबन्धं स्मृतिप्रबन्धं च प्रतिसन्धते
इति । यस्य देहान्तरेण वृत्तेरभावान्न प्रतिसन्धानं भवतीति ।

नात्मप्रतिपत्तिहेतूनां मनसि सम्भवात् ॥ १६ ॥

न (देहादि*)संघातव्यतिरिक्त आत्मा । कस्माद् आत्मप्रतिपत्तिहेतूनां
मनसि सम्भवात् । दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्म प्रतिपा-
दकानां हेतूनां मनसि सम्भवे यतः मनो हि सर्वविषयमिति तस्मान्न
शरारोन्द्रियमनो (बुद्धिसंघातः) व्यतिरिक्त आत्मेति ।

ज्ञातुर्ज्ञानसाधनोपपत्तेः संज्ञामेदमात्रम् ॥ १७ ॥

ज्ञातुः खलु ज्ञानसाधनान्युपपद्यन्ते चक्षुषा पश्यति घ्राणेन जिघ्रति
स्पर्शनेन स्पृशति ऽ(एवं मन्तुः सर्वविषयस्य मत्तिसाधनमन्तःकरणभूतं
सर्वविषयं विद्यते येनायं मन्यतइति ।) एवं सति ज्ञातर्यात्मसंज्ञा न मृष्यते
मनःसंज्ञाभ्यनुज्ञायते । मनसि च मनःसंज्ञा न मृष्यते मत्तिसाधनं
त्वभ्यनुज्ञायते । तदिदं संज्ञामेदमात्रं नार्थेण विवाद इति । प्रत्याख्याने वा
सर्वेन्द्रियविलोपप्रसङ्गः । अथ मन्तुः सर्वविषयस्य मत्तिसाधनं** सर्वविषयं
प्रत्याख्यायते नास्तीति एवं रूपादिविषयग्रहणसाधनान्यापि न सन्ति इति
सर्वेन्द्रियविषयलोपः†† प्रसज्यतइति ।

नियमश्च निरनुमानः ॥ १८ ॥

* () इदं २ पु. नास्ति ।

† आत्मप्रतिपादकानां मनसि सम्भवादिति १

‡ () २ पु. नास्ति । § ()

एवं मन्तुः सर्वविषयं मत्तिसाधनं मनःकरणभूतमिति २ ।

॥ मत्तिसाधनसंज्ञा मृष्यते ।

¶ नात्मनि विवाद इति २ ।

** प्रतिसाधनमिति २ ।

† सर्वेन्द्रियविषयलोपइति १ । ४ । ५ इत्यधिकं २ पु ।

योयं नियम इष्यते रूपादियहणसाधनान्यस्य सन्ति मतिसाधनं सर्वविषयं नास्तीति । अयं नियमो निरनुमानो नाचानुमानमस्ति येन नियमं प्रतिपद्यामहइति । रूपादिभ्यश्च विषयान्तरं सुखादयस्तदुपलब्धौ करणान्तर-सद्भावः । यथा चक्षुषा गन्धो न गृह्यतइति करणान्तरं घ्राणमेवं चक्षुर्घ्राणाभ्यां रसो न गृह्यत इति करणान्तरं रसनम् एवं शेषेष्वपि । तथा चक्षुषादिभिः सुखादयो न गृह्यन्तइति करणान्तरेण भवितव्यं तच्च ज्ञानायोगपदलिङ्गम् । यच्च सुखाद्युपलब्धौ करणं तच्च ज्ञानायोगपदलिङ्गं तस्येन्द्रियमिन्द्रियं प्रति सन्निधेरसन्निधेः न युगपज् ज्ञानान्युत्पद्यन्ते इति तच्च यदुक्तमात्म-प्रतिपत्तिहेतूनां मनसि संभवादिति तदयुक्तम् । *किं पुनरयं देहादिसंघाता-दन्त्ये नित्य उतानित्य इति । कुतः संशयः उभयथा दृष्टत्वात् संशयः । विद्यमानमुभयथा भवति नित्यमनित्यं च । प्रतिपादिते चात्मसद्भावे संश-यानिश्चरति । आत्मसद्भावहेतुभिरैवास्य प्राग् देहभेदादवस्थानं सिद्धम-द्धमपि देहभेदादवतिष्ठते कुतः ।

पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्धाज्जातस्य

हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेः ॥ १९ ॥

जातः खल्वयं कुमारको ऽस्मिन् जन्मन्यगृहीतेषु हर्षभयशोकहेतुषु हर्षभयशोकान् प्रतिपद्यते लिङ्गानुमेयान् । ते च स्मृत्यनुबन्धादुत्पद्यन्ते

* शास्त्रानुभूताभ्युदयनिःश्रेयसोपयोगिनं परलोकं विषतुः परीताहेतुभूतं संशयमाह । ता. टी. ।
+ आत्मसंभवे इति २ ।

१ देहभेदादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी बाल्यकौमारयौवनवार्धकदेहभेदमभि-समीत्य प्रतिसंधानादस्यावस्थानं सिद्धमित्यर्थः । ता. टी. ।

१ जन्म निःकार्यविशिष्टाभिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदनाभिः संबन्धः । अभिप्रेत-विषयक्रपार्यनाप्राप्तौ सुखानुभवो हर्षः । अनिष्टविषयसाधनोपनिपाते तन्निहा-सोर्हानाशय्यता भयम् । इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्यपार्यना शोकः । तदनुभवः संप्रतिपत्तिः । एकविषयानेकविज्ञानोत्पादो ऽभ्यासः । प्रत्यत्तुबुद्धिनिरोधे तदनुसंधानविषयः प्रत्ययः स्मृतिः । तदनुग्रहीतस्तदनुसंधानविषयः प्रत्ययस्तद्वा-वविषयः प्रत्यभिज्ञानम् । अनुबन्धो भावनास्मृतिहेतुः संस्कारः । न्या. या. ।

॥ स्मितरुदिते तयोर्निर्गते शोकादिमदात्मवती ब्रान्यावस्था स्मितरुदितदिमन्याम् । ब्रान्यावस्था यथोपधर्मो वायनावस्थावत् । तत्रश्च शोकादिमदात्मवत्येन स्मितवदात्मवत्त्वं तेन सस्कारवदात्मवत्त्वं तेन पूर्वानुभवपदात्मवत्त्वं तेन पूर्वशरीरसंबन्धवदात्मवत्त्वं साध्यं सर्वत्र वाय-नावस्था दृष्टान्तः ।

नान्यथा । सृष्ट्यनुबन्धश्च पूर्वाभ्यासमन्तरेण न भवति पूर्वाभ्यासश्च पूर्व-
जन्मनि सति नान्यथेति सिद्धयत्येतदवतिष्ठते अयमूर्द्धं शरीरभेदादिति ।

पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवत्तद्विकारः* ॥ २० ॥

यथा पद्मादिष्वनित्येषु प्रबोधः संमीलनं विकारो भवति एवमनित्य-
स्यात्मनो हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तिः (विकारः †) स्यात् । हेत्वभावाद्युक्तम् । अनेन
हेतुना पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकारवदनित्यस्यात्मनो हर्षादिसंप्रतिपत्ति-
रिति नात्रोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुर्न वैधर्म्यादस्ति हेत्वभावात् ।
असंबद्धार्यक्रमपार्थक्यमुच्यते इति । दृष्टान्ताच्च हर्षादिनिमित्तस्यानिवृत्तिः या
चेयमासेवितेषु विषयेषु हर्षादिसंप्रतिपत्तिः सृष्ट्यनुबन्धकृता प्रत्यात्मं
गृह्यते सेषं पद्मादिसंमीलनदृष्टान्तेन न निवर्त्यते । यथा चेयं न निवर्तते
तथा जातस्यापीति । क्रियाजातश्च पर्यविभागः ‡ संयोगप्रबोधसंमीलने क्रिया-
हेतुश्च क्रियानुमेयः । एवं च सति § किं दृष्टान्तेन प्रतिपिध्यते । अथ निर्नि-
मित्तः पद्मादिषु प्रबोधसंमीलनविकार इति मतमेवमात्मनोऽपि हर्षादिसं-
प्रतिपत्तिरिति । तच्च ।

नोप्याग्नीतवर्षकालनिमित्तत्वात् पञ्चात्मकविकाराणाम् ॥ २१ ॥

उप्याग्निषु सत्सु भावादसत्स्वभावात्त्रिमिताः पञ्चभूतानुपह्णेण
निवृत्तानां पद्मादीनां प्रबोधसंमीलनविकारा इति न निर्निमित्ताः । एवं हर्षा-
दयोऽपि विकारा निमित्ताद्भवितुमर्हन्ति न निमित्तमन्तरेण । न चान्यत्पूर्वाभ्य-
स्तसृष्ट्यनुबन्धात्त्रिमित्तमस्तीति । न चोत्पत्तिनिरोधकारणानुमानमात्मनो
दृष्टान्तात् ॥ । न हर्षादीनां निमित्तमन्तरेणोत्पत्तिः नोप्यादिवत्त्रिमित्तान्तरोपा-
दानं हर्षादीनां तस्मादयुक्तमेतत् । इतश्च नित्य आत्मा ।

* अनित्ये ऽपि विकारदर्शनादनेकान्त इति सूत्रार्थः । पद्मपत्राद्यवयववि-
भागो विनश्यत्कार्यः प्रबोधः । पद्मपत्रावयवधानामारब्धकार्याणां यत्पुनः परस्परं
प्राप्तयस्तत् संमीलनम् । न्या. पा. । () † २ पु. नास्ति ।

‡ पर्यवेगविभाग इति ४ ।

§ सूतीति २ नास्ति ।

॥ दृष्टयत्ये सति सर्वदा भूतत्वाद्युक्तकारणक आत्मा आत्माश्रयदित्यनुमानेनात्मनित्यत्व-
मिदं दृष्टान्तमात्रेणोत्पत्तिर्द्विनाशकारणरूपं न युक्तमित्यर्थः । घटादीनामपि प्रथमवर्णे भूतं
त्याद व्यभिचारकारणाद्य सर्वदेति ।

* प्रेत्याहाराभ्यासकृतात् स्तन्याभिलापात् ॥ २२ ॥

जातमात्रस्य यत्सस्य प्रवृत्तिलिङ्गः स्तन्याभिलापो गृह्यते । स च नान्तरेणाहाराभ्यासम् । कथं युतया दृश्यते हि शरीरिणां क्षुधा पीड्यमानानामाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धादाहाराभिलापः । न च पूर्वशरीराभ्यासमन्तरेणासौ जातमात्रस्योपपाद्यते । तेनानुमीयते भूतपूर्वं शरीरं यत्रनेनाहारोभ्यस्त इति । स खल्वयमात्मा पूर्वशरीरात्प्रेत्य शरीरान्तरमापन्नः क्षुत्पीडितः पूर्वाभ्यस्तमाहारमनुस्मरन् स्तन्यमभिलपति । तस्मात्त देहभेदादात्मा भिद्यते भवत्येवोद्धुं देहभेदादिति ।

अयसो ऽयस्कान्ताभिगमनवत्तदुपसर्पणम् ॥ २३ ॥

यथ खल्वयो ऽभ्यासमन्तरेणायस्कान्तमुपसर्पति एवमाहाराभ्यासमन्तरेण बालः स्तन्यमभिलपति । किमिदमयसो ऽयस्कान्ताभिसर्पणं निर्निमित्तमथ निमित्तादिति । निर्निमित्तं तावत् ।

नान्यत्र प्रवृत्त्यभावात् ॥ २४ ॥

यदि निर्निमित्तं लोष्टादयोप्ययस्कान्तमुपसर्पयुर्न जातु नियमे कारणमस्तीति । अथ निमित्तात्त्वेनोपलभ्यत इति । क्रियालिङ्गः क्रियाहेतुः क्रियानियमलिङ्गश्च क्रियाहेतुनियमः ॥ । तेनान्यत्र प्रवृत्त्यभावः बालस्यापि नियतमुपसर्पणक्रियोपलभ्यते न च स्तन्याभिलापलिङ्गमन्यदाहाराभ्यासकृतात्स्मरणानुबन्धात् । निमित्तं दृष्टान्तेनोपपाद्यते न चासति निमित्ते कस्य चिदुत्पत्तिः । न च दृष्टान्तो दृष्टमभिलापहेतुं बाधते तस्मादयसो ऽयस्का*न्ताभिगमनमदृष्टान्त इति । अयसः खल्वपि नान्यत्र प्रवृत्तिर्भवति न जात्वयो लोष्ट-

* क्रिमर्थं पुनरिदं सूत्रमारभ्यते यदा ऽयमर्थः पूर्वाभ्यस्तसूत्रे ऽवगतः । सामान्यतो ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थं सूत्रमित्यदोषः । न्या. धा. ।

† न च पूर्वशरीरमन्तरेणेति १ । ४ ।

‡ प्रवृत्तिमात्रस्यानैकान्तिरुक्त्यज्ञापनार्थं सूत्रमिदम् । न्या. धा. । न पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्ध एव प्रवृत्तिकारणमयसो ऽयस्कान्तोपसर्पणे तदभावात् । यदि च बालकस्य स्मृत्यनुबन्धो भवेज्जात्यन्धवधिरादयस्तज्जन्मानुभूतानिव रसस्पर्शगन्धादीन् जात्यन्तरानुभूतान् रूपशब्दादीनपि व्याचतीरचित्यभिप्रायः । ता. टी. ।

§ अभिगमनमिति २ । ५ ।

॥ क्रियानियमहेतुनियम इति २ ।

¶ उपसर्पणं क्रियोपलभ्यत इति ४ ।

** () अयस इति २ नास्ति ।

मुपसर्पति किंकृतोस्य* नियम इति यदि कारणनियमात्स च क्रियानियम-
लिङ्गा एवं बालस्यापि नियतविषयोभिलापः कारणनियमाद्भवितुमर्हति । तच्च
कारणमभ्यस्तस्मरणमन्यद्वेति दृष्टेन विशिष्यते । दृष्टो हि शरीरिणामभ्यस्त-
स्मरणादाहाराभिलापः इति । इतरत्र नित्य आत्मा । कस्मात् ।

वीतरागजन्मादर्शनात् ॥ २५ ॥

सरागो जायतइत्यर्थादापद्यते । अयं जायमानो रागानुबद्धो जायते
रागस्य पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनं योनिः । पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन्॥
जन्मनि शरीरमन्तरेण नोपपद्यते । सोयमात्मा पूर्वशरीरानुभूतान् विषयान्
अनुस्मरन् तेषु तेषु रज्यते तथा चायं द्वयोर्जन्मनोः प्रतिबंधिः एवं पूर्वश-
रीरस्य पूर्वतरेण पूर्वतरस्य च पूर्वतमेनेत्यादिना ऽनादिश्चेतनस्य शरीरयोगः ।
अनादिश्च रागानुबन्ध इति सिद्धं नित्यत्वमिति । कथं पुनर्जायते पूर्वविषया-
नुचिन्तनजनितो जातस्य रागो न पुनः ।

सगुणद्रव्योत्पत्तिवत्तदुत्पत्तिः** ॥ २६ ॥

यथोत्पत्तिधर्मकस्य द्रव्यस्य गुणाः कारणत उत्पद्यन्ते तथोत्पत्तिधर्म-
कस्यात्मनो रागः कुतश्चिदुत्पद्यते । अत्रायमुदिता††नुवादो निदर्शनार्थः ।

* किंकृतो ऽस्यानियम इति ४ ।

† यदि कारणनियमः सर्वक्रियानियमलिङ्गाः । यदि कारणनियमाः सर्वक्रियानियमलिङ्गा इति २ पु. ।

‡ यौवनदाद्यस्यायां हि चेतनस्य प्रवृत्तिः वीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्ध-
हेतुका प्रतीतेति बाल्यावस्थायामपि चेतनस्य तद्वेतुकैव भवितुमर्हति तेन हेतुना
चेतनप्रवृत्तेः स्वाभाविकसंबन्धावगमाद् घन्दिनेव धूमस्य । एवं व्यवस्थिते यत्र
स्मृतेः कार्ये दृश्यते तन्मात्रविषयैव बालस्य स्मृतिरनुमीयते नान्यत्र । न च य
एकस्य स्मरति तेनापरमपि स्मर्तव्यमिति नियमहेतुरस्ति येन जात्यन्ध्रधिरादयो
रूपादीनाचक्षीरन् । अदृष्टपरिपाकोद्बोधितस्य संस्कारस्य तद्वियमेन नियमोपपत्तेः ।
अद्वयत्वेपि चानुभूतेषु कस्य चिद्वैव स्मरति न सर्वस्येति । ता. टी. ।

§ न च रागस्यादृष्टहेतुकत्वाच्चानुपपत्तिः । तापता ऽप्यदृष्टाद्यतया तत्कारणकर्मकल्प-
नायां पूर्वशरीरसंबन्धकल्पनोपपत्तेः । सूत्रस्यात्रैव तात्पर्यात् । ॥ पूर्वस्मिन् जन्मनीति ५ ।

॥ पूर्वतरशरीरस्येति २ । ५ ।

** अनेकान्तिकत्वप्रतिपादनार्थं सूत्रम् ।

†† उदितमिदं चोदयमयस्कान्तदृष्टान्तचोदयेन तथापि तस्यानुवादो निद-
र्शनार्थः पूर्वमयस्कान्तो निदर्शनमिदानो घटादीनामुत्पद्यमानानां रूपादयो
निदर्शनमिति तदर्थं इत्यर्थः । ता. टी. ।

न संकल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् ॥ २७ ॥

न यत्सु सगुणद्रव्योत्पत्तिवदुत्पत्तिरात्मनो रागस्य च । कस्मात्सङ्कल्पनिमित्तत्वाद्वागादीनाम् । अयं यत्सु प्राणिनां विषयानासेवमानानां संकल्पघनितो रागो गृह्यते संकल्पश्च पूर्वानुभूतविषयानुचिन्तनयोनिः । तेनानुमीयते जातस्यापि पूर्वानुभूतार्थचिन्तनकृते राग इति । आत्मोत्पादाधिकरणात् *रागोत्पत्तिर्भवन्ती सङ्कल्पादन्यस्मिन् रागकारणे सति याच्या कार्यद्रव्यगुणघत् । न चात्मेत्पादः । सिद्धो नापि संकल्पादन्यद्रागकारणमस्ति । तस्माद्युक्तं सगुणद्रव्योत्पत्तिवतयोऽुत्पत्तिरिति । अथापि संकल्पादन्यद्रागकारणं धर्माधर्मलक्षणमदृग्मुपादीयते तथापि पूर्वशरीरयोगे ऽप्रत्याख्येयः । तत्र हि तस्य निर्वृतिः नास्मिन् जन्मनि । तन्मयत्वाद्वागः इति विषयाभ्यासः यत्सु यं भावनाहेतुः तन्मयत्वमुच्यतइति जातिविशेषाच्च रागविशेष इति । कर्मखल्विदं जातिविशेषनिर्वर्तकं तादात्म्यात्ताच्छब्दं विज्ञायते । तस्मादनुपपन्नं संकल्पादन्यद्रागकारणमिति । अनादिश्चेतनस्य शरीरयोग इत्युक्तं स्वकृतकर्मनिमित्तं चास्य शरीरं सुखदुःखाधिष्ठानं तत्परीत्यते § किं घाणादिवदेऽप्रकृतिकमुत नानाप्रकृतीति ॥ कुतः संशयः । विप्रतिपत्तेः ¶ संशयः । पृथिव्यादीनि भूतानि संख्याविकल्पेन शरीरप्रकृतिरिति प्रतिज्ञानतइति । किं तत्र तत्त्वम् ।

पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ॥ २८ ॥

तत्र मानुषं शरीरं पार्थिवम् । कस्माद् गुणान्तरोपलब्धेः । गन्धवती

* यथा चोत्पत्तिरिति २ । ५ । † आत्मोत्पादाधिकरणानान्विति २ ।

‡ अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं रागादीनां पूर्वे परिहृतं पमोयैस्तु तन्मयत्वाद्वाग इत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि पूर्वोभ्यस्तसृष्ट्यनुधन्वाद्वागद्वेषादीनामुत्पादो हन्त मनुष्यजन्मानन्तरं प्राप्तकरभभाषस्य मनुष्यजन्मोचिताना भावनानामानन्तर्यात्तदनुष्णा एवास्य रागादयो भवेयुर्न करभानुष्णाः करभजातेरस्य विजातीयजन्मसहस्रव्यवथादत आह । जातिविशेषाच्चेति । कर्मणः संस्कारोद्बोधकत्वात् करभत्वजात्यनुयद्देन कर्मणा जन्मसहस्रव्यवहितापि करभभाषनोद्बोधते नानन्तरापि मनुष्यभाषना प्रायणाभिभूतेति भावः । ता. टी. ।

§ आत्मपरोक्षानन्तरं शरीरपरीक्षाया अथमप्राप्तत्वादात्मना अनादिसंख्याच्च शरीरपरीक्षेति धार्तिकम् ।

॥ प्रकृतिकमिति २ । ५ ।

। ५

¶ विप्रतिपत्तेरर्थेति २ ।

पृथिवी गन्धवच्च शरीरम् । अवादीनामगन्धत्वात् तत्प्रकृत्यगन्धं स्यात्* ।
 न त्विदमवादिभिरसंपृक्तया पृथिव्यारब्धं चेष्टेन्द्रियाद्यैश्चयभावेन कल्पते†
 इत्यतः पञ्चानां भूतानां संयोगे सति शरीरं भवति । भूतसंयोगो हि मिथः
 पञ्चानां न निषिद्ध इति । आप्यतैजसवायव्यानि लोकान्तरे शरीराणि तेष्वपि
 भूतसंयोगः पुस्तार्थतन्त्र इति । स्याल्यादिद्रव्यनिष्पत्तावपि निःसंशयाः
 नावादिसंयोगमन्तरेण निष्पत्तिरिति । पार्थिवाप्यतैजसं तद्रूपोपलब्धेः निःश्वा-
 सोच्छ्वासोपलब्धेश्चातुर्भौतिकं गन्धक्रेदपाकव्यूहावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकं
 तदमे संदिग्धा हेतव इत्युपेक्षितवान्सूचकारः । कथं संदिग्धाः‡ सति च
 प्रकृतिभावे भूतानां धर्मोपलब्धिरसति च संयोगाप्रतिषेधात्॥ सन्निहितानामिति ।
 यथा स्याल्यामुदकतेजोवाय्वाकाशानामिति । तदिदमनेकभूतप्रकृति
 शरीरमगन्धमरसमरूपमस्पर्शं च प्रकृत्यनुविधानात्स्यात् । न त्विदमित्थंभूतं
 तस्मात्पार्थिवं गुणान्तरोपलब्धेः ।

श्रुतिप्रामाण्याच्च ॥ २६ ॥

सूर्यं ते चक्षुर्गच्छतादित्यच मन्त्रे पृथिवीं ते शरीरमिति श्रूयते ।
 तद्विदं प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानमिति । सूर्यं ते चक्षुः॥ स्पृशोमि इत्यच
 मन्त्रान्तरे पृथिवीं ते शरीरं स्पृशोमीति* श्रूयते । सेयं कारणाद्विकारस्य† स्पृ-

* मानुषशरीरमेकात्मकं गन्धवत्त्वात्पार्थिवपरमाणुवदिति न्यायाकारः । अयमभिर्सेधिः ।
 पृथिव्याप्यपरमाणु तावच्चैकं दृग्गुणकार्मुकमर्हतः तयो रूपस्यर्शवत्त्वेन तदारम्भसं-
 भवे ऽपि गन्धवत्त्वाभावप्रसङ्गात् । एकपार्थिवाणुसमवेतस्य गन्धस्यैकत्वेनानारम्भक-
 त्वात् । नापि पार्थिवपरमाणुद्वयमेकश्च पायसीयः परमाणुरित्यणूनामारम्भकत्वे
 गन्धवत्त्वोपपत्तिरिति वाच्यम् । परमाणूनां बहूनामनारम्भकत्वात् । तथा हि ।
 त्रयः परमाणवो न कार्यद्रव्यमारभन्ते परमाणुत्वे सति बहुत्वसंब्यायुक्तत्वात् ।
 घटोपएहीतपरमाणुप्रचयवत् । आरम्भकत्वे तेषां घटोपएहीतानां कपालशर्करा-
 चूर्णैकमो घटनाशे नोपलभ्येत । दृग्गुणे च विजातीयानारम्भकत्वं दृष्टं तेनैव
 दृष्टान्तेनान्यत्रापि विजातीयारम्भो निषेधः । एतेन पार्थिवत्रयवधानां बहूनां सतां
 पायसीयैरवयवैः शरीरारम्भः प्रत्युक्तः । विजातीयानामनारम्भकत्वस्य दृष्टान्तधर्मिणि
 विनिरवयादिति । ता. टी. । † कल्पने इतः पञ्चानामिति ४ ।

‡ निःसंशय इति २ । ४ । ५ ।

§ सन्दिग्धा इति सतीति २ । ५ ।

॥ अनेकेषां प्रकृतित्वे इधानेकेषां संयोगमात्रे ऽपि सत्यनेकगुणोपलब्धिसंभवाच्चापेक्षानेकगुणो
 पलब्धिरनेककार्यत्वानुसारादिति भावः । अत्रानेकेषां प्रकृतित्वमभ्युपगमयादेन न तु यन्तुत
 उक्तपुनः । ॥ स्पृशोमि २ । ५ । * स्पृशोमि २ । ५ । † स्मृतिरभिधीयतइति २ । ५ ।

तिरभिधीयते* इति । स्याद्यादिषु च तुल्यजातीयानामेककार्यारम्भदर्शनाद्
भिन्नजातीयानामेककार्यारम्भानुपपत्तिः । अद्येदानीमिन्द्रियाणि प्रमेयरुमेण
विचार्यन्ते किमाव्यक्तिकान्याहो खिद् भौतिकानीति† । कुतः सशयः ।

कृष्णसारे सत्युपलम्भाद्भ्रतिरिच्य चोपलम्भात्संशयः ॥ ३७ ॥

कृष्णसार भौतिक तस्मिन्ननुपहते रूपोपलब्धि उपहते चानुपल-
ब्धिरिति । व्यतिरिच्य कृष्णसारमवस्थितस्य त्रियस्य उपलम्भो न कृष्ण-
सारप्राप्तस्य न चाप्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणा तदिदमभौतिकत्वे विभुत्वात्स-
म्भवति । एवमुभयधर्मोपलब्धेः सशयः । अभौतिकानीत्याह । कस्मात् ।

‡महदणुग्रहणात् ॥ ३९ ॥

महदिति महतर महतम चोपलभ्यते यथा न्ययोधपर्वतादि । अश्विति
अणुतरमणुतम च गृह्यते न्ययोधधानादि । तदुभयमुपलभ्यमान चक्षुषो
भौतिकत्व बाधते । भौतिक हि यावतावदेव व्याप्नोति अभौतिक तु विभु-
त्वात्सर्वव्यापकमिति । न महदणुग्रहणमाषादभौतिकत्व विभुत्व चेन्द्रि-
याणा शक्य प्रतिपत्तुम् । इद खलु ।

* अस्यापि मन्त्रस्यायमर्थो यद्गस्मादायात तत्तस्मिन्नेव प्रलय गच्छतीति
प्रकृतौ विकारस्य प्रलयाभिधानं प्रकृतिशब्देन कार्यगुण्य कारणमुच्यते न पुन कार्यस्य
कारणे लयः । एव चासदुत्पद्यते सन्निरुध्यतइत्ययमर्थ उक्तो भवति । न्या या ।

† उपलक्षणं चैतत् । यदापि भौतिकानि तदापि कृष्णसार यदेतदुपलभ्यते
तदेवेन्द्रियमाहो तदधिष्ठानं तैजसमित्यापि सशयो द्रष्टव्यं । तत्र पूर्वं सशय
साध्यनैयायिकयोर्विप्रतिपत्तेरुत्तरस्तु सागतनैयायिकयोरिति । आध्यक्तिकत्वमाह-
कारिकत्व द्रष्टव्यम् । अहकाराद्बुद्धिविकाराद्वैकारिकादेकादेशेन्द्रियाणि जा
यन्तइति साध्याः । आध्यक्तिकत्व त्वव्यक्तस्य मूलकारणत्वादुक्तम् । ता टी ।

‡ कृष्णसारे सति रूपोपलब्धेरसत्यनुपपत्त्ये कृष्णसारमेव चक्षुः । अत्र प्रतीयेन व्यभि-
चारो धार्तिकं दर्शयते । तेनान्यव्यतिरिक्तयोः सतेरपि तस्य चक्षुषत्वाभावात् । कृष्णसारस्य
चक्षुषत्वे च सन्निरुध्यविप्रकृतयोस्तुल्योपलब्धिप्रसङ्गः । कृष्णसारेण हि न विषयं सपुज्यते असयोमे
धाविशयादुभयोस्तुल्येऽपलब्धि प्राप्नोति । अथ सन्निरुध्यस्येव विषयता न विप्रकृतस्यति न विप्र-
कृतस्यापि विषयत्वात् ।

§ एव कौट्यन्तरे व्यभिचारिते भौतिकानीति साध्ये हेतुप्रतिपादकं सूत्रम् ।

॥ अणुग्रहणं सपातायात न तु तदत्र विधत्तमसाधकत्वादिति । ता टी ।
भौतिकानामपि दीपादीना महदणुप्रकाशकत्वादयं हेतुव्यभिचारित इति धार्तिकम् । इन्द्रियाणाम
भूतात्मकत्वे व्यापकत्वे धापीयमाणं व्यग्रहितस्यापि विषयस्य ग्रहणप्रसङ्गः । व्यापकत्वादेव कुड्या
देस्तदावरणसामर्थ्याभावात् । न च तद्वृत्तीनामावरणमिन्द्रियव्यतिरेकेण तद्वृत्ती प्रमाणाभावात् ।

रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषात्तद्ग्रहणम्* ॥ ३२ ॥

तयोर्महदण्वोर्यहणं चक्षुरश्मेरर्थस्य च सन्निकर्षविशेषाद्भवति यथा प्रदीपरश्मेरर्थस्य चेति । रश्म्यर्थसन्निकर्षश्चावरणलिङ्गः चाक्षुषो हि रश्मिः कुडादिभिरावृतमर्थं न प्रकाशयति यथा प्रदीपरश्मिरिति । आवरणानुमेयत्वे सतीदमाह ।

तदनुपलब्धेरहेतुः† ॥ ३३ ॥

रूपस्पर्शवद्वि तेजो महत्त्वादनेकद्रव्यवत्त्वाद्रूपवत्त्वाच्चापलब्धिरिति‡ प्रदीपवत् प्रत्यक्षत उपलभ्येत चाक्षुषो रश्म्यदि स्यादिति ।

नानुमीयमानस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिरभावहेतुः ॥ ३४ ॥

सन्निकर्षप्रतिषेधार्थेनावरणेन लिङ्गेनानुमीयमानस्य रश्मेर्या प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धिर्नासावभावं प्रतिपादयति यथा चन्द्रमसः परभागस्य पृथिव्या-श्चाधोभागस्य ।

द्रव्यगुणधर्मभेदाच्चापलब्धिनियमः ॥ ३५ ॥

भिन्नः पृथ्वयं द्रव्यधर्मौ गुणधर्मश्च महदनेकद्रव्यवच्च विपक्तावयव-माप्यं द्रव्यं प्रत्यक्षतो नापलभ्यते§ स्पर्शस्तु शीतो गृह्यते । तस्य द्रव्यस्या-नुबन्धात् हेमन्तशिशिरौ कल्पेते । तथाविधमेव च तैजसं द्रव्यमनुद्रूतरूपं सह रूपेण नापलभ्यते स्पर्शस्त्वस्योष्ण उपलभ्यते तस्य द्रव्यस्यानुबन्धाद् शीप्मवसन्तौ कल्पेते यच्च त्वेषा भवति ।

* भूषोऽवयवसंनिकर्षोऽनुग्रहः । यस्मादयं संनिकर्षो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्भू-षोऽवयवसयोगैरनुगृह्यते । सोपमवान्तरसयोगापेक्षया ऽवयवीन्द्रियसन्निकर्षः सनि-कर्षविशेष इत्युच्यते स च रश्म्यर्थसन्निकर्षविशेषो महदण्वोस्तुल्यो भवतीत्यन्यथा महदण्वोर्यहणं सिध्यति । न्या. धा. ।

† न चाक्षुषो रश्मिर्विद्यतइति सूत्रार्थः । न्या. धा. ।

‡ महत्त्वं तावत्कारणमहत्त्वबहुत्वप्रचयेभ्यः । अनेकद्रव्यवत्त्वमपि कार-णबहुत्वादेव । रूपस्पर्शवद्वि तेज इति नाहं तत् । एवमशेषापलब्धिकारणसंनि-धाने सति येन नापलभ्यते तेन गम्यते नास्तीति । न्या. धा. ।

§ सत्यमुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलभ्यमानं न शक्यमनुमातुं न तु महत्त्वा-देवोपलब्धिलक्षणप्राप्तिरपि तु रूपविशेषो ऽपि न चासौ विशेष उद्भूतसमाख्यातः कृष्णसाराधिष्ठानस्य चक्षुषोऽस्तीत्यर्थः । ता. टी. ।

अनेकद्रव्य*समवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥ ३६ ॥

यच्च रूपं च द्रव्यं च तदाश्रयः प्रत्यक्षत उपलभ्यते रूपविशेषस्तु यद्वाघात्क चिद्रूपोपलब्धिः यदभावाच्च द्रव्यस्य क्व चिदनुपलब्धिः †स रूपधर्मोयमुद्भवसमाख्यात इति । अनुद्भूतश्चायं‡ नायनो रश्मिः तस्मात्प्रत्यक्षतो नोपलभ्यतइति । दृष्टश्च तेजसो धर्मभेद उद्भूतरूपस्यै प्रत्यक्षं तेजो यथा आदित्यरश्मयः । उद्भूतरूपमनुद्भूतस्यै च प्रत्यक्षं यथा प्रदीपरश्मयः । उद्भूतस्यैमनुद्भूतरूपमप्रत्यक्षं यथावादिसंयुक्तं तेजो ऽनुद्भूतरूपस्यै ऽप्रत्यक्षः चानुपो रश्मिरिति । ”

कर्मकारितश्चेन्द्रियाणां व्यूहः पुरुषार्थतन्त्रः § ॥ ३७ ॥

यथा चेतनस्यार्थो विषयोपलब्धिभूतः सुखदुःखोपलब्धिभूतश्च कल्पते तथेन्द्रियाणि व्यूढानि विषयप्राप्त्यर्थश्च रश्मेश्चानुपस्य व्यूहः रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्थो द्रव्यविशेषे च प्रतीघाताटावरणोपपत्तिव्यवहारार्थो । सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूह इन्द्रियवत् कर्मकारितः पुरुषार्थतन्त्रः । कर्म तु धर्माधर्मभूतं चेतनस्योपभोगार्थमिति ।

* अनेकद्रव्येण समवायादिति धार्मिकसंमतः पाठः । इदं सूत्रं धैर्यविक्रमसूत्रेषु अ० ४ आ० १ सू० ८ दृश्यते । अत्र रूपविशेषग्रहणेन रूपविशेष उद्भवसमाख्यो ऽभिधीयते न रूपत्वं न रूपान्तराद्रूपं विशिनष्टि अपि तूद्भवो विशेषकत्वाद्विशेष इत्युच्यते । उद्भवश्च कार्यगम्यः यस्याभावाद्द्विषक्तावयवमाप्यद्रव्य हेमन्ते न रक्षते तेजसो यीष्म ऊष्मा । यस्य भावात्प्रदीपरश्मिरूपलभ्यते आदित्यरश्मिश्च स उद्भवो नाम विशेषः । न्या० पा० ।

† स च रूपधर्म उद्भवसमाख्यात इति २।५ । ‡ अनुद्भूतरूपस्येति दृष्टकाशनेति २।४ ।

§ रूपस्पर्शानभिव्यक्तिश्च व्यवहारप्रकृत्यर्थो । यदि नायनो रश्मिर्दूतस्यै भवेत्तेन दृश्यविशेषे ऽनेकरश्मिसंनिपाते सति द्रव्यं दृश्यते । अनेकरश्मिसंनिपाते च सति व्यवहितत्वाद् द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवितव्यम् । अथ मन्यसे यथा ऽऽदित्यरश्मिसंबन्धे ऽयं नायनो रश्मिर्न व्यवधीयते एवं रश्म्यन्तरसंनिपातेपीति तच्च । व्यतिभिन्नानुपाहकत्वात् । व्यतिभिद्यादित्यरश्मस्तत्संबन्धेन द्रव्येण संबध्यते । उद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वे च चतुषो यस्य पूर्वं संनिपातितं चतुस्तदितरेण व्यवहितमपि नाथे रक्षीयात् । अथानेकरश्मिसंनिपाते सति समानजातीयद्रव्येण द्रव्यान्तरं रश्मिरुत्पद्यतइति । एवं सति समशासमयचतुषोस्तुल्योपलम्भः प्राप्नोति न चैतद्विष्टमनुपलब्धेरिति व्यवहारप्रकृत्यर्थे च नायनस्य रश्मेरनुद्भूतरूपस्पर्शवत्त्वमिति सर्वद्रव्याणां विश्वरूपो व्यूहः पुरुषार्थकारित इति । न्या० पा० ।

अव्यभिचाराच्च प्रतिघातो भौतिकधर्मः ॥ ३८ ॥

यश्चावरणोपलम्भादिन्द्रियस्य द्रव्यविशेषे प्रतिघातः स भौतिकधर्मो न भूतानि व्यभिचरति नाभौतिकं प्रतिघातधर्मकं दृष्टमिति । अप्रतिघातस्तु व्यभिचारी भौतिकभौतिकयोः समानत्वादिति । यदपि मन्यते प्रतिघाताद्वै-
तिकानीन्द्रियाणि अप्रतिघातादभौतिकानीति प्राप्सम् । दृष्टश्चाप्रतिघातः काचा-
भ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः । तन्न युक्तम् । कस्माद् यस्माद्वैतिकमपि न
प्रतिहन्यते काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितप्रकाशात् प्रदीपरश्मीनां स्थाल्यादिपु
षाधकस्य तेजसो ऽप्रतिघातः । उपपद्यते चानुपलब्धिः कारणभेदात् ।

मध्यन्दिनेल्काप्रकाशानुपलब्धिवत्तदनुपलब्धिः ॥ ३९ ॥

यथा ऽनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्चेापलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे
मध्यन्दिनेल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशेनाभिभूतः । एवं महदनेक-
द्रव्यवत्वाद्रूपविशेषाच्चेापलब्धिरिति सत्युपलब्धिकारणे चाक्षुषो रश्मिनोपल-
भ्यते निमित्तान्तरतः । तन्न व्याख्यातम* अनुद्वतरूपस्पर्शस्य द्रव्यस्य प्रत्यक्षतो
ऽनुपलब्धिरिति । अत्यन्तानुपलब्धिश्चाभावकारणं यो हि ब्रवीति लोष्ट्रप्रकाशो
मध्यदिने आदित्यप्रकाशाभिभवान्नोपलभ्यते इति तस्यैतत्स्यात् ।

न रात्रावप्यनुपलब्धेः† ॥ ४० ॥

अप्यनुमानतो ऽनुपलब्धेरिति । गद्यमत्यन्तानुपलब्धेर्लोष्ट्रप्रकाशो नास्ति
न त्वेवं चक्षुषो रश्मिरिति । उपपन्नरूपा चेयम् ।

**बाह्यप्रकाशानुग्रहाद् विषयोपलब्धेरनभिव्य-
क्तितो ऽनुपलब्धिः‡ ॥ ४१ ॥**

* अनुद्वतरूपत्वेति = पु पा. ।

† मध्यदिनेल्काप्रकाशो नोपलभ्यते आदित्यप्रकाशादित्ययुक्तं सर्वरश्मि-
वत्त्वमद्भात् । एव सति लोष्ट्ररश्मिवत् प्राप्नोति । अथ लोष्ट्ररश्मयः कस्मादोपल-
भ्यन्त इत्यभियुक्तो द्रयादादित्यरश्मिभिर्वादित्ययुक्तं तदेतदुत्तरद्वारकं सूत्रम् ।
अनुमानतश्च नोपलभ्यते लोष्ट्ररश्मिरित्यपिशब्दाद् गम्यते । न्या. पा. ।

‡ दृष्टान्तस्थाने एतत् सूत्रम् । किमुक्तं भवति । यत् खलु बाह्यप्रकाश-
मपेक्षते तस्मानुपलब्धी रूपानभिव्यक्तित इत्यनुद्वतेत्यथा विषयानुपलब्धेरनभिव्य-
क्तितो ऽनुपलब्धिः । तथा चाक्षुषो रश्मिर्वाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षते तस्मादस्यापि
रूपस्यानुद्वतेत्येवमिति । न्या. पा. ।

बाह्येनऽ प्रकाशेनानुगृहीतं चक्षुर्विषयग्राहकं तदभावे ऽनुपलब्धिः । सति च प्रकाशानुग्रहे शीतस्यशौपलब्धौ च सत्यां तदाश्रयस्य द्रव्यस्य चक्षुषा ग्रहणं रूपस्यानुद्वृतत्वात्सेयं रूपानभिव्यक्तितो रूपश्रयस्य द्रव्यस्यानुपलब्धिर्दृष्टा तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरहेतुरित्येतदयुक्तम् । कस्मात्पुनरभिभवा ऽनुपलब्धिकारणं चाक्षुषस्य रश्मेर्नोच्यतइति ।

अभिव्यक्तौ चाभिभवात् ॥ ४२ ॥

बाह्यप्रकाशानुग्रहनिरपेक्षतायां चेति चार्थः । यद्रूपमभिव्यक्तमुद्वृतं बाह्यप्रकाशानुग्रहं च नापेक्षते तद्विषयो ऽभिभवो विषय्ये ऽभिभवाभावात् । अनुद्वृतरूपत्वाच्चानुपलभ्यमानं बाह्यप्रकाशानुग्रहाच्चोपलभ्यमानं नाभिभूयतइति एवमुपपन्नमस्ति चाक्षुषो रश्मिरिति ।

नक्तंचरनयनरश्मिदर्शनाच्च ॥ ४३ ॥

दृश्यन्ते हि नक्तं नयनरश्मयो नक्तंचराणां वृषदंशप्रभृतीनां तेन शेषस्यानुमानमिति† । जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति चेद् †धर्मभेदमात्रं चानुपपन्नमाश्रयस्य प्राप्तिप्रतिषेधार्थस्य॥ दर्शनादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य चानकरणत्वानुपपत्तिः । कस्मात् ।

अप्राप्य ग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः ॥ ४४ ॥

* बाह्यप्रकाशेनेति ४ ।

† विप्रतिपत्तिविषयः कृष्णसारं रश्मिवद् द्रव्यत्वे सति रूपोपलब्धौ नियतस्य साधनस्य निमित्तत्वात् प्रदीपवदिति । अथ वा रश्मिवच्चक्षुः द्रव्यत्वे सति नियतत्वे सति स्फटिकादिव्यवहितार्थप्रकाशकत्वात्प्रदीपवदिति । न्या. धा.

‡ मानुषं चक्षुः रश्मिवत् अप्राप्तिस्त्यभावत्वे रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वाच्चक्त्वं चक्षुर्बुद्धेर्दिति । न्या. धा. । § धर्मभेदमात्रञ्चेति १ धर्ममात्रभेदे चेति २ । ५ ।

॥ यथा विहालत्वजातिरुपदंशे वर्तते न मनुष्ये एवं रश्मिवद्विहालस्यैव चक्षुर्भविष्यति न मानुषस्येति चेत् आश्रयणसामर्थ्यात् । सत्येतिस्मिन् जातिभेदे यथा वृषदंशप्रभृतीनां कुह्यादिभो रश्मय आश्रयन्ते तथा मनुष्याणामपीति समानमेवेति । इतरश्च भौतिकानीन्द्रियाणि प्रतिघातित्याद् घटादिवदिति । भूतं श्रोत्रं द्रव्यत्वे सति बाह्यार्थप्रकाशकत्वाद् घ्राणवदिति । न्या. धा. ।

१ वृषदंशनयनस्य रश्मिवत्त्व धर्मो मनुष्यनयनस्य तु न तत्त्वमिति यो ऽयं धर्मभेदः स एव धर्मभेदमात्रं तज्यानुपपत्तौ चो ऽवधारणे भिन्नक्रमः अनुपपत्तमेवेति योजना । ता टी ।

तृणादिसर्पद् द्रव्यं काचे ऽभ्रपटले वा प्रतिहतं दृष्टमव्यवहितेन सन्निकृ-
प्यते व्याहन्यते वै प्राप्तिर्व्यवधानेनेति । यदि च रश्म्यर्थसन्निकर्षो ग्रहणहेतुः
स्याद् न व्यवहितस्य सन्निकर्ष इत्यग्रहणं स्यात् । अस्ति चेयं काचाभ्रपटलस्फ-
टिकान्तरितोपलब्धिः सा *ज्ञापयत्यप्राप्यकारीणीन्द्रियाणि । अत एवामौति-
कानि प्राप्यकारित्वं हि भौतिकधर्म इति न ।

कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः ॥ ४५ ॥

अप्राप्यकारित्वे सतीन्द्रियाणां कुड्यान्तरितस्यानुपलब्धिर्न स्यात् ।
प्राप्यकारित्वे ऽपि तु काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धिर्न स्यात् ।

अप्रतीघातात्सन्निकर्षोपपत्तिः ॥ ४६ ॥

न च काचाभ्रपटलं वा नयनरश्मिं विष्टुन्नाति सो ऽप्रतिहन्यमानः
सन्निकृप्यत इति यश्च मन्यते न भौतिकस्याप्रतिघात इति तन्न ।

आदित्यरश्मेः स्फटिकान्तरितेपि दाह्ये ऽविघातात् ॥ ४७ ॥

॥नादित्यरश्मेरविघातात् स्फटिकान्तरिते ऽप्यविघाताद् दाह्ये ऽवि-
घातात् । अविघातादिति च पदामिसंबन्धभेदाद्वाक्यभेद इति ॥ गृयथावाक्यं
चार्यभेद इति । आदित्यरश्मिः कुम्भादिषु न प्रतिहन्यते ऽविघातात् ।
कुम्भस्थमुदकं तपति प्राप्नोति हि द्रव्यान्तरगुणस्य उष्णस्य स्पर्शस्य ग्रहणं तेन च
शीतस्पर्शाभिभव इति । स्फटिकान्तरिते ऽपि प्रकाशनीये प्रदीपरश्मीनामप्रति-
घातः अप्रतिघातात्प्राप्तस्य ग्रहणमिति । भर्जनकपालादिस्यं च द्रव्यमाग्नेयेन
तेजसा दह्यते तत्राविघातात्प्राप्तिः प्राप्नोति तु दाह्ये नाप्राप्यकारि तेज इति ।
अविघातादिति च केवलं पदमुपादीयते को ऽयमविघातो नाम । अव्यूहमा-
नावयवेन व्यवधायकेन द्रव्येण सर्वतो द्रव्यस्याविष्टुम्भः क्रियाहेतोरप्रति-
बन्धः प्राप्तेरप्रतिषेध इति । दृष्टं हि कलशनिषक्तानामपां वहिः शीतस्पर्श-

* तस्मान्ज्ञायतइति २ ।

† काचाभ्रपटमिति ४ ।

‡ अप्रतिघात इति न इति २ । § स्फटिकान्तरितेति ४ । ॥ आदित्यरश्मेरिति ४ ।

॥ प्रतिवाक्यं वाक्यभेद इति ४ पुस्तके ऽधिकम् ।

** यस्य द्रव्यस्यावयवा न व्यूहन्ते तस्यान्तरवयवैरव्यूह्यमानस्य यो ऽभि-
संबन्धः सो ऽविघात इति । अन्तर्व्यवस्थितस्य वा द्रव्यस्याव्यूह्यमानावयवद्रव्यस्य-
वहिरवस्थितद्रव्यशक्तिः । आ. पा. ।

यहणम् । न चेन्द्रियेणासन्निकृष्टस्य द्रव्यस्य स्वर्गोपलब्धिः दृष्टौ च प्रस-
न्दपरिस्रवो । तत्र काचाभ्रपटलादिभिर्नायनरश्मेरप्रतिघाताद्विभिद्यार्थेन सह
सन्निकर्षादुपपन्नं यहणमिति ।

नेतरेतरधर्मप्रसङ्गात् ॥ ४८ ॥

काचाभ्रपटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतीघातः कुड्यादिवद्वा काचाभ्र-
पटलादिभिः प्रतीघात इति प्रसव्यते नियमे कारणं वाच्यमिति ।

आदर्शोदकयोः प्रसादस्वाभाव्याद्रूपोप-
लब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ ४९ ॥

आदर्शोदकयोः प्रसादो रूपविशेषः* स्वो धर्मो नियमदर्शनात्
प्रसादस्य वा स्वो धर्मो रूपोपलम्भनम् । यथा ऽऽदर्शप्रतिहतस्य पराधृतस्य
नयनरश्मेः स्वेन मुखेन सन्निकर्षे सति स्वमुखोपलम्भन प्रतिबिम्बयहण-
स्यर्मादर्शरूपानुयष्टान्नमित्तं भवति । आदर्शरूपोपघाते तदभावात् कुड्यादिषु
च प्रतिबिम्बयहणं न भवति । एवं काचाभ्रपटलादिभिरविघातश्चक्षुरश्मेः
कुड्यादिभिश्च प्रतिघातो द्रव्यस्वभावनियमादिति ।

दृष्टानुमितानां नियोगप्रतिषेधानुपपत्तिः ॥ ५० ॥

प्रमाणस्य तत्त्वविषयत्वात् । न खलु भोः परीक्षणाद्येन दृष्टानुमिता
अर्थोः शक्या नियोक्तुमेवं भवतेति । नापि प्रतिषेदुमेवं न भवतेति । न हीद-
मुपपद्यते रूपवद्गन्धो ऽपि चाक्षुषो भवत्विति गन्धवद्वा रूपं चाक्षुषं मा भूदिति
अग्निप्रतिपत्तिवद्गुमेनोदकप्रतिपत्तिरपि भवत्विति उदकाप्रतिपत्तिवद्वा धूमे-
नाग्निप्रतिपत्तिरपि मा भूदिति । किं कारणं यथा खल्वर्था भवन्ति य एषां स्वो
भावः स्वो धर्म इति तथाभूताः प्रमाणेन प्रतिषेद्यन्तइति । तथाभूतविष-
यकं हि प्रमाणमिति । इमो खलु नियोगप्रतिषेधो भवतो देगितौ काचाभ्र-
पटलादिवद्वा कुड्यादिभिरप्रतिघातो भवतु कुड्यादिवद्वा काचाभ्रपटलादिभिर-
प्रतीघातो मा भूदिति । न दृष्टानुमिताः खल्विमे द्रव्यधर्मोः प्रतिघाताप्रतीघा-
तयोर्ह्युपलब्ध्यनुपलब्धी व्यवस्थापिके । व्यवहितानुपलब्ध्या ऽनुमीयते कुड्या-

* द्रव्यान्तरासयुक्तद्रव्यसमवायः । तस्य वा रूपोपलम्भसामर्थ्यं धर्मः ।
न्या वा । () नालि । ५ । २ ।

दिभिः प्रतिघातो व्यवहितोपलब्ध्याऽनुमीयते काचाभ्रपटलादिभिरप्रति-
घात* इति । अथापि खल्वेकमिदमिन्द्रियं बहूनीन्द्रियाणि वा । कुतः संशयः ।

स्थानान्यत्वे नानात्वाद्दवयविनाना-

स्थानत्वाच्च संशयः ॥ ५१ ॥

बहूनि द्रव्याणि नानास्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानश्च सत्तेकोऽव-
यवी चेति । तेनेन्द्रियेषु भिन्नस्थानेषु संशयः इति । एकमिन्द्रियम् ।

त्वगव्यतिरेकात् ॥ ५२ ॥

त्वगेकमिन्द्रियमित्याह कस्माद् अव्यतिरेकात् । न त्वचा किं चिदि-
न्द्रियाधिष्ठानं न प्रापं न चासत्यां त्वचि किं चिद्विषयग्रहणं भवति यथा
सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि यस्यां च सत्यां विषयग्रहणं भवति सा त्वगे-
कमिन्द्रियमिति ।

नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः ॥ स्पर्शोपलब्धिलक्षणायां सत्यां त्वचि
गृह्यमाणे त्वगिन्द्रियेण स्पर्शे इन्द्रियान्तरार्थो रूपादयो न गृह्यन्ते अन्धा-
दिभिः । न स्पर्शाहका(॥दिन्द्रिया)दिन्द्रियान्तरमस्तीति स्पर्शवदन्धादिभि-
र्गृह्येन् रूपादयो न च गृह्यन्ते तस्मान्नैकमिन्द्रियं त्वगिति ।

त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ यथा त्वचो
ऽवयवविशेषः कश्चिच्चक्षुषि सन्निकृष्टो धूमस्पर्शे गृह्णाति नान्य एवं त्वचो
ऽवयवविशेषो रूपादिद्रव्याहकास्तेषामुपघातादन्धादिभिर्न गृह्यन्ते रूपादय इति ।

व्याहतत्वादहेतुः ॥ त्वगव्यतिरेकादेकमिन्द्रियमित्युक्त्वा त्वगव-
यवविशेषेण धूमोपलब्धिवद्रूपाद्युपलब्धिरित्युच्यते । एवं च सति नानामू-

* अथेन्द्रियस्य प्राप्यकारित्वेऽऽज्जनशलाकादि कस्मान्नोपलभ्यते । इन्द्रि-
येणासंबन्धात् । अधिष्ठानस्थानिन्द्रियत्वात् । रश्मिरिन्द्रियं नाधिष्ठानं न च
रश्मिनाऽऽज्जनशलाका संबन्धेति न्या-या ।

† अथयवविनानात्वादिति अधिकम ४ ।

‡ शरीरव्यतिरेकं लक्ष्योभयथा दृष्टमेकमनेकं चेति तदापि संशयवीजमिति यार्तिकम् ।

§ नेन्द्रियान्तरार्थानुपलब्धेः त्वगवयवविशेषेण धूमोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः व्याहतत्वादहे-
तुर्गति भाष्यमेव न सूत्रत्रयं सिद्धान्तभाष्येनेन्द्रियेति इत्युपक्रम्य एव भाष्यकारीयं सिद्धान्त-
मुक्त्वा सौत्रं सिद्धान्तमाह सूत्रेण चाभिसंधन्धः सिद्धान्तस्येत्युपलब्धेत्यन्येन युगपदर्थानु-

पनर्थेति तात्पर्यंटीकायामुक्तत्वात् । कलिकातामुद्रितपुस्तके तु भ्रमात्सूत्रत्रयेन लेखः ।

() इन्द्रिपादिति ४ पुस्तके नास्ति । ॥ यादृक इति ४ ।

तानि विषयग्राहकारिणि विषयव्यवस्थानात् तद्भावे विषयग्रहणस्य भावात्-
दुपघाते चाभावात् तथा च पूर्वो वाद उत्तरेण वादेन व्याहन्यतइति* ।

संदिग्धश्चाव्यतिरेकः । पृथिव्यादिभिरपि भूतैरिन्द्रियाधिष्ठानानि
व्याप्तानि न च तेष्वसत्सु विषयग्रहणं भवतीति । तस्मान्न त्वगन्तृद्वा सर्व-
विषयमेकमिन्द्रियमिति ।

† न युगपदर्थानुपलब्धेः ॥ ५३ ॥

आत्मा मनसा संब्रह्म्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियं सर्वार्थैः सन्निकृष्ट-
मिति आत्मेन्द्रियमनोर्थसन्निकर्षेभ्यो युगपद्ग्रहणानि स्युः । न च युगपद्रूपा-
दयो गृह्यन्ते तस्मान्नेकमिन्द्रियं सर्वविषयमस्तीति‡ । असाहचर्याच्च॑ विष-
यग्रहणानां नैकमिन्द्रियं सर्वविषयकं साहचर्ये हि विषयग्रहणानामन्वाद्यनुप-
पन्नरिति ।

विप्रतिषेधाच्च न त्वगेका ॥ ५४ ॥

न खलु त्वगेकमिन्द्रियं व्याघातात् । त्वचा रूपाण्यप्राप्तानि गृह्यन्ते,
इति । अप्राप्यकारित्वे स्पर्शादिष्वप्येवं प्रसङ्गः स्पर्शादीनां च प्राप्तानां ग्रहणादू-
पादीनां प्राप्तानामग्रहणमिति॥ प्राप्तम् । ऋसामिकारित्वमिति चेद् आवरणा-

* प्रागेकमिन्द्रियं स्वमित्युपगम्येदानीं त्वगवयवविशेषा रूपादियाहका
इति ब्रुवाणः प्रतिषेधमभ्यनुजानाति । न ह्यवयवघनतिरिक्ता अवयवा इति ।
यांश्चावयवान् रूपादियाहकांस्त्यचो मन्यन्ते ते किमिन्द्रियात्मका उत नेति ।
किं चातः यदीन्द्रियात्मका नैकमिन्द्रियम् । अथेन्द्रियात्मका न भवन्ति न
तदीन्द्रियग्राह्या रूपादय इति । न्या. वा. ।

† नायुगपदर्थानुपलब्धेः २ ।

‡ अत्रानेकेन्द्रियवादे ऽपि घटस्य चातुषु त्वाघं च युगपत्कप्माघेत्वाद्युक्तत्वेन
सुभुत्सायाः सहकारित्वाद्यद्येन दोषवारणे स्थित्वाद्येकत्वपक्षे ऽपि तद्वैद्ये दोषवारणे संभवतीति ।
भाष्योक्तं दृषणं परिपृक्त्य करणस्य युगपदनेकक्रियाकारित्वाभावेन युगपदनेकज्ञानवारणेपेिन्द्रियेक
त्वदक्षेप्यप्रमेयोपपत्तेः त्वच धराण्यस्त्वत्वे तस्य प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वयोः ऽपि त्वत्वेन प्राप्यका-
रित्वे त्वचा प्राप्तानां रूपाणामपटणप्रसङ्गादप्य कारित्वे च दूरस्य दूरत्वगतस्योत्थापि ग्रहण-
प्रसङ्गादेव स्येव प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वयोरनुपपत्तेरनेकेन्द्रियपक्षे एकेन्द्रियवाद्येव करणत्वाभा-
घेन युगपदनेकक्रियाकारित्वाभायोपपादनयोऽनेकेन्द्रियेकत्वपक्षे समाधानासम्भावेकमिन्द्रियमिति
वार्तिकम् ।

§ साहचर्यं नाम यस्येकं विषयग्रहणं तस्य द्वितीयमपीत्यन्वयधिराद्य-

भाषप्रसङ्गः । न्या. वा. ।

॥ प्राप्तानां प्राप्तामिति । २५ ।

† प्राप्याप्राप्यकारित्वमिति । २ । ५ ।

नुपपत्तेर्विषयमात्रस्य ग्रहणम् । अथापि मन्येत प्राप्ताः स्पर्शादयस्त्वचा गृह्यन्ते
रूपाणि त्वप्राप्ताणीति एवं सति नास्त्यावरणम् आवरणानुपपत्तेश्च रूपमा-
त्रस्य ग्रहणं व्यवहितस्य चाव्यवहितस्य चेति । दूरान्तिकानुविधानं च
रूपोपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्न स्यात् । अप्राप्तं त्वचा गृह्यते रूपमिति दूरे रूपस्या-
ग्रहणमन्तिके च ग्रहणमित्येतन्न स्यादिति । *प्रतिषेधाच्च नानात्वसिद्धौ
स्थापनाहेतुरप्युपादीयते ।

इन्द्रियार्थपञ्चत्वात् ॥ ५५ ॥

अर्थः प्रयोजनं तत् पञ्चविधमिन्द्रियाणां स्पर्शनेनेन्द्रियेण स्पर्शग्रहणे
सति न तेनैव रूपं गृह्यतइति रूपग्रहणप्रयोजनं चतुरनुमीयते । स्पर्शरूप-
ग्रहणे च ताभ्यामेव न गन्धो गृह्यतइति गन्धग्रहणप्रयोजनं घ्राणमनुमी-
यते । श्रवणां ग्रहणे न तैरेव रसो गृह्यतइति रसग्रहणप्रयोजनं रसनमनु-
मीयते । न चतुर्णां ग्रहणे तैरेव शब्दः श्रूयते इति शब्दग्रहणप्रयोजनं श्रोत्र-
मनुमीयते । एवमिन्द्रियप्रयोजनस्यानितरैतरसाधनसाध्यत्वात्पञ्चैवेन्द्रियाणि ।

न तदर्थबहुत्वात् ॥ ५६ ॥

न खल्विन्द्रियार्थपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धमिति । कस्मान्तेषामर्थानां
बहुत्वात् । बहवः खल्विमे इन्द्रियार्थाः स्पर्शास्तावच्छीतोप्यानुप्याशीता
इति । रूपाणि शुक्रहरितादीनि । गन्धा इष्टानिष्टोपेक्षणीयाः । रसाः कटु-
कादयः । शब्दा वर्णात्मानो ध्वनिमावाश्च भिन्नाः । तद्यस्येन्द्रियार्थपञ्चत्वात्
पञ्चेन्द्रियाणि तस्येन्द्रियार्थबहुत्वाद्बहूनि इन्द्रियाणि प्रसज्यन्तइति ।

गन्धस्पर्शादयस्त्वचादीनामप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

* एकत्वप्रतिषेधाच्चेति २ । ४ । ५ ।

† एकत्वप्रतिषेधमात्रेणार्थानानात्वे सिद्धे ऽपि नानात्वसिद्धये यत्प्रमाणो हेतुरप्युच्यतइ-
त्यर्थः । अथ वा प्रतिषेधादित्यस्यापि नन्तरमिति पूरयित्वा स्थापनाहेतुरुपादीयतइति व्याख्या-
न्तरं यान्तिके ।

‡ अत्र विषयगतं प्रयोजनज्ञानगतं वा पञ्चत्वं व्यधिकरणत्वात् कथमिन्द्रियागतपञ्च-
त्वसाधकमित्याशङ्क्य कर्तारमात्मानं पक्षीकृत्य रूपादिषु नानाविधवैष्येकेन कारणैकस्य विषयीक-
रणे ऽध्यवर्तयित्वा क्रियानिव्यक्तये कारणान्तरपेक्षित्ये साध्ये इन्द्रियपञ्चत्वं सिध्यति यथा
नेके एकस्य कर्तुरेकेन कारणैकस्यां क्रियायां पर्यवसितायां क्रियान्तरनिव्यक्तये कारणान्तरपेक्षेति
यान्तिकम् ।

गन्धत्वादिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्थानां गन्धादीनां यानि गन्धा-
दियहणानि तान्यसमानसाधनसाध्यत्वाद्* याहकान्तराणि न प्रयोजयन्ति
अर्थसमूहोनुमानमुक्ताः नार्थैरुदेशः । अर्थैरुदेशं चाश्रित्य विषयपञ्चत्व-
मात्रं भवान्प्रतिषेधति तस्मादयुक्तेयं प्रतिषेध इति । कथं पुनर्गन्धत्वा-
दिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था गन्धादय इति । स्पर्शः खल्वियं विविधः
शीत उष्णो ऽनुष्णाशीतश्च स्पर्शत्वेन स्वसामान्येन संगृहीतः । गृह्यमाणे च
शीतस्पर्शे नोष्णास्यानुष्णाशीतस्य वा स्पर्शस्य ग्रहणं याहकान्तरं प्रयोजयति
स्पर्शभेदानामेकसाधनसाध्यत्वाद् येनैव शीतस्पर्शो गृह्यते तेनैवेतरावपीति ।
एवं गन्धत्वेन गन्धानां रूपत्वेन रूपाणां रसत्वेन रसानां शब्दत्वेन शब्दा-
नामिति । गन्धादियहणानि पुनरसमानसाधनसाध्यत्वाद् याहकान्तराणां
प्रयोजकानि । तस्मादुपपन्नमिन्द्रियार्थपञ्चत्वात् पञ्चेन्द्रियाणीति । यदि
सामान्यं संयाहकं प्राप्तिमिन्द्रियाणाम् ।

विषयत्वाव्यतिरेकादेकत्वम् ॥ ५८ ॥

विषयत्वेन हि सामान्येन गन्धादयः संगृहीता इति ।

न बुद्धिलक्षणाधिष्ठानगत्याकृतिजातिपञ्चत्वेभ्यः ॥ ५९ ॥

न खलु विषयत्वेन सामान्येन कृतव्यवस्था विषया याहकान्तरनि-
रपेक्षा एकसाधनग्राह्या अनुमीयन्ते । अनुमीयन्ते च पञ्च गन्धादयो गन्धत्वा-
दिभिः स्वसामान्यैः कृतव्यवस्था इन्द्रियान्तरग्राह्यास्तस्मादसंबन्धुमेतत् ।
अयमेव चार्थो ऽनूद्यते बुद्धिलक्षणपञ्चत्वादिति । बुद्ध्य एव लक्षणानि विष-
यग्रहणलिङ्गत्वादिन्द्रियाणां तदेतदिन्द्रियार्थपञ्चत्वादित्येतस्मिन्सु च कृतभा-
ष्यमिति । तस्माद् बुद्धिलक्षणपञ्चत्वात्पञ्चेन्द्रियाणि । अधिष्ठानविषयि खलु
पञ्चेन्द्रियाणां सर्वशरीराधिष्ठानं स्पर्शनं स्पर्शग्रहणलिङ्गं कृष्णतराधिष्ठानं चक्षुः
बाहिर्निःसृतं रूपग्रहणलिङ्गं नासाधिष्ठानं घ्राणं जिह्वाधिष्ठानं रसनं कर्णाधि-
ष्ठाधिष्ठानं श्रोत्रं गन्धरसरूपस्पर्शशब्दग्रहणलिङ्गत्वादिति । गतिभेदादपीन्द्रि-

* समानसाधनसाधारणं यत्साधनं प्राणानि तस्माद्यत्वादेकेन प्राणैरेव सर्वविषयान्
ग्रहणसंभवाविति वाच्यम् । रूपस्पर्शादीनां त्वेकेन्द्रियग्राह्यत्वं न संभवति दृषितव्यादिति भावः ।
† नेति नास्ति ।

‡ अर्थानां विषयाणां समूह एकत्रातीतानामिति वाच्यम् । अनुमानमनुमितिसाधनं न
तु प्रत्येकं विषया इत्यर्थः ।

यभेदः । कृष्णसरोपनिबद्धं चतुर्बहिर्निःसृत्य रूपाधिकरणानि द्रव्याणि प्राप्नोति ।
स्पर्शनादीनि त्विन्द्रियाणि विषया एवाश्रयेऽपसर्पणात्प्रत्यासीदन्ति । संतानपृथ्या
शब्दस्य श्रोत्रप्रत्यासत्तिरिति । आकृतिः खनु परिमाणमित्या सा पञ्चधा ।
स्थानानमाशाणि घ्राणरसनस्पर्शनानि विषयग्रहणेनानुमेयानि । चतुः कृष्णसा-
राश्रयं बहिर्निःसृतं विषयव्यापि । श्रोत्रं नान्यदाकाशात् तच्च विभु शब्दमाचा-
नुमेवानुमेयं पुरुषसंस्कारोपग्रहाद्याधिष्ठाननियमेन शब्दस्य व्यञ्जक*मिति ।
जातिरिति योनि प्रचक्षते । पञ्च खल्विन्द्रिययोनयः पृथिव्यादीनि भूतानि
तस्मात्प्रकृतिपञ्चत्वादेव पञ्चेन्द्रियाणीति सिद्धम् ।

कथं पुनश्चायते भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि नाव्यक्तप्रकृतीनीति ।

भूतगुणविशेषोपलब्धेस्तादात्म्यम् ॥ ६० ॥

दृष्टो हि वाय्वादीनां भूतानां गुणविशेषाभिव्यक्तिनियमः । वायुः
स्पर्शव्यञ्जकः आपो रसव्यञ्जकः तेजो रूपव्यञ्जक पार्थिवं क्रिञ्चिद् द्रव्यं
कस्य चिद् द्रव्यस्य गन्धव्यञ्जकम् । अस्ति चायमिन्द्रियाणां भूतगुणविशेषो-
पलब्धिनियमः । तेन भूतगुणविशेषोपलब्धेर्मन्यामहे भूतप्रकृतीनीन्द्रियाणि
नाव्यक्तप्रकृतीनीति । गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युपदिष्टम् उद्वेशश्च
पृथिव्यादीनामेकगुणत्वे चानेकगुणत्वे समान इत्यत आह ।

* धर्माधर्मसहितया इष्टानिष्टीपेक्षणीयशब्दसाधनभूतया कर्णशक्नुत्या
य आकाशस्य संबन्धस्तत्संबन्धानुविधायाकाशं न विधरान्तरणास्यादिना शब्द-
मुपलतयति नान्यत्रेति तदुपकारप्रतीकारभेदाद्वा उपक्रियते चेति न पुनराकाश-
नित्यत्वाद्दुपक्रियते न प्रतिक्रियतइति । प्रकृष्टाप्रकृष्टश्रोत्रभेदेऽप्यत एव । न्या या-

† इन्द्रियाणां योनिस्तादात्म्यं न पुनस्तत्कार्यत्वमाकाशे संभवति
नित्यत्वात् । न्या या ।

! तत्र पार्थिवं घ्राणं रूपरसस्पर्शगन्धेषु नियमेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वाद्
घ्राणपार्थिववदिति । यथा हि मृगमन्त्रादिगन्धव्यञ्जका पार्थिवाः कुक्कुटोच्चारा-
दय इत्यर्थः । न चातपेतानेकान्तः । न ह्यातपो गन्धव्यञ्जकोऽपि तु जलाभिभूतो
द्रव्याणां गन्धां नोपलभ्यते केवलं जलमातपोऽपनयति न तु द्रव्यस्य गन्धमभिव्य-
नक्ति तस्मान्नेकान्तः । एव एतन्मिन्द्रियमाय गन्धादिषु मध्ये नियमेन रसस्य
व्यञ्जकत्वाद् दन्तान्तरणव्यन्धमानोर्दीर्घन्दुषत् । न यनु विस्पन्दास्यो मोदकादि-
रसमनुभवति । एव तैजस चतुर्गन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपव्यञ्जकत्वात्पदीपादि-

गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्याः ॥ ६१ ॥

अग्नेजोवायूनां पूर्वं पूर्वमपोह्याकाशस्योत्तरः* ॥ ६२ ॥

स्पर्शपर्यन्तानामिति विभक्तिविपरिणामः । आकाशस्योत्तरः शब्दः स्पर्शपर्यन्तेभ्य इति । कथं तर्हि तरत्रिद्वैशः । स्वतन्त्रविनियोगसामर्थ्यात् । तेनोत्तरशब्दस्य परार्थाभिधानं विज्ञायते । उद्वेशसूत्रे हि स्पर्शपर्यन्तेभ्यः परः शब्द इति । तन्त्रं वा स्पर्शस्य विवक्षितत्वात् स्पर्शपर्यन्तेषु नियुक्तेषु योन्यस्तदुत्तरः शब्द इति ।

न सर्वगुणानुपलब्धेः ॥ ६३ ॥

नायं गुणनियोगः साधुः । कस्माद् यस्य भूतस्य ये गुणा न ते तदात्मकेनेन्द्रियेण सर्वउपलभ्यन्ते । पार्थिवेन हि घ्राणेन स्पर्शपर्यन्ता न गृह्यन्ते गन्ध श्वेको गृह्यते एव शेषेष्वपीति । कथं तर्ह्यमि गुणा विनियोक्तव्या इति ।

एकैकशयेनोत्तरोत्तरगुणसद्भावादुत्तराणां तदनुपलब्धिः ॥ ६४ ॥

गन्धादीनामेकैको यथाक्रमं पृथिव्यादीनामेकैकस्य गुणः अतस्तदनुपलब्धिः तेषां तयोः तस्य धानुपलब्धिः । घ्राणेन रसरूपस्पर्शानां रसनेन रूपस्पर्शयोः चक्षुषा स्पर्शस्येति । कथं तर्ह्यनेकगुणानि भूतानि गृह्यन्तइति ।

वत् । एवं घायवीयं त्वगिन्द्रियं गन्धादिषु मध्ये नियमेन स्पर्शस्य व्यञ्जकत्वात् स्वेदोर्दाबिन्दुशीतस्पर्शव्यञ्जकव्यजनघातवत् । नियमग्रहण मनोनिवृत्त्यर्थम् । गन्धादिषु मध्ये इति धावधारणसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा घ्राणादीना गन्धत्वादिव्यञ्जकत्वेनावधारणं न स्यादिति । एवं चेन्द्रियपञ्चत्वेन हस्तपादपाशूपस्यवाचा-मिन्द्रियत्वनिषेधोपि एहीत इन्द्रियलक्षणविरहात् । यच्छरीरसंयुक्त सत्कारकदोषव्यतिरिक्ततात्मात्मतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति हीन्द्रियलक्षणं न चैतदस्ति हस्तादिषु । घ्राणेन्द्रियाणां तल्लक्षणमिमानि तु कर्मेन्द्रियाणीति चेदन्तेषामिन्द्रियत्वे लक्षणान्तरं यक्तव्यम् । शरीराश्रितमसाधारणकार्यकारीन्द्रियमिति लक्षणमिति चेदुक्तव्यमेवामसाधारणं कार्यम् । उक्तं घचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानामिति नन्वादानविहरणोत्सर्गोत्सावदुस्तादिभिरपि कर्तुं शक्याः । अपि चास्ति कण्ठकूपामाशयपक्वाशयादीनामपि निगरणादि तत्तदसाधारणं कार्यमिति तान्यदीन्द्रियाणि प्रसङ्गेन तस्माद्व्यक्तं चिदेतदिति । ता टी ।

* नियमार्थं सूत्रे । न्या वा अत शक्यत्वेन नेष पामादिक ।

† स्वतन्त्रस्यावधारणीयानपेक्षस्य विनियोगो बोधार्थं व्युत्पत्तेः प्रयोगस्तत्सामर्थ्याच्छक्तिरिति यावत् ।

संसर्गाच्चानेकगुणग्रहणम् ॥ ६५ ॥

अधादिसंसर्गाच्च पृथिव्यां रसादयो गृह्यन्ते एवं शेषेष्वपीति । नियम-
स्तर्हि न प्राप्नोति संसर्गस्यानियमाच्चतुर्गुणा पृथिवी त्रिगुणा आपो द्विगुणं तेज
एकगुणो वायुरिति । नियमश्चोपपद्यते कथम् ।

विष्टं ह्यपरं परेण ॥ ६६ ॥

पृथिव्यादीनां पूर्वपूर्वमुत्तरेणोत्तरेण विष्ट*मतः संसर्गानियम इति ।
तच्चैतद्भूतसृष्टौ वेदितव्यं नैतर्हीति ।

न पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् ॥ ६७ ॥

नेति तिसूचीं प्रत्याचष्टे । कस्मात्पार्थिवस्य द्रव्यस्याप्यस्य च प्रत्यक्षत्वात् ।
महत्त्वानेकद्रव्यत्वाद्गुणान्तेष्वपि रिति तेजसमेव द्रव्यं प्रत्यक्षं स्यात् । न
पार्थिवमाप्यं वा रूपभावात् । तेजसवत् पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् न
संसर्गादनेकगुणग्रहणं भूतानामिति । भूतान्तररूपकृतं च पार्थिवाप्ययोः प्रत्य-
क्षत्वं ब्रुवतः प्रत्यक्षो वायुः प्रसज्यते नियमे वा कारणमुच्यतामिति । रस-
योर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् पार्थिवो रसः तद्विधः आप्यो मधुर एव
न चैतत्संसर्गाद्भवितुमर्हति । रूपयोर्वा पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वात् तैजसरूपा-
नुगृहीतयोः संसर्गं हि व्यञ्जकमेव रूपं न व्यङ्ग्यमस्तीति । एकानेकविधत्वे
च पार्थिवाप्ययोः प्रत्यक्षत्वाद् रूपयोः पार्थिवं हरितलोहितपीताद्यनेकविधं
रूपमाप्यं तु शुक्रमप्रकाशकं न चैतदेकगुणानां संसर्गं सत्पुपलभ्यतइति । उदा-
हरणमात्रं चैतत् । अतः परं प्रपञ्चः । स्पर्शयोर्वा पार्थिवतेजसयोः प्रत्यक्षत्वात्

* विष्टत्वं संयोगविशेषः । ज्या वा । संयोगविशेषो व्याप्तिरित्यर्थः ।
ता. टी. ।

† भूतसृष्टिप्रतिपादकेषु पुराणेषु । नैतर्हीति नेदानोमननुभवादित्यर्थः ।
ता. टी. ।

‡ त्रिविधं द्रव्यं चातुष्टयमिष्यते पार्थिवमाप्यं तेजसं च । तत्र रूपवत्येव
तेजसमेव चातुष्टयं स्याच्चैतरद्रव्यत्वात् । न हि रूपिद्रव्यसंसर्गाच्चानुपत्यमरूपयोरपि
पार्थिवाप्ययोरिति युक्तं नभोनभस्वतारपि चातुष्टयप्रसङ्गात् । अस्ति हि तयोरपि
रूपवत्तेजसा संयोग इति । ता. टी. ।

न शब्दगुणोपलब्धेः ॥ ७२ ॥

स्वगुणान्नोपलभन्तइन्द्रियाणीति 'एतन्न भवति । उपलभ्यते हि स्वगुणः शब्दः श्रोत्रेणेति ।

तदुपलब्धिरितरेतरद्रव्यगुणवैधर्म्यात् ॥ ७३ ॥

न शब्देन गुणेन सगुणमाकाशमिन्द्रियं भवति । न शब्दः शब्दस्य घ्यञ्जकः न च घ्राणादीनां स्वगुणग्रहणं प्रत्यक्षं नाप्यनुमीयते । अनुमीयते तु श्रोत्रेणाकाशेन शब्दस्य ग्रहणं शब्दगुणत्वं च आकाशस्येति । परिशेषत्वा-
नुमानं वेदितव्यम् । आत्मा तावत् श्रोता न करणं मनसः श्रोत्रत्वे बधिर-
त्वाभावः पृथिव्यादीनां घ्राणादिभावे सामर्थ्यं श्रोत्रभावे चासामर्थ्यम् । अस्ति
चेदं श्रोत्रमाकाशं च शिष्यते परिशेषादाकाशं श्रोत्रमिति* ।

इति श्रीवात्स्यायनीये भाष्ये तृतीयाद्यमाह्निकम् ॥

परीक्षितानीन्द्रियाण्यथाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः सा किम-
नित्या नित्या वेति । कृतः संशयः ।

कर्माकाशसाधर्म्यात्संशयः ॥ १ ॥

अस्यैशत्वं ताभ्यां समानो धर्म उपलभ्यते बुद्धौ विशेषश्चोपजना-
पायधर्मवत्त्वं विपर्ययश्च यथास्वमनित्यनित्ययोस्तस्यां बुद्धौ नोपलभ्यते
तेन संशय इति । अनुपपन्नः खल्वयं संशयः सर्वशरीरिणां हि प्रत्यात्मवेद-
नीया अनित्या बुद्धिः सुखादिवत् । भवति च संधित्तैसास्यामि जानामि

* मनसः श्रोत्रत्वे बधिराद्यभावः सर्वविषयत्वाच्च मनसः सर्वविषयं
श्रोत्रं प्राप्नोति । पृथिव्याद्यपि न श्रोत्रम् घ्राणादिभावे विनियोगात् । घ्राणादिवि-
नियुक्ताः पृथिव्यादयः श्रोत्रभावे च घ्राणादीनां तद्वैकल्यं शब्दानुपलब्धिपसङ्गः ।
त्यक्वः श्रोत्रत्वे बधिराद्यभावः सर्वोपघाते च प्रायणम् । दिक्कालयोः श्रोत्रत्वं च
शब्दस्यान्यगुणत्वाद्यग्रहणपसङ्गः । तद्रूपत्वमिति चेदाम्नि विशादः । यस्य शब्दो
गुणस्तदाकाशं भवता संज्ञामात्रं भिद्यते तौ दिक्कालाविति । आकाशप्रत्याख्यानं
या अन्यगुणत्वाच्छब्दस्य । यदि शब्दो दिक्कालगुणो भवति आकाशं तर्हि प्रत्या-
ख्यातम् । न हि शब्दमन्तरेणाकाशास्तित्वे लिङ्गमस्ति यथा दिक्कालयोः परा-
परादि लिङ्गमिति न द्रव्यान्तरं शिष्यतेति । न च गुणानां श्रोत्रभाषो युक्तः ।
न चाकार्येणां सामान्यविशेषसमवायानां सामर्थ्यानुपलब्धेः । न चेदं श्रोत्रं नास्ति
शब्दोपलब्धिलिङ्गम् । न्या. शा. ।

अज्ञासिधमिति न चोपजनापायावन्तरेण वैकाल्यव्यक्तित्ततश्च वैकाल्यव्यक्ते-
रनित्या बुद्धिरित्येतत्सिद्धम् । प्रमाणसिद्धं चेदं शास्त्रेष्युक्तमिन्द्रियायैषन्निकर्षो-
त्पन्नं युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमित्येषमादि तस्मात्संशयप्रक्रियानुपप-
तिरिति । *दृष्टिप्रवादोपालम्भार्थं तु प्रकरणम् । एवं हि पश्यन्तः प्रवदन्ति
सांख्याः पुरुषस्यान्तःकरणभूता नित्या बुद्धिरिति । साधनं च प्रचक्षते ।

विषयप्रत्यभिज्ञानात् † ॥ २ ॥

किं पुनरिदं प्रत्यभिज्ञानं पूर्वमज्ञासिधमर्थं तमिमं जानामीति ज्ञानयोः
समानेयं प्रतिबन्धिज्ञानं प्रत्यभिज्ञानमेतच्चावस्थिताया बुद्धेरुपपन्नम् । नानात्वे
तु बुद्धिभेदेरूप्यज्ञापवर्गिणु प्रत्यभिज्ञानानुपपत्तिः नान्यज्ञातमन्यः प्रत्यभिजा-
नातीति ।

साध्यसमत्वादहेतुः ‡ ॥ ३ ॥

यथा खलु नित्यत्वं बुद्धेः साध्यमेवं प्रत्यभिज्ञानमपीति । किं कारणं
चेतनधर्मस्य करणे ऽनुपपत्तिः । पुरुषधर्मः खल्वयं ज्ञानं दर्शनमुपलब्धिर्विषयः
प्रत्ययो ऽध्यवसाय इति । चेतनो हि पूर्वज्ञातमर्थे प्रत्यभिजानाति तस्येत-
स्माद्देतोर्नित्यत्वं युक्तमिति । करणचेतन्याभ्युपगमे तु चेतनस्वरूपं वचनीयं
नानिर्दिष्टस्वरूपमात्मान्तरं शक्यमस्तीति प्रतिपत्तुम् । ज्ञानं चेद्बुद्धेरन्तःकरण-

* सांख्यानां हि दर्शने प्रवादो महदन्तःकरण बुद्धिरिति तदुपालम्भार्थं
प्रकरणमिति । अयमभिप्रायो नेह नित्यानित्यविचारः प्रधानतो ऽपि त्वनया द्वारा
वृत्तेरतिरिक्ता सांख्याभिमतता बुद्धिर्निराक्रियते सामान्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानित्य-
त्वविचारेण । यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्ततो वृत्तिभ्य उदयवतीभ्यो ध्यतिरिक्तं
महत्तत्त्वमन्तःकरणं स्यात् । अयं तु नित्यत्वसाधनानि प्रतिसंधानादीनि न बुद्धि-
नित्यत्वस्येते ततो वृत्तय एव बुद्धयो न तदतिरिक्त बुद्धितत्त्व सिध्यतीति ।
ता. टी ।

† वृत्तिमान् किल विषयं प्रत्यभिज्ञानवात्मानमपि प्रत्यभिजानाति न च
चेतनो वृत्तिमान् तस्य कूटस्थनित्यत्वात् । अन्यथा तु पूर्वोपरवस्याभेदवाच
कूटस्थनित्यः स्यात् । परिणामिनित्या तु बुद्धिरुदयव्यवहदनेकवृत्तिमती युज्यते
इति भावः । ता. टी ।

‡ वृत्तयो हि वृत्तिमतो भिन्नाः तेन तासामनित्यत्वे ऽपि न वृत्तिमान्
कूटस्थान्त्वन्वेत् । तथा च प्रत्यभिज्ञात्तद् ऽऽत्मैव प्रत्यभिज्ञानादित्यः सिध्यति न
त्वनतःकरणं बुद्धिसंज्ञकं न हि तत्प्रत्यभिज्ञाने प्रकाशतदित्यर्थः । ता. टी ।

स्याऽभ्युपगम्यते चेतनस्येदानीं किं स्वरूपं को धर्मः किं तत्त्वं ज्ञानेन च
बुद्धौ वर्तमानेनायं चेतनः किं करोतीति ।

चेतयतइति चेद् न ज्ञानादर्थान्तरवचनम् । पुरुषश्चेतयते बुद्धि-
र्ज्ञानातीति नेदं चाभादर्थान्तरमुच्यते चेतयते जानीते पश्यति उपलभते इत्येको
ऽयमर्थ इति । बुद्धिर्ज्ञापयतीति चेद् अज्ञा जानीते पुरुषो बुद्धिर्ज्ञापयतीति सत्य-
मेतत् । एवं चाभ्युपगमे ज्ञानं पुरुषस्येति सिद्धं भवति न बुद्धेरन्तःकरणस्येति ।

प्रतिपुरुषं च शब्दान्तरव्यवस्थाप्रतिज्ञाने प्रतिषेधहेतुवच-
नम् । *यश्च प्रतिजानीते कश्चित्पुरुषश्चेतयते कश्चिद्बुध्यते कश्चिदुपल-
भते कश्चित्पश्यतीति पुरुषान्तराणि खन्विमानि चेतनो बोद्धोपलब्ध्या द्रष्टेति
नैकस्येते धर्मा इति अथ कः प्रतिषेधहेतुरिति ।

अर्थस्याभेदो इति चेत् समानम् । अभिज्ञाया एते शब्दा इति
तत्र व्ययस्यानुपपत्तिरित्येव चेन्मन्यसे समानं भवति पुरुषश्चेतयते बुद्धिर्ज्ञानीते
इत्यवाप्यर्थो न भिद्यते तत्रोभयोश्चेतनत्वादन्यतरलोप इति । यदि पुनर्बु-
ध्यते जनयेति बोधनं बुद्धिर्मन एवाच्यते तच्च नित्यम् अस्त्वेतदेवं न तु
मनसो विषयप्रत्यभिज्ञानान्नित्यत्वम् । दृष्टं हि कारणभेदे चातुरेकत्वात् प्रत्य-
भिज्ञानं सव्यदृष्टस्येतरस्य प्रत्यभिज्ञानादिति । चक्षुर्वत् प्रदीपवच्च प्रदीपान्तर-
दृष्टस्य प्रदीपान्तरेण प्रत्यभिज्ञानमिति । तस्माच्च चातुरयं नित्यत्वे हेतु-
रिति । यच्च मन्यते बुद्धेरवस्थिताया यथाविषयं वृत्तयो ज्ञानानि निश्चरन्ति
वृत्तिश्च वृत्तिमतो नान्येति तच्च ।

न युगपदग्रहणात् † ॥ ४ ॥

वृत्तिवृत्तिमतोरनन्यत्वे वृत्तिमतो ऽवस्थानाद् वृत्तीनामवस्थानमिति
यानीमानि विषयग्रहणानि तान्यवतिष्ठन्तइति युगपद् विषयाणां ग्रहणं प्रस-
ज्यतइति ।

अप्रत्यभिज्ञाने च विनाशप्रसङ्गः ‡ ॥ ५ ॥

अतीते च प्रत्यभिज्ञाने वृत्तिमानप्यतीत इत्यन्तःकरणस्य विनाशः

* को ऽपीति २ ।

+ अर्थस्य भेद इति ३ ।

‡ वृत्तिमतो ऽवस्थानाद् वृत्त्यवस्थानप्रसङ्ग इति सूत्रार्थः । न्या. वा.

§ वृत्तीनामपगमे वृत्तिमतो ऽप्यपगम इति सूत्रार्थः । न्या. वा.

प्रसज्यते विपर्यये च नानात्वमिति । अधिभु चैकं मनः पर्यायेणेन्द्रियैः संयु-
ज्यतइति ।

क्रमवृत्तित्वादयुगपद् ग्रहणम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियार्थानां वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वमिति । एकत्वे च प्रादुर्भावतिरो-
भावयोरभाव इति ।

अप्रत्यभिज्ञानं च विषयान्तरव्यासङ्गात् ॥ ७ ॥

अप्रत्यभिज्ञानमनुपलब्धिः अनुपलब्धिश्च कस्य चिदर्थस्य विषया-
न्तरव्यासक्ते मनस्युपपद्यते वृत्तिवृत्तिमतोर्नानात्वादेकत्वे हि अनर्थको
व्यासङ्ग इति । विभुत्वे चान्तःकरणस्य पर्यायेणेन्द्रियैः संयोगः ।

न गत्यभावात्* ॥ ८ ॥

प्राप्तानीन्द्रियाण्यन्तःकरणेनेति प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभावः । तच्च क्रम-
वृत्तित्वाभावाद्युगपद् ग्रहणानुपपत्तिरिति । गत्यभावाच्च प्रतिषिद्धं विभुने
ऽन्तःकरणस्यायुगपद्ग्रहणं न लिङ्गान्तरेणानुमीयते इति । यथा चक्षुषो
गतिः प्रतिषिद्धा सन्निकृष्टविप्रकृष्टयोस्तुल्यकालग्रहणात्पाणिचन्द्रमसोर्व्यवधानेन
प्रतीघाते सानुमीयतइति सोऽर्थं नान्तःकरणे विघादे न तस्य नित्यत्वे ।
सिद्धं हि मनोऽन्तःकरणं नित्यं चेति । क्व तर्हि विघादः तस्य विभुत्वे तच्च
प्रमाणतोऽनुपलब्धे प्रतिषिद्धमिति । एकं चान्तःकरणं नाना चेता चानात्मिका
वृत्तयः चक्षुर्विज्ञानं घ्राणविज्ञानं रूपविज्ञानं गन्धविज्ञानम् । एतच्च वृत्ति-
वृत्तिमतोरेकत्वेऽनुपपन्नमिति पुरुषो जानीति नान्तःकरणमिति । †एतेन
विषयान्तरव्यासङ्गः प्रत्युक्तः । विषयान्तरग्रहणलक्षणो विषयान्तरव्यासङ्गः‡पुरु-
षस्य नान्तःकरणस्येति केन क्व चिदिन्द्रियेण सन्निधिः केन क्व चिदसन्निधि-
रित्ययं तु व्यासङ्गोऽनुद्घायते मनस इति एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति ।
सत्यभेदे वृत्तेरिदमुच्यते ।

* प्राप्तान्यन्तःकरणेनेन्द्रियाणीति सूत्रार्थः न्या. वा. ।

† यदपि सांख्या आचवतिरे विषयान्तरव्यासक्तेऽन्तःकरणे चतुरादिसंय-
दुस्याप्यर्थेसाज्ञानादन्तःकरणवृत्तिज्ञानमिति तत्रिराकरणपरं भाष्यम् । ता. टी. ।

‡ अभीष्टविषयोऽनेकविज्ञानोत्पादः । न्या. वा.

स्फटिकान्यत्वाभिमानवत्तदन्यत्वाभिमानः* ॥ ९ ॥

तस्यां वृत्तौ नानात्वाभिमानो यथा द्रव्यान्तरोपहिते स्फटिके
अन्यत्वाभिमानो नीलो लोहित इति एवं विषयान्तरोपधानादिति ।

न हेत्वभावात् । स्फटिकान्यत्वाभिमानवदयं ज्ञानेषु नानात्वाभि-
मानो गौणो न पुनर्गन्धाद्यन्यत्वाभिमानवदिति हेतुर्नास्ति हेत्वभावादनुप-
पन्न इति । समानो हेत्वभाव इति चेद् न ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्श-

* एतदुक्तं भवति । यद्यपि वृत्तयो नाना प्रतिभान्ति तथापि भ्रान्तिरि-
यमेकस्मादन्तःकरणद्वारादभिवानां नानात्वानुपपत्तेः । तस्मात्स्फटिकस्य यथैकस्यापि
तापिच्छन्नपारुणिकारादिकुसुमोपधानाद्भेद श्रौपाधिक एवमन्तःकरणे ऽपि स्वच्छस्ये-
न्द्रियप्रणादिकया तत्तदर्थोपरक्तस्योपाधिक नानात्व एतिरिति च प्रत्यय इति च
ज्ञानमिति चाप्यायतइत्यर्थः । ता. टी. ।

† हेत्वभावादिति भाष्य व्यापटे इति तात्पर्यटीकायां दर्शनात्तदं सूत्रम् ।
यो ऽयं दृष्टान्तः स्फटिकवदिति विकल्पो ऽत्र किमयं स्फटिक उपधानभेदेन भिद्यते
उत नेति । किं ज्ञानः । यदि भिद्यते न दृष्टान्तः । अथ न भिद्यते नानात्वाभि-
मानः कथम् । यद्युपधानभेदाद् भिद्यमुपधानमिति कथं प्रतिपद्यसे । यदि प्रत्य-
यभेदाद् ध्याघातः । अभिज्ञा एतिः प्रत्ययश्च । ध्याघातः प्रत्ययपर्यायत्वाद् एतेः ।
अथ भयतां वृत्तीनां भेदे किं प्रमाणम् । ज्ञानानां क्रमेणोपजनापायदर्शनम् । ज्ञाना-
न्युपजायन्ते ऽपयन्ति चेति दृश्यते । एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमान-
स्यैकानेकविषयाधिगतिः । ऋयमेकस्मिन् विषये नानात्वाभिमानः स्फटिके दृष्टा-
न्तः । नानाभूतेषु गन्धादिषु नानात्वाभिमानो दृष्टः । तेन नानात्वाभिमानस्याभयघा-
दृष्टत्वाद्विदमेकमिदमनेकमिति न युक्तः प्रत्यय इति । यथायमभिचे स्फटिके भेद-
प्रत्ययः सो ऽपि प्रत्ययभेदमन्तरेण न युक्तः । न हि प्रत्ययाभेदवादिनः स्फटिके नीला-
दिप्रत्ययभेदो युक्त इति । स्फटिके नीलादिप्रत्ययो ऽसबन्धाव युक्तः । न हि नीलं द्रव्यं
चतुःसंनिहृष्टमिति । अथ संनिहृष्ट तदेव नीलं न स्फटिक इति । स्फटिके समाना-
धिकरणः स्फटिके नीलप्रत्ययो न युक्तः । न नैरन्तर्पदलनात् । नैरन्तर्पणावस्थिते
स्फटिकनीलद्रव्ये चतुषा संनिहृष्येते । ततः संनिहृष्यो नीलगुणाधारोपेण स्फटिके
मिथ्याप्रत्ययो नील इति । यथा सान्तरैष्वन्तरालदलनात्सयुक्तप्रत्यय इति । यस्य
च प्रत्ययो न भिद्यते तस्य श्रेणि प्रमाणातीति शास्त्रे ध्यायते । न हि प्रत्ययाभेदे
प्रमाणभेदः संभवति । विषयभेदात् त्रित्वमिति चेदथ मन्यसे विषयस्त्रेधा भिद्य-
स्तेनानुपपन्नः प्रत्ययस्त्रेधा भवति । तत्र युक्तं प्रमाणभेदे विषयभेदानधिगतः ।
न हि प्रमाणभेदमन्तरेण विषयभेदो ऽवगन्तुं शक्यतइति । विषयतादात्म्या-
दिति चेदथ मन्यसे विषय एवासौ तथा ऽवस्थितस्तत्तादात्म्यात्तया व्यातिरिति
प्रमाणवैयर्थ्यं चेत् प्रसङ्गात् । एवं सति ध्यये प्रमाणं न विषयभेदं प्रमाणभेदो

नात् । क्रमेण हीन्द्रियार्थेषु ज्ञानान्युपजायन्ते चापयन्ति चेति दृश्यते । तस्माद् गन्धाद्यन्यत्वाभिमानघटयं ज्ञानेषु नानात्वाभिमान इति । स्फटिकान्यत्वाभिमानघटित्येतदमृष्यमाणः क्षणिकवाद्याह ।

स्फटिकेष्वपरापरोत्पत्तेः क्षणिकत्वाद्भ्रक्तीनामहेतुः ॥ १० ॥

स्फटिकस्याभेदेनावस्थितस्योपधानभेदान्नानात्वाभिमान इत्ययमविद्यमानहेतुकः पक्षः । कस्मात् स्फटिके ऽप्यपरापरोत्पत्तेः । स्फटिकेपि अन्या व्यक्तय उत्पद्यन्ते अन्या निरुद्ध्यन्तइति । कथं क्षणिकत्वाद् व्यक्तीनाम् । क्षणश्चाल्पीयान्कालः* क्षणस्थितिकाः क्षणिकाः । कथं पुनर्गम्यते क्षणिका व्यक्तय इति । उपचयापचयप्रबन्धदर्शनाच्छरीरादिषु †पक्तिनिवृत्तस्याऽहारसस्य शरीरे रुधिरादिभावेनोपचयो ऽपचयश्च प्रबन्धेन प्रवर्ततेऽुपचयाद्भ्रक्तीनामुत्पादः अपचयाद्भ्रक्तिनिरोधः । एवं च सत्यवयवपरिणामभेदेन वृद्धिः शरीरस्य कालान्तरे गृह्यते इति सोऽयं व्यक्तिविशेषधर्मो व्यक्तिमात्रे वेदितव्य इति ।

नियमहेत्वभावाद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा ॥ ११ ॥

सर्वासु व्यक्तिषु उपचयापचयप्रबन्धः शरीरवदिति नायं नियमः । कस्माद्हेत्वभावात् । नात्र प्रत्यक्षमनुमानं वा प्रतिपादकमस्तीति । तस्माद्यथादर्शनमभ्यनुज्ञा यद्यचोपचयापचयप्रबन्धो दृश्यते तत्रतत्र व्यक्तीनामपरापरोत्पत्तिरुपचयापचयप्रबन्धदर्शनेनाभ्यनुज्ञायते यथा शरीरादिषु । यद्यच न दृश्यते तत्रतत्र प्रत्याख्यायते यथा यावप्रभृतिषु । स्फटिकेषुपचया-

ऽवगमयति विषयस्तु तादात्म्यात्तथा व्यवतिष्ठतइति । यथा ऽध्वस्यति तथा चेतपतइति व्याहृतः अप्रकारत्वात् । प्रकारवत्येतद् युक्तमप्रकारे न युक्तम् । बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभतइति च विरोधो ऽधिकरणाधेययोर्भेदात् । यः प्रत्ययः स बुद्धिरित्यधिकरणाधेययोर्भेदः । एष च बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभतइति व्याहृतम् । न्या या ।

* अन्योप काल इति २ ।

† पक्तिवृत्तस्येति २ ।

‡ अस्य प्रयोगः । प्रतिक्षणं शरीरमन्यत्वात्तत्र भवति । बाह्यप्रत्ययाभेदे सत्यन्ते विशेषदलनात् पद्यमानभूमिपाकजवदिति । न्या या । पटस्य कुङ्कुमादिद्रव्यसयोगे सत्यन्ते ऽरुणिमलक्षणा, विशेषो दृश्यते न चास्यारुणमा प्रतिक्षणराशोत्पत्त उक्तं बाह्यप्रत्ययाभेदे सतीति । ता-टी ।

‡ वस्तंते इति ५ ।

पचयप्रबन्धो न दृश्यते तस्मादयुक्तं स्फटिकेऽप्यपरापरोत्पत्तिरिति* । यथा
 चार्कस्य कटुकिन्ना सर्वद्रव्याणां कटुकिमानमापादयेतादृगेतदिति । यश्चा-
 शेषनिरोधेनापूर्वोत्पादं निरन्वयं द्रव्यसन्ताने क्षणिकतां मन्यते तस्येतत् ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः† ॥ १२ ॥

उत्पत्तिकारणं तावदुपलभ्यते अवयवोपचयो बल्मीकादीनां विना-
 शकारणं चोपलभ्यते घटादीनामवयवविभागः । यस्य त्वनपचितावयवं निह-
 द्यते अनुपचितावयवं चोत्पद्यते तस्याशेषनिरोधे निरन्वये वा पूर्वोत्पादे
 न कारणमुभयत्राप्युपलभ्यतइति ।

क्षीरविनाशे कारणानुपलब्धिवद्दृष्ट्युत्पत्तिवच्च
 तदुत्पत्तिः ॥ १३ ॥

यथानुपलभ्यमानं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिकारणं चाभ्यनुज्ञायते
 तथा स्फटिके परापरासु व्यक्तियु विनाशकारणमुत्पत्तिकारणं‡ चाभ्यनुज्ञेय-
 मिति ।

लिङ्गतो ग्रहणान्नानुपलब्धिः ॥ १४ ॥

क्षीरविनाशलिंगं क्षीरविनाशकारणं दध्युत्पत्तिलिङ्गं दध्युत्पत्तिका-
 रणं च गृह्यते §तो नानुपलब्धिः विपर्ययस्तु स्फटिकादिषु द्रव्येषु

* सो ऽथ हेतुर्नोपलभ्यते तत्र क्षणिकत्वं साधेयं न पुनः सर्वभाषानाम् । सोमिति
 वेदनेन हेतुना ऽन्यत्वं सिध्येच्च तु क्षणिकत्वम् । हेतोश्चान्ययोपपत्तेः क्षणिकत्वं विना सा-
 नुप-
 पत्तिः । पूर्वशरीरावयवो हि आहारावयवसहितः पूर्वव्यवहपरित्यागेन व्यहान्तस्मापद्यमानः
 शरीरान्तरमुत्पादयन्तीति युक्तो भेद इत्यहेतुरेव । क्षणिकत्वमेव भेदहेतुः कुतो नेति संतत्साधनेन
 निर्दिष्टेन हेतुनेव भेदसिद्धेः कृतं क्षणिकत्वस्य तद्वैतुत्वकल्पनमेति । विशेषदत्तनं चान्ययोपपत्तं
 क्षणिकत्वे न साधनमिति ।

† उपचयापचयावप्रत्ययस्तुविषयो क्षणिकत्वे सर्वभाषानां न संगच्छेयाताम् । न हि
 जायमानोवर्धत इत्युच्यते विनश्चन्वा ऽपचित इति । उपचयापचयोत्पत्तिविनाशकारणोपल-
 ष्येति सूचार्थः । न्याः याः । उपचयापचयो च साधुत्पत्तिविनाशकारणे चेति
 कर्मधारयः । ताः टोः । यद्यथा ऽत्र कारणपदेनाधारे वाक्यः । आधाराधेयभावप्रतीतिर्न क्षणिक-
 त्वम् । प्रयोगश्च कार्यकारणे षककालप्रतिनो आधाराधेयभावात्कण्डक्षीरवदिति । क्षणिकत्वमते
 आधाराधेयभावो ऽसिद्ध इति चेन्न सिद्धान्तविरोधात् । त्वया ऽपि हि कपस्य रूपं आधारे ऽप्यु-
 पगत इति । आधाराधेयभावाभावे ऽपि कार्यकारणभावस्तुतान्तनमनेऽवमनदीर्घे इति चेत् ।
 शुभत्ववद्द्रव्यसंयोगस्यैवाभा प्रति कारयत्वात् । ‡ वा ३ । ५ ।

अ. ३ आ. २ सू. १२-१४ षण्णिकभावनिराकरणम् ।

अपरापरोत्पत्तीनां* न लिङ्गमस्तीत्यनुत्पत्तिरिवेति‡ । अथ कश्चि-
त्परीहार‡माह ।

* अपरापरोत्पत्ती २ । ४ । ५ । + त्यनुत्पत्तिरिति ४ । ‡ परिहारम् २ । ५ ।

‡ ननुत्रापि शीतोष्णस्पर्शभेदाद्यानात्त्वमन्युदकप्रवृत्तिरिति चेत् । तस्यापुतेजोऽवयवानुप-
 षेयनिमित्तकत्वेन तस्य स्फटिकगततयाभावात् । ननु न शैत्योष्णयोरेपुतेजोऽवयवानुपषेयनिमित्त-
 कत्वं हेमन्ते ऽनाद्युतानां काष्ठभूम्यश्मलोहानां शैत्यतारतम्यस्य योष्णे चोष्णतारतम्यस्यानुप-
 पत्तेः । न हि तेषु क्वचिदधिकोष्णतयावयवानुपषेये क्वचिदल्पोष्णतयावयवानुपषेये कारणं संभवति
 तस्माद् वाद्यनिमित्तान्तरानपेक्षो भावानां स्वभावादेव भिन्नभिरूपेण परिष्णाम इति चेत् ।
 अन्वयव्यतिरेकाभ्यामपुतेजोऽवयवानुपषेये कारणताया दुर्गारत्वात् । स्वभावस्य सर्वदातनत्वेनाहेतु-
 त्वात् । अमुंजोऽवयवानुपषेये हेतुत्वमुपेक्ष्य स्वभावस्य भेदहेतुत्वे खरस्त्रेष्वाप्योरणात्मकानि भूता-
 नीति स्वसिद्धान्तविरोधः । एकस्यैव द्वित्रिस्वभावरूपत्वेन व्याघतं कल्परूपलक्षणत्वासंभवात् । ननु न
 विशेषमात्रस्य मानास्वसाधकत्वमपि तु विरुद्धविशेषस्य तेन काञ्चने एकदेवोष्णयक्राटिन्यवलनानां
 विशेषमात्रस्य मानास्वसाधकता । शैत्योष्णयोस्त्येकदेवक्राटिन्येन भेदहेतुतेति चेत् । सामा-
 न्यधिकरणप्राप्त्यपगमे लक्षणत्वासंभवेत्योक्तत्वात् । न हि काठिन्यादिकमन्यत्रापि विद्यमानं पृथि-
 व्यादीनां लक्षणं भवितुमर्हति । मम तु काठिन्यादेः पृथिव्यादिमात्रवृत्तितया ऽन्वेषोपलम्भस्य च
 तत्तदवयवानुपषेयेन तत्तदवयवनिष्ठावयवादिषयप्रकृतया साधारण्येन लक्षणत्वस्य नानुपपत्तिः ।
 स्फटिके साध्यं धान्यत्वं परीक्षणार्थं कीदृशं तदिति । यदि भेदमात्रं ततः सिद्धसाधनं तस्मादि-
 भेदस्यैवत्त्वात् । यदि स्फटिकान्तराभेदः स एव दोषः । पूर्वस्फटिकाद्भेद इति चेत् । प्रतिषेध-
 प्रसिद्धेः । न हि तस्य लक्षणस्य प्रतीतिविषयता प्रतीतिकाले भावात् । अथोष्णतदिसिद्धं पूर्व-
 प्रसिद्धेः हेत्यसिद्धिः अतीतत्वेन स्पृशभेदस्य तत्राद्यद्वयमाणात्वात् । पूर्ववर्णितत्ववृत्तित्वविशिष्ट-
 योर्भेदस्य सिद्धत्वेन सिद्धसाधनं च । अथ तस्मिन्नेव भेदः साध्यते तर्हि बाधः । अथैकस्मिन्पुण-
 यत्कालिकप्रत्ययाविषयत्वं साध्यते तदा दृष्टान्ताभावात् । प्रदीपो दृष्टान्त इति चेत् । तत्र
 स्वकारणवृत्तिसंश्लेषकालस्य स्वाभिव्यक्तिकालस्यावयवविभागकालस्यावयवसंयोगविनाशकालस्य
 धानन्तरं दृष्यविनाशस्य सत्त्वेनेकस्योक्तकालचतुष्टयवृत्तिप्रत्ययविषयत्वत्वात् । एवं सर्वत्र योऽप्यम ।
 अकारणकविनाशानुपपत्तेः । विनाशहेतुत्वस्य वा नित्यत्वस्य प्रसङ्गात् । तथा सति भावानां
 यथोत्पत्तेर्नाशयतीति चेत् । तथा सति विनाशे तुच्छत्वस्य वा नित्यत्वस्य प्रसङ्गात् । तथा सति भावानां
 सर्वदातनत्वमन्यन्तानुपलब्धिर्या स्यात् । अथाविनाशित्वात्कारणको विनाश इति चेत् । हेत्वसि-
 द्धेः । कार्यस्य पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गाद्विनाशो ऽविनाशोति चेत् । कारणसामग्र्यामसत्यां विनाशनाशमा-
 त्रेण भावोत्पत्तेरनुपपत्तेः । तस्याभावाभावाभावात्त्रत्याभावात् । अभावस्य सकारणकत्वे ऽपि भावत्या-
 भवेन नाशाभावोपपत्तेरथ । सकारणकत्वे सति भावस्यैव नाशनियमात् । न च विनाशस्य
 सकारणकत्वे ऽग्निप्रयोगस्य पाकजकरूपानुत्पत्तिं प्रति तत्रार्थं प्रति कारणत्वोपगमे जनकस्यैव
 विनाशकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अग्निप्रयोगान्तरस्य तद्विनाशकत्वोपगमात् । ननु जनकसजा-
 तीयस्य न विनाशकत्वमिति नियमः । नायं नियमः अङ्गजनकस्याप्यव्ययोगस्य तद्विनाशकत्वप्रस-
 नात् । अकारणकविनाशानुपपत्तेः पूर्वोक्तदोषाणां दुष्परिहरत्वात् । किं चेदं भावानां षण्णिकत्वं
 यदि विनाशित्वं तदा सिद्धसाधनम् । यत्राशुविनाशित्वं तदा विशेषणं व्यर्थं स्वन्मते स्थिरान-
 भुपगमात् । अथोत्पत्तविनाशित्वं तदापि सिद्धसाधनम् । अथोत्पत्तिविनाशयोरेककालत्वं तदा-
 अनुत्पत्तस्यैव विनाशापत्तिः । अथोत्पत्तस्य विनाश इत्युत्पत्तेः काटाविकल्पेन सकारणकत्वप्रद्वि-
 नाशस्यापि सकारणकत्वोपपत्तेः स्वसिद्धान्तविरोधः । षण्णिक इति मत्पर्यायप्रच कथम् । यदि स्यो
 ऽत्र षण्णिकार्थः तदा स्यतदाद्ययोरेककालिकत्वाभावेन भावस्य तदुत्पत्तानुपपत्तिः । यदि प्रावस्था-
 न्तविशिष्टं भावान्तरं षण्णिकार्थस्तदापि स एव दोषः । अथ प्राक्तनभाव एव षण्णिकार्थः स एव
 दोषः स्वैवशिष्टस्य स्वस्मिन्भावात् । यदि संयान्यकालः षण्णिकार्थस्तर्हि कालानुपगमात्सिद्धा-
 न्तविरोधः । तस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वे विशेषणत्वानुपपत्तिः । न चात्र दृष्टान्तः प्रदीपोदेवन्त्याभा-
 वस्य प्राक् साधितत्वात् । अत्रोक्ता हेतवश्चासिद्धा अन्यथासिद्धा यिद्धा वा उपपद्यर्थसिद्धिनां विषे-

न पयसः परिणामगुणान्तरप्रादुर्भावात् ॥ १५ ॥

पयसः परिणामो न विनाश इत्येक आह । परिणामश्चावस्थि-
तस्य द्रव्यस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोन्यतिरिति । गुणान्तरप्रादुर्भाव इत्य-
पर आह । सतो द्रव्यस्य पूर्वगुणनिवृत्तौ गुणान्तरमुत्पद्यतइति । स खल्वे-
कपक्षीभाव* इव । अर्थः तु प्रतिषेधः ।

ब्यूहान्तराद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिदर्शनं पूर्वद्रव्य-
निवृत्तेरनुमानम् ॥ १६ ॥

संमूर्च्छनलक्षणादवयवब्यूहाद् द्रव्यान्तरे दध्युत्पन्ने गृह्यमाणे पूर्वं
पयो द्रव्यमवयवविभागेभ्यो निवृत्तमित्यनुमीयते यथा मृदवयवानां ब्यूहा-
न्तराद् द्रव्यान्तरे स्थाल्यामुत्पन्नाया पूर्वं मृत्पिण्डद्रव्यं मृदवयवविभागेभ्यो
निवर्ततइति । मृद्वृत्त्यावयवान्वयः पयोदधोर्नाशेपनिरोधे निरन्वयो द्रव्या-
न्तरोत्पादो घटत॥इति । अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणं क्षीरविनाशं दध्यु-
त्पाद च प्रतिषेध उच्यतइति ।

वयवत्वानुपपत्ते । तदभ्युपगमे तु विशेषाशयकालवर्तिनि क्षणिकत्वस्याभावात्तेतोश्च सत्त्वाद् व्यभि-
चारः । अन्ते विशेषदर्शनस्य हेतुत्वे तु विनाशकाले विशेषानुपलब्धेर्वाच* । अघातिस्य वस्तुव्ययान्तर-
व्ययस्यैवास्त्वैकस्मिन्विशेषाभ्युपगमेन तस्य स्वैरंसाधकतया विच्छेदत्वम् । टीपस्य दशाभेदेन दर्शना-
दर्शनयोस्तत्तत्क्षेत्रभेदेनोत्पादविनाशहेतुकत्वघट्टेयदत्तनादेरपि देशभेदेन दर्शनादर्शनयोस्तच्च तयो-
त्पादविनाशहेतुकत्वमिति तु न । दृष्टान्तटाटान्तिकयोश्चभयोरपि तत्तत्क्षेत्रसंयोगविभागनिमित्तक-
त्वेनोत्पादविनाशहेतुकत्वामायात् । प्रटीपस्य तत्क्षेत्रउत्पद्य सद्य इव ध्वस्तस्य संस्कारानाधार-
त्वेन देशान्तर उत्पन्नमयोग्यत्वात् । घटप्याकाशे क्षिप्तानां यावत्प्रमाणे चतुस्यकालवातदर्शनात्
णिकविलक्षणावस्थावत्त्व कल्प्यतइति । तदपि न ह्य चिद् गुह्यस्यप्रथमवेद्याः समुदितानां ह्य चिद्
गुह्यप्रथमवेरेण ह्य चिद्गुह्यमात्रस्य घाते करणस्य घेतल्लघपादेव घातयेनल्लघयोपपत्ते । स्वैरे
प्रमाद्य त्याधाराधेयभावः । न हि कार्यकाले ऽविद्यमान कारण तदाधार संभवति न चानाधार
कार्यमिति । अतश्च विवर्तिवर्तिविषया अयुगपत्काला प्रत्यया एकविषया अभास्तत्प्रत्ययवहा
मानाधिकरणपणे सति समानशब्दवाच्यत्वात् । घर्तमानैरुत्पन्नेरुपगवप्रत्यययत् । यथा घर्तमानैक
ल्लघविषयाणामनेरुपगवप्रत्ययानामभास्तत्प्रत्ययविषयाणामेकविषयकत्वसंयमयुगपत्कालानामप्य
भान्ततत्प्रत्ययविषयाणामप्यकविषयत्वमिति । प्रत्ययत्वं प्रत्यया भानैककर्तृत्वा अर्तिसंधानप्रस-
ङ्गात्तदन्तादिप्रत्ययवर्ति । ऊपरसगन्धव्यसंश्रुत्यया एकानैकनिमित्ता समेति प्रतिमधानात् कृत
समयाना यदुना घर्तमानैरुत्पन्नेरुत्पन्नवर्ति । इत्यस्तनाद्यतनविज्ञानान्यकसंततावेकानैक
निमित्तानि समेति प्रतिमधानात्संश्रुतिवर्ति ।

* चतुष्टयेपि द्रव्यमवतिष्ठते एकस्य तिरोभावाभिष्यक्ती अपरस्य विनाशप्रादुर्भावादि
स्युपमाश्रयः ।

† अयम्तु प्रतिषेध इ २ । ५ ।

॥ न ह्यनपृक्तस्य पूर्वोयस्यातो ऽभिव्यक्तपनभिव्यक्ती भवती विनाशप्रादु-
र्भावा वेति तस्मादयुक्तमवस्थितस्य परिणाम इति । न्या० वा ।

क्व चिद्विनाशकारणानुपलब्धेः क्व चिन्नोपलब्धेरनेकान्तः ॥१७॥

क्षीरदधिवन्निकारणो विनाशोत्पादो स्फटिकव्यक्तीनामिति नायमेकान्त इति । कस्माद् हेत्वभावाद् नात्र हेतुरस्ति । अकारणो विनाशोत्पादो* स्फटिकादिव्यक्तीनां क्षीरदधिवद् न पुनर्यथा विनाशकारणभावात् कुम्भस्य विनाश उत्पत्तिकारणाभावश्चाऽनुत्पत्तिरेवं स्फटिकादिव्यक्तीनां ॥विनाशोत्पत्तिकारणभावाद्विनाशोत्पत्तिभाव इति ।

निरधिष्ठानं च **दृष्टान्तवचनम् । गृह्यमाणयोर्विनाशोत्पादयोः स्फटिकादिषु स्यादयमाश्रयवान् दृष्टान्तः क्षीरविनाशकारणानुपलब्धिवद्वध्युत्पत्तिवच्चैति†† तौ तु न गृह्येते तस्मान्निरधिष्ठानेयं दृष्टान्त इति ।

अभ्यनुज्ञाय च स्फटिकस्योत्पादविनाशौ योत्र साधकस्तस्याभ्यनुज्ञानादप्रतिषेधः । कुम्भवन्न निकारणो विनाशोत्पादो स्फटिकादीनामित्यभ्यनुज्ञेयोयं दृष्टान्तः प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । क्षीरदधिवत्तु निकारणो विनाशोत्पादाविति शक्येयं प्रतिषेद्धं कारणतो विनाशोत्पत्तिदर्शनात् । क्षीरदधोर्विनाशोत्पत्ती पश्यता यत्कारणमनुमेयं कार्यलिङ्गं हि कारणमित्युपपन्नमनित्याऽऽबुद्धिरिति ।

इदं तु चिन्त्यते कस्येयं बुद्धिरात्मेन्द्रियमनोर्थानां गुणऽऽ इति । प्रसिद्धोऽपि खल्वयमर्थः परीक्षाशेषं प्रवर्तयामीति प्रक्रियते । सेयं बुद्धौ सन्निकर्षोत्पत्तेः संशयः विशेषस्याग्रहणादिति * तत्रायं विशेषः ।

* विनाशोत्पादो स्फटिकादिव्यक्तीनामिति कस्माद् हेत्वभावाद् नात्र हेतुरस्ति स्वकारणो विनाशोत्पादो च स्फटिकादिरिति २ । † यथेति नास्ति १ । ४ ।

‡ कारणाभावादिति ४ । § चानुत्पत्तिरिति १ चोत्पत्तिरिति २ । ४ । ५ ।

॥ विनाशकारणोत्पत्तिभावादिति २ ।

१ को ऽधिष्ठानार्थः । आश्रयार्थः किमुक्तं भवति निरधिष्ठानमिति धर्मो नास्तीति यावदुक्तं भवति । न हि स्फटिकस्योत्पादविनाशौ प्रतिवर्णमुपलभ्येते यत इयं चिन्ता भवेत् किमेतौ सकारणकावाहो स्विकारणकाविति । यथा ऽनभ्युपगतशब्दतत्त्व प्रति कश्चिद् ब्रूयात्कृतकत्वादमित्यः शब्द इति सादृशेति । धर्मसिद्धेश्च दृष्टान्ताभाव इति च समानम् । न्या. वा. ** चेति नास्ति ।

†† दध्युत्पत्तिव्यवच्छेति १ दध्युत्पत्तिकारणानुपलब्धिव्यवच्छेति ५ ।

‡ इतरक्षानित्या बुद्धिः गुणस्ये सति प्रत्यक्षाया व्यापकद्रव्यसमवायात् शब्दवत् । ज्ञातिमत्त्वे सत्यस्मदादिप्रत्यक्षत्वादाश्रितत्वाद् शब्दवत् । न्या. वा. ।

§ न गुणभावासिद्धेः अनित्यत्वे सत्यत्वात्तुपपत्त्यवस्थाद् गुणभाषः । सन्निकर्षोत्पत्तेः संशय इति । न्या. वा. ।

॥ प्रसिद्धोपि चेति १ । ५ ।

नेन्द्रियार्थयोस्तद्विनाशेपि ज्ञानाऽवस्थानात् ॥ १८ ॥

नेन्द्रियाणामर्थानां वा गुणो ज्ञानं तेषां विनाशे ज्ञानस्य भावः ।
भवति खल्विदमिन्द्रियेयं च विनष्टे ज्ञानमद्राक्षमिति । न च ज्ञातरि विनष्टे
ज्ञानं भवितुमर्हति । अन्यत् खलु वै तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजं ज्ञानं यदिन्द्रि-
यार्थविनाशे न भवति । इदमन्यदात्ममनःसन्निकर्षजं* तस्य युक्तो भाव
इति । स्मृतिः खल्वियमद्राक्षमिति पूर्वदृष्टविषया न च विज्ञातरि नष्टे पूर्वा-
पलब्धेः स्मरणं युक्तं न चान्यदृष्टमन्यः स्मरति । न च मनसि ज्ञातयेभ्यु-
पगम्यमाने शक्यमिन्द्रियार्थयोर्ज्ञातृत्वं प्रतिपादयितुम् । अस्तु तर्हि मनोगुणो
ज्ञानम् ।

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च न मनसः ॥ १९ ॥

युगपज् ज्ञेयानुपलब्धिरन्तःकरणस्य लिङ्गं तच्च युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या
†यदनुमीयते अन्तःकरणं न तस्य गुणो ‡ज्ञानम् । कस्य तर्हि ज्ञस्य धर्मत्वात् ।
वशी ज्ञाता वश्यं करणं § ज्ञानगुणत्वे वा करणभावनिसृतिः । घ्राणादिसाधनस्य
च ज्ञातुर्गन्धादिज्ञानभावादनुमीयते अन्तःकरणसाधनस्य सुखादिज्ञानं स्मृति-
श्चेति तच्च यज्॥ ज्ञानगुणं मनः॥ च आत्मा यत् सुखाद्युपलब्धिसाधनम-
न्तःकरणं मनस्तदिति संज्ञाभेदमात्रं नार्थभेद इति । युगपज् ज्ञेयानुपलब्धेश्च
योगिन इति वा चार्थः । योगी खलु ऋद्धो प्रादुर्भूतायां विकरणधर्मा निर्माय

* आत्ममनसन्निकर्षे आत्ममनसोः सन्निकर्षमिति २ । † यदिति नास्ति १०४ ।

‡ तत् खलु युगपज् ज्ञेयानुपलब्ध्या समधिगतं मनो नातस्तद्गुणो ज्ञानम् ।

विशेषणोपादानादन्तःकरणबहुत्वप्रसङ्ग इति चेन्न सर्वेन्द्रियस्य निमित्तत्वान्मन-
ननिमित्तत्वात् । सर्वेन्द्रियं मनननिमित्तत्वान्मन इत्युच्यते । एवं च सति विशेषे-
षणं युक्तं युगपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या समधिगतं मनो न तस्य गुणो ज्ञानमिति । एवमपि
व्यर्थं विशेषणमन्यस्यानभ्युपगमात् । यदि तस्यान्तःकरणस्य न भवत्यन्यस्य तर्हि
साधनस्य ज्ञानं गुण इति प्राप्तम् । अन्यस्यानभ्युपगमात् । अन्यस्योपपत्तेरप्रति-
षेधः । अनवस्थितत्वात्प्रमाणप्रमेयभावस्य यदाऽयं योगी पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरे
परिच्छिनत्ति तदा पुरुषान्तरपरिच्छेदे पुरुषान्तरं साधनमिति तस्य ज्ञानं गुणो
भवतीति युक्तं विशेषणमिति । तस्माच्च तस्य गुणो ज्ञानमिति । न्या- वा- ।

§ न चैवं ज्ञातरि नियमो ज्ञाता वश्येष वश्यपि भवतीति । अचेतने तु
नियमः अचेतनं सधे वश्यमिति । वश्यं मनो ऽचेतनत्वाद् घ्राणवदिति । न्या- वा- ।

॥ पृ २ ।

१ मन इति नास्ति ४ ।

सेन्द्रियाणि शरीरान्तराणि तेषु तेषु युगपज् ज्ञेयान्युपलभते तच्चैतद्विभो
 चातर्युपपद्यते नाणौ मनसीति । विभुत्वे वा मनसो ज्ञानस्य नात्मगुणत्व-
 प्रतिषेधः । विभु* च मनस्तदन्तःकरणभूतमिति तस्य सर्वेन्द्रियैर्युगपत्
 संयोगाद्युपगज् ज्ञानान्युत्पद्येरन्निति ।

तदात्मगुणत्वेपि तुल्यम् ॥ २० ॥

विभुरात्मा सर्वेन्द्रियैः संयुक्त इति युगपज् ज्ञानोत्पत्तिप्रसङ्ग इति ।
 इन्द्रियैर्मनसः सन्निकर्षाभावात्तदनुत्पत्तिः† ॥ २१ ॥

गन्धादुपलब्धेरिन्द्रियार्थसन्निकर्षवदिन्द्रियमनसन्निकर्षोपि कारणं
 तस्य चायोगपद्यमणुत्वान्मनसः । अयोगपद्यादनुत्पत्तिर्युगपज्‡ ज्ञानाना-
 मात्मगुणत्वेपीति । यदि पुनरात्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षमावाद्§ गन्धादिज्ञानमु-
 त्पद्यते ।

नैत्यत्तिकारणानपदेशात् ॥ २२ ॥

आत्मेन्द्रियसन्निकर्षमावाद् गन्धादिज्ञानमुत्पद्यते इति नाचोत्पत्ति-
 कारणमपदिश्यते येनैतत्प्रतिपद्योमहीति॥ ॥

विनाशकारणानुपलब्धेश्चावस्थाने तन्नित्यत्वप्रसङ्गः ॥ २३ ॥

तदात्मगुणत्वेपि तुल्यमित्येतदनेन समुच्चीयते । द्विविधो हि गुणना-
 शहेतुः गुणानामाश्रयाभावो विरोधी च गुणः । नित्यत्वादात्मनो ऽनुपपन्नः पूर्वः
 विरोधी च बुद्धेर्गुणो न गृह्यते तस्मादात्मगुणत्वे सति बुद्धेर्नित्यत्वप्रसङ्गः ।

* विभु मनस्तदन्तःकरणभूतमिति ४ । ‡ विभुत्वमन्तःकरणभूतमिति १ ।

† तदनुत्पत्तिरिति ४ ।

‡ युगपदिति नास्ति २ । ५ ।

§ मात्र कारणमिति २ । ५ गन्धादिज्ञानमिति च नास्ति ।

॥ अस्मादेवोत्पद्यतामिति न कारणमपदिश्यतइति सूत्रार्थः । आत्मेन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षाज्ञानमुत्पद्यतइत्ययुगपदुत्पत्तौ वा न कारणान्तरमपदिश्यतइति ।
 विदेहप्रत्ययानुत्पत्तौ वा यदेन्द्रियमर्थेन बहिरवस्थितेन संबध्यते आत्मसदन्यो
 ऽपि तत्रास्तीति कस्माद्विदेहप्रत्ययाख्याने च क्षेत्रमात्मा स्मृत्यादिकारणमिति
 कस्मात् युगपदुत्पत्तिः स्मृतीनाम् । यदा चेन्द्रियमात्मा ऽर्थेन युगपत्सम्बद्धौ तदा
 किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारणमुतात्मार्यसन्निकर्ष उतात्मेन्द्रियसन्निकर्ष इति कार-
 णानपदेश इति न्या. वा. ।

अनित्यत्वग्रहाद्बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरादिनाशः शब्दवत् ॥ २४ ॥

अनित्या बुद्धिरिति सर्वशरीरिणां प्रत्यात्मवेदनीयमेतत् । गृह्यते च बुद्धिसन्तानस्तत्र बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरं विरोधो गुण इत्यनुमीयते यथा* शब्दसन्ताने शब्दः शब्दान्तरविरोधीति† । असंख्येयेषु ज्ञानकारितेषु संस्कारेषु स्मृतिहेतु-
ष्व्यात्मसमवेतेष्व्यात्ममनसोश्च सन्निकर्षे समाने स्मृतिहेतौ सति न कारण-
स्यायोगपद्यमस्तीति युगपत्स्मृतयः प्रादुर्भवेयुः यदि बुद्धिरात्मगुणः स्या-
दिति । तत्र कश्चित्सन्निकर्षस्यायोगपद्यमुपपादयिष्यन्नाह ।

ज्ञानसमवेतात्मप्रदेशसन्निकर्षान्मनसः स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिः ॥ २५ ॥

ज्ञानसाधनः संस्कारो ज्ञानमित्युच्यते ज्ञानसंस्कृतेरात्मप्रदेशेः पर्या-
येण मनः संनिकृष्यते । आत्ममनःसन्निकर्षात्स्मृतयोपि पर्यायेण भवन्तीति ।

नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनसः ॥ २६ ॥

सदेहस्यात्मनो मनसा संयोगो विपच्यमानकर्माशयसहितो जीवन-
मिष्यते तत्रास्य प्राक् प्रायणादन्तःशरीरे वर्तमानस्य मनसः ‡ शरीराद्बुद्धिज्ञान-
संस्कृतेरात्मप्रदेशेः संयोगो नोपपद्यतइति ।

साध्यत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

विपच्यमानकर्माशयमात्रं जीवनमेवं च सति साध्यमन्तःशरीरवृ-
त्तित्वं मनसः इति ।

* तथा २ ।

† बुद्धेरनित्यत्वे साधिते बुद्ध्यन्तरात्संस्काराद्वा दिनाश इति बोध्यम् । तस्या युगपदुत्प-
त्तिप्रतिषेधे ऽपि युगपत्स्मृत्येतेरप्रतिषेधाद् द्वितीयसंयोगोत्पत्तयया बुद्ध्या प्रथमसंयोगोत्पत्तयया बुद्धेर्नाशः
शब्दवत् । अन्वयप्राप्तौ बुद्धिशब्दयोः स्थितेहेत्यभाषात्संस्काराद्वा कालाद्वा दिनाशः । कारणयोगप-
द्यनिमित्तकशब्देन ज्ञानयोगपद्यविरहः स्मृतीनां युगपदुत्पत्तिं प्राप्नोति कारणयोगपद्यत् । अत्र
कारणस्य युगपदनैकक्रियानिर्देशो सामर्थ्याद्विरहादिति परिहारो मुख्यः । स्मृतिर्न युगपदुत्पद्यते-
ऽर्थापरिच्छेदत्वादनुभववदिति वा ।

‡ मनसः शरीरासमवेतस्ये ऽपि संगोगमात्रस्यातिप्रसक्तस्ये ऽपि घेन्द्रियार्थसिद्धकर्मस्य मन-
कार्यस्य शरीराद् सतिः सत्त्वेन शरीरान्तरेण कार्यकारित्वनिष्पन्नाये ऽपि च घेनात्मना पच्छरीरं
कर्मापार्जितं तत्संपुक्तस्य मनसो धर्मशयकज्ञानादिनवव्यजायकारित्वं न तदसंपुक्तस्येति शरीराधि-
तस्य मनसो नान्यदित्यर्थः ।

§ अशरीरं मनः पुरुषार्थासमर्थमिति साध्यमेतत् । न्या. वा.

स्मरतः शरीरधारणोपपत्तेरप्रतिषेधः ॥ २८ ॥

सुस्मूर्धया खल्वयं मनः प्रणिदधानः चिरादपि कं चिदर्थं स्मरति स्मरतश्च शरीरधारणं दृश्यते आत्ममनःसन्निकर्षजश्च प्रयत्नो द्विविधो धारकः प्रेरकश्च निःसृते च शरीराद्बहिर्मनसि धारकस्य प्रयत्नस्याभावाद् गुरुत्वात्पतनं स्यात् शरीरस्य *स्मरतः† इति ।

न तदाशुगतित्वान्मनसः ॥ २९ ॥

आशुगतिं मनस्तस्य बहिः शरीरादात्मप्रदेशेन ज्ञानसंस्कृतेन सन्निकर्षः प्रत्यागतस्य च प्रयत्नोत्पादनमुभयं युज्यतइति उत्पाद्य वा धारकं प्रयत्नं शरीरान्निःसरणं मनसो ऽतस्तत्रोपपन्नं धारणमिति ।

न स्मरणकालानियमात् ॥ ३० ॥

किं चित्त्विप्रं स्मर्यते किं चिद्विरेण यदा विरेण तदा सुस्मूर्धया मनसि धार्यमाणे चिन्ताप्रवन्धे सति कस्य चिदर्थस्य लिङ्गभूतस्य चिन्तनमाराधितं॥ स्मृतिहेतुर्भवति । तत्रैतद्विरनिश्चरिते मनसि नोपपद्यतइति । शरीरसंयोगानपेक्षश्चात्ममनःसंयोगो न स्मृतिहेतुः शरीरस्य भोगायातनत्वाद् उपभोगायतनं पुरुषस्य ज्ञातुः शरीरं न ततो निश्चरितस्य मनस आत्मसंयोगमात्रं ज्ञानसुखादीनामुत्पत्तौ कल्पते क्रमो वा शरीरवैयर्थ्य**मिति ।

आत्मप्रेरणयदृच्छाजज्ञताभिश्च न संयोगविशेषः ॥ ३१ ॥

आत्मप्रेरणेन वा मनसो बहिः शरीरात् संयोगविशेषः स्याद् यदृच्छया वा ऽऽकस्मिकतया ज्ञतया वा मनसः सर्वथा चानुपपत्तिः । कथं स्मर्तव्यत्वा-

* शरीरस्यात्मवत् इति ५ ।

† स्मरणशरीरधारणे युगपद्भवत इति दृष्टम् । दृष्टं च सर्वेण प्रतिपत्तव्यम् । विरनिश्चरिते च मनसि स्मरतः शरीरधारणं न स्यात् । न्या. वा. ।

‡ उभयतः युज्यतइति २ ।

§ उभयं सिध्यति स्मरणं धारणं च । न्या. वा. । ॥ आरञ्जितमिति २ । ४ । ५ ।

॥ उपभोगायतनत्वादिति २ । ५ ।

** अनियतः स्मृतिकालो ऽतो ऽयुक्तमेतत् । शरीरसंयोगानपेक्षं चात्ममनःसंयोगं स्मृतिकारणं ब्रुवतः शरीरस्य भोगायातनत्वं निवर्तते ततस्तद्विद्युत्तौ शरीरस्यैवैयर्थ्यमिति । न्या. वा. ।

दिच्छातः स्मरणज्ञानासम्भवाच्च । यदि तावदात्मा अमुष्यार्थस्य स्मृतिहेतुः संस्कारः अमुष्मिन्नात्मप्रदेशे समवेतस्तेन मनः संयुज्यतामिति मनः प्रेरयति तदा स्मृत एवासावर्थो भवति न स्मर्तव्यः । न चात्मप्रत्यक्ष आत्मप्रदेशः संस्कारो वा तत्रानुपपन्नात्मप्रत्यक्षेण संबितिरिति । सुस्मूर्यया चार्थं मनः प्रणिदधान-श्चिरादपि कं चिदर्थं स्मरति नाकस्मात् । घृत्यं च मनसो नास्ति ज्ञानप्रतिषेधादिति एतच्च ।

व्यासक्तमनसः पादव्यथनेन संयोगविशेषेण समानम् ॥ ३२ ॥

यदा खल्वयं व्यासक्तमनाः क्व चिद्* दृश्ये शर्करया कण्टकेन वा पादव्यथनमाप्नोति तदात्ममनःसंयोगविशेष एषितव्यः । दृष्टं हि दुःखं दुःखवेदनं चेति तथायं समानः प्रतिषेधः । यदृच्छया तु विशेषो नाकस्मिकी क्रिया नाकस्मिकः संयोग इति ।

कर्मादृष्टमुपभोगार्थं क्रियाहेतुरिति चेत्समानम् ।

कर्मादृष्टं पुरुषस्य पुरुषोपभोगार्थं मनसि क्रियाहेतुरेवं दुःखं दुःखसंवेदनं च सिध्यति चेत्येवं चेन्मन्यसे समानं स्मृतिहेतावपि संयोगविशेषो भवितुमर्हति । सच यदुक्तमात्मप्रेरणयदृच्छाक्षताभिश्च न संयोगविशेष इत्यग्रमप्रतिषेध इति । पूर्वस्तु प्रतिषेधो नान्तःशरीरवृत्तित्वान्मनस इति । कः खल्विदानीं कारणयोगपदापद्रवाद्ये युगपदस्मरणस्य हेतुरिति ।

प्रणिधानलिङ्गदिज्ञानानामयुगपद्वावादयुगपत्स्मरणम् ॥ ३३ ॥

यथा खल्व्यात्ममनसोः सन्निकर्षः संस्कारश्च स्मृतिहेतुरेवं प्रणिधानं लिङ्गादिज्ञानानि तानि च न युगपद्व्यन्ति तत्कृता स्मृतीनां युगपदनुत्पत्तिरिति । प्राप्तिभवन्तु प्रणिधानाद्यनपेक्षे स्मार्तं यौगपद्यप्रसङ्गः ॥ ३४ ॥

यत्प्रत्यक्षं प्राप्तिभूमिषु ज्ञानं प्रणिधानाद्यनपेक्षं स्मार्तमुत्पद्यते कदाचित्तस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गे हेत्यभावात् सतः स्मृतिहेतोरसंवेदनात् प्राप्तिभेन समानाभिमानः । बहुर्थविषये ये चिन्ताप्रथम्ये कश्चिदेषार्थः कस्यचित्स्मृतिहेतुः तस्यानुचिन्तनात् तस्य स्मृतिर्भवति न चार्थं स्मर्ता सवै स्मृतिहेतुं संवेदयते ग्रथं मे स्मृतिरुत्पन्नैत्यसंवेदनात्प्राप्तिभूमिषु ज्ञानमिदं स्मार्तं (मित्यभिमान्यते न त्यस्ति प्रणिधानाद्यपेक्षं स्मार्तामिति ।

प्रातिभे कथमिति चेत् पुरुषकर्मविशेषाद्दुपभोगवन्नियमः* ॥

प्रातिभमिदानीं ज्ञानं युगपत् कस्मान्नोत्पद्यते यथोपभोगार्थं कर्म युगपदुपभोगं न करोति एवं पुरुषकर्मविशेषः प्रतिभाहेतुर्न युगपदनेकं प्रातिभं ज्ञानमुत्पादयति ।

हेत्वभावादयुक्तमिति चेद् न करणस्य
प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याद् ॥

उपभोगवन्नियम इत्यस्ति दृष्टान्तो हेतुर्नास्तीति चेन्मन्यसे न करण-
प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याद् नैकस्मिन् क्षेत्रे युगपदनेकं ज्ञानमुत्पद्यते । न चानेक-
स्मिंस्तदिदं दृष्टेन प्रत्ययपर्यायेणानुमेयं करणसामर्थ्यामित्यभूतमिति न ज्ञातु-
र्विकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिति । अयं च द्वितीयः प्रतिषेधः
व्यवस्थितशरीरस्य चानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे युगपदनेकार्थस्मरणं स्यात् क्व
चिदेवावस्थितशरीरस्य ज्ञातुरिन्द्रियार्थप्रवन्धेन न ज्ञानमनेकमेकस्मिन्नात्म-
प्रदेशे समवेति । तेन यदा मनः संयुज्यते तदा ज्ञातपूर्वस्यानेकस्य युगपत्
स्मरणं प्रसज्यते ‡ । प्रदेशसंयोगपर्यायाभावादिति । आत्मप्रदेशानामद्रव्यान्त-
रत्वादेकार्थसमवायस्याविशेषे स्मृतियोगपद्यप्रतिषेधानुषण्णतिः । शब्दसन्ताने
तु श्रोत्राधिष्ठानप्रत्यासत्त्या शब्दश्रवणवत्संस्कारप्रत्यासत्त्या § मनसः स्मृत्यु-
त्पत्तेर्न युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गः । पूर्वं एव तु प्रतिषेधो नानेकज्ञानसमवायादेकप्रदेशे
युगपत् स्मृतिप्रसङ्ग इति । पुरुषधर्मा ज्ञानमन्तःकरणस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुः-
खानि धर्मा इति कस्य चिद्वृत्तं तत्प्रतिषिध्यते ।

ज्ञस्येच्छाद्वेषनिमित्तत्वादारम्भनिवृत्त्योः ॥ ३५ ॥

अयं खलु जानीति तावदिदं सुखसाधनमिदं मे दुःखसाधनमिति
ज्ञातं॥ स्वस्य सुखसाधनमाप्नुमिच्छति दुःखसाधनं हातुमिच्छति नृप्राप्नुमिच्छा-

* () एतन्मध्यमं पाठः २ पु. नास्ति । † क्व चिद्वेगे इति २ । ५ ।

‡ प्रसज्यतेति २ । ५ ।

§ का प्रत्यासत्तिः न हि संस्काराणां संनिऋतृविप्रऋष्टभावो ऽस्ति समा-
नदेशत्वात् । न घृमः संनिऋतता प्रत्यासत्तिः । अपि तु संस्कारस्य महकारिका-
रणासमवधानं प्रत्यासत्तिः । यथा शब्दाः सन्तानयन्तिनः सन्नेषाकाशे समप्रय-
न्ति समानदेशत्वे ऽपि यस्मिंस्तथ्येः कारणानि सन्ति स उपनश्यते तेनैव तेषां
संस्कारेष्वपीति । आ. वा. ॥ ज्ञात्या युगसाधनमिति ४ । ५ । ५ जानीच्छति ४ ।

युक्तस्यास्य* सुखसाधनावाप्तये समीहाविशेष आरम्भो जिहासाप्रयुक्तस्य दुःख-
साधनपरिघर्जनं निवृत्तिरेवं ज्ञानेच्छाप्रयत्नद्वेषसुखदुःखानामेकेनाभिसंबन्धः ।
एकरुतृत्यं ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानाश्रयत्वं च तस्माज् ज्ञस्येच्छाद्वेषप्रयत्नसु-
खदुःखानि धर्मा नाचेतनस्येति† आरम्भनिवृत्त्योश्च प्रत्यगात्मनि दृष्ट-
त्वात् परवानुमानं घेदितव्यमिति । अत्र भूतचेतनिरु आह ।

तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः‡ ॥ ३६ ॥

आरम्भनिवृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छाद्वेषौ
तस्य ज्ञानमिति प्राप्तं पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्ति-
दर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति चेतन्यम् ।

परश्वादिष्वारम्भनिवृत्तिदर्शनात्§ ॥ ३७ ॥

शरीरचेतन्यनिवृत्तिः आरम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग इति
प्राप्तं परश्वादेः करणस्यारम्भनिवृत्तिदर्शनाच्चेतन्यमिति । अथ शरीरस्येच्छा-
दिभिर्योगः परश्वादेस्तु करणस्यारम्भनिवृत्ती व्यभिचरतः न तद्व्ययं हेतुः
पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानां शरीराणामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषज्ञानैर्योग
इति । अयं तद्व्ययं ऽर्थस्तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेधः
पृथिव्यादीनां भूतानामारम्भस्तावत्॥ स स्याद्वरशरीरेषु तदवयवव्यूहलिङ्गः
प्रवृत्तिविशेषः ले।ष्टादिषु लिङ्गाभावात् प्रवृत्तिविशेषाभावे निवृत्तिः आरम्भनि-
वृत्तिलिङ्गाविच्छाद्वेषाविति । पार्थिवाद्येष्वणुषु तद्व्ययं नादिच्छाद्वेषयोस्तद्योगाज्
ज्ञानयोग इति सिद्धं भूतचेतन्यमिति ।

* इच्छतीति १ नास्ति ।

† एतदुक्तं भवति । ज्ञानसामानाधिकरण्येनोपलब्धेरन्यद्वीयानामिच्छा-
दीनामन्यस्याप्रत्यक्षीकरणत्वरूपे वा मैत्रगतानां चैत्रेण यद्व्ययप्रसङ्गादन्तःकर-
णवृत्तीनां च गुणान्तराणां नित्याप्रत्यक्षत्वादात्मश्रिता एवेच्छादयो नान्त करणा-
श्रया इति । ता. टी ।

‡ प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां सामानाधिकरण्याच्छरीरादिष्वप्रसङ्गः इति सूत्रार्थः ।
प्या. पा. ।

§ अनेकान्तो वाक्यार्थः । न्या. पा. ।

॥ अस्तु स्वाधरशरीरेषु २ । अस्तु ० ४ । आरम्भस्तु स स्वाधर ३० १ ।

कुम्भादिष्वनुपलब्धेरहेतुः ॥ ३८ ॥

कुम्भादिमृदवयवानां व्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेष आरम्भः सिकतादिषु प्रवृत्तिविशेषाभावे निवृत्तिः । न च मृत्सिकतानामारम्भनिवृत्तिदर्शनादिच्छाद्वेषपयवचानैर्योगः तस्मात्सिद्धत्वादिच्छाद्वेषयोरित्यहेतुरिति ।

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ ॥ ३९ ॥

तयोरिच्छाद्वेषयोर्नियमानियमौ* विशेषकौ भेदकौ चस्येच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्वाश्रये किं तर्हि प्रयोज्याश्रये । तत्र प्रयुज्यमानेषु भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तः न सर्वेष्वित्यनियमोपपत्तिः । यस्य तु † चत्वाद्भूतानामिच्छाद्वेषनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाश्रये तस्य नियमः स्यात् । यथा भूतानां गुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिगुणप्रतिबन्धाच्च निवृत्तिर्भूतमात्रे भवति नियमेनैवं भूतमात्रे चानेच्छाद्वेषनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती स्वाश्रये स्यातां न तु भवतः तस्मात् प्रयोजकाश्रिता चानेच्छाद्वेषप्रयत्नाः प्रयोज्याश्रये तु प्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । एकशरीरे चातृबहुत्वं निरनुमानं भूतचेतनिकस्येकशरीरे बहूनि भूतानि चानेच्छाद्वेषप्रयत्नगुणातीति चातृबहुत्वं प्राप्सुम् । ओमिति द्रुयतः प्रमाणं नास्ति यथा नानाशरीरेषु नानाचातारो बुद्ध्यादिगुणव्यवस्थानात् । गद्यमेकशरीरेषु बुद्ध्यादिव्यवस्थानुमानं स्याच्च चातृबहुत्वस्येति ‡ ।

* प्रयुज्यमानभूतविषयत्वं प्रवृत्तिनिवृत्त्यार्नियमः । यानि भूतानि प्रयुज्यन्ते तेष्वेव प्रवृत्तिनिवृत्ती भवती न सर्वेषु । यदि पुनर्ज्ञत्याद् भूतानां प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां भूतमात्रे स्याताम् । यथा गृहत्यादिभ्यः । यानि गृहत्यादिमन्ति भूतानि तानि स्वगुणात्पतन्तीति नियमश्च दृष्टः । तस्माच्च भूतानि चेतनानीति ।
आ. पा. । † चत्वाद्भूतानामि = १५ । ‡ चातृत्तानामि = ४ ।

‡ यथा हि मन्दिराद्यवशेष्यपि प्रत्येकमेव मन्दरगकिरस्ति न पुनः समुद्रायमात्रममयायिनी श्यं शरीराद्यवशेष्यपीति प्रत्येकमेव चैतन्येन भवितव्यम् । न च चैपात्यात्कायसमुद्रायाश्रयमेव चैतन्य नाश्रययाश्रयमिति शश्रयमास्यात्तु श्रिततुराश्रयशब्दे ऽपि चैतन्यीपनम्भात् । तस्मादश्रयानां प्रत्येकं चैतन्यं शरीरकम्मिन् षडश्रयस्येव स्युः । भयानु किं नो चाश्रयतरति चैव श्रित्वाभिवापत्य स्वतन्वाणां न किं चिदपि कार्यं ज्ञायेत । न च श्रित्वाभेकाभिवापयिन्यमो दृष्टः काकतानीयन्यायेन स्यादेकाभिवापत्यं न पुनरस्य नियमो दृष्टश्च इति श्रित्वादिशब्दद्वेषद्वेषमुपेत्य यातिक्रमता प्रत्येकमेव स्यादनुमानं न भवेदिति दृष्टव्यमुक्तम् । एक-

दृष्टृश्चान्यान्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषो भूतानां
सोऽनुमानमन्यत्रापि ॥

*दृष्टः कारणलक्षणेऽपि भूतेषु परश्वादिषु उपादानलक्षणेऽपि च मृत्प्रभृ-
तिष्वन्यगुणनिमित्तः प्रवृत्तिविशेषः सोऽनुमानमन्यत्रापि च स्याद्वरशरीरेषु
तदवयवव्यूहलिङ्गः प्रवृत्तिविशेषोऽपि भूतानामन्यगुणनिमित्त इति । च च
गुणः प्रयत्नसमानाश्रयः संस्कारो धर्माधर्मसमाख्यातः सर्वार्थः पुरुषार्थोरा-
धनाय प्रयोजको भूतानां प्रयत्नवदिति । आत्मास्त्वहेतुमिरात्मनित्य-
त्वहेतुभिश्च भूतचैतन्यप्रतिषेधः कृतो वेदितव्यः । नेन्द्रियाद्येयास्तद्विना-
शेषि ज्ञानायस्थानादिति च समानः प्रतिषेध इति । क्रियामात्रं क्रियोपर-
ममात्रं चारम्भनिवृत्ती इत्यभिप्रेत्योक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्ये-
ष्वप्रतिषेधः § । अन्यथा त्विमे आरम्भनिवृत्ती आख्याते न च तथाविधे
पृथिव्यादिषु दृश्येते तस्मादयुक्तं तल्लिङ्गत्वादिच्छाद्वेषयोः पार्थिवाद्येष्वप्रतिषेध
इति भूतेन्द्रियमनसां समानः प्रतिषेधो मनस्तूदाहरणमात्रम् ॥

यथोक्तहेतुत्वात्पारतन्त्र्यादकृताभ्यागमाच्च न मनसः ॥ ४० ॥

इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गमित्यतः प्रभृति यथोक्तं
संगृह्यते तेन भूतेन्द्रियमनसां चैतन्यप्रतिषेधः पारतन्त्र्यात् । पारतन्त्र्याणि
भूतेन्द्रियमनांसि धारणप्रेरणव्यूहनक्रियासु प्रयत्नवशात्प्रवर्तन्ते चैतन्ये पुनः
स्वतन्त्र्याणि स्युरिति । ॥ अकृताभ्यागमाच्च प्रवृत्तिर्वाग्युद्भिः शरीरारम्भ इति
चैतन्ये भूतेन्द्रियमनसां परकृतं कर्म पुरुषेषोपभुज्यत इति स्याद् अचैतन्ये

स्मिन् शरीरे प्रत्ययानां परस्परप्रतिसंधानं पर्याप्तो न शरीरान्तर इति व्यथस्या
संयं यद्वैकस्मिन् शरीरेण एव चेतनो न च शरीरान्तरे ततो भवेवान्यथेत्यर्थः ।
सा टी ।

* दृष्टृश्चान्यान्यगुणनिमित्त इति २।४।५। † भृत्प्रभृतिषु इति २।५ पुस्तके सो नास्ति ।
‡ प्रतिषेध इति २ ।

§ द्वितीयाहितप्राप्तिपरिहारहेतुः परित्यन्दः प्रवृत्तिविशेषः । सोऽयं
प्रयोगः ब्रह्मस्यावरशरीरेषु प्रवृत्तिः स्यादश्रय्यतिरिक्ताश्रयगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशे-
यत्वात् परश्वादिगतप्रवृत्तिवत् । सा टी ।

॥ शरीरस्य चैतन्ये कर्तुर्भस्मीभाष्येन कर्मानुपभायोः कर्तुः शरीरान्तरस्याकृतकामाभ्यागम
इत्यर्थः ।

तु तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोपभोगः पुरुषस्येत्युपपद्यतइति । अथायं सिद्धोपसंहारः* ॥

परिशेषाद्यथोक्तहेतूपपत्तेश्च ॥ ४१ ॥

आत्मगुणो ज्ञानमिति प्रकृतम् । परिशेषो नाम प्रसक्तप्रतिषेधे अन्यवा-
प्रसङ्गाच्छिष्यमाद्ये संप्रत्ययः । भूतेन्द्रियमनसां प्रतिषेधे द्रव्यान्तरं न प्रसज्यते
शियते चात्मा तस्य गुणो ज्ञानमिति ज्ञापते । यथोक्तहेतूपपत्तेश्चेति
दर्शनस्पर्शनाभ्यामेकार्थग्रहणादित्येवमादीनामात्मप्रतिपत्तिहेतूनामप्रतिषेधा-
दिति । परिशेषज्ञापनार्थं प्रकृतस्थापनादिज्ञानार्थं च यथोक्तहेतूपपत्तिवचन-
मिति । अथ वोपपत्तेश्चेति हेत्वन्तरमेवेदं नित्यः खल्वयमात्मा यस्मादे-
कस्मिन् शरीरे धर्मं चरित्वा कायभेदात्† स्वर्गं देवेऽपूपद्यते अधर्मं
चरित्वा देहभेदाद् नरकेऽपूपद्यते इति । उपपत्तिः शरीरान्तरप्राप्तिप्रलक्षणा सा
सति सत्त्वे नित्ये चाश्रयवती । बुद्धिप्रबन्धमात्रे तु निरात्मके निराश्रया
नोपपद्यतइति । एकसत्त्वाधिष्ठानश्चानेकशरीरयोगः संसार उपपद्यते शरीर-
बन्धोच्छेदश्चापवर्गो मुक्तिरित्युपपद्यते । बुद्धिसंततिमात्रे त्वेकसत्वानुपपत्तेर्न
कश्चिद्विधीमध्वानं संधावति न कश्चिच्छरीरप्रबन्धाद्विमुच्यतइति संसारा-
पवर्गानुपपत्तिरिति । बुद्धिसंततिमात्रे च सत्वभेदात्सर्वमिदं प्राणिव्यवहारजा-
तमप्रतिबंधितं॥मव्यावृत्तमपरिनिष्ठितं च स्यात् । ततः स्मरणाभावाच्चान्यदृष्ट-
मन्यः स्मरतीति । स्मरणं च खलु पूर्वज्ञातस्य समानेन ज्ञाया ग्रहणमज्ञासि-

* उपसंहार इत्यर्थः । ता. टी. ।

† उपपत्तिपदार्थध्यायानमप्रतिषेधादिति । ता. टी. ।

‡ भेदाद्विद्वान्सादृशित्तिः । ता. टी. ।

६ अर्थोपप. ५ । ७

॥ पूर्वद्वारधकृतानामपरिद्वयः परिसमापना दृष्टा समारब्धं प्रमैत्र समाप-
नीयमिति प्रतिसंधाय । अप्रतिसंधाने तु न समापयेयुः । परिसमापने वा घेना-
रब्धमचैत्रः समापयेत् । यतः स्वयमारब्धात् परारब्धमव्याप्तमवशिष्टं स्वस्यापि
परत्यात् । अपरिनिष्ठितं च कर्मजातं स्यात् । तथा हि । वैश्यस्तोमे वैश्य एवा-
धिकारी न ब्राह्मणराजान्यौ एवं राजमूये राज्ञेय न ब्राह्मणो वैश्यो वा । एवं सोम-
साधनके ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्यवैश्यौ शूद्ररथानधिकृत एवेति परिनिष्ठा
सा बुद्धिसंततिमात्रे न स्यात् । फलतः । सत्त्वतणानां सर्वेषामेव चैलोपपत्तेश्चैतदप्येन
भेदात् । अन्यापोहसामान्यस्य च व्याप्यतितत्यादित्यर्थः । ता. टी. ।

पममुमथं ज्ञेयमिति सोयमेको ज्ञाना पूर्वज्ञातमथं गृह्णाति तच्चास्य गहयं
स्मरणमिति तद् बुद्धिप्रबन्धमात्रे निरात्मके नोपपद्यते ॥

स्मरणं त्वात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्* ॥ ४२ ॥

उपपद्यते इति आत्मन एव स्मरणं न बुद्धिसंततिमात्रस्येति । तुश-
ब्दो ऽवधारणे कथं ज्ञस्वभावत्वाच्च ज्ञ इत्यस्य स्वभावः स्यो धर्मः अयं खलु
ज्ञास्यति जानाति अज्ञासीदिति त्रिकालविषयेणानेकेन ज्ञानेन संबध्यते
तच्चास्य त्रिकालविषयं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयं ज्ञास्यामि जानामि अज्ञासिप-
मिति वर्तते तद्यस्यायं स्यो धर्मस्तस्य स्मरणं न बुद्धिप्रबन्धमात्रस्य निरा-
त्मकस्येति । स्मृतिहेतूनामयोगपद्याद्युपपदस्मरणमित्युक्तम् । अथ केभ्यः
स्मृतिरूप्यद्यतइति स्मृतिः खलु ।

प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रया-
श्रितसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यधरोधातिशयप्राप्ति-
व्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रिया-
रागधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः ॥ ४३ ॥

मुस्मूर्षया मनसो धारणं प्रणिधानं मुस्मूर्षितलिङ्गचिन्तनं चार्थम्-
तिकारणम् । निबन्धः खल्वेक्यन्योपयमोर्थाणाम् एक्यन्योपयताः खल्वर्था
अन्योन्यस्मृतिहेतय आनुपूर्व्येतरथाऽथा भवन्तीति । धारणाशाम्बकृतेषु
था प्रज्ञातेषु यन्मुषु स्मर्तव्यानामुपनिःक्षेपो निबन्धश्च इति । अभ्यासस्तु

* त्रिकालव्यापिनो ज्ञानशक्तिरेव ज्ञस्वाभावं तद्व्याकाशादिभ्यो व्यापृतं
त्रिकालव्यापि स्थरूपमेवात्मनः । ता. टी. । † स्वत्वमिति १ ।

‡ स्मृतिहेतूनामयोगपद्यादिस्येतत् सिंहावलोकितन्यायेन पृच्छत्यनन्तर-
मूत्रमयतारयितुम् । ता. टी. ।

§ तेषु तेषु प्रमत्तस्य मनमन्ततो नियारणमित्यर्थः । मुस्मूर्षितलिङ्गानु-
चिन्तनं वा साक्षाद्वा तत्र धारणं तन्निर्द्धे वा प्रयत्न इत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ यथा निग्रहस्यानानां स्मृत्या प्रमाणानां स्मरति । ता. टी. ।

¶ धारणाशाम्बं जैगोपध्यादिवैशक्तं तत्कृतेषु ज्ञातेषु यन्मुषु नादोषकृत्यु-
पदरीकरूपरूपनासायतानुललाटप्रस्तरन्धादिषु स्मर्तव्यानां बीजसस्यानाभरणभृतां
च देवतानामुपनिःक्षेपः समारोपः । तथा च तत्र तत्र देवताः समारोपितास्तात-
दयपप्रवहणात्स्मर्यन्तइत्यर्थः । ता. टी. ।

समाने विषये ज्ञानानामभ्यावृत्तिरभ्यासजनितः संस्कार* आत्मगुणोभ्यास-
 शब्देनोच्यते स च स्मृतिहेतुः समान इति । लिङ्गं पुनः संयोगि समवाय्ये-
 कार्यसमवायि विरोधि चेति । संयोगि यथा धूमोग्नेः गोविषाणं पाणिः पादस्य
 रूपं स्पर्शस्य† अभूतं भूतस्येति । लक्षणं‡ पशवयवस्य गोचस्य स्मृतिहेतुः
 विद्वानामिदं गर्गाणामिदमिति । सादृश्यं चित्रगतं प्रतिरूपकं देवदत्तस्येत्येव-
 मादि । परिग्रहात्स्वेन वा स्वामी स्वामिना वा स्वं स्मर्यते । आश्रयाद्
 ग्रामण्या तदधीनं संस्मरति । आश्रितात् तदधीनेन ग्रामण्यमिति । संबन्धाद्
 अन्तेवासिना युक्तं गुप्तं स्मरति ऋत्विजा याज्यमिति । आनन्तर्यादिति
 करणीयेष्वर्थेषु । वियोगाद् येन विप्रयुज्यते तद्वियोगप्रतिसंवेदो भृशं स्मरति ।
 एककार्यात् कर्त्तन्तरदर्शनात्‡ कर्त्तन्तरे स्मृतिः । विरोधाद् विजिगीषमाणयो-
 रन्यतरदर्शनादन्यतरः॥ स्मर्यते । अतिशयाद् येनातिशय उत्पादितः । प्राप्तेः
 यतोनेन५ किं चित्प्राप्तमाप्त्यं वा भवति तमभीक्ष्ण स्मरति । व्यघ्रधानात्
 कोशादिभिरसिभृतीनि स्मर्यन्ते सुखदुःखाभ्यां तद्वेतुः स्मर्यते । इच्छाद्वे-
 षाभ्यां यमिच्छति यं च द्वेषि तं स्मरति । भयाद् यतो विभेति । आर्थित्वाद्
 येनार्थो भोजनेनाच्छादनेन वा । क्रियया रथेन रथकारं स्मरति । रागाद्
 यस्यां स्त्रियां रक्तो भवति तामभीक्ष्ण स्मरति । धर्माज् जात्यन्तरस्मरणमिदं
 चाधीतश्रुतावधारणमिति । अधर्मात्प्रागनुभूतदुःखसाधनं स्मरति । न**चेतेषु
 निमित्तेषु †† युगपत्संवेदनानि भवन्तीति युगपदस्मरणमिति । ‡‡ निदर्शनं चेदं
 स्मृतिहेतूनां न परिसंख्यानमिति । अनित्यायां च बुद्धौ उत्पन्नापवर्गित्यात् फाला-
 न्तरायस्थानाच्च नित्यानां संशयः किमुत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिः शब्दवदाहो स्व-

* अत्र च स्मृतिहेतूनां न समावेशो विवक्षितः । तेन संस्कारेण स्मृति-
 कारणानां सर्वेषामेव प्रथिधानादीनां समावेश एव निबन्धनादिभिस्तु यथायोगं
 समावेशासमावेशावूहनीयाविति ता. टी. ।

† एकस्यावयवनेत्रे ऽर्धस्य समवाये ऽत्रेति समामे पाणिः पादस्येत्युदा-
 हरणम् । एकस्मिन्वर्धे समवायोऽस्येति समामे तु रूपं स्पर्शस्येति ।

‡ स्याभाषिकादिनाभाययुक्तं लिङ्गं सांकेतिकं तु चिन्मिति विशेषः ।
 ता. टी. । § कर्त्तन्तरयोधनाद् इति २ । ॥ अन्यतरत् २ । ५ येन २ ।

** नैति कालि २ । †† अत्यवहिते २ ।
 ‡‡ ननुन्मादादयोपि स्मृतिहेतयो लोकसिद्धास्तत् किं ते ऽपि नोक्ता
 इत्यत आह । ता. टी. ।

त्कालान्तरावस्थायिनी कुम्भवदिति । *उत्पन्नापर्यागिणीति पक्षः परिगृह्यते कस्मात् ।

कर्मानवस्थायिग्रहणात् ॥ ४४ ॥

कर्मणो नवस्थायिनेः ग्रहणादिति क्षिप्रस्येपेरापतनात् क्रियासं-
तानेः गृह्यते प्रत्यर्थेनियमाच्च बुद्धीनां क्रियासंतानवद्बुद्धिसंतानेः पपत्ति-
रिति । †अवस्थितग्रहणे च व्यवधीयमानस्य प्रत्यक्षनिवृत्तेः । अवस्थिते च
कुम्भे गृह्यमाणे सन्तानेनैव बुद्धिर्वर्तते प्रागव्यवधानात् तेन व्यवहिते
प्रत्यक्षं ज्ञानं निवर्तते कालान्तरावस्थाने तु बुद्धेर्दृश्यव्यवधानेऽपि प्रत्यक्षम-
वधिप्रेतेति । स्मृतिश्चालिङ्गं बुद्धयस्थाने संस्कारस्य बुद्धिजस्य स्मृतिहेतु-
त्वात् । यश्च मन्येतावतिष्ठते बुद्धिः दृष्टा हि बुद्धिविषये स्मृतिः सा च
बुद्ध्यावनित्यायां कारणाभावाच्च स्यादिति तदिदमलिङ्गं कस्माद् बुद्धिज्ञो
हि संस्कारो गुणान्तरं स्मृतिहेतुर्न बुद्धिरिति ।

हेत्वाभावादयुक्तमिति चेद् बुद्धयवस्थानात् प्रत्यक्षत्वे स्मृत्यभावः ।

यावदवतिष्ठते बुद्धिस्तावदसौ बोद्धव्यार्थः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षे च स्मृति-
रनुपपन्नेति ‡ ॥

अव्यक्तग्रहणमनवस्थायित्वाद्विद्युत्संपाते रूपाव्यक्त- ग्रहणवत् ॥ ४५ ॥

यद्युत्पन्नापर्यागिणी बुद्धिः प्राग्मव्यक्त बोद्धव्यस्य ग्रहणं यथा विद्यु-
त्संपाते वैद्युतस्य प्रकाशस्थानवस्थानादव्यक्तं रूपग्रहणमिति ध्यत्तं तु
द्रव्याणां ग्रहणं तस्माद्युक्तमेतदिति ।

• अन्येभ्यो विनाशिभ्य आशुतरं विनश्यतीति । न त्वयमर्थः उत्पत्त्यनन्तरं
ध्वंसतइति । कः पुनरत्र न्यायः आशुतरविनाशिनी बुद्धिः जातिमत्त्वे सति अस्मदा-
दिप्रत्यक्षत्वे सति व्यापकद्रव्यसमवायाच्छब्दवदिति । आत्मत्वे ध्याभिचारवारणायाद्यं
विशेषणम् । आत्मगतपरममहत्पारमार्थे ध्याभिचारवारणाय द्वितीयम् । घटादौ
ध्याभिचारवारणाय विशेष्य व्यापकत्वविशेषणं च । अथ वा ऽऽशुतरविनाशिनी बुद्धिः
गुणत्वे सत्यथाह्नकरणप्रत्यक्षत्वात् सुखवदिति । सुखत्वादौ ध्याभिचारवारणाय विशेष-
णम् । न्या. वा. ता. टी. । † अव्यवहितेति २ ।

‡ बुद्धेः स्मृत्ये चटप्रत्यक्षानन्तरं व्यवधाने ऽपि घटे साक्षात्करोमीत्यनुव्यवहापक्षः ।
कालान्तरं स्मृतिस्तु तज्जन्यसंस्कारनिमित्तिका न बुद्धिर्लक्षणनिमित्तिका । स्मृतेरेव बुद्धेरनवस्था-
यित्वम् । प्रत्यक्षनिरोधे सति तस्यैकविषयप्रतिबंधेरेव स्मृतित्वात् प्रत्यक्षस्यैव तदनुपपत्तेः ।

हेतूपादानात् प्रतिषेद्धव्याभ्यनुज्ञा ॥ ४६ ॥

उत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति प्रतिषेद्धव्यं त*देवाभ्यनुज्ञायते विद्युत्सं-
पाते ह्युपाव्यक्तग्रहणवदिति । यथाव्यक्तग्रहणं तत्रोत्पन्नापवर्गिणी बुद्धिरिति ।

ग्रहणे हेतुविकल्पाद् ग्रहणविकल्पो न बुद्धिविकल्पात् ॥ ४७ ॥

यदिदं क्व चिदव्यक्तं क्व चिद्भूतं ग्रहणमयं ग्रहणहेतुविकल्पाद्
यथानवस्थितो ग्रहणहेतुः तत्राव्यक्तं ग्रहणं यथावस्थितस्तत्र व्यक्तं न तु
बुद्धेरवस्थानानवस्थानाभ्यामिति । कस्मादर्थग्रहणं हि बुद्धिर्यत्र तदर्थग्रहणम-
व्यक्तं व्यक्तं वा बुद्धिः सेति । विशेषग्रहणे च सामान्यग्रहणमात्रं व्यक्तग्रहणं
तत्र विषयान्तरे बुद्धन्तरानुत्पत्तिर्निमिताभावात् । यत्र समानधर्मयुक्तश्च
धर्मो गृह्यते विशेषधर्मयुक्तश्च तद्भूतं ग्रहणं यत्र तु विशेषे ऽगृह्यमाणे सामान्य-
ग्रहणमात्रं तदव्यक्तं ग्रहणम् । समानधर्मयोगाच्च विशिष्टधर्मयोगो विषयान्तरं
तत्र यत्तु ग्रहणं न भवति तद्ग्रहणं निमिताभावाद् न बुद्धेरनवस्थानादिति । यथा-
विषयं च ग्रहणं व्यक्तमेव प्रत्यर्थनियतत्वाच्च बुद्धीनां सामान्यविषयं च
ग्रहणं स्वविषयं प्रतिव्यक्तं विशेषविषयं च ग्रहणं स्वविषयं प्रतिव्यक्तं
प्रत्यर्थनियता हि बुद्धयः तदिदमव्यक्तग्रहणं देशितं क्व विषये बुद्धनवस्था-
नकारितं स्यादिति ।

धर्मिणस्तु धर्मभेदे बुद्धिनानात्वस्य भावाभावाभ्यां तदुपपत्तिः ।

धर्मिणः खल्वयस्य समानाश्च धर्मो विशिष्टाश्च तेषु प्रत्यर्थनियता
नानाबुद्धयः ता उभयो यदि धर्मिणि धर्तन्ते तदा व्यक्तं ग्रहणं धर्मिणम-
भिप्रेत्य । यदा तु सामान्यग्रहणमात्रं तदा ऽव्यक्तं ग्रहणमिति एव धर्मिणम-
भिप्रेत्य व्यक्ताव्यक्तयोर्ग्रहणयोरुपपत्तिरिति न वे॥दमव्यक्तं ग्रहणं बुद्धेर्बुद्ध-
ध्यस्य धानवस्थायित्वाद्बुद्धपद्यतइति । इदं हि नः ।

* तदेकमेति २ ।

† विद्युत्संपातकाले धानोक्तयोगेनेकस्याः सामान्यविषयविषया बुद्धेरनवस्थादे । पि द्वितीयेवले
धानोक्तसंयोगाभावेन सहकारिकारणधर्मत्वेन विशेषविषयकबुद्धेरनुत्पन्नादव्यक्तं यदयमिति
भावः । ऽ प्रत्यक्षमिति २ ।

‡ यदव्यक्तं धर्मिणमभिप्रेत्य यत्र व्यक्ताव्यक्तयोर्बुद्धपत्तिरिति २ । ॥ न चेदमिति २ ।

५ अनेकान्ताच्च । नापमेकान्तो ऽस्ति विषयग्रहणहेतोरप्यनवस्थानवस्थानं
तत्राव्यक्तग्रहणम् । न्या. वा. ।

प्रदीपार्चिःसंतत्यभिव्यक्तग्रहणवत्तद्ग्रहणम् ॥ ४८ ॥

अनवस्थागित्त्वेपि बुद्धेस्तेषां द्रव्याणां ग्रहणं व्यक्तं प्रतिपत्तव्यम् । कथं प्रदीपार्चिःसंतत्यभिव्यक्तग्रहणवत् प्रदीपार्चिषां संतत्या वर्तमानानां ग्रहणानवस्थानं याह्यानवस्थानं च प्रत्यर्थनियतत्वाद्वा बुद्धीनां यावन्ति प्रदीपार्चिषि तावत्स्यो बुद्धय इति । दृश्यते चात्र व्यक्तं प्रदीपार्चिषां ग्रहणमिति । चेतना शरीरगुणः सति शरीरे भावादसति चाभावादिति ।

द्रव्ये स्वगुणपरगुणोपलब्धेः संशयः ॥ ४९ ॥

सांशयिकः सति भावः* स्वगुणोऽप्यु द्रवत्वमुपलभ्यते परगुणश्चोप्यता तेनायं संशयः किं शरीरगुणश्चेतना शरीरे गृह्यते अथ द्रव्यान्तरगुण इति । न शरीरगुणश्चेतना कस्मात् ।

यावच्छरीरभावित्वाद्रूपादीनाम् ॥ ५० ॥

न रूपादिहीनं शरीरं गृह्यते चेतनाहीनं तु गृह्यते यद्योप्यताहीना अपः तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति ।

संस्कारवदिति चेद् न कारणानुच्छेदात् ॥

यथाविधे द्रव्ये संस्कारः ऽतथाविध यवोपरमो न तत्र कारणोच्छेदादत्यन्तं ॥ संस्कारानुपपत्तिर्भवति यथाविधे शरीरे चेतना गृह्यते तथाविध यथात्यन्तोपरमश्चेतनाया गृह्यते तस्मात्संस्कारवदित्यसमः समाधिः । अथापि शरीरस्य चेतनोत्पत्तिकारणं^१ स्याद् द्रव्यान्तरस्य वा उभयस्य वा तत्र नि-

* न सति भावाच्छरीरगुणत्वं चेतनायाः सिध्यति सति भावस्यान्यगुणत्वे ऽपि दर्शनात् । न तावत्सयोगविभागसंस्काराः कर्मगुणाः अथ च सति कर्मणि भावो ऽसति चाभाव इति । तद्गुणत्व च तत्रोपलब्ध्या सिध्यति यद्यत्र धर्तमानमुपलभ्यते रूपादिकं तत्तस्य गुण इति । अथ सति भावादित्येन शरीरे चेतनोपलब्धिं ब्रूयान्तस्याप्यसिद्धता दोषः । न हि शरीरे चेतनोपलभ्यते चेतनामात्रं तूपलभ्यते तच्च सदिग्धं किं शरीरे उतान्यस्मिन्निति । न्या. वा ।

† दृष्टान्तमूत्रं वैधर्म्येण । न्या. वा. ।

‡ यथा संस्कारः शरीरगुणो न च यावच्छरीरं वर्तते तथा चेतनापि । न्या. वा. ।

§ संस्कारस्य न शरीरमात्रं कारणम् । तस्य नेदनादिकारणसंनिधाने तदभावे च भावाभावो युक्तौ । न्या. वा. । ॥ द्रव्यन्ता-२ ।

१ अथ मन्यसे यथैव संस्कारस्य कारणमसंनिहितमेवं चेतनाकारणमपीति तदयुक्तम् । विकल्पानुपपत्तेः । यच्छरीरे चेतनोत्पत्तिकारणं तत्किं शरीर-

यमहेत्वभावात् । शरीरस्थेन कदा चिञ्चेतनोत्पद्यते कदा चिञ्चेति नियमे हेतुर्नास्तीति । द्रव्यान्तरस्थेन च शरीरएव चेतनोत्पद्यते न लोप्रादिष्वित्यत्र नियमहेतुरस्तीति । उभयस्य* निमित्तत्वे शरीरसमानजातीयद्रव्ये चेतना नोत्पद्यते शरीरएव चोत्पद्यते इति नियमहेतुर्नास्तीति । यच्च मन्येत सति श्यामादिगुणे द्रव्ये श्यामाद्युपरमो दृष्टः एवं चेतनोपरमः स्यादिति ।

न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेः ॥ ५१ ॥

नात्यन्तरूपोपरमो द्रव्यस्य श्यामे रूपे निवृत्ते पाकजं गुणान्तरं रक्तं रूपमुपपद्यते शरीरे तु चेतनामात्रोपरमोऽत्यन्तमिति । अथापि ।

प्रतिद्वन्द्विसिद्धेः पाकजानामप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

यावत्सु द्रव्येषु पूर्वगुणप्रतिद्वन्द्विसिद्धिस्तावत्सु पाकजोत्पत्तिर्दृश्यते पूर्वगुणैः सह पाकजानामवस्थानस्यापहणात् । न च शरीरे चेतनाप्रतिद्वन्द्विसिद्धौ सहानवस्थायि गुणान्तरं † गृह्यते येनानुमीयेत तेन चेतनाया विरोधः । तस्मादप्रतिषिद्धा चेतना यावच्छरीरं वर्तते न तु वर्तते तस्मान्न शरीरगुणश्चेतना इति । इतश्च न शरीरगुणः चेतना ।

शरीरव्यापित्वात् ॥ ५३ ॥

शरीरं शरीरावयवाश्च सर्वं चेतनोत्पत्त्या व्याप्रा इति न क्व चिदनुत्पत्तिश्चेतनायाः शरीरवच्छरीरावयवाश्चेतना इति प्राप्तं चेतनबहुत्वं तत्र यथा प्रतिशरीरं चेतनबहुत्वे सुखदुःखज्ञानानां व्यवस्था लिङ्गमेवमेकशरी-

स्यमुत द्रव्यान्तरस्यम् । शरीरस्यमपि च यावद्द्रव्यभावि उत नैमित्तिकमिति । यदि यावद्द्रव्यभावि न कदा चिञ्चेतनाहीनं शरीरमुपलभ्येत निमित्तस्य संनिहितत्वात् । अथ नैमित्तिकं यच्छरीरं चेतनोत्पत्तेर्निमित्तस्य कारणं तत्रापि चेतनावत्प्रसङ्गः । अथ द्रव्यान्तरकृत्कारणं शरीरं चेतनां करोति न द्रव्यान्तरेष्वित्यत्रापि नियमहेतुर्बुध्क्तव्यः । द्रव्यान्तरस्यं नित्यमनित्यं वा । अनित्यमपि कालान्तरस्यापि प्रतिषेधार्थं स चेति चेतनायत्प्रसङ्गः । न्या. वा. ।

* उभयस्थेति † उभयतस्तत्रि० २ ।

† नियमे १ ।

‡ अथ मन्यसे शरीरेऽचेतना गुणान्तरमिति तत्र । रूपतोऽनिर्देशात् । यत्तदचेतनत्वं तच्चैतनाधिपरीतं धर्मभूतं यस्तु उत चेतनाप्रतिषेधमात्रमिति । यदि विपरीतं चेतनावत्प्रसङ्गं स्यात् । अथ चेतनप्रतिषेधमात्रं तत्र गुण इति । न्या. वा.

रेपि* स्याद् न तु भवति । तस्मान्न शरीरगुणश्चेतनेति । यदुक्तं न
चिच्छरीराद्ययवे चेतनाया अनुत्पत्तिरिति† स न ।

केशनखादिष्वनुपलब्धेः‡ ॥ ५४ ॥

केशेषु नखादिषु चानुत्पत्तिश्चेतनाया इति अनुपपन्नं शरीरव्यापित्व-
मिति ।

त्वक्पर्यन्तत्वाच्छरीरस्य केशनखादिष्वप्रसङ्गः ॥ ५५ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं त्वक्पर्यन्तं जीवमनःसुखदुःखसंधित्या-
यतनभूतं शरीरं तस्मान्न केशादिषु चेतनोत्पद्यते । अर्थकारित्तु शरीरोपनि-
बन्धः केशादीनामिति§ । इतश्च न शरीरगुणश्चेतना ।

शरीरगुणवैधर्म्यात् ॥ ५६ ॥

द्विविधः शरीरगुणो ऽप्रत्यक्षश्च गुरुत्वम् । इन्द्रियाग्राह्यश्च रूपादिः
विधान्तरं तु चेतना नाप्रत्यक्षा सवेद्यत्वाद् नेन्द्रियाग्राह्या मनोविषयत्वात्
तस्माद् द्रव्यान्तरगुण इति ।

न रूपादीनामितरेतरवैधर्म्यात् ॥ ५७ ॥

यथेतरैतरविधर्मणो रूपादयो न शरीरगुणत्वं जहत्येवं रूपादिवैध-
र्माच्चेतना शरीरगुणत्वं न हास्यतीति ।

इन्द्रियकत्वाद्वरूपादीनामप्रतिषेधः ॥ ५८ ॥

अप्रत्यक्षत्वाच्चेति यथेतरैतरविधर्मणो रूपादयो न द्वैविध्यमतिव-
र्तन्ते तथा रूपादिवैधर्म्याच्चेतना न द्वैविध्यमतिवर्तते यदि शरीरगुणः
स्यादिति । अतिवर्तते तु तस्मान्न शरीरगुणः॥ इति भूतेन्द्रियमनसां ज्ञान-

* । २ अर्पित्ति ।

† (सा) नास्ति २ ।

‡ इष्टान्त्वमूत्रम् । का. घा. । न कश्चरणादयश्चेतनाः शरीरवयवत्वात्
केशनखादिषदिति । ता. टी ।

§ शरीरावयवत्वं केशनखादीनां हेतुरसिद्धः । इन्द्रियाश्रयत्वं हि शरीर-
लक्षणं तदत्र शरीरं समवेतं तेनेन्द्रियाश्रयेणावश्य भवितव्यं त्वक्पर्यन्तावयवसमूह-
स्तथा न तु केशनखादयस्तादृशा इति न शरीरावयवता इत्यर्थः । ता. टी. ।

॥ चेतना शरीरगुणत्वाभाषयती ग्राह्यकरणाजन्यप्रत्यक्षविषयत्वात्सुखादिवदिति
प्रयोगः ।

प्रतिषेधात् । सिद्धे सत्यारम्भो विशेषज्ञापनार्थः । बहुधा परीक्षमाणं तत्त्वं
सुनिश्चिततरं भवतीति । परीक्षिता बुद्धिः मनस इदानीं परीक्षाक्रमः *तत्प्र-
तिशरीरमेकमनेकमिति विचारे ।

ज्ञानायौगपद्यादेकं मनः ॥ ५९ ॥

अस्ति खलु† वै ज्ञानायौगपद्यामेकैकस्येन्द्रियस्य यथाविषयं करण-
स्येकप्रत्ययनिर्वृत्तौ सामर्थ्याच्च तदेकत्वे मनसो लिङ्गं यत्तु खल्विदंमिन्द्रि-
यान्तराणां विषयान्तरेण ज्ञानायौगपद्यमिति तल्लिङ्गम् । कस्मात्सम्भवति खलु
वै बहुषु मन स्थिन्द्रियमनःसंयोगयौगपद्यमिति ज्ञानयौगपद्यं स्यात् । न तु
भवति तस्माद्विषये प्रत्ययपर्यायादेकं मनः‡ ।

न युगपदनेकक्रियोपलब्धेः ॥ ६० ॥

अयं खल्वध्यापकोधीते व्रजति कमण्डलुं धारयति पन्थानं पश्यति
शृणोत्या॥रथयजान् शब्दान् विभेति॥व्याललिङ्गानि बुभुत्सते स्मरति च
गन्तव्यं संस्त्यायन**मिति क्रमस्यायहणाद्युगपदेताः क्रिया इति प्राप्तं
मनसो बहुत्वमिति ।

अलातचक्रदर्शनवत्तदुपलब्धिराशुसंचारात् ॥ ६१ ॥

आशुसंचारादलातस्य†† भ्रमते‡‡ विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्या-
यहणादविच्छेदबुद्ध्या चक्रवद्बुद्धिर्भवति§§ । तथा बुद्धीनां क्रियाणां चाशुवृत्ति-
त्वाद्विद्यमानः क्रमो न गृह्यते क्रमस्यायहणाद्युगपत् क्रिया भवन्तीति अमि-
मानो भवति । किं पुनः क्रमस्यायहणाद् युगपत् क्रियाभिमानः अथ युगपद्वा-
यादेव युगपदनेकक्रियोपलब्धिरिति । नाथ विशेषप्रतिपत्तेः कारणमुच्यते॥
उक्तमिन्द्रियान्तराणां विषयान्तरेण पर्यायेण बुद्धयो भवन्तीति तच्चाप्रत्याख्ये-

* तत्क्रिमिति १।४।५। † २। खल्विति नास्ति । ‡ ४ इदमिति नास्ति ।

§ यदि बहूनि मनांसि स्युः प्रतीन्द्रियं मनसः संश्रय इति युगपदनेका-
र्थसंनिधाने युगपदनेकज्ञानानि यत्त्रैकेन्द्रिययास्त्रेषु ज्ञानानामयुगपद्वाचः स न
मनस एकत्वे लिङ्गम् । करणत्याजत्ववतीत्युक्तम् । न्या. ५।

॥ अरथवेति १।२।४।

५ विभ्यद्गान्निहानि १।४।

** स्थानीयमिति २।५। स्थानीयमिति ४। †† अलातचक्रस्येति ५। ‡‡ संभवत इति ४।१।

§§ भ्रमतीति इति २।४।५।

॥ उच्यतइति इति २।४।५।

यमात्मप्रत्यक्षत्वात् । अथापि दृग्प्रत्युत्तानयोश्चिन्तायतः क्रमेण बुद्धयो यतन्तो न युगपदनेनानुमातव्यमिति । वर्णपदवाच्यबुद्धीनां तदर्थबुद्धीनां चाशुभ्रितित्वात् क्रमस्यापहणम् । कथं वाच्यस्येपु खलु वर्णेषुचरत्सु प्रतिवर्णं तावच्छब्दार्थं भवति श्रुतं वर्णमेकमनेकं वा पदभावेन प्रतिसंधते प्रतिसंधाय पदं व्यवस्यति पदव्यवसायेन स्मृत्या पदार्थं प्रतिपद्यते पदसमूहप्रतिसंधानाच्च वाक्यं व्यवस्यति संबद्धांश्च पदार्थान् गृहीत्वा वाक्यार्थं प्रतिपद्यते । न चासां* क्रमेण यतमानानां बुद्धीनामाशुभ्रितित्वात् क्रमो गृह्यते तदेतदनुमानमन्यत्र बुद्धिक्रियायोगपद्याभिमानस्येति । न चास्ति† मुक्तसंशयः‡ युगपदुत्पत्तिर्बुद्धीनां यया मनसो बहुत्वमेकशरीरे ऽनुमीयतइति ।

यथोक्तहेतुत्वाच्चाणुः ॥ ६२ ॥

अणु मन एकं चेति धर्मसमुच्चयो चानायोगपद्यात् । महत्त्वे मनसः सर्वेन्द्रियसंयोगाद्युगपद्विषयग्रहणं स्यादिति । मनसः खलु॥ भोः सेन्द्रियस्य शरीरे घृतिलाभो नान्यत्र शरीरात् । ज्ञातुश्च पुरुषस्य शरीरायतना बुद्ध्यादयो विषयोपभोगो जिहासितहानमोष्मितावाग्निश्च सर्वे च शरीराश्रया व्यवहाराः । तत्र खलु विप्रतिपत्तेः संशयः किमयं पुरुषकर्मनिमित्तः शरीरसर्गः आहोः भूतमाषादकर्मनिमित्त इति । श्रूयते खल्वत्र विप्रतिपत्तिरिति । तथेदं तत्त्वम् ।

पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ६३ ॥

पूर्वशरीरे या प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भलक्षणा तत्पूर्वकृतं कर्मात्तं तस्य फलं तज्जनितौ धर्माधर्मौ तत्फलस्यानुबन्ध आत्मसमवेतस्यावस्थानं

* न चासां २ ।

† न चास्योभयपक्षसंप्रतिपत्तौ युगपदुत्पत्तिर्येषा बहुत्वं मनसः प्रतिपद्योमहीति । न्या. धा. ‡ युक्तिः संशयादिति २ । मुक्तसंशया इति ४ ।

§ य एवैकत्वे मनसो हेतुहक्ते ऽनेनैवाणु मनो ऽवसातव्यमिति । न्या. धा. ।

॥ मनसः खलु भोः सेन्द्रियस्य शरीरे घृतिः । शरीरे विचारिते मन एव विचारितं भवतीत्यतः शरारं पुनर्विचार्यते । न्या. धा. । मन एवाधिकरणविचाराणापि परीत्यतइति नासन्नन्धः शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्य । परित इत्वा हि परीता सापि रूपतः संबन्धितरव । शरीरं च मनःसंबन्धि तदधिकरणत्वान्मनसः । तस्मान्मनस एवेयं परीता या शरीरस्येत्यर्थः । ता. दी. । ५ अथ वा इति ५ ।

तेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यस्तस्योत्पत्तिः* शरीरस्य न स्वतन्त्रेभ्य इति । यदधिष्ठा-
नेऽयमात्मायमहमिति† मन्यमानो यथाभियुक्तो यथापभोगतृष्येया विषयानु-
पलभमानो धर्माधर्मौ संस्करोति तदस्य शरीरं तेन संस्कारेण धर्माधर्मल-
क्षणेन भूतसहितेन (पतिते)‡स्मिन् शरीरे उत्तरं§ निष्पद्यते निष्पन्नस्य
चास्य॥ पूर्वशरीरवत्पुरुषार्थक्रिया पुरुषस्य च¶ पूर्वशरीरवत् प्रवृत्तिरिति कर्मा-
पेक्षेभ्यो भूतेभ्यः शरीरसर्गे सत्येतदुपपद्यते इति । दृष्टा च पुहपगुणेन प्रय-
वेन प्रयुक्तेभ्यो भूतेभ्यः पुरुषार्थक्रियासमर्थानां द्रव्याणां**रथप्रभृतीनामुत्पत्तिः
तथा††नुमातव्यं शरीरमपि पुरुषार्थक्रियासमर्थमुत्पद्यमानं पुरुषस्य गुणा-
न्तरापेक्षेभ्यो भूतेभ्य उत्पद्यते‡‡ इति । अथ नास्तिक आह ।

भूतेभ्यो मूर्त्युपादानवत्तदुपादानम्§§ ॥ ६४ ॥

यथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो भूतेभ्यो निर्वृता मूर्तयः सिकता‡‡‡शर्कराया-
याणैरिकाञ्जनप्रभृतयः पुरुषार्थकारित्वादुपादीयन्ते तथा कर्मनिरपेक्षेभ्यो
भूतेभ्यः शरीरमुत्पन्नं पुरुषार्थकारित्वादुपादीयतइति ।

¶¶न साध्यसमत्वात् ॥ ६५ ॥

यथा शरीरोत्पत्तिरकर्मनिमित्ता साध्या तथा सिकताशर्करायायाणै-
रिकाञ्जनप्रभृतीनामप्यकर्मनिमित्तः सर्गः साध्यः साध्यसमत्वात्साध-
नमिति*† । भूतेभ्यो मूर्त्युत्पादनवदिति चानेन साम्यम् ।

* तस्य शरीरस्योत्पत्तिरिति २ । ५ । † यदहमिति २ । ‡ () नास्ति २ ।

§ शरीरान्तरम् निष्पाद्यते इति २ । ५ ।

॥ तस्येति २ । ५ ।

¶ दो नास्ति २ । ५ ।

‡‡ एकप्रभृतीनामिति २ । ५ ।

†† तस्येति २ । ५ ।

‡‡ पुरुषगुणैरितभूतपूर्वकं शरीरं कार्यत्वे सति पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् ।
यत्पुरुषार्थसमर्थं तत्पुरुषगुणैरितभूतपूर्वकं दृष्टं यथा रथादि पुरुषगुणेन प्रयवेन
प्रेरितेभूतेरारभ्यमाणं पुरुषार्थक्रियासमर्थं दृष्टं तथा च शरीरं तस्माद्विद्वमपि
सापेक्षेभूतेरारभ्यते । सुखदुःखनिमित्तत्वाद् घटादिवत् । इतरथ कार्यत्वाद्द्रवा-
दिवदिति । घातकरणाप्रत्यक्षत्वे सति रूपादिसत्त्वाद् घटादिवदेव । न्या. वा. ।

§§ पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यादित्यस्य हेतोरनैकान्तिरुत्पत्त्युपादानं मूलम् । न्या. वा. ।

‡‡‡ पाषाणशर्करा इति २ ।

¶¶ साधनपक्षे दृष्टान्तमारत्वात्सिद्धम् । अथ पक्षः निरपेक्षायि भूतानि
शरीरमारभन्ते पुरुषार्थक्रियासामर्थ्यात् सिकतादिवदिति तस्य न । न्या. वा. ।

*† सिकतादीनामपि कर्मनिमित्तकः सर्ग इत्येतस्माद्देतोः सिध्यतीति ।

नात्पत्तिनिमित्तत्वान्मातापित्रोः ॥ ६६ ॥

धिपमश्चायमुपन्यासः । कस्माद् निर्वीजा इमा मूर्तय उत्पद्यन्ते
बीजपूर्विका तु शरीरोत्पत्तिः । मातापितृशब्देन लोहितरेतसी बीजभूते*
गृह्येते तत्र सत्वस्य गर्भवासानुभवनीयं कर्म पित्रोश्च पुषफलानुभवनीये
कर्मणी मातुर्गर्भाश्रये शरीरोत्पत्ति भूतेभ्यः प्रयोजयन्तीत्युपपन्नं बीजानुधि-
धानमिति ।

तथा ऽऽहारस्य ॥ ६७ ॥

उत्पत्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । भुक्त पीतमाहारस्तस्य पत्तिनिर्वृतं
रसद्रव्यं मातृशरीरे चोपचिते बीजे गर्भाशयस्य बीजसमानपाकं† माषया
चोपचये बीजे ‡यावद्ब्यूहसमर्थः संचय इति । संचितं चार्बुदमांसपेशीकल-
लकण्डरुशिरः॥पाण्यादिना च व्यूहेनेन्द्रियाधिष्ठानभेदेन व्यूह्यते व्यूहे
च गर्भनाड्याश्रितरितं रसद्रव्यमुपचीयते यावत्प्रसन्नसमर्थमिति । न ऋषाय-
मन्नपानस्य स्यात्त्यादिगतस्य कल्पतइति । एतस्मात्कारणात्कर्मनिमित्तत्वं
शरीरस्य विज्ञायतइति ।

प्राप्तौ चानियमात् ॥ ६८ ॥

न सर्वो दंपत्योः संयोगो गर्भाधानहेतुर्दृश्यते तथासति कर्मणि न
भवति सति च भवतीत्यनुपपन्नो नियमाभाष इति कर्मनिरपेक्षेषु भूतेषु
शरीरोत्पत्तिहेतुषु नियमः स्यात् न ह्यत्र कारणाभाव इति । अथापि ।

**शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्संयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्म†† ॥ ६९ ॥

यथा खल्विदं शरीरं धातुप्राणसंशाहिनीनां नाडीनां शुक्रान्तानां

तथा चोभयपक्षसंभ्रतिपक्षो रथादिदृष्टान्तः पुहपगुणप्रेरितभूतपूर्वको ऽस्ति न तथा
ऽकर्मनिमित्तमर्गपक्षे दृष्टान्तो ऽस्तीति । न्या० वा० ।

* ननु मातापितरौ शरीरोत्पत्तौ न मातात्कारणमत आह । ता० टी० ।

† पाकमात्रं चेति २ ।

‡ पाचनव्यूहेति २ । ४ ।

§ कण्डू २ कण्डरा ४ कण्डर ५ कण्डर ९ ।

॥ पाणिपाटादिनेति २ ।

¶ इदमिति २ । ५ ।

** नन्यात्मनां विभुत्वात्सकनशरीरैः संज्ञादिदं शरीरमत्येयात्मन इति नियमे को हेतु-
रित्याख्योत्तरद्वयं सूत्रम् ।

†† निमित्ते कर्माश्रये इति २ ।

धातूनां च स्याद्युत्वगस्थिशिरापेशीकलकण्डराणां च शिरोवाहूदराणां
 *सक्थां च कोष्ठगानां च वातपित्तकफानां च मुखकण्ठहृदयामाशयपक्वाश-
 याधःश्रोतसां च परमदुःखसंपादनीयेन सन्निवेशेन व्यूहनमशक्यं पृथि-
 व्यादिभिः कर्मनिरपेक्षैर्हृत्प्यादयितुमिति कर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति
 विज्ञायते । एवं च प्रत्यात्मनियतस्य निमित्तस्याभावाद्भिरतिशयैरात्मभिः
 संबन्धात्सर्वात्मनां च समानैः पृथिव्यादिभिरुत्पादितं शरीरं पृथिव्यादिग-
 तस्य च नियमहेतोरभावात् सर्वात्मनां सुखदुःखसंबन्धित्यायतनं समानं
 प्राप्नुम् । यत्तु प्रत्यात्मं व्यधतिपृते तत्र शरीरोत्पत्तिनिमित्तं कर्म॥ व्यवस्था-
 हेतुरिति विज्ञायते । परिपच्यमानो हि प्रत्यात्मनियतः कर्माशयो यस्मिन्ना-
 त्पनि वर्तते तस्यैवोपभोगायतनं शरीरमुत्पाद्य व्यवस्थापयति । तदेवं
 शरीरोत्पत्तिनिमित्तवत्सयोगनिमित्तं कर्मेति विज्ञायते । प्रत्यात्मव्यवस्थानं तु
 शरीरस्यात्मना संयोगं प्रवक्ष्यमहम् इति ॥

एतेनानियमः प्रत्युक्तः ॥ ०० ॥**

††यो ऽयमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे सत्यनियम इत्युच्यते अयं शरीरो-
 त्पत्तिनिमित्तवत्सयोगोत्पत्तिनिमित्तं कर्मत्यनेना (नियमः) ‡‡ प्रत्युक्तः । कस्ता-
 पदयं नियमः यथैकस्यात्मनः शरीरं तथा सर्वेषामिति नियमः । §§अन्यस्या-

* मत्तान्कोष्ठाद्वाताश्वति २ । † व्यष्टितुम् २ व्यष्टितुम् ५ ।
 ‡ कर्मनिरपेक्षैरेवेति २ । § सर्ववित्ताधर्मिति २ । ५ ।

॥ येनैव कर्मणा शरीरमुत्पाद्यते तदेव संयोगं नियमयति । अकर्मनि-
 मित्ते शरीरसर्गे यथोक्तदोष इति । न्या. धा. ।

† कर्मणस्तदात्ममद्यन्धित्यानि र्मास्तु संयोगनिमित्तकः । संयोगे ऽपि तदात्मसंबन्धित्यानि नियमो
 मनोनिमित्तकः पश्यात्मनो यन्मनस्तेन यः संयोगो जन्वते स तस्येति । मनसस्तदीयभावस्तु कर्म-
 निमित्तकः अनादित्याच्च संसारस्य न चक्रकम् । संयोगप्रवचनसर्गः २ पा. ।

** तदेवमात्मगुणनिग्रन्धने शरीरसर्गे व्यग्रस्या दर्शिता । ये तु मेनिरे न
 कर्मनिग्रन्धनः शरीरसर्गे ऽपि तु प्रकृत्यादिनिग्रन्धनः । प्रकृतयो हि स्वयमेव धर्मो-
 धर्मरूपनिमित्तानपेक्षाः सत्त्वरजस्तमोऽरूपतया प्रवृत्तिशीलाः स्य स्यं विकारमारभन्ते
 प्रतियन्धापगममात्रे तु धर्मो धर्मोऽपेक्षन्ते । तत्रया कृषीवलः क्षेत्रारादयां पूर्णोऽस्के-
 दारान्तरमपूर्णमापि प्राशयिपुरया सेतुमात्र भिनति । तास्तु निम्नाभिमर्षेणव्यभावा
 अपहतसेतयः स्वयमेव क्षेत्रारमाप्राशयन्ति एवमाप्राशयन्ति प्रकृतयो ऽपि विकारा-
 निति । यथाहुः निमित्तमप्रयोजक प्रकृतीनां धरणभेदस्तु ततः चेच्चिकषदिति ता-
 न्यत्पाद १ ता. टी. । †† सो ऽयमकर्मनिमित्तशरीरसर्गे मते नियम ६-२ ।

न्यथान्यस्यान्यथेत्यनियमे भेदे। व्यावृत्तिर्विशेष इति । दृष्टा च जन्मव्यावृ-
त्तिरुच्चाभिज्ञाने निकृष्टाभिज्ञान इति प्रशस्तं निन्दितमिति व्याधिवहुलम-
रोगमिति समयं विकलमिति पीडाबहुलं सुखबहुलमिति पुरुषातिशयलक्ष-
योपपन्नं विपरीतमिति प्रशस्तलक्षणं निन्दितलक्षणमिति पट्टिन्द्रियं मृद्विन्द्रि-
यमिति । सूक्ष्मश्च भेदेऽपरिमेयः सोऽयं जन्मभेदः प्रत्यात्मनियतात्कर्मभेदा-
दुपपद्यते असति कर्मभेदे प्रत्यात्मनियते निरतिशयित्यादात्मना समानं-
त्वाच्च पृथिव्यादीनां पृथिव्यादिगतस्य नियमहेतोरभावात्सर्वं* सर्वात्मनां
प्रसज्येत न त्विदमित्यंभूतं जन्म तस्मान्नाकर्मनिमित्ता शरीरोत्पत्तिरिति ॥

† उपपन्नश्च तद्वियोगः कर्मक्षयोपपत्तेः ॥ ७१ ॥

कर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तेन शरीरेणात्मनो वियोग उत्पन्नः । कस्मा-
त्कर्मक्षयोपपत्तेः । उपपद्यते खलु कर्मक्षयः सम्यग्दर्शनात् प्रवीणो मोहे धीत-
रागः पुनर्भवहेतुकर्म कायषाड्भेदोभिर्न करोति इत्युत्तरस्यानुपक्षयः पूर्वोपधि-
तस्य विपाकप्रतिसंवेदनात्प्रक्षयः । एवं प्रसवहेतोरभावात् पतितेस्मिन्
शरीरे पुनः शरीरान्तरानुपपत्तेरप्रतिसंधिः ‡ । अकर्मनिमित्ते तु शरीरसर्गे
§ भूतक्षयानुपपत्तेस्तद्वियोगानुपपत्तिरिति ॥

तददृष्टकारितमिति चेत् ॥ ¶ पुनस्तत्प्रसङ्गेऽपवर्गं ॥ ७२ ॥

अदर्शनं खल्वदृष्टमित्युच्यते अदृष्टकारिता भूतेभ्यः **शरीरोत्पातः ।
न जात्वनुत्पन्ने शरीरे दृष्टा निरायतनो दृश्यं पश्यति तच्चास्य दृश्यं द्विविधं
विषयश्च, नानात्वं चाव्यक्तात्मनोस्तदर्थः †† शरीरसर्गः तस्मिन्नवसिते चरि-
तार्थानि भूतानि न शरीरमुत्पादयन्तीत्युपपन्नः शरीरवियोग इति । एवं
चेन्मन्यसे पुनस्तत्प्रसङ्गेऽपवर्गं पुनः शरीरोत्पातः प्रसज्येत इति या चानुत्पन्ने

* सर्वं सर्वमिति २ ।

† न केवलमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे साधारणविषयहवत्त्वं दोषः अपि तु
मोक्षोऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्वपत्ते मोक्षमुपपादयति । ता. टी. ।

‡ शरीरान्तरानुत्पत्तेरप्रतिसंधिरिति २ ।

§ भूतरूपेति २ ।

॥ उपभोग्यशब्दाद्व्यदर्शने प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनं चादृष्टमुच्यते, तत्कारित-
मित्यर्थः । ता. टी. ।

¶ सूत्रद्वयम् ।

** भूतग्रहणमुपपत्तदर्थम् । ता. टी. ।

†† चात्मानात्मनोरिति २ ।

शरीरे दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनाभिमतता या चापवर्गे शरीरनिवृत्तौ दर्शनानुत्पत्तिरदर्शनभूता नैतयोऽदर्शनयोः क्व चिद्विशेष इत्यदर्शनस्यानिवृत्तेरपवर्ग* पुनः शरीरोत्पत्तिप्रसङ्ग इति (चरितार्थता विशेष इति चेत्) ।

न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् ॥ ७३ ॥

चरितार्थानि भूतानि दर्शनाघसानान्न शरीरान्तरमारभन्तइत्यर्थं विशेष एवं चेदुच्यते न करणाकरणयोरारम्भदर्शनात् । चरितार्थानां भूतानां विषयोपलब्धिः करणात्पुनः पुनः शरीरारम्भो दृश्यते प्रकृतिपुरुषयोर्नानात्वदर्शनस्याकरणात्त्रिरर्थकः शरीरारम्भः पुनः पुनर्दृश्यते । तस्मादकर्मनिमिनायां मूलसृष्टौ न दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिर्युक्ता युक्ता तु कर्मनिमित्तं सर्वे दर्शनार्था शरीरोत्पत्तिः । कर्मविपाकः संवेदनं दर्शनमिति तददृष्टकारितमिति चेत् कस्य चिद्वर्शनमदृष्टं नाम परमाणूनां गुणविशेषः क्रियाहेतुस्तेन प्रेरिताः परमाणवः संमूर्च्छिताः शरीरमुत्पादयन्तीति तन्मनः समावेशितं स्वगुणेनादृष्टेन प्रेरितं समनस्के शरीरे दृष्टरूपलब्धिर्भवतीति । एतस्मिन् वै दर्शने गुणानुच्छेदात्पुनस्तत्प्रसङ्गे ऽपवर्गे ऽपवर्गे शरीरोत्पत्तिः परमाणुगुणस्यादृष्टस्यानुच्छेदात्त्वादिति ।

मनःकर्मनिमित्तत्वाच्च संयोगानुच्छेदः ॥ ७४ ॥

मनोगुणेनादृष्टेन समावेशिते मनसि संयोगव्युच्छेदो** न स्यात् तच्च किंकृतं शरीरादपसर्पणं मनस इति । (तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयते इति अथ वा नाकृताभ्यागमप्रसङ्गाद् अणुश्यामता दृष्टान्ते) †† कर्माशयत्वे तु ††† कर्माशयान्तराद्विषयमानादपसर्पणोपपत्तिरिति । अदृष्टादेवापसर्पणमिति

* यथा प्रागदर्शनमेवं निरोधसमाधेः पश्चादप्यदर्शनमित्यपशुक्ती ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः । ता. टी. । () नास्ति न चरितार्थाधिक्ये इति चेदिति १ । ४ ।
 † भानानामिति २ । ‡ स्रष्टाविति ३ । § तत्र मनः २ । ५ । ॥ प्रेरिते ३ । ४ ।
 † यदपरे त्याहता अदृष्टं परमाणुगुणं धर्माणित्वा पार्थिव्यादीनामणूनां मनःसरव गुणो ऽदृष्टं तत्र पार्थिव्याद्या अणवः स्याददृष्टप्रयुक्ताः शरीरमारभन्ते मनःसरव गुणप्रयुक्तं शरीरमाधिशति तत्र स्यकादेवादृष्टात् पुत्रलस्य सुगदुःसापभोगं साधयति न तु पुत्रलस्य धर्मो ऽदृष्टमिति सांध्यत्तेषामपि दिगम्यराणां पुनस्तत्प्रसङ्गे ऽप्यत्र एतदुपपादयति । ता. टी. ।
 ** संयोगानुच्छेद इति ३ ।
 †† तत्र ३ । ††† () चरितार्थाधिक्यः ३ । †††† कर्मान्तरादिति ३ ।

चेद् यो ऽदृष्टः शरीरोपसर्पणहेतुः स यथापसर्पणहेतुरपीति* । नैकस्य जीव-
नप्रायणहेतुत्वानुपपत्तेः । एवं च सति एको दृष्टं जीवनप्रायणयेहेतुरिति प्राप्तं
नेतदुपपद्यते ।

† नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणानुपपत्तेः ॥ ७५ ॥

विपाकसंघेदनात् कर्माशयक्षये शरीरपातः प्रायणं कर्माशयान्तराच्च
पुनर्जन्म भूतमात्रात् कर्मनिरपेक्षाच्च शरीरोत्पत्तौ कस्य क्षयाच्च शरीरपातः
प्रायणमिति प्रायणानुपपत्तेः खलु वै नित्यत्वप्रसङ्गं ‡ विद्वः यादृच्छिके तु प्रायणे
प्रायणभेदानुपपत्तिरिति । पुनस्तत्प्रसङ्गो ऽप्यवर्गइत्येतत्समाधित्सुराह ।

§ अणुश्यामतानित्यत्ववदेतत्स्यात् ॥ ७६ ॥

यथा अणोः श्यामता नित्या अग्निसंयोगेन प्रतिविष्टा न पुनरु-
त्पद्यते एवमदृष्टकारितं शरीरमपवर्गे पुनर्नोत्पद्यतइति ।

‡ नाकृताभ्यागमप्रसङ्गात् ॥ ७७ ॥

नायमस्ति दृष्टान्तः, कस्माद् अकृताभ्यागमप्रसङ्गात् । अकृतं॥ प्रमाणतो
ऽनुपपत्ते तस्याभ्यागमो ऽभ्युपपत्तिर्व्यवसायः यत्तच्च अदृष्टान्तेन प्रमाणतो ऽनु-
पपत्तं मन्तव्यम् । तस्मान्नायं दृष्टान्तो न प्रत्यक्ष न चानुमानं किं चिदुच्यतइति ।
तदिदं दृष्टान्तस्य साध्यसमत्वमभिधीयतइति॥ । अथ वा **नाकृताभ्यागम-

* अपसर्पणं मनस इति २ ।

† ननु सदकारणं नित्यमिति कथं शरीरं सकारणं नित्यं भवेदित्यत
आह । ता. टी. ।

‡ प्रायणानुपपत्तिं घृमो विनाशानुपपत्तेरित्यर्थः । ता. टी. ।

§ अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वेन प्रत्ययतिष्ठते । ता. टी. ।

॥ प्रमाणेनाविषयीकृतमकृतं प्रत्युत प्रत्यक्षागमविप्रतिषिद्धमिति यावत् ।
ता. टी. ।

¶ न च परमाणुश्यामता ऽप्यकारणा पार्थिवरुद्रत्वात्लोहितदिवदित्य-
नुमानेन तस्या अपि पाकजत्वाभ्युपगमादिति भावः । ता. टी. ।

** यथाश्रुतिं वा सूत्रार्थः । अकृतस्य कर्मणः फलोपभोगप्रसङ्गादिति ।
यदा खलु परमाणुगुण एव नित्यः शरीराद्वारम्भकस्तदासौ नित्यत्वाच्च केन वि-
त्क्रियते तस्याकृतस्यैव फलं पुरुषैश्चभुज्येत ततश्चायमास्तिकानां विहितनिषिद्ध-
प्रवृत्तिनिवयो ऽनर्थकः शास्त्रप्रणयनं चानर्थकं भवेदिति भावः । ता. टी. ।

प्रसङ्गाद् अशुश्यामतादृष्टान्तेनाकर्मनिमित्तां शरीरोत्पत्तिं समादधानस्याकृता-
 भ्यागमप्रसङ्गः । अकृते सुखदुःखहेतौ कर्मणि पुरुषस्य सुखं दुःखमभ्यागच्छ-
 तीति प्रसज्येत । ओमिति ब्रुवतः प्रत्यक्षानुमानागमविरोधः । प्रत्यक्षविरोध-
 स्तावद्विन्नमिदं सुखदुःखं प्रत्यात्मवेदनीयत्वात् प्रत्यक्षं सर्वशरीरिणाम् । को
 भेदः तीव्रं मन्दं चिरमाशु नानाप्रकारमेकप्रकारमिति एवमादिर्विशेषः । न
 चास्ति प्रत्यात्मनियतं सुखदुःखहेतुविशेषः न चास्ति हेतुविशेषे फलवि-
 शेषो दृश्यते । कर्मनिमित्ते तु* सुखदुःखयोगे कर्मणां तीव्रमन्दतोपपत्तेः कर्म-
 सञ्चयानां चोत्कर्षापकर्षभावाद्नानाविधैकविधभावाच्च कर्मणां सुखदुःखभेदो-
 पपत्तिः । सेयं हेतुभेदाभावाद् दृष्टः सुखदुःखभेदो न स्यादिति प्रत्यक्षविरोधः ।
 तथा अनुमानविरोधः दृष्टं हि पुरुषगुणव्यवस्थानात्सुखदुःखव्यवस्थानम् । यः
 खलु चेतनावान् साधननिर्वर्तनीयं सुखं बुद्ध्वा तटीप्सन् साधनावाप्तये प्रयतते
 स सुखेन युज्यते न विपरीतः । यश्च साधननिर्वर्तनीयं दुःखं बुद्ध्वा तज्जि-
 हामुः साधनपरिषर्जनाय यतते† स च दुःखेन त्यज्यते न विपरीतः । अस्ति
 चेदं यत्रमन्तरेण चेतनानां सुखदुःखव्यवस्थानं तेनापि चेतनगुणान्तरव्यवस्था-
 कृतेना‡ भवितव्यमित्यनुमानम् । तदेतदकर्मनिमित्ते सुखदुःखयोगे विरुध्यते
 इति । तच्च गुणान्तरमसंबेदात्त्वाददृष्टं विपाककालानियमान्नाव्यवस्थितम् ।
 बुद्ध्यादयस्तु संबेदाश्चापवर्गिणश्चेति । अथागमविरोधः बहु खल्विदमार्पमु-
 पीणामुपदेशजातमनुष्ठानपरिषर्जनाश्रयमुपदेशफलं च शरीरिणां यर्णाश्रमवि-
 भागेनानुष्ठानलक्षणा प्रश्रुतिः परिषर्जनलक्षणा निवृत्तिः तच्चेभयमेतस्याऽ‡ दृष्टो
 नास्ति कर्म सुचरितं दुश्चरितं वा कर्मनिमित्तः पुरुषाणां सुखदुःखयोगः॥ इति
 विरुध्यते । सेयं पापिष्ठानां मिथ्यादृष्टिरकर्मनिमित्ता शरीरसृष्टिरकर्मनिमित्तः
 सुखदुःखयोगश्च इति ।

इति चात्स्यायनीये न्यायभाष्ये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

* तुर्नास्ति = । † एतेन ॥ १४ । : न कर्तव्येति ॥ १५ ।

‡ यतस्यादृष्टे इति ॥ ॥ प्रयोग इति ॥ ॥ प्रवेत्य इति ॥

मनसोऽनन्तरा प्रवृत्तिः* परीक्षितव्या तत्र खलु यावद्दुर्माधर्माश्रयशरी-
रादि परीक्षितं सर्वं सा† प्रवृत्तेः परीक्षित्याह ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता ॥ १ ॥

तथा परीक्षितेति । प्रवृत्त्यनन्तरास्तरिहो दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ।

तथा दोषाः ॥ २ ॥

परीक्षिता इति । बुद्धिसमानाश्रयत्वाद्दात्मगुणाः प्रवृत्तिहेतुत्वात्
पुनर्भवप्रतिसंधानसामर्थ्याच्च संसारहेतवः संसारस्यानादित्वाद्दनादिना प्रव-
न्द्येन प्रवर्तते मिथ्याज्ञाननिवृत्तिस्तत्त्वज्ञानात् तन्निवृत्तौ रागद्वेषप्रबन्धोच्छेदे
ऽपवर्ग इति । † प्रादुर्भावतिरोधानधर्मका इत्येवमाद्युक्तं दोषाणामिति । प्रव-
र्तनालक्षणा दोषा इत्युक्तं तथा चेमे मानेष्व्यासूयाविधिकित्सामत्सरादयः ते
कस्मान्नेपसंख्यायन्तइत्यत आह ।

तत्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात् ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां चयो राश्यस्त्रयःपक्षाः रागपक्षः कामो॥ मत्सरः स्पृहा
तृष्या लोभ इति द्वेषपक्षः॥ क्रोध इष्या ऽसूया द्वोहो ऽमर्ष इति** मोहपक्षो
† मिथ्याज्ञानं विचिकित्सा मानः प्रमाद‡‡ इति चैराश्यान्नेपसंख्यायन्तइति ।
लक्षणस्य तर्ह्यभेदादित्वमनुपपन्नं नानुपपन्नं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्§§ आ-
सक्तिलक्षणे रागः अमर्षलक्षणे द्वेषः मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणे मोह इति । गत-
त्यत्यात्मवेदनीयं सर्वशरीरिणां विजानात्ययं शरीरी रागमुत्पन्नमस्ति मेध्यात्प्यं

* अनन्तरमिति १ । ४ । ५ ।

† पूर्वा सा २ । ४ । सर्वासाम् १ ।

‡ अभीष्टानभोष्टविषयानुचिन्तनप्रभवा यद्व्यमाणा दोषा न बुद्धिध्वङ्गिकरणा भवितुम-
र्हन्ति तथा सति चैत्रस्य विषयानुचिन्तने चैत्रस्य द्वेषादिप्रसङ्गादिति भावः ।

§ निरोधधर्मका इति १ । ४ ।

॥ कामः स्त्रीगतो ऽभिलाषः । प्रतीयमाणवस्त्यपरित्यागेच्छा मत्सरः । अस्व-
परस्वादानेच्छा स्पृहा । पुनर्भवप्रतिसंधानहेतुभूता तृष्या । प्रमाणविरुद्धपरद्रव्याप-
हारेच्छा लोभः । न्या. वा. ।
५ इति द्वेषपक्षा इति ४ ।

** शरीरेन्द्रियाधिष्ठानवैज्ञत्यहेतुः क्रोधः । साधारणे वस्तुनि पराभिनिवेश-
प्रतिषेधेच्छा ईर्ष्या । परगुणात्प्रमता अमूया । परापकारेच्छा द्वोहः । अपकारात्प्र-
मता अमर्षः । न्या. वा. ।
†† मोहपक्षा इति ४ ।

‡‡ संशयो विचिकित्सा ॥ विद्यमानाविद्यमानगुणाध्यारोषणात्मोत्कण्ठप्रत्ययो मानः । कर्त्त-
व्याकरणे प्रमादः ।
§§ सक्तिलक्षणे राग इति १ ।

रागधर्म इति विरागं च विजानाति नास्ति मेध्यात्मं रागधर्म इति एवमि-
तरयोरपीति । मानेर्घ्यासूयाप्रभृतयस्तु वैराश्यमनुपतिता इति नोपसंख्यायन्ते ।

नैकप्रत्यनीकभावात्* ॥ ४ ॥

नार्थान्तरं रागादयः कस्मादेकप्रत्यनीकभावात् । तत्त्वज्ञानं सम्यङ्-
तिरार्यप्रज्ञा संबोध इत्येकमिदं प्रत्यनीकं चयाणामिति ।

व्यभिचारादहेतुः ॥ ५ ॥

एकप्रत्यनीकाः पृथिव्यां श्यामादयोगिनसंयोगेनेकेन एकयोनयश्च पा-
कजा इति सति चार्थान्तरभावे ।

तेषां मोहः पापीयान्नामूढस्येतरोत्पत्तेः ‡ ॥ ६ ॥

मोहः पापः पापतरो वा द्वावभिप्रेत्येत्तं कस्माद् नामूढस्येतरोत्पत्तेः
अमूढस्य रागद्वेषौ नोत्पद्येते मूढस्य तु यथासंकल्पमुत्पत्तिर्विषयेषु रञ्जनीयाः
संकल्पा रागहेतवः कोपनीयाः संकल्पा द्वेषहेतवः उभये च संकल्पा न मि-
थ्याप्रतिपत्तिलक्षणत्वान्मोहादन्ये ताविमौ मोहयोनी रागद्वेषाविति । तत्त्वज्ञा-
नाच्च मोहनिवृत्तौ रागद्वेषानुत्पत्तिरित्येकप्रत्यनीकभावोपपत्तिः । एवं च कृत्वा
तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभा-
वादपवर्गं इति § व्याख्यातमिति । प्राप्रस्तर्हि ।

निमित्तनैमित्तकभावादर्थान्तरभावो दोषेभ्यः ॥ ७ ॥

अन्यद्वि निमित्तमन्यच्च नैमित्तकमिति दोषनिमित्तत्वाददोषो मोह
इति ।

एन दोषलक्षणावरोधान्मोहस्य ॥ ८ ॥

* रागादय एवमत्र एकस्य ज्ञानविषयत्वात् यथैकसंयोगविषये नानाहेतुको ऽपि वि-
भाग इति ।

† एकयोनित्वादेके रागादयः शब्दयदित्यप्यनेनेत्र प्रत्युक्तम् । एकयोनयो ह-
पादयो न चैषामेकत्वमिति । आ. पा. ।

‡ अमूढस्येतरोत्पत्तिर्न भवति यत इत्यर्थं नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम् ।

ता. टी. । § तदनन्तरापापादिति एतिप्रारम्भतः पाठः ॥

॥ अदोषो मोहः दोषनिमित्तत्वादृषादिवदिति म्यायसंभवात् ।

• दोषनिमित्तत्वादिति हेतोरपयोक्तव्यमाह । ता. टी. ।

प्रधर्तनालक्षणा दोषा इत्यनेन दोषलक्षणेनावरुध्यते दोषेषु मोह इति ।

निमित्तनैमित्तकोपपत्तेश्च तुल्यजाती-

यानामप्रतिषेधः* ॥ ९ ॥

द्रव्याणां गुणानां वा ऽनेकविधविकृत्यो निमित्तनैमित्तिकभावे तुल्य-
जातीयानां दृष्ट इति ।

दोषानन्तरं प्रेत्यभाषस्तस्यासिद्धिः । आत्मनो नित्यत्वात् । न फलु
नित्यं किं चिज्जायते म्रियतइति जन्ममरणयोर्नित्यत्वादात्मनो ऽनुपपत्तिः
उभयं च प्रेत्यभाष इति तत्राय सिद्धानुवादः ।

आत्मनित्यत्वे प्रेत्यभाषसिद्धिः ॥ १० ॥

नित्योयमात्मा प्रेति पूर्वशरीरं जहाति म्रियतइति प्रेत्य च पूर्वश-
रीरं हित्वा भवति जायते शरीरान्तरमुपादतइति तच्चेतदुभयं पुनस्त्यतिः
प्रेत्यभाषः (इत्येवोक्तं पूर्वशरीरं हित्वा शरीरान्तरमुपादानं प्रेत्यभाष) इति
तच्चेतन्नित्यत्वे संभवतीति । यस्य तु सत्वोत्पादः सत्वनिरोधः प्रेत्यभावः
तस्य कृतहानमकृताभ्यागमश्च दोषः । उच्छेदहेतुवादे ऋष्युपदेशाश्चानर्थ-
का इति । कथमुत्पत्तिरिति चेत् ।

व्यक्ताद्व्यक्तानां प्रत्यक्षप्रामाण्यात् ॥ ११ ॥

केन प्रकारेण किधर्मकात्कारणाद्वाक्यं शरीराद्युत्पद्यतइति व्यक्ताद्बु-
तसमाख्यातात्पृथिव्यादितः परमसूक्ष्मान्नित्याद्वाक्यं शरीरोन्द्रियविषयोपकर-
णाधारं प्रज्ञातं द्रव्यमुत्पद्यते । व्यक्तं च खल्विन्द्रियपाद्यं तत्सामान्या-
त्कारणमपि व्यक्तम् । किं सामान्यम् रूपादिगुणयोगः रूपादिगुणयुक्तेभ्यः
पृथिव्यादिभ्यो नित्येभ्यो रूपादिगुणयुक्तं शरीराद्युत्पद्यते । प्रत्यक्षप्रामा-
ण्याद् दृष्टो हि रूपादिगुणयुक्तेभ्यो मृत्प्रभृतिभ्यःस्तथाभूतस्य द्रव्यस्योत्पादः

* यथा बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरनिमित्तं बुद्धिजातीया च । तुषांदयो द्रव्यनिमित्तं
द्रव्यजातीयाः । नादनाद्यभिधातसंयुक्तसयोगाः संस्कारस्य गुणा इति णा. वा ।

() = यु. नास्ति ।

† अहणस्यापि कषानद्रुपमयोगस्य रूपशब्ददृष्टादिकारणत्वश्रृंशानादनेकान्त इति चेत्
गयादेर्व्यक्तस्य रूपादिमत्सामपौर्बकत्वव्याप्तेः । ‡ प्रकृतिभ्य इति * ।

तेन चादृष्टस्यानुमानमिति । रूपादीनामन्वयदर्शनात् प्रकृतिविकारयोः
पृथिव्यादीनां नित्यानामतीन्द्रियाणां कारणभावेननुमीयतइति ।

न घटाद् घटानिष्पत्तेः ॥ १२ ॥

इदमपि प्रत्यक्षं न खलु व्यक्ताद् घटाश्चकौ घट उत्पद्यमानो दृश्यते
इति व्यक्ताद् व्यक्तस्यानुत्पत्तिदर्शनात् व्यक्तं कारणमिति ।

व्यक्ताद् घटनिष्पत्तेरप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

न द्रूमः सर्वं सर्वस्य कारणमिति किन्तु यदुत्पद्यते व्यक्तं द्रव्यं
ततयाभूतादेवोत्पद्यतइति । व्यक्तं च तन्मृद् द्रव्यं कपालसंज्ञकं यतो
घट उत्पद्यते न चैतन्निहूवानः क्व चिदभ्यनुक्षां लब्धुमर्हतीति* । तदेत-
त्त्वम् । अतः परं प्राधादुकानां दृश्यः प्रदर्श्यन्ते ।

अभावाद्वावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् ॥ १४ ॥

असतः सदुत्पद्यतइत्ययं पक्षः कस्मात् । उपमृद्य प्रादुर्भावात्
उपमृद्य बीजमद्भूर उत्पद्यते नानुपमृद्य न चेद्वीजोपमर्दोद्भूतकारणम् अनुपम-
र्देषु बीजस्याद्भूरोत्पत्तिः स्यादिति । अत्राभिधीयते ।

व्याघातादप्रयोगः† ॥ १५ ॥

उपमृद्य प्रादुर्भावादित्ययुक्तः प्रयोगो व्याघातात् । यदुपमृद्यति‡ न
तदुपमृद्य प्रादुर्भूयितुमर्हति विद्यमानत्वात् । यच्च प्रादुर्भवति न तेनाप्रादुर्भू-
तेनाविद्यमानेनोपमर्दं इति ।

नातीतानागतयोः कारकशब्दप्रयोगात् ॥ १६ ॥

अतीते चानागते चाविद्यमाने कारकशब्दाः§ प्रमुञ्चन्ते । पुत्रो
जनिष्यते जनिष्यमाणं पुत्रमभिनन्दति पुत्रस्य जनिष्यमाणस्य नाम करोति
अभूत्कुम्भो भिन्नं कुम्भमनुशोचति भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानि॥ अजाताः

* प्रत्यक्षकारणापनापी न कस्मिंश्चिद् दृग्निर्भेदात् ननु योऽपि स्यादित्यर्थः ।

† प्रादुर्भावेनोपमर्दोद्भूतकारकानिकल्पेनोपमर्दोत्पूर्वमविद्यमानस्योपमर्दं हेतुत्वोक्तिर्यादृशेत्यर्थः ।

‡ यदुपमृद्यति इति १।४।५ ।

§ कारकशब्दः प्रमुञ्चते २ ।

॥ भिन्नस्य कुम्भस्य कपालानीति यद्यपि न सात्वात्कारकशब्दस्तथापि
पक्षे संघन्याभिधानात्स्य क्रियागर्भत्वात्क्रियापारत कारकनान्तरीयकत्वात्पार-
स्पर्येण कारकशब्दता द्रष्टव्या । ता. टी. ।

पुत्राः पितरं तापयन्तीति बहुलं भाक्ताः प्रयोगा दृश्यन्ते । का पुनरियं भक्तिः
 आनन्तर्ये भक्तिः आनन्तर्यसामर्थ्यादुपमृद्य प्रादुर्भाषार्थः प्रादुर्भविष्यद्भ्रू
 उपमृद्रा*तीति भाक्तं कर्तृत्वमिति ।

न विनष्टेभ्यो ऽनिष्यन्तेः† ॥ १७ ॥

न विनष्टाद्वीजादङ्कुर उत्पद्यतइति तस्मान्नाभावाद्वावोत्पत्तिरिति ।

क्रमनिर्द्वैशादप्रतिषेधः ॥ १८ ॥

उपमर्दप्रादुर्भावयोः पौर्वापर्यनियमः क्रमः स खल्वभावाद्वावोत्पत्ते-
 र्हेतुर्निर्द्वैश्यते स च न प्रतिषिध्यतइति‡ । व्याहृतव्यूहानामवयवानां पूर्व-
 व्यूहनिवृत्तौ व्यूहान्तराद् द्रव्यनिष्यतिर्नाभावात् । बीजावयवाः कुत्श्चिन्नि-
 मितत्प्रादुर्भूतक्रियाः पूर्वव्यूहं जहति व्यूहान्तरं चापद्यन्ते व्यूहान्तरादङ्कुर
 उत्पद्यते । दृश्यन्ते यत्तु अथयवास्तत्संयोगाश्चाङ्कुरोत्पत्तिहेतवः । न चानिवृत्ते
 पूर्वव्यूहे बीजावयवानां शक्यं व्यूहान्तरेण भवितुमित्युपमर्दप्रादुर्भावयोः
 पौर्वापर्यनियमः क्रमः तस्मान्नाभावाद्वावोत्पत्तिरिति । न चान्यद्वीजावयवेषु
 ङ्कुरोत्पत्तिकारणमित्युपपद्यते बीजापादाननियम इति§ अथापर आह ।

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात्॥ १९ ॥

पुरुषेयं समीहमानो नावश्यं समीहाफलं प्राप्नोति तेनानुमीयते परा-
 धीनं पुरुषस्य कर्मफलाराधनमिति यदधीनं स ईश्वरः । तस्मादीश्वरः
 कारणमिति ।

* उपमर्दातीति २ ।

† बीजाविनाशश्चेदङ्कुरोत्पादहेतुरथ विनष्टे बीजे तदवयवेषु परस्परविच्छि-
 वेषु असति तेषां व्यूहान्तरे कस्मादङ्कुरो न भवति सति तु तेषां व्यूहे भवति
 तस्माद्विनष्टेभ्यो ऽङ्कुरानुत्पत्तेरसति व्यूहे न बीजाविनाशः कारणमिति भूत्रार्थः ।
 ता. टी. ।

‡ अन्वयप्रयुक्तमात्रन्तये कार्यकारणभाषसाधनमित्तं तु व्यूहान्तरानन्तर्यप्र-
 युक्तमिति नाभावस्य कारणस्य गमयितुमर्हतीत्यर्थः । ता. टी. ।

§ बीजावयवेषुपादाने ऽवर्जनीयतया बीजमागच्छदशक्यप्रत्याख्यानमित्यर्थः ।
 ता. टी. ।

॥ मा भूदयं नामरूपप्रपञ्चः शून्यतेपादानो ऽपि तु ब्रह्मोपादानो भवि-
 ष्यति ब्रह्मैव प्रपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटशरावोदञ्चनादिभावेन । न त्वैवं
 नित्यत्वध्याघातः परिणामे ऽपि तत्त्वानपायाद् सत्त्ववणत्वाच्च नित्यतायाः । यदाह

न पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्तेः* ॥ २० ॥

ईश्वराधीना चेत्यफलनिष्यत्तिः स्यादपि तर्हि पुरुषस्य समीहामन्तरेण फलं निष्यद्येतेति ।

‡तत्कारितत्वादहेतुः ॥ २१ ॥

पुरुषकारमीश्वरोनुगृह्णाति॥ फलाय पुरुषस्य यत्मानस्येश्वरः फलं संपादयतीति । यदा न संपादयति तदा पुरुषकर्माफलं भवतीति । तस्मा-

यस्मिंस्तत्त्व न विहन्यते तदपि निव्यामित्येकं दर्शनम् । अपरं च ब्रह्मैधानाद्यधि-
द्योपधानभेदानामरूपप्रपञ्चभेदेन विवर्तते मुखमिवैकप्रनेकमणिरूपाणां दर्शभेदा-
च्चैरुविधप्रतिबिम्बभेदेनेति । तदेतद्वृत्तं नद्रुयमनेन सूचितम् । ईश्वरो ब्रह्म ईशना-
योगात् । चेतनाशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेशना सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मेश्वरः कारणं
जगतः । श्रूयते हि तद्वैतत बहुस्यां प्रजायेयेति । सा चेयं श्रुतिः चेतनस्य जगत्कार-
णतामाह । न चाभावो वा प्रधानं वा परमाणवो वा चेतयन्ते । ननु जीवा एव
चेतनास्तत्कर्मनिबन्धनो नामरूपप्रपञ्चो भविष्यति कृतमत्र भगवतेश्वरैणेत्यत उक्तं
पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् । पुरुषश्चेत्येतयते नैव निष्फलं कर्मारभेत । निष्फलं वि-
द्वान् प्रवर्तमानः कथं चेतनो नाम । तस्मात्पुरुषकर्माफल्यदर्शनादीश्वरः कारण-
मित्यर्थः । ता. टी. ।

* न तावन्मुक्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणामते । तद्वि सर्वात्मना
वा परिणामतएकदेशेन वा तत्र सर्वात्मना परिणामे तत्त्वविघातादनित्यत्वम् ।
एकदेशेन परिणामे सावयवत्वात्तद्वैशानित्यत्वम् । अथ तत्त्वेनानुगतस्यापरिणाम-
स्तत्त्व ब्रह्म न तर्हि ब्रह्मणः परिणामः । न च निर्भागस्यैकस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षस्य
विपरीतज्ञानगोचरत्वसंभवः । सामान्यतो यद्दे रूपविशेषाद्यद्दे च तदन्यरूपारोपेण
विभ्रमो दृष्टः शुक्तिरजतादौ । न ज्ञातु शुक्तिरूपं विद्वान् रजतमिति विपर्यस्यति ।
न च निरंशो स्वसंवेदनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्स्वरूपायहः सामान्यब्रह्मे वा भवति त-
स्मादीश्वरो जगद्वेदेन विवर्ततइत्ययुक्तम् । निमित्तं तु स्यादीश्वरो जगतः । स
चेदेनपेत् एव जगत्कारणमित्युच्यते तत्रेदमुपतिष्ठते । ता. टी. ।

† तत्रैव कर्मलोपो ऽनिर्मातरव । ईश्वरस्यैकरूपत्वादेकरूपा क्रियेति ।
अपेश्वरः कारणभेदानुधिधानेन कार्यं निर्वर्तयति यदपेत्तते तच्च करोतीति प्राप्तं
न हि कुलानो दण्डादि करोति । एवं कर्ममापेत्तश्चेदीश्वरो जगदुत्पत्तिकारणं
स्यात्कर्मणोश्चरो नेश्वरः स्यात् । ता. टी. । तथा च तत्कारणानि नेश्वरेण प्र-
प्यन्तरत्यनेकान्तो ब्रह्ममाणो हेतुरिति । ता. टी. ।

‡ तदेषमीश्वरोपादानस्य ब्रह्मविद्यतास्य च निरपेत्तेश्वरनिमित्तस्य च प्रत्या-
ख्यायाभिमतं पत्तं गृह्णाति । ता. टी. ।

§ यद्यथाभूतं यस्य यदा विपारुक्तानस्ततथा तदा विनियुक्ते । ता. टी. ।

दीश्वरकारितत्वादहेतुः* । पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्ते रिति † गुणविशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः ‡ तस्यात्म(कल्पा)त्कल्पान्तरानुपपत्तिः § अधर्ममित्याज्ञानप्रमादहान्या धर्मज्ञानसमाधिसंपदा च विशिष्टमात्मान्तरमीश्वरः तस्य च धर्मसमाधिफलमणिमाद्यष्टविधैश्वर्यम् । संकल्पानुविधायी चास्य धर्मः॥ प्रत्यात्मवृत्तीन् धर्माधर्मसंचयान् पृथिव्यादीनि च भूतानि प्रयतंयति । एवं च स्वकृताभ्यागमस्यालोपेन ¶ निर्माणप्राक्राम्यमीश्वरस्य स्वकृतकर्मफल वेदि-

* परमाणुपादानस्य जगतः पुरुषकर्मापेक्ष इश्वरो निर्मितं यच्च तेनापेक्षणीय पुरुषकर्म तदपीश्वरनिमित्तमेव । न च यदपेक्षते तस्यानिमित्तं वास्यादेस्तच्छसहकारिणस्तर्तनिमित्तकत्वदर्शनात् । तस्मादीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य तत्सहाय इश्वरो निर्मितकारण जगत इत्यप्य पतस्य निराकरणे पुरुषकर्माभावे फलानिष्यत्ते रित्यहेतुः निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वे तु हेतुरेवेत्यर्थः । ता टी ।

† स्रष्ट्यापरिमाणपृथक्त्वयोगविभागबुद्ध्य एव तस्य गुणाः । न्या. वा. । बुद्धिर्वदिच्छाप्रयथावप्यस्य नित्यौ सकर्तृकत्वसाधनान्तंगतौ मन्तव्यौ । ज्ञानविक्रीपाप्रयत्नसमशयलक्षणत्वात्कर्तृत्वस्य । तथा च परस्पादिनाभावादन्वतरसिद्धावितरयोः सिद्धिः । ता टी ।

‡ आत्मकल्पादित्यत्रात्मप्रकारादात्मजातीयादिति यावत् । ता. टी ।

() कल्पादिति २ नास्ति

§ नन्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि दृष्टानि तद्वैलक्षण्यादीश्वरो नात्मजातोयो भवितुमर्हतीत्यत आह आत्मकल्पादिति । यद्यप्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि अथ च नित्यबुद्ध्यादियुक्तः तथाप्यात्मजातीय एव बुद्ध्यादिगुणयोगित्वात् । अन्यथा तोषादिपरमाणुनामतोयादित्यप्रसङ्गे नित्यरूपादियोगात् । करकादिगतानां रूपादीनामनित्यत्वोपलब्धेरिति । ता टी । ईश्वरसमयेतद्बुद्धेर्नित्यत्व च धर्मिणाहकमानेन सिद्धम् । बुद्धिमत्कारणाधिष्ठिताः परमाणवः प्रयतन्तइति । मन्वनेन बुद्धिमत्सामानं सिध्यति न तु बुद्धेर्नित्यत्वमदीति चेच । प्रत्यर्चनियमासभयात् । ये खनु प्रत्यर्चनियता बुद्धिभेदास्तं शरीरादिकारणमनिधाने सति भवन्ति न त्वयं प्रत्यर्चनियता युगपदनेकाकारोत्पत्तिदर्शनात् । यथा स्याथरभेदस्थानेकस्य युगपदुत्पाद इति । ननु बुद्धिमत्त्वेनेय शरीरित्त्वमपीश्वरस्य स्वाज्जोवानां तथा दर्शनादिति चेच । कल्प्यमानस्य शरीरस्यानित्यत्वाङ्गीकारे तस्य धर्मादिनिमित्तकत्वापत्तेः तत्त्वशरीरस्यन्यथतदेश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गः कारणस्य धर्मस्य नित्यत्वानित्यत्वविकल्पेनानवस्थाशरीरनित्यत्वयोरापत्तिश्च । शरीरस्य नित्यत्वे तु दृष्टविरोधस्य तदवस्थतया शरीरकल्पनाविषयः । बुद्धिनित्यत्वप्रमाणेनेय कारोपपत्तेः । बुद्धित्व शरीरकाल्यमिति तु न । अन्यत्वस्योपाधित्वात् । ईश्वरबुद्धिविक्रीपाकर्तृता नित्यत्वे युगपत्सर्वकारोत्पादप्रसङ्गस्तु तत्सहकारिधर्मधर्मकाल यथादिघटितसामयिकैकत्वेन निरसनीय ।

॥ नन्वस्य कर्मानुष्ठानाभावात्कुतो धर्मः । तथा चाणिमादिकमस्यैश्वर्ये कार्यरूपं विनैव कर्मणेत्यकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यत आह । ता टी ।

¶ मा भूद् घाहानुष्ठान सकल्पलक्षणानुष्ठानजनितधर्मफलमस्यैश्वर्यं जगद्धर्मिणाफलमिति जाह्नताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यर्थः । ता टी । ईश्वरस्य ज्ञानक्रियाशक्ती

त्वयम् आप्रकल्पश्चायं* यथा पिताऽपत्यानां तथा पितृभूत ईश्वरो भूतानाम् ।
 न चात्मकल्पादन्यः कल्पः सम्भवति । न तावदस्य बुद्धिं विना कश्चिद्भूमौ
 लिङ्गभूतः शक्य उपपादयितुम् । आगमाच्च ऽद्रष्टा बोद्धा सर्वज्ञाता ईश्वर
 इति । बुद्ध्यादिभिश्चात्मलिङ्गैर्निरुपाख्यमीश्वर प्रत्यक्षानुमानागमविययातीतं
 कः शक्त उपपादयितुम् । स्वकृताभ्यागमलोपेन७ च प्रवर्तमानस्यास्य यदुक्तं
 प्रतिषेधजातमकर्मनिमित्ते शरीरसर्गे तत्सर्वं प्रसज्यतइति । अपर इदा-
 नीमाह ।

नित्ये इत्यैश्वर्यं नित्यमणिमादिकं त्वनित्यं तदभिप्रायं च भाष्यस्य धर्मफलत्वा-
 भिधानम् । नात ऐश्वर्यनित्यत्वे धर्मवैयर्थ्यमनित्यत्वे तत्कारणकल्पनया ऽनवस्थिति
 बोद्धावकाशः । प्रत्यात्मवृत्तिधर्मो धर्मसंनिचयाधिष्ठानं संकल्पानुविधायिन ईश्वर-
 धर्मस्य प्रयोजनम् । अभ्युपेत्येश्वरधर्ममेतदुक्तं भाष्यकृता । परमार्थतस्तु नेश्वरस्य
 धर्मसद्भावे प्रमाणमस्ति नित्याभ्यामेव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां सकलकार्योत्पत्तिसिद्धि-
 त्वाद्येन न ऐश्वरधर्मो ऽस्तीति धार्तिकमिति । ता. टी. ।

* स्यादेतत् । प्रयोजनं विना प्रेक्षावतां न प्रवृत्तिः । न च प्राप्तमकलपा-
 ल्यस्यास्ति प्रापणीयं किं चिद्रीश्वरस्य तस्मात्कृतमस्य जगद्विर्माणेनेत्यत आह ।
 आप्रकल्पश्चेति । मा भूदस्य भगवतः स्वार्थः परानुग्रहार्थं प्रवर्त्यतीत्यर्थः । ता. टी. ।

† प्रधानपरमाशुर्कर्मणि प्राक् प्रयुतेर्बुद्धिमत्कारणार्थिष्ठितानि प्रवर्तन्ते ऽचेतनत्वाद्वा-
 स्यादियदित्यनुमानेन होप्ररो बुद्धिमत्त्वेनैव सिध्यति । तस्य ध्रुत्वनहीकारे तु स श्य न सिध्ये-
 दिति भावः ।
 ‡ दृष्टो बोधेति २ ।

७ स्यादेतत् । यदि कारुण्यादीश्वरो जगद्विर्माणे प्रवर्तते हन्त भोः
 सुखिनमेव सृजेत् दुःखिनम् । न च क्षेत्रज्ञातधर्मो धर्मसहकारितया निर्माणवै-
 चित्र्यं बाध्यमधर्मस्य तदनधिष्ठितस्य स्वकार्याकरणेन कारुणिकेनाधिष्ठानायो-
 गात् । तस्मात्सुखिदुःख्यादिभेदेन जगद्वैचित्र्यदर्शनावानुकम्प्याप्रयुक्त ईश्वरः करो-
 तीत्यत आह । स्वकृताभ्यागमलोपेन प्रवर्तमानस्येति । अयमभिसंधिः । कारुणिको
 ऽप्ययमात्मान्तर्गतशायिमहिमापि न धम्सूनां सामर्थ्यमन्यथाकर्तुं पारयति ।
 तस्मादधर्मोत्पत्तिमता नेश्वरप्रभावादपि नित्येन भवितुं युक्तं न च स्यफनघिरो-
 धिना कलमप्रदाय विनष्टमपि शक्यम् । अतः क्षेत्रज्ञाना नियतमलङ्घ्यतेत्यरेण
 नाधर्मः शक्यो ऽनधिष्ठानुं तस्मात्कारुणिकोप्यं यस्तुस्यभाषमनुविधीयमानो धर्मो-
 धर्मसहकारी जगद्वैचित्र्यं सिधति । तदिदमुक्तं स्यरुतेत्यादि । पुरुषैर्यत्कृतं तत्कला-
 भ्यागमलोपेन प्रवर्तमानस्येत्यर्थः । ता. टी. । ईश्वरप्रवृत्तिः क्रीडार्थमित्येते । क्रीडाया अप्या-
 नन्दजनकत्वात्तत्प्राप्तकामस्य क्रीडानुपपत्तेर्विभूतिव्यापनार्थमित्यर्थे । विभूतिव्यापने ऽपि यथा-
 कलानुपपत्तेः तस्याभावात्पत्यतेतद्व्यनुष्ठीयति धार्तिकम् । प्रवृत्तिव्यापार्थे च स्रष्टकारिधर्मोप-
 र्मासतद्विरोधनिषात्तस्यनिषात्करोन पुनस्तत्प्रकारेणुत्पाद उपपादनीयः । अत्रेश्वरानुमानबाधेसा-
 धारिकारणं च धार्तिकतात्पर्यटीकयोर्विचारेण कृते विस्तारभावेद्वाप्यते तत इयावन्तत्त्वम् ।

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैदृष्यादि-
दर्शनात्* ॥ २२ ॥

अनिमिता शरीराद्युत्पत्तिः (कण्टकतैदृष्यादिदर्शनात्) कण्टकस्य तैदृष्यं पर्वतधातूनां विचिता षाष्णां श्लक्ष्णता निर्निमित्तं घोषादानं दृष्टं तथा शरीरसर्गोपीति ।

अनिमित्तनिमित्तत्वान्नानिमित्ततः ॥ २३ ॥

अनिमित्ततो भावोत्पत्तिरित्युच्यते यतश्चोत्पद्यते तन्नमितम् । अनिमित्तस्य निमित्तत्वान्नानिमिता भावोत्पत्तिरिति ।

निमित्तानिमित्तयोरर्थान्तरभावादप्रतिषेधः ॥ २४ ॥

अन्यद्वि(निमित्तमन्यत्र)‡ निमित्तप्रत्याख्यानं न च प्रत्याख्यानमेव प्रत्याख्येयं यथा ऽनुदकः कमण्डलुरिति नेदकप्रतिषेध उदकं भवतीति । स एव्ययं० घादो ऽकर्मनिमित्तः शरीरादिसर्ग इत्येतस्मान्न भिद्यते अभेदात्प्रतिषेधेनैव प्रतिषिद्धो वेदितव्य इति । अन्ये तु मन्यन्ते ।

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वात् ॥ २५ ॥

किमनित्यं नाम यस्य कदा चिद् भावस्तदनित्यम् । उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्नं नास्ति विनाशधर्मकं ॥ चाविनष्टं नास्ति । किं पुनः सर्वं भौतिकं च शरीरादि अभौतिकं च बुद्ध्यादि तदुभयमुत्पत्तिविनाशधर्मकं विद्यायते तस्मात्सर्वमनित्यमिति ।

नानित्यतानित्यत्वात् ॥ २६ ॥

यदि तावत्सर्वस्यानित्यता नित्या तन्नित्यत्वात् सर्वमनित्यम् । अथानित्या तस्यामविद्यमानायां सर्वे नित्यमिति ।

* कण्टकादीनां संस्थानभेदवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्ततां मन्यानस्तेनैव दृष्टान्तेन शरीरादीनामपि संस्थानवतामनिमित्ततां मन्यानः पूर्णपक्षयति । अनिमित्तत इति । अदृश्यमाननिमित्तानां शरीरकण्टकादीनां पक्षनिःक्षेपात्पक्षेण व्यभिचारानुद्वाधनादुद्वाधने वा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात्सर्वत्र तस्य मुक्तभत्वादुभयसिद्धनिमित्तवत्पददृष्टान्तेन संस्थानवत्त्वात् कण्टकशरीरादीनामपि निमित्तवत्त्वमिति राह्वान्तः । ता. टी. । () २ पु. नास्ति । षाष्णाः इति २।५। () नास्ति २ ।

‡ कस्मात्पुनः पूर्णपक्षः स्वयं सूत्रकारेण न निराकृत इत्यत आह । ता. टी. ।

॥ त्वेति ५ ।

तदनित्यत्वमग्नेर्दाह्यं विनाश्यानुविनाशवत् ॥ २७ ॥

तस्या अनित्यताया अप्यनित्यत्वम् । कथं यथा अग्निर्दाह्यं विनाश्यानुविनश्यति एवं सर्वस्यानित्यता सर्वं विनाश्यानुविनश्यतीति ।

नित्यस्याप्रत्याख्यानं यथोपलब्धि व्यवस्थानात् ॥ २८ ॥

अयं खलु वादे। नित्यं प्रत्याघ्टे नित्यस्य च प्रत्याख्यानमनुपपन्नम् । कस्माद् यथोपलब्धि व्यवस्थानाद् यस्योत्पत्तिविनाशधर्मकत्वमुपलभ्यते प्रमाणतस्तदनित्यं यस्य नोपलभ्यते तद्विपरीतम् । न च परमसूक्ष्माणां भूतानां भाकाशकालदिगात्ममनसां तद्गुणानां च केषां चित्सामान्यविशेषसमवायानां चोत्पत्तिविनाशधर्मकत्वं प्रमाणत उपलभ्यते *तस्मान्नित्यान्येतानीति । अय-
मन्य एकान्तः ।

सर्वं नित्यं पञ्चभूतनित्यत्वात् ॥ २९ ॥

भूतमात्रमिदं सर्वं तानि च नित्यानि भूतोच्छेदानुपपत्तेरिति ।

‡नेत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेः ॥ ३० ॥

उत्पत्तिकारणं चोपलभ्यते विनाशकारणं च तत्सर्वनित्यत्वे व्याह-
न्यतइति ।

§तल्लक्षणावरोधादप्रतिषेधः ॥ ३१ ॥

यस्योत्पत्तिविनाशकारणमुपलभ्यतइति मन्यसे न तद्वृत्तलक्षणदीनम-
थान्तरं गृह्यते भूतलक्षणावरोधाद्भूतमात्रमिदमित्ययुक्तोऽयं प्रतिषेध इति ।

* सर्वस्य पक्षे परमाद्याकाशादिषु हेत्वभावेन भागासिद्धिः कस्य चि-
त्पक्षे सिद्धसाधनमिति धार्तिकम् ।

† पञ्चभूतात्मकं यन्वेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते । धर्पादिशक्ति हि
सृष्ट घटो मृच्छरीरमिति । भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नैवापिकैतन्भू-
पगमात् । तेन भूतात्मनां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वेपतः । ता. टी. ।

‡ भूतेभ्यो भौतिकानि भिवानि न हि परमसूक्ष्माः परमाण्वो गोघटा-
दयः परमाणुयुक्तेषामतीन्द्रियत्वे सर्वापहणप्रसङ्गादित्युक्तं द्वितीयाध्याये । तस्माद्
पहणापहणविशुद्धधर्मयोगादन्ये भौतिका भूतेभ्यः । तथा च तेषामुत्पत्तिविनाश-
कारणोपलब्धेर्न नित्यत्वं भूतनित्यत्वे ऽपीति सिद्धान्तमाह । ता. टी. ।

§ भूतमाहर्षेण तादात्म्यं मन्यमानः पुनरपि पूर्वेपतवाक्याह । ता. टी. ।

नैतत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः* ॥ ३२ ॥

कारणसमानगुणस्योत्पत्तिः कारणं चोपलभ्यते । न चेतदुभयं नित्यवि-
पयं न चोत्पत्तितत्कारणोपलब्धिः शक्या प्रत्याख्यातुं न चाविषया का सिद्धु-
पलब्धिः । उपलब्धिसामर्थ्यात्कारणेन समानगुणं कार्यमुत्पद्यतइत्यनुमीयते ।
स खलूपलब्धेर्विषय इति । शयं च तल्लक्षणावरोधोपपत्तिरिति । †उत्पत्तिवि-
नाशकारणप्रयुक्तस्य चातुः प्रयत्नो दृष्ट इति । प्रसिद्धश्चाधयवी तद्धर्मा उत्पत्ति-
विनाशधर्मा चाधयवी सिद्ध इति । ‡शब्दकर्मशुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः पञ्चभूत-
नित्यत्वात् तल्लक्षणावरोधाच्चेत्यनेन शब्दकर्मशुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्च
न व्याप्ताः तस्मादनेकान्तः§ ।

॥स्वप्नविषयाभिमानवद् मिथ्योपलब्धिरिति चेद् भूतोपल-
ब्धौ तुल्यम् । यथा स्वप्ने विषयाभिमान एवमुत्पत्तिकारणाभिमान इति । एवं
चेतदुत्तोपलब्धौ तुल्यं पृथिव्याद्युपलब्धिरपि स्वप्नविषयाभिमानवत् प्रमज्यते ।
* पृथिव्याद्यभावे सर्वव्यवहारविलोप इति चेत् तदितरत्र
समानम् । उत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धिविषयस्याप्यभावे सर्वव्यवहार-
विलोप इति सोऽयं नित्यानामतोन्द्रियत्वादिषियत्वाच्चेत्पत्तिविनाशयोः
स्वप्नविषयाभिमानवदित्यहेतुरिति । †अवस्थितस्योपादानस्य धर्ममात्रं
निवर्तते धर्ममात्रमुपजायते स खलूपत्तिविनाशयोर्विषयः** । यच्चेापजा-

* भूतसाहस्यं गोघटादीनां भूतकार्यस्ये ऽप्युपपद्यमानं न भूतात्मकत्वमव-
गमयतीत्याशयवानाह । ता. टी. ।

† अपि च यद्युत्पत्तिविनाशौ भाषानां न वस्तुसन्तौ कथं प्रेक्षाप्रतामभि-
मतौत्पत्तिकारणे ऽनभिमतविनाशकारणेऽव तदार्थिनां प्रवृत्तिरित्याह । ता. टी. ।

‡ अपि चाव्यापको हेतुरित्याह । ता. टी. ।

§ अव्यापकस्थानेकान्त उक्तः । पक्षो हि सर्वं नित्यमिति । तस्मिन्नप्य सत्त्वास-
त्त्वाभ्यामनेकान्तः । अनेकः सत्त्वासत्त्वलक्षणो ऽन्तो ऽस्येत्यनेकान्त इति । ता. टी. ।

॥ असति धाधिके मिथ्यात्वकल्पनायामतिप्रसङ्ग इत्यमुमर्षे शङ्कानिराकर-
णाभ्यामाह । ता. टी. ।

‡ तदर्थं सांख्यानां मतमपास्य स्यायंभुवानां मतं दूषयति । ता. टी. ।

** त्रिविधः स्वल्पं धर्मिणः परिणामो धर्मलक्षणवन्त्याहः । तद्वया ।
सुखी धर्मि तस्य परिणामो वर्धमानवृद्धकादिः । धर्मस्य तु लक्षणपरिणामो ऽना-
गतादिः । यदा अल्पं सुख्यंकारो वर्धमानं भद् त्वा इवकारयति तदा वर्धमा-

यते* तत्रागप्युपजननादस्ति यच्च निवर्तते तन्नियतमप्यस्तीति† एवं च सर्वस्य नित्यत्वमिति ।

न व्यवस्थानुपपत्तेः‡ ॥ ३३ ॥

अयमुपजनः इयं निवृत्तिरिति (व्यवस्था नोपपद्यते उपजातनिवृत्तयोर्विद्यमानत्वात् । अयं धर्म उपजातो ऽयं निवृत्त इति) सद्भावाविशेषादव्यवस्था इदानीमुपजननिवृत्ती नेदानोमिति कालव्यवस्था नोपपद्यते सर्वदा विद्यमानत्वाद् । अस्य धर्मस्योपजननिवृत्ती नास्येति व्यवस्थानुपपत्तिः उभयोरविशेषाद् । अनागतो ऽतीत इति‡ च कालव्यवस्थानुपपत्तिः वर्तमानस्य सद्भावलक्षणत्वाद् । अविद्यमानस्यात्मलाभ उपजनो विद्यमानस्यात्महानं निवृत्तिरित्येतस्मिन्सति नैते दोषाः । तस्माद्यदुक्तं प्रागप्युपजननादस्ति निवृत्तं चास्ति तदयुक्तमिति । अयमन्य एकान्तः॥ ।

सर्वं पृथग्भावलक्षणपृथक्त्वात् ॥ ३४ ॥

नको वर्तमानलक्षणं हित्वा ऽतीतलक्षणमापद्यते । स्वकस्त्वनगततालक्षणं हित्वा वर्तमानतामापद्यते । वर्तमानतामापद्य एव तु स्वको नवपुराणभावमापद्यमानो ऽवस्थापरिणामवान् भवति । नवपुराणावस्थाश्च वर्तमानलक्षणाश्च लक्षणपरिणामाः । सो ऽयं त्रिविधः परिणामो धर्मिणः । धर्मलक्षणावस्थाश्च धर्मिणो भिन्नाश्चाभिवाश्च । तथा च धर्म्यभेदात्तत्पत्वेन नित्या भेदाज्जीव्यत्तिविनाशविषयत्वमित्युभयमुपपन्नमिति । ता. टी. ।

* ननु यद्युपजनापायधर्मकत्व धर्माणां हन्तोत्पत्तेः प्राक् तेषामसत्त्वाद्दिनाशाज्जीव्यमसत्त्वात्कथं सर्वनित्यत्वमिद्विरित्यत आह । ता. टी. ।

† धर्मरूपेणेति शेषः । ता. टी. ।

‡ उपजनापाययोः स्वरूपतो कालतो विशेषतश्च संबन्धितो ऽनागतत्वादि-तश्च व्यवस्थानुपपत्तेरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । न तावद्भेदाभेदो परस्परपरीहारव्यवस्थितधर्मोर्गुरु समवेतः । तस्मादुपजानापायव्यवस्थायै भेदं धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिण इच्छता तेषामनित्यत्वमभ्युपेतव्यम् । सांख्यवत्सत्कार्याभ्युपगमेन तु नित्यत्वव्यवस्थापने यद्विवर्तते तन्नियतमप्यस्तीति युधाणो भवान् प्रष्टव्यो भवति किमुक्तं भवति यदि द्वयं पूर्वमुपलभ्य परवाचीपलाभ्यते तन्म्यापूर्वविशेषोत्पादः पूर्वविशेषप्रत्यये ऽभ्युपेय इति व्याघातः । अथादिभायो ऽभिव्यक्तिस्तयापि पूर्वदोषानिर्वातरसती भवतीति । ता. टी. । () = पु. नास्ति. † अनागते ऽतीते चेति २ ।

॥ घोहानाम् । ता. टी. ।

सर्वे नाना न कश्चिदेको भावो विद्यते । कस्माद् भावलक्षणपृथक्त्वात् । भावस्य लक्षणमभिधानं येन लक्ष्यते भावः स समाख्याशब्दः तस्य पृथक्पयत्वात् । सर्वो भावसमाख्याशब्दः समूहवाची कुम्भ इति संज्ञाशब्दो गन्ध-रसरूपस्पर्शसमूहे बुध्नाशर्ययीवादिषमूहे च धर्तते निदर्शनमात्रं चेदमिति* ।

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः ॥ ३५ ॥

अनेकविधलक्षणैरिति मध्यमपदलोपी समासः । गन्धादिभिश्च गुणै-र्धुंध्रादिभिश्चावयवैः संबद्ध एको भावो निष्पद्यते गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यमव-यवातिरिक्तश्चावयवीति । विभक्तन्यायं चेतदुभयमिति† । अथापि ।

लक्षणव्यवस्थानादेवाप्रतिषेधः ॥ ३६ ॥

न कश्चिदेको भाव इत्ययुक्तः प्रतिषेधः । कस्माल् लक्षणव्यवस्था-नादेव । यदिह लक्षणं भावस्य संज्ञाशब्दभूतं तदेकस्मिन्व्यवस्थितं यं कुम्भ-मद्रात्रं तं स्पृशामि यमेवास्पात्रं तं‡ पश्यामीति । नाणुसमूहे गृह्यतइति अणुसमूहे चागृह्यमाणे यद्गृह्यते तदेकमेवेति ।

अथाप्येतदनुक्तं नास्त्येको भावो यस्मात्समुदायः । एकानु-पपत्तेर्नास्त्येव समूहः नास्त्येको भावो यस्मात्समूहे भावशब्दप्रयोगः§ एकस्य धानुपपत्तेः¶समूहे नोपपद्यते एकसमुच्चयो हि समूह इति व्याहृतत्वादानुपपन्नं नास्त्येको भाव इति । यस्य प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोगा-दिति हेतुं द्रुयता स एवाभ्यनुज्ञायते । एकसमुच्चयो हि समूह इति । समूहे भावशब्दप्रयोगादिति च समूहमाश्रित्य प्रत्येक समूहि॥प्रतिषेधो नास्त्येको भाव इति । सोऽयमुभयतो व्याघातादात्किञ्चनथाद इति । अयमपर एकान्तः¶ ३

सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ॥ ३७ ॥

यावद्भावजातं तत्सर्वमभावः । कस्माद् भावेष्वितरेतराभावसिद्धेः ।

* अस्य प्रयोगः । कुम्भशब्दो ऽनेकविधप एकपदत्वात् सेनाशब्दवदिति । न्या. पा. ।

† सर्वस्य पत्नीकरणाद् दृष्टान्ताभाव । आधाराधेयभावेनानुपपत्तानां कटा-धीनामवयवितरश्च यद्दृष्टादन्यथासिद्धः । नञः प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासविषयत्वेना-वस्थानाच्च विरुद्धः । न्या. पा. ।

‡ कस्मात्प्रमिति ५ । § तत्समूहवदिति ५ । ५ । ॥ समूहम् इति ५ ।

¶ संप्रति शून्यतायादिनमुत्थापयति । ता. टी. ।

असन् गौरश्वात्मना ऽनश्चो गौरसन्नश्चो गवात्मना ऽगौरश्च इत्यसत्प्रत्ययस्य प्रतिषेधस्य च भावशब्देन सामानाधिकरण्यात् सर्वमभाव इति ।

प्रतिज्ञावाक्ये पदयोः प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातादयुक्तम् । अनेकस्याशेषता सर्वशब्दस्यार्थो भावप्रतिषेधश्चाभावशब्दस्यार्थः । पूर्वं सोपाख्यमुत्तरं निरुपाख्यं तत्र समुपाख्यायमानं कथं निरुपाख्यमभावः स्यादिति न जात्वभावो निरुपाख्यो ऽनेकतया ऽशेषतया शक्यः प्रतिज्ञातुमिति सर्वमेतदभाव इति चेद् यदिदं सर्वमिति मन्यसे तदभाव इति एवं चेदनिवृत्तो व्याघातः अनेकमशेषं चेति नाभावप्रत्ययेन शक्यं भवितुम् । अस्ति चायं प्रत्ययः सर्वमिति तस्मान्नाभाव इति । प्रतिज्ञाहेत्वोश्च व्याघातः सर्वमभाव इति भावप्रतिषेधः प्रतिज्ञाभावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति हेतुः भावेष्वितरेतराभावमनुज्ञायामित्य चेतरेतराभावसिद्धौ सर्वमभाव इत्युच्यते । यदि सर्वमभावो भावेष्वितरेतराभावसिद्धेरिति नोपपद्यते अथ भावेष्वितरेतराभावसिद्धिः सर्वमभाव इति नोपपद्यते । सूत्रेण चाभिसम्बन्धः ॥

न स्वभावसिद्धेर्भावानाम् ॥ ३८ ॥

न सर्वमभावः । कस्मात् स्वैव भावेन सद्भावाद्भावानां स्वैव धर्मण भावा भवन्तीति प्रतिज्ञायते । कश्च स्वैव धर्मो भावानां द्रव्यगुणकर्मणां

* प्रमाणादयः खल्वमी परस्परानात्मतया असदिति प्रत्ययस्य नञश्च गोचरा अनुभूयन्ते । अतस्तद्वाचिनां शब्दानां तत्सामानाधिकरण्यं ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रध्वस्तपटयत् । अपि चामी भावा नित्या अनित्या वा नित्यत्वे सर्वसामर्थ्यरहितस्यासत्त्वं न हि नित्यं क्व चित्कार्यउपयुज्यते क्रमाक्रमानुपपत्तेरित्युक्तम् । अनित्यत्वे तु विनाशस्यभावाश्चेद् द्वितीयादित्तजोष्विद्य प्रथमस्तजे ऽपि न स्युः सत्त्वे वा नामो विनाशस्यभावाः । अतस्तस्यभावात्ये वा क्षणान्तरे ऽपि न नश्येयुः । नो यत्तु नीलं स्वकारणादुपजातं जानु कारणमहसैरपि पीतं कर्तुं शक्यमिति विनाशस्यभावाकल्पमक्रामेनापि अनित्यानामेवितथ्यम् । तस्माद्भावाणां गृह्यतेय पारमार्थिकी कल्पितया त्यथस्तुमत्या सन्त इव भावन्तदिति युक्तमुत्पश्याम । ता टी. ।

† एतदुक्तमिति २।४।५।

‡ न ह्यत्यन्तासिद्धिर्भावाय सर्वमिति वा भाव इति वा ऽभिमानस्य गोचरः अतद्वा ऽनियेयनीयं वा न त्यातिगोचरो ऽपि तु मदेव मदन्तरात्मना तथा च कृत्वा ऽत्यन्तासत् कल्पनागोचरत्वमपीति । ता. टी. । § निरुपाख्यमिति २।५।

॥ स्वैव भावो धर्मो द्रव्यादीनां मदादिः अथ वा स्वभावः स्पष्टं भावानां येनामी भावाः स्वभावाद् व्यायतन्ते तस्य सिद्धेः । अथ वा ऽसदिति प्रत्ययस्य

सदादि सामान्यं द्रव्याणां क्रियावदित्येषमादिर्विशेषः स्पर्शपर्यन्ताः पृथिव्या इति च प्रत्येकं चानन्तो भेदः । सामान्यविशेषसमवायानां च विशिष्टा धर्मा गृह्यन्ते । सोपमभावस्य निरुपाख्यत्यात् संप्रत्यायको ऽर्थभेदो न स्यात् । अस्ति त्वयं तस्मान्न सर्वमभाव इति । अथ वा न स्वभावसिद्धेर्भावानामिति स्वरूपसिद्धेरिति । गौरिति प्रयुज्यमाने शब्दे जातिविशिष्टं द्रव्यं गृह्यते नाभावमात्रं* यदि च सर्वमभावः गौरित्यभावः प्रतीयेत । गोशब्देन चाभाव उच्येत (तस्मात्तु गोशब्देन चाभाव उच्यते) यस्मात्तु गोशब्दप्रयोगे द्रव्यविशेषः प्रतीयते नाभावस्तस्मादयुक्तमिति । अथ वा न स्वभावसिद्धेरिति असन् गौरश्वात्मनेति गवात्मना कस्मान्नोच्यते अवचनाद्गवात्मना गौरस्तीति स्वभावसिद्धिः अनश्वो ऽश्व इति वा गौरगौरिति वा कस्मान्नोच्यते । अवचनात्स्वेन रूपेण विद्यमानता द्रव्यस्येति विज्ञायते ऽव्यतिरेके प्रतिषेधे च भावानामसंयोगादिसम्बन्धो व्यतिरेको ऽवाऽव्यतिरेको ऽभेदाख्यसम्बन्धः प्रत्ययसामानाधिकरण्यं† यथा न सन्ति कुण्डे बंदराणीति । असन् गौरश्वात्मना ऽनश्वो गौरिति च गवाश्वयोरव्यतिरेकः प्रतिषिध्यते गवाश्वयोरैकत्वं नास्तीति । तस्मिन्प्रतिषिध्यमाने भावेन गवा सामानाधिकरण्यमसत्प्रत्ययस्यासन् गौरश्वात्मनेति यथा न सन्ति कुण्डे बंदराणीति कुण्डे बंदरसंयोगे प्रतिषिध्यमाने सद्भिरसत्प्रत्ययस्य सामानाधिकरण्यमिति ।

गव्यश्वात्मनेति विशेषणाद्गौरित्यस्य गां परिहृत्याश्वादिभिः संबन्धाद् गोभावसिद्धेरेषमश्वादिष्वपीति स्वभावसिद्धेर्भावानां नाभाव इत्यर्थः । ता. टी. ।

* नाभाव इति अथ वा न स्वभावसिद्धिमात्रमिति २ ।

† नेति २ () ४ । ५ । नास्ति ।

‡ अव्यतिरेकप्रतिषेधे च भावानामसत् इत्यधिकम् ५ ।

§ असत्त्वः खलु भावविशेषण सदेवाभिधत्ते एवमसत्प्रत्ययो ऽव्यभावविशेषणं सदेवालम्बते । यथा शुक्रशब्दः शुक्रगुणविशिष्टे पटे वर्तते तथा सामान्यस्याभिधानयोरुपपन्न भावघातिना पदेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । भावश्च कश्चिचित्यः कश्चिदनित्यः तत्र नित्यस्यार्थक्रियाकारिण्युपपादितं घणभङ्गभङ्गे । अनित्यापि न घनाशस्यभावे भावः कारणान्तरात्तु विनश्यति । यत्कर्तुं न शक्यं नीलं पीतं कर्तुमिति तत्र दूमः शक्य एव नीलः पीतः कर्तुम् । आमश्यामः कुम्भो घट्टिसंयोगाद्द्रक्तः । अथ नीलत्वं न शक्य पीतत्वं कर्तुं ननु भावोपि नाभावः शक्यः कर्तुमिति यथैककुम्भाधिकरणे श्यामत्वरक्तत्वे पर्यायेण भयतः एवं कपालाधिकरण्यो कुम्भभावाभावाविति न दोषः । ता. टी. ।

न स्वभावसिद्धिरापेक्षिकत्वात्* ॥ ४६ ॥

अपेक्षाकृतमापेक्षिकम् । ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं न स्वेनात्मनावस्थितं किं चित्कस्माद् अपेक्षासामर्थ्यात्, तस्मान्न स्वभावसिद्धि-
भावानामिति ।

व्याहृतत्वादयुक्तम् ॥ ४० ॥

यदि ह्रस्वापेक्षाकृतं दीर्घं किमिदानीमपेक्ष्य ह्रस्वमिति गृह्यते । अथ
दीर्घापेक्षाकृतं ह्रस्वं दीर्घमनापेक्षिकम् । यवमितरेतराश्रययोरैकाभावेन्यत-
रामावा, इति दीर्घापेक्षाव्यवस्थानुषण्णा । स्वभावसिद्धावसत्यां समयोः
परिमण्डलयोर्वा द्रव्ययोरापेक्षिके दीर्घत्वह्रस्वत्वे कस्मान्न भवतः अपेक्षा-
यामनपेक्षायां च द्रव्ययोरभेदः । यावती द्रव्ये अपेक्षमाणे तावती यवा-
नपेक्षमाणे नान्यतरश्च भेदः । आपेक्षिकत्वे तु सत्यन्यतरश्च विशेषो-
पजनः स्यादिति । किमपेक्षासामर्थ्यमिति चेद् द्वयोर्ग्रहणे ऽतिशय-
ग्रहणोपपत्तिः । द्वे द्रव्ये पश्यन्नेकश्च विद्यमानमतिशयं गृह्णाति तद्दीर्घं
मिति व्यवस्यति यच्च हीनं गृह्णाति तद्द्रव्यमिति व्यवस्यतीति । एतच्चा-
पेक्षासामर्थ्यमिति । अद्येमे संख्येकान्ताः ॥ सर्वमेकं सदविशेषात् ॥ । सर्वे

* सर्वे हि भिन्नस्यभावा भावा भिन्नत्वं च तेषामन्यापेक्षं तथा हि नीतं
भिवं पीतादपेक्षया न तु स्वभावतः । एवं ह्रस्वत्वदीर्घत्वे परापरत्वे पितापुत्रा-
दयः परापेक्षा द्रष्टव्याः । यच्च परापेक्षं न तद्भाषिकं यथा जपाकुसुमापेक्षः स्फटि-
कस्याहणिमेत्याक्षेपः । ता. दो. ।

† दीर्घमनापेक्षिकम् यवमितरेतराश्रययोरैकाभावे न्यतराभावाद्दीर्घं किमिति यद्यते पथ
दीर्घापेक्षा उभयाभाव इति ५ ।

‡ अतरेयं यस्तुनोः परस्परपेक्षं ह्रस्वत्वदीर्घत्वादिर्कं न यस्तुन्यमिति घटतद्व्यर्थः । किं
च न सर्वेषां भावानां सापेक्षत्व यथा रूपादीनामिति हेतोः एताव्यापकत्वम् । अपि च । सर्वभाष्य
इति प्रतिज्ञायामुपन्यस्तहेतोः सत्याङ्गीकारे व्याघातः । असत्ये साध्यातिष्ठः । प्रयुज्यमानस्य
वाक्यस्याद्यं सत्यनाङ्गीकृतं व्याघातः । असत्ये तु वाक्यस्य निरस्यत्वम् । सर्वभाष्यः सर्वे भाष्य इत्य-
नयोर्वाक्ययोरसंभेदे न्युपगते व्याघातः अनन्युपगतं तु विशेषोपादानसंघर्षम् ।

§ संख्या एकान्ता येषु घाटेषु ते तेषोक्ताः । ता. दो. ।

॥ इदमस्वाकृतम् । न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्विचः सन् प्रकाशि-
तुमहेति लडस्य स्वयं प्रकाशासम्भवात् । न च प्रकाशयोगात्प्रकाशतइति युक्तं न
प्रत्ययान्तरेण प्रकाशेनास्य कश्चिद्भोगः सम्भवति । विषयविषयिभायः संघन्य इति

द्वेषानित्यानित्यभेदात्* । सर्वे वेधा ज्ञाताः ज्ञानं ज्ञेयमिति । सर्वे चतुर्धा
प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरिति † । एवं यथासम्भवमन्ये ऽपीति ‡ तत्र परीक्षा ।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ४१ ॥

चेत् । तत्राक्रिञ्चित्करस्य विषयित्वासम्भवात् न चार्थं ज्ञानं फलं जनयतीति साम्प्रतम् । अतीतानागतयोरर्थयोस्तदसम्भवात् । न च न तयोर्विषयभावः । तस्मान् ज्ञानाद्विषयस्य नामरूपप्रपञ्चस्य न प्रकाशसम्भव इति ज्ञानस्यैवायं शिवते इति युक्तमुत्पश्यामः । न च प्रकाशात्मानो घटपटादय एवाद्वयव्यवधिर्मणः परस्परव्याधृताः सन्त्विति साम्प्रतम् । तद्व्यावृत्तियहणे प्रमाणाभावात् । सा हि यद्यतो व्यावर्तते तदुभयपदे दृश्यते । न च विज्ञानानि विलक्षणानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्परवात्ताऽनभिज्ञानि ज्ञानान्तरमपि यहीतुमुत्सहन्ते प्रागेव स्वस्माद् व्यावर्तयितुम् । न च निषेधनिषेधाधिकरणयहकरणो व्यावृत्तियहः स्वकारणेन समसमयोत्पादो भवितुमर्हति । तादृशोः सव्येतरविषाणयोरिव कार्यकारणभावाभावात् । न चैकं विज्ञानं त्रिणिकं निषेधनिषेधाधिकरणे दृष्टीत्या परवाद्भेदं दृष्ट्वातीति युक्तं त्रिणिकस्य क्रमाश्रमवद्व्यापारायोगात् । न चैकं विज्ञानं निषेधनिषेधाधिकरणे दृष्ट्वाति अथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तं चैत्रादृष्टीतेपि तस्मिन् मैत्रस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात् । न च ज्ञानस्वरूपयह एवास्य निषेधयह इति साम्प्रतम् । एवं हि स भवेद्यदि स्वरूपतदन्यव्यावृत्तीरेकत्व स्यात् तत्र व्यावृत्तिस्यभावो वा भावो भावस्वरूपा वा व्यावृत्तिः । तत्र पूर्वास्मिन् कल्पे व्यावृत्तेस्तुच्छत्वात् तत्त्वभावाभावाभेदास्तुच्छाः स्युः ततश्च धवोभङ्गयन्तरेण गून्यथादप्रसङ्गः । इतरस्मिंस्तु कल्पे विधिरूपो भाव एव व्यावृत्तिरिति विधिरूपतया च ते न व्यावर्तन्त इति न व्यावृत्ता भावाः परस्परं परमार्थतः । तद्विदमुक्तं सदधिशेषादिति । अनाद्यनिर्धेवनीयाविद्यानिबन्धनं तु भावाना भेद न व्यासेधामः । न च ज्ञातुरपि ज्ञानाद्वेदयाहकमस्ति प्रमाणमुक्तादेधाविशेषात् । यस्माव ज्ञेयाना परस्परतश्च ज्ञानाद्वेदः नापि ज्ञातुर्ज्ञानादस्ति भेदो नापि ज्ञानानामन्योन्यस्य तस्मात्प्रकाश एव प्रपञ्चो ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धिः । ता टी० ।

* न हि नित्यानित्याभ्यामन्योरागिरस्ति यमाश्रित्य पदार्थोस्त्रित्वादिके व्यवृत्तिष्ठेरिति । ता टी० ।

† ज्ञातुरपि ज्ञायमानत्वाज् ज्ञेयाचातिरिच्यत इति भावः । ता टी० ।
एवं चात्र ज्ञानपदं ज्ञानकारणपरम् ।

‡ यदि प्रमितिरनाम तत्त्व प्रमाणादिभ्यो भिन्नं नास्वीयते प्रमाणाः प्रधानक्रियाया अभावात्कथं प्रमाणादयः । कथं च प्रधानक्रियामन्तरेणैकशाक्यता स्यात् । कारकवैचित्र्यं वा । प्रमाणाः फलत्वावस्थाया उपरि प्रमेयस्य न धारयामः न चैतावता तत्त्वान्तरं न भवतीति । ता टी० ।

§ प्रकृतिपुरुषाविति वा पञ्च स्कन्धा इति वा पशुपाशतदुच्छेदरेखा इति वेत्यादयः । ता टी० ।

यदि साध्यसाधनयोर्नानात्वमेकान्तो न सिद्ध्यति व्यतिरेकाद् । अथ साध्यसाधनयोरभेदः एवमप्येकान्तो न सिद्ध्यति साधनाभावात् न हि तमन्तरेण कस्य चित्सिद्धिरिति* ।

न कारणावयवभावात् ॥ ४२ ॥

न संख्येकान्तानामसिद्धिः कस्मात्कारणस्यावयवभावात् । अवयवः कश्चित् साधनभूत इत्यव्यतिरेकः । एवं द्वैतादीनामपीति ॥

† अनवयवेन सर्वं चेदेकं द्वेषा त्रेषा चतुर्धा वेति प्रतिज्ञार्थः तदतिरिक्तं साधनं घाद्यं न हि साध्यमेव साधनं भवति तथा च साधनस्य व्यतिरेकाव संख्येकान्तसिद्धिः । न च किं विद्वपि स्वसंवेदनमस्ति ज्ञानप्रदीपादीनामपि परसंवेदात्वात् । यथा च ज्ञानातिरिक्तो ऽप्यर्थो विषयस्तथा विज्ञानवादनिराकरणाघसरे वक्ष्यते । न च विज्ञानादर्थभेदो ऽशक्यग्रहः । तथा हि नीलमुपलभदत्यनहंकारास्पद्रमपीतादिरूपं नीलं प्रत्यात्ममनुभवगोचरः । एवं नीलादीनामपि परस्परमन्यथा घटमानयेति देशिता लोचने निमील्य शयीत । शयीथा इति देशितस्सोयमेवाहरत्कस्य चित्कथं चित्त्विकेकाभावात् । न चानिर्घञनीयाविश्रानिबन्धनो ऽयं भेदव्यवहार इति साम्प्रतम् । अनिर्घञनीयध्यातेः पूर्वमेवापाकृतत्वात् । तस्मात्सर्वजनसंवेदनसिद्धौ ऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुखनिरौत्तणेन युक्तो निराकर्तुमपि तु स्पष्टदृष्टकार्यभेदप्रत्ययात्तादृशं तत्कारणं कल्पनीयं यादृशीन कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययो ऽप्रत्युहमुत्पत्तुमर्हति तच्च प्रत्यक्षमेव । तथा हि । तच्चीलं परिच्छिन्दत्यीतादिभ्यो ऽस्य भेदं परिच्छिनत्तिसंपुक्तविशेषणलक्षणादिन्द्रियार्थसचिकर्षात् । नीलं हि नीलमित्यनुभववयं पीतं च पीतमित्यनुभवन् स्मरन्वा शक्नोति निषेधनिषेधाधिकरणतया समाकलयितुं रूपमात्रेणादृहीतपरस्परभेदमपि । न हि तत्र भेदेन प्रथतइत्यभेदेन प्रथेत येनानयोर्नीलपीतयोर्दृहीतस्वरूपयोरेवध्वधिमद्वाशो न स्यात् । तथा च तौ दृहीत्वा प्रत्यक्षेण शक्नोत्ययमनयोर्भेदं दृहीतुमित्यसाम्प्रतमेतत् । अन्योन्यसंश्रयाद्वेदो न प्रमान्तरसाधनः । तस्मिन्निदं नार्थमिति वस्तुभेदं विना न धीरिति । एतेन प्रमातुरपि प्रमाया भेदो व्याख्यातः । प्रमातारश्चानेकविधसुखदुःखोपभोगव्यवस्थानाद्दुधिरान्धादिकोविदजालामुक्तसंसारिविभागोपपत्तेश्च भेदवन्तो ऽनुमीयन्ते । एकस्मिन्नपर्यायेण विदुदुधर्मसंसर्गाभावात् । कल्पनया कथं चित्सम्भाध्यमानो ऽप्ययं गोमयपायसीयन्यायमावहति । तदेवं प्रत्यक्षादित्रयोधादनुपपत्तार्थाः श्रुतय एकमेवाद्वितीयमित्याद्याः प्रथमां एत्तिमुल्लङ्घ्य जघन्यामालम्बन्ते यजमानः प्रस्तर आदित्यो वै यूपवदिति । तस्माद्घाट्टैतमिति । साध्यात्साधनभेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अण्यपाकृता इत्युक्तम् । ता. टी. ।

† एकस्य च द्वयादीनां घा कश्चिदेकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनाभाव इत्यर्थः । ता. टी. ।

निरवयवत्वादहेतुः ॥ ४३ ॥

कारणस्यावयवभावादित्यहेतुः कस्मात्सर्वमेकमित्यनपवर्गं प्रति-
 ष्ठाप्य कस्य चिदेकत्वमुच्यते तत्र व्यप्युक्तोपययः* साधनमूले। नोपपद्यते†
 एवं द्वेतादिष्वपीति । ते खल्विमे संख्येकान्ता विशेषकारितस्याऽर्थभेदविस्ता-
 रस्य प्रत्याख्याननेन धर्तन्ते प्रत्यक्षानुमानागमविरोधान्मिथ्यावादा भवन्ति ।
 अथाभ्यनुष्ठानेन धर्तन्ते समानधर्मकारितोर्यसंप्रहो विशेषकारितश्चार्थभेद
 इति एवमेकान्तत्वं जहतीति । ते ऽखल्वेते तत्त्वज्ञानप्रविदेकार्थमेकान्ताः
 परीक्षिताः॥ इति । प्रेत्यभावानन्तरं फलं तस्मिन् ।

सद्यः कालान्तरे च फलनिष्पत्तेः संशयः ॥ ४४ ॥

पचति दोग्धीति सद्यः फलमोद्नपयसी कृपति घपतीति काला-
 न्तरे फलं सस्याधिगम इति । अस्ति चेयं क्रिया अग्निहोषं जुहुयात्स्वर्गकाम
 इति यतस्याः फले संशयः ।

न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वात् ॥ ४५ ॥

* पद्यव्यक्तो ऽपयय इति २ ।

† यदि साध्यस्य कश्चिदवयवो भवेत् संख्येकान्तः स्यादिति । सर्वमेक-
 मित्येतास्मिन् प्रतिज्ञातेर्थं न किं चिद्व्याघर्तते यतस्साधनं स्यादित्यर्थः । ता. टी. ।

‡ अक्रोटरपाय्यादिविशेषकारितो यो ऽर्थविशेषः स्यात्पुरुषादिस्तत्प्र-
 त्यारख्यानेनेत्यर्थः । ता. टी. ।

§ स्यचित्ते इति २

॥ अद्वैतस्यादिव्येकान्तेषु प्रेत्यभावो न तात्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः
 केवलं प्रेत्यभावो ऽपि तु पोहशापि पदार्थाः तस्मादेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तत्प्रविद्येकेन
 ज्ञानप्रविद्येक इति तदर्थमेते परीक्षिता इति । ता. टी. ।

¶ कर्मनन्तरं दुःखं लोकपटुत्वादिकं वीपलभ्यते प्रशंसन्ति हि लौकिका
 धार्मिकी ऽयं साधुतम इति । तत्किमेतदेवास्य फलमस्तु अर्थामुष्मिकं स्वर्गा-
 दीति । किं तावत्प्राप्तं स्वर्गादिफलत्वे कर्मणः स्यरूपेणाकारणत्वाच्चिरनिर्गते
 तस्मिंस्तदुत्पत्तेरपूर्वकल्पनायां च प्रधानाङ्गापूषाणि भूयांसि कल्पनीयानि । न च
 तान्युत्पन्नमात्राणि जनयन्ति तत्सहकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्यदृष्टकल्पनागौर-
 वासदनन्तरं दृष्टफलसाधनाच्च नास्वामुष्मिकं स्वर्गादि फलमपि त्वनन्तरदृश्यमा-
 नमेव । तत्रापि दुःखफलत्वउपदेश्याघाताल्लोके पङ्कलाभख्यात्यादिकमेव फलं
 सच्च सुपहेतुतया स्वर्गादिफलत्वेनोच्यते दृष्टो हि सुपहेतो स्यर्गपदप्रयोगो लोके
 यथा चन्दनं स्वर्गः मूत्राणि वासांसि स्यर्गं इति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते घूमः ।
 स्यर्गपदस्य तावदर्थवादतो यत्र दुःखेन संभिधं न च शस्तमनन्तरम् । अभिलाषे-

स्वर्गः फलं श्रूयते तच्च भिन्ने ऽस्मिन्देहमेदादुत्पद्यतइति न सद्यः
शामादिकामानामारम्भफलमिति ।

कालान्तरेणानिष्पत्तिर्हेतुविनाशात् ॥ ४६ ॥

ध्वस्तायां प्रवृत्तौ प्रवृत्तेः फलं न कारणमन्तरेणोत्पत्तुमर्हति न खलु
धै विनष्टात्कारणात्किं चिदुत्पद्यतइति ।

प्राङ् निष्पत्तेर्वृक्षफलवत्तत्स्यात् ॥ ४७ ॥

यथा फलार्थिना वृक्षमूले सेकादि परिकर्म क्रियते तस्मिंश्च प्रध्वस्ते
पृथिवीधातुरव्यातुना संगृहीत आन्तरेण तेजसा पच्यमानो रसद्रव्यं निर्वर्त-
यति स द्रव्यभूतो रसो वृक्षानुगतः पाकविशिष्टो ब्यूहविशेषेण सन्निविशमानः
पर्णोदि फलं निर्वर्तयति एवं परिषेकादि कर्म चार्थवत् । न च विनष्टात्फलनि-
ष्पत्तिः । तथा प्रवृत्त्या संस्कारोऽधर्माधर्मलक्षणे जन्यते स जातो निमित्ता-
न्तरानुगृहीतः कालान्तरे फलं निष्पादयतीति उक्तञ्चेतत् पूर्वकृतफलानुबन्धा-
त्तदुत्पत्तिरिति । तदिदं प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पद्यमानम् ।

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात् ॥ ४८ ॥

प्राङ् निष्पत्तेर्निष्पत्तिधर्मकं नासद् उपादाननियमात् । कस्य चिदुत्प-
त्तये किं चिदुपादेयं न सर्वं सर्वस्येत्यसद्भावे नियमो नोपपद्यतइति । न सत् प्रागु-
त्पत्तर्विद्यमानस्योत्पत्तिरनुपपन्नेति सदसत् न सदसतोर्वैधर्म्यात्सदित्यर्थोभ्य-

पनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदमिति सुखं प्रति वाचकत्वमवधारितम् । न च
तद्वाचकत्वेनैव चन्द्रनाटौ तत्प्रयोगोपपत्ताद्यनेकार्थत्वकल्पना युक्ता । यथाहुरन्याय-
श्चानेकार्थत्वमिति । तस्मान्मुख्योयं स्वर्गशब्द उक्तभेदे सुखे । तस्मात्स्वर्गकाम इत्यत्र
मुख्यार्थसम्भवे नोपचरितार्थता युक्ता । न चानेकार्थकल्पनाभयान्मुख्यार्थपरित्यागो
न्यायः । प्रमाणसिद्धे नियोगपर्यनुयोगानुपपत्तेः । यथाहुः । श्रुतसिद्धार्थमश्रुतोपलब्धौ
यन्नवता भवितव्यं न तु श्रुतशैथिल्यमादरणीयमिति । तथा प्रमाणवन्त्यदृष्टानि
कल्प्यानि सुबहून्यापि । न चानन्तरदृश्यमानं लोकपङ्क्त्यादि होमाद्यनुष्ठानफल-
मपि तु तदुपलम्भफलप्रदाभिज्ञाना प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोके पङ्क्त्यादेरभावात् ।
तस्मात्सुष्ठुक्तं न सद्य इति ता. टी. ।

• नैव पुरुषसंस्कारः छानादिजन्य एव बोद्धव्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामात्रेण
संस्कार इत्युच्यते । परमार्थतत्त्वयं धर्मः पुरुषाश्रयो ऽपि धर्मणा फले जनयितव्ये
तस्य वास्तवव्यापार इति । ता. टी. ।

नुष्ठा असदिति अर्थप्रतिषेधः एतयोर्व्याघाते वैधर्म्यं व्याघातादव्यतिरेकानु-
पपतिरिति प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिधर्मकमसदित्यद्वा । कस्मात् ।

उत्पादव्ययदर्शनात्* ॥ ४९ ॥

यत्पुनरुक्तं प्रागुत्पत्तेः कार्यं नासदुपादाननियमादिति ।

बुद्धिसिद्धं तु तदसत् ॥ ५० ॥

इदमस्योत्पत्तये समर्थं न सर्वमिति प्रागुत्पत्तेर्नियतकारणं कार्यं
बुद्ध्या सिद्धमुत्पत्तिनियमदर्शनात् । तस्मादुपादाननियमस्योपपत्तिः सति तु
कार्यं प्रागुत्पत्तेरुत्पत्तिरेव नास्तीति ।

‡ आश्रयव्यतिरेकाद्दृक्फलोत्पत्तिवदित्यहेतुः ॥ ५१ ॥

मूलसेकादि परिकर्म फलं चोभयं पृचाश्रयं कर्म चेह शरीरे फलं
चामुचेत्याश्रयव्यतिरेकादहेतुरिति ।

§ प्रीतिरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः ॥ ५२ ॥

प्रीतिरात्मप्रत्यक्षत्वादात्माश्रया तदाश्रयमेव कर्म धर्मसंचितं
धर्मस्यात्मगुणत्वात् तस्मादाश्रयव्यतिरेकानुपपतिरिति ।

॥ न पुत्रपशुस्त्रीपरिच्छदहिरण्यान्नादिफलनिर्द्देशात् ॥ ५३ ॥

पुत्रादिफलं निर्द्दिश्यते न प्रीतिः यामकामो यजेत पुत्रकामो
यजेतेति तत्र यदुक्तं प्रीतिः फलमित्येतदयुक्तमिति ।

* यथा नित्यस्वरूपायाश्चितिशक्तेर्नात्पादो न ध्यय एधं फलस्यापि नित्य-
स्य तौ न स्यातामित्यर्थः । ता. टी. ।

† तदसद् भाषिकार्यमनेनेव कारणेन जन्यते नान्येनेत्यनुमानबुद्धिसिद्धमे-
वेत्यर्थः । ता. टी. ।

‡ देहाद्यतिरिक्तमात्मानं नित्यं परलोकिनमसन्तं मन्यमान आह ।
ता. टी. ।

§ अस्यात्मा स्वर्गापभोगसमर्थः शरीरव्यतिरिक्तः कर्तृत्युपपादितमित्या-
शयवानाह । ता. टी. ।

॥ अस्तु स्वर्गाद्यात्माश्रयं तथाप्यव्यापको हेतुः पुत्रादिफलेभ्यो निश्चेरिति
देशयति । ता. टी. ।

तत्संबन्धात् फलनिष्पत्तेस्तेषु फलवदुपचारः* ॥ ५४ ॥

पुत्रादिसंबन्धात् फलं प्रीतिलक्षणमुत्पद्यतइति पुत्रादिषु फलवदुपचारः । यथान्ने प्राणशब्दोन्नं वै प्राणा इति ।

फलानन्तरं दुःखमुद्विग्नमुक्तं च बाधनालक्षणं दुःखमिति तत्किमिदं प्रत्यात्मवेदनीयस्य सर्वजन्तुप्रत्यक्षस्य सुखस्य प्रत्याख्यानमाहो स्विदन्यः कल्प इति । अन्य इत्याह । कथं न वै सर्वलोकसाक्षिकं सुखं शक्यं प्रत्याख्यातुम् । अयं तु जन्ममरणप्रबन्धानुभवनिमित्ताद् दुःखान्निर्विण्णस्य दुःखं जिहासतो दुःखसंज्ञाभावनोपदेशो दुःखहानार्थ इति । कया युक्त्या सर्वे खलु सत्त्वनिकायाः सर्वाण्युत्पत्तिस्थानानि सर्वः पुनर्भवे बाधनानुपत्तो दुःखसाहचर्याद्बाधनालक्षणं दुःखमित्युक्तमृषिभिर्दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते । अथ च हेतुरुपादीयते ।

विविधबाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः ॥ ५५ ॥

जन्म जायतइति शरीरेन्द्रियबुद्ध्यः शरीरादीनां संस्थानविशिष्टानां प्रादुर्भाव उत्पत्तिः विविधा च बाधना हीना मध्यमा उत्कृष्टा चेति । उत्कृष्टा नारकिणां तिरश्चां तु मध्यमा मनुष्याणां हीना देवानां हीनतरा घीतरागाणां च । एवं सर्वमुत्पत्तिस्थानं विविधबाधनानुपत्तं पश्यतः सुखे तत्सा-

* स्वर्गा ऽपि यावत्स्वर्गतया न काम्यते किं तु भोग्यतया । एवं सति कैव कया पुत्रादिव्यपि तेषु भोग्यतयैव काम्यन्ते न तु स्वहृषं भोग्यमिति तत्साध्यं सुखं भोग्यं तस्मात्पुत्रादिसंबन्धात्तदुत्पत्तेः सुखोत्पत्तेस्तेषु फलप्रयोगः । ता. टी. ।

† भवतु बाधनालक्षणं दुःखमनुभूयमानं यत्पुनरिदं प्रत्यात्ममनुकूलवेदनीयं सुखं तत्कथं दुःखमनुभवविरोधात् । शरीरेन्द्रियबुद्ध्यश्च यदि दुःखहेतुतया दुःखं कस्मात्सुखहेतुतया सुखमेव न भवन्ति । सेयमतिभीहता सकललोकयात्राविरोधिनी । तस्मान्मांसार्था वैकः कण्ठतालूदृत्य मांसमशनवानर्थे कण्ठकजन्यमाप्रीत्येवं प्रेतावान् दुःखमुद्वृत्येन्द्रियाद्रिसाधनं सुखं भोग्यते । सन्ति च विविधदुःखपरिवर्जनहेतवो दृष्टाः परिदृष्टसामर्थ्या अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यभिप्रायवान् पूर्वपत्नी गुडजिह्विकया संशयान इव पृच्छति । ता. टी. ।

‡ उत्पत्तिः सुगद्दु खहेतुभूता विषयसंपत्तिः । तस्याः स्थानानि भुवनानि आ सत्यलोकादा चावीचरिति । एतदुक्तं भवति । यदि दुःखपरिवर्जनेन शक्येत सुपमुपादानं ततस्तादृशमनुकूलवेदनीयं कः प्रेतावान् प्रजह्यात् । न च तादृश-

धनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यथतिष्ठते । दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति । अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकाविषया तृष्णा विच्छिद्यते* तृष्णाप्रहाणात्सर्वदुःखाद्विमुच्यतइति । यथा विषयोगात्प्रयो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति । दुःखोद्वेगस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानं कस्मात् ।

† न सुखस्यान्तरालनिवृत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्वेगः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् सुखस्यान्तरालनिवृत्तेः । निवृत्तते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति । अथापि ।

बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्वेगेनेति प्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थनाविषयार्जनतृष्णा पर्येषणस्य दोषो यद्ययं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न संपद्यते संपद्या विषद्यते न्यूनं वा संपद्यते बहुप्रत्यनीकं वा संपद्यतइत्येतस्मात्पर्येषणदोषान्नानाविधो मानसः संतापो भवत्येवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्वाधनाया अनिष्टतिः । बाधनाऽनिष्टतेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्दिश्यते अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतदनुक्तं कामं कामयमानस्य यदा कामः समृध्यते । अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते । अपि चेदुदनेमिदं समन्ताद्भूमिमालभते स गवाश्वानं न स तेन धनेन धनेपी तृप्यति किं नु सुखं धनकाम इति ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च ॥ ५८ ॥

भस्ति सुखं क्व चिदपि सर्वस्य दुःखाविनाभाविनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात् । तस्माच्चेदं सुखस्य प्रत्याख्यानमपि तु सुखएव दुःखःभावनमुपदिश्यते ऋषिणा । ता टी० ।

* विच्छिद्यतइति ३ ।

† सुखस्यान्तरालनिवृत्तेः ४ ।

‡ समन्ताद्भुदनेमि यथा भवति तथा भूमि लभतइति यौजना । ता० टी० ।

§ ननु यद्वान्तरालमुखान्यनुभवति तथापि दुःखमभेदमाकलयन् अनुपदिष्टोपि स्वयमेव त्रिषास्यति कृतमस्य दुःखाभावोपादशेनेत्यत आह । दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । अविशेषिकनामिति शेषः । ता० टी० ।

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यत्रिःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासंकल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरज्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्यास्य जन्मजरात्र्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टुवि-
योगप्रार्थितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद् दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुखमित्याभिमन्यते । सुखाद्भूतं दुःखं न दुःखमनापाद्य* शक्यं सुखमवाप्तुं तादर्थ्यात्सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व संधावेति† संसारं नातिवर्तते । तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपत्तो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुपज्ञाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् । यद्येवं कस्माद् दुःखं जन्मेति‡ नोच्यते सोऽयमेवं वाच्ये यदेवमाह‡ दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मविनियहार्थो॥ वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्म स्वरूपतः किं तु दुःखोपचाराद् एवं सुखमपीति एतदनेनैव निर्व-
न्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ।

दुःखोपदेशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः ॥ ५६ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋ-
णवान्** जायते ब्रह्मवर्षेण ऋषिभ्यो यज्ञेन देयेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः संबन्धः कर्मसंबन्धवचनाद् जरामर्थं वा एतत्सर्वं यदग्निहोषं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्यात्सवाद्धिसु-
च्यते मृत्युना ह वेति । ऋणानुबन्धादपवर्गानुष्ठानकालो नास्तीत्यपवर्गाभावः ।
क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबद्ध एवायं म्रियते क्लेशानुबद्धश्च जायते
नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः जन्मप्रभृ-

* अनासाद्य इति ५ ।

† सन्धायतीति । संधाधावेति ४ ।

‡ एवकारः क्रियर्थे इत्यर्थः । ता. टी. ।

§ यद्वैयं प्राण २ ।

॥ जन्मविनियहो जन्मविनिवृत्तिः स एवार्थोऽत्र घतंतइति जन्मविनिय-
हार्थोऽयः यथा मत्वर्थोऽय इति । एतदुक्तं भवति । जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं न मना-
गापि सुखवृद्धिः कर्तव्या अनेजानर्थपरम्परापातेनापवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति । ता. टी.

¶ अनुबन्धः सर्वदा करणीयता । न्या. या. । ** ऋणवा जायतइति २ । ५ ।

धनेषु च शरीरेन्द्रियबुद्धिषु दुःखसंज्ञा व्यवतिष्ठते । दुःखसंज्ञाव्यवस्थानात्सर्वलोकेष्वनभिरतिसंज्ञा भवति । अनभिरतिसंज्ञामुपासीनस्य सर्वलोकविषया तृष्णा विच्छिद्यते* तृष्णाप्रहाणात्सर्वदुःखाद्विमुच्यतइति । यथा विषयोगात्प्रयोगो विषमिति बुध्यमानो नोपादत्ते अनुपाददानो मरणदुःखं नाप्नोति । दुःखोद्वेगस्तु न सुखस्य प्रत्याख्यानं कस्मात् ।

† न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः ॥ ५६ ॥

न खल्वयं दुःखोद्वेगः सुखस्य प्रत्याख्यानम् । कस्मात् सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः । निष्पद्यते खलु बाधनान्तरालेषु सुखं प्रत्यात्मवेदनीयं शरीरिणां तदशक्यं प्रत्याख्यातुमिति । अथापि ।

‡ बाधनानिवृत्तेर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः ॥ ५७ ॥

सुखस्य दुःखोद्वेगेनेति प्रकरणात् पर्येषणं प्रार्थनाविषयात्जनतृष्णा पर्येषणस्य दोषो यदयं वेदयमानः प्रार्थयते तस्य प्रार्थितं न संपद्यते संपद्यथा विपद्यते न्यूनं वा संपद्यते बहुप्रत्यनीकं वा संपद्यतइत्येतस्मात्पर्येषणदोषान्नानाविधो मानसः संतापो भवत्येवं वेदयतः पर्येषणदोषाद्वाधनाया अनिवृत्तिः । बाधनाऽनिवृत्तेर्दुःखसंज्ञाभावनमुद्विश्यते अनेन कारणेन दुःखं जन्म न तु सुखस्याभावादिति । अथाप्येतदनुक्तं कामं कामयमानस्य यदा कामः समुध्यते । अथैनमपरः कामः क्षिप्रमेव प्रबाधते । अपि चेदुदनेमि‡ समन्ताद्भूमिमालभते स गवाश्वानं न स तेन धनेन धनेदी तृप्यति किं नु सुखं धनकाम इति ।

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च § ॥ ५८ ॥

भस्ति सुखं क्व त्विदपि सर्वस्य दुःखाधिनाभाषिनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात् । तस्मात्वेवं सुखस्य प्रत्याख्यानमपि तु सुखस्य दुःखभावनमुपदिश्यते श्रुत्या । ता टी० ।

* विलिख्यतइति ० ।

† सुखस्याप्यन्तरालनिष्पत्तेः ॥ ।

‡ समन्ताद्दुदनेमि यथा भवति तथा भूमि लभतइति योजना । ता टी० ।

§ ननु यद्यन्तरालसुखान्यनुभवति तथापि दुःखभेदमाकलयन् अनुपदिष्टोपि स्वयमेव निवृत्स्यति कृतमस्य दुःखभावनोपदेशेनेत्यत आह । दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च । अधिवेकिनामिति शेषः । ता० टी० ।

दुःखसंज्ञाभावनोपदेशः क्रियते । अयं खलु सुखसंवेदने व्यवस्थितः सुखं परमपुरुषार्थं मन्यते न सुखादन्यन्निःश्रेयसमस्ति सुखे प्राप्ते चरितार्थः कृतकरणीयो भवति । मिथ्यासंकल्पात्सुखे तत्साधनेषु च विषयेषु संरक्ष्यते संरक्तः सुखाय घटते घटमानस्यास्य जन्मजराव्याधिप्रायणानिष्टसंयोगेष्टुचि-योगप्राथितानुपपत्तिनिमित्तमनेकविधं यावद् दुःखमुत्पद्यते तं दुःखविकल्पं सुखमित्यभिमन्यते । सुखाद्भूतं दुःखं न दुःखमनापाद्य* शक्यं सुखमवाप्तुं तादर्थ्यात्सुखमेवेदमिति सुखसंज्ञोपहतप्रज्ञो जायस्व म्रियस्व संघावेति† संसारं नातिवर्तते । तदस्याः सुखसंज्ञायाः प्रतिपत्तो दुःखसंज्ञाभावनमुपदिश्यते दुःखानुपह्लाद् दुःखं जन्मेति न सुखस्याभावात् । यदोषं कस्माद् दुःखं जन्मेति‡ नेच्यते सोयमेवं वाच्ये यदेवमाह‡ दुःखमेव जन्मेति तेन सुखाभावं ज्ञापयतीति । जन्मविनियहार्थीयो॥ वै खल्वयमेवशब्दः कथं न दुःखं जन्म स्वरूपतः किं तु दुःखोपचाराद् एवं सुखमपीति एतदनेनैव निर्व-र्त्यते न तु दुःखमेव जन्मेति ।

दुःखोपदेशानन्तरमपवर्गः स प्रत्याख्यायते ।

ऋणक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः १ ॥ ५९ ॥

ऋणानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः । जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋ-णवान्** जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो यत्नेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ऋणानि तेषामनुबन्धः स्वकर्मभिः सर्वन्धः कर्मसंबन्धवचनाज् जरामयं वा एतत्सचं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति जरया ह एष तस्मात्सचाद्विमु-च्यते मृत्युना ह वेति । ऋणानुबन्धादपवर्गानुग्रानकालो नाम्नीत्यपवर्गाभावः । क्लेशानुबन्धान्नास्त्यपवर्गः क्लेशानुबद्ध एषायं म्रियते क्लेशानुबद्धश्च जायते नास्य क्लेशानुबन्धविच्छेदो गृह्यते । प्रवृत्त्यनुबन्धान्नास्त्यपवर्गः जन्मप्रभु-

* अनासाद्य इति ५ ।

† मन्थायतीति । संघाधावेति ४ ।

‡ एषकारः क्रिमर्थ इत्यर्थः । ता. टी. ।

§ यदेवं प्राय २ ।

॥ जन्मविनियहो जन्मविनिवृत्तिः स एवाद्योत्र वर्ततइति जन्मविनिय-हार्थीयः यथा मत्त्वर्थीय इति । एतद्रुक्तं भवति । जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं न मना-र्गापि सुखबुद्धिः कर्तव्या अनेकानर्थपरम्परापातेनापवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति । ता. टी.

१ अनुबन्धः सर्वदा करणीयता । न्य. वा. । ** ऋणया जायतइति २ । ५ ।

त्ययं यावत्प्रायणं चाम्बुद्विशरीरारम्भेणाविमुक्तो गृह्यते तत्र यदुक्तं दुःख-
जन्यप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तराभावात्पवर्ग इति तद-
नुपपन्नमिति । अत्राभिधीयते । यथायदृष्टानुबन्धादिति ऋणेरिव ऋणेरिति ।

प्रधानशब्दानुपपत्तेर्गुणशब्देनानुवादे निन्दाप्रशंसापपत्तेः ॥ ६० ॥

ऋणेरिति नायं प्रधानशब्दः । यत्र खल्वेकः प्रत्यादेयं ददाति द्विती-
यश्च प्रतिदेयं गृह्णाति तत्रास्य दृष्टत्वात् प्रधानमृणशब्दः । न चैतदिहोपप-
द्यते प्रधानशब्दानुपपत्तेः गुणशब्देनायमनुवाद ऋणेरिव ऋणेरिति । प्रयु-
क्तोपमं चैतद् यथा ऽग्निर्माणवक्र इति । अन्यत्र दृष्टश्चायमृणशब्द इह प्रयु-
ज्यते यथाग्निशब्दो माणवके । कथं गुणशब्देनानुवादः निन्दाप्रशंसापपत्तेः ।
कर्मलोपे ऋणीय ऋणादानान्निन्द्यते कर्मानुष्ठाने च ऋणीय ऋणदानात्प्र-
शस्यते स एवोपमार्थे इति । जायमान इति गुणशब्दो विपर्यये ऽनधिकारात् ।
जायमानो ह वै ब्राह्मण इति च शब्दो गृहस्थः सपद्यमानो जायमान इति
यदायं गृहस्थो जायते तदा कर्मभिरधिक्रियते मातृतेः जायमानस्यानधिका-
रात् । यदा तु मातृतेः जायते कुमारो न तदा कर्मभिरधिक्रियते अर्थिनः
शक्तस्य (चाधिकारात् । अर्थिनः कर्मभिरधिकारः कर्मविधौ कामसंयोग-
स्थनेः अग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्येवमादि शक्तस्य) च प्रवृत्तिषमभात् ।
शक्तस्य कर्मभिरधिकारः प्रवृत्तिषमभात् । शक्तः खलु विहिते कर्मणि प्रवर्तते
नेतर इति । उभयाभावस्तु प्रधानशब्दार्थे । मातृतेः जायमाने कुमारे
उभयमर्थिता शक्तिश्च न भवतीति । न भिद्यते च लौकिकाद्वाक्याद्वैदिकं चाक्यं
प्रेक्षापूर्वकारिपुरुषप्रणीतत्वेन । तत्र लौकिकस्तावदपरीक्षको ऽपि न छातमात्र
कुमारकमेवं द्रुमादधोष्य यज्ञस्व ब्रह्मचर्यं चरेति । कुत मय ऋषिरुपपत्तानयद्या-
यादी उपदेशार्थं प्रयुक्त उपदिशति न खलु वै नर्तकेन्द्रेषु प्रवर्तते न गायनो
वधिरेष्विति । उपदिष्टार्थविज्ञानं चोपदेशत्रिपयः यश्चोपदिष्टमर्थं विजानाति

* तत्र ऋणत्रयापाकरणेनैव धयःसमात्मोत्तनिवेशतणो नास्तोत्पपवर्गाभाय
इत्यर्थः । नानुच्छिन्ननिदानः संसारः शक्य उच्छेत्तुमित्यर्थः । ता. टी. ।

+ () न नास्ति ।

‡ विज्ञाता चोपदेशविषय इति २ । ४ ।

तं प्रत्युपदेशः क्रियते न चैतदस्ति जायमानकुमारके इति । गार्हस्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिषदति यच्च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिषदति *तत्पत्नीसंबन्धादिना† गार्हस्थ्यलिङ्गेनोपपन्नं तस्माद्गृहस्थोय जायमानो ऽभिधीयते इति ।

अर्थित्वस्य चावि.परिणामे जरामर्षवादोपपत्तिः॥ ।

यावच्चामस्य फलेनार्थित्वं न विपरिणमते न निवर्तते तावदनेन कर्मानुष्ठेयमित्युपपद्यते जरामर्षवादस्त प्रतीति जरया ह वेत्यायुपस्तुरीयस्य चतुर्थस्य प्रव्रज्यायुक्तस्य वचनं जरया ह वा एष एतस्माद्विमुच्यतइति । आयुपस्तुरीयं चतुर्थं प्रव्रज्यायुक्तं जरेत्युच्यते । तत्र हि प्रव्रज्या विधीयते अत्यन्तजरासयोगे जरया ह वेत्यनर्थकम् अशक्तो विमुच्यतइत्येतदपि नोपपद्यते स्वयमशक्तस्य बाह्या शक्तिमाह । अन्तेवासी वा जुहुयाद् ब्रह्मणा स परिक्रीतः चीरहोता वा जुहुयाद्दनेन स परिक्रीत इति । अथादि॥ विहितं वानूद्येत* कामाद्व्यर्थः परिकल्प्येत विहितानुवचनं न्याय्यमिति* । ऋणवानिवास्वतन्त्रो गृहस्थ. *कर्मसु प्रवर्ततइत्युपपन्न वाक्यस्य सामर्थ्यम् । फलस्य हि साधनानि प्रयत्नविषयो न फल† तानि सपन्नानि फलाय

* तत्कल्पेति २ । † गार्हस्थ्यस्य लिङ्गं पत्नी यास्मिन् कर्मण तत्तथोक्तम् । ता. टी.

‡ परिणामे इति २ ।

§ तेन यदुक्तमृणापाकरणेन वषःपर्यवसानाच्चास्ति मोक्षावसर इति तदपाकृतं भवति । ता. टी. ।

॥ यद्यपि गृहस्थस्य यज्ञान्तराणि सन्ति तथापि जायमान ऋणैस्त्रिभिरिति यात्र्य बालस्यापि यज्ञादि विधास्यतीत्येतामाशङ्का विमर्शपूर्वकमपाकरोति । ता. टी. ।
¶ वानूद्येतति २ ।

** न तावज्जायमानो ह वै इत्यादिवाक्ये विधिविभक्तिरस्ति तेन सिद्धानुवादः स्वरमतः प्रतीयते । यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिर्वाङ्मना प्रमाणान्तराद्वा रुधमपि न कल्पेत ततो घनानि त्वपूर्वत्वादिति न्यायेन विधित्वमस्य कल्पेत । मन्ति तु शतशस्तदर्थविधायकानि वाक्यानि विधिविभक्तिमन्तीति को जात्वस्येच्छामात्रेण विधयता कल्पयेत् । तस्माद्विहितानुवचनमेव न्याय्यमिति जायमानशब्दो जघन्यवृत्तिरिति युक्तमुत्पश्यामः । ता. टी. ।

†† अयमभिप्रायः विधिर्हि स्वध्यापारे पुरुषं कर्तृतया नियुङ्क्त प्रयत्नश्चास्य ध्यापारः । स च निर्विषयो न शक्यो निर्वर्तयितुमिति स्वविषयमपेतते न चास्य साक्षात्फलं प्रयत्नविषयो भवितुमर्हति तदुद्देश्यतामात्रेण तु भवेव चैतावता प्रयत्नस्य निर्वृणाति यावदय साक्षादभिनियतेनीय न प्राप्नोति तदुपायश्चास्य साक्षा-

कल्पन्ते* । विहितं च जायमानं विधीयते च जायमानं तेन यः संब्रह्मते सोऽयं जायमान इति । प्रत्यक्षविधानाभावादिति चेद् न प्रतिषेधस्यापि प्रत्यक्षविधानाभावादिति । प्रत्यक्षतो विधीयते गार्हस्थ्यं ब्राह्मणेन यदि चाश्रमान्तरमभविष्यत्तदपि व्यधास्यत्† प्रत्यक्षतः । प्रत्यक्षविधानाभावाद्वास्त्याश्रमान्तरमिति न प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षविधानाभावात् । न प्रतिषेधोऽपि वै ब्राह्मणेन प्रत्यक्षतो विधीयते न सन्त्याश्रमान्तराणि एक एव गृहस्थाश्रम इति प्रतिषेधस्य प्रत्यक्षतो ऽश्रवणादयुक्तमेतदिति ।

अधिकाराच्च विधानं विद्यान्तरवत् । यथा शास्त्रान्तराणि स्वे स्वे ऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकानि नार्थान्तराभावाद्‡ एवमिदं ब्राह्मणं गृहस्थशास्त्रं स्वे ऽधिकारे प्रत्यक्षतो विधायकं नाश्रमान्तराणामभावादिति । ऋग्ब्राह्मणं चापवर्गाभिधाय्यभिधीयते । ऋचश्च ब्राह्मणानि चापवर्गाभिवादीनि भवन्ति । ऋचश्च तावत्कर्मभिर्मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्विषणमिच्छमानाः । अथापरे ऋषयो मनीषिणः ॥ परं कर्मभ्यो ऽमृतत्वमानशुः॥ न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनेके ऽमृतत्वमानशुः । परेण नाकं निहित** गुहायां विभ्राजते तदातयो विशन्ति । वेदाहमेतं पुंस्यं महान्तमादित्यवर्ण†† तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वा ऽति मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेयनाय । अथ ब्राह्मणानि त्रयो धर्मस्कन्धा यद्यो ऽध्ययनं दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्योऽर्चायुक्तकृत्वासीति तृतीयो ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुले ऽवसादयन्सर्वेष्वेते पुण्यलोका भवन्ति

दभिनिर्गन्तनीय इति क्लेशद्वेषप्रवृत्तस्य पुंस्यपयस्यस्य तदेवोपायो विषयः । न च बालस्यापि तदुपायमधिदुपस्तत्र सामर्थ्यमस्ति । असमर्थैश्चाकृतो कथमेन प्रयत्नेन घ्याप्रुधाद्व्याप्रुधश्च कथमधिकारीति जायमानशब्दो जघन्वृत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम् । सा टी । * कल्पन्ते इति २ । ५ । † व्यधास्यत् २ । ४ ।

‡ न चाविधानेन तत्प्रतिषेधानुमानमित्याह । अधिकाराच्चति । सा टी । अत इयास्य सूत्रस्य नास्तीति मत्वा सूत्राङ्को न निर्गन्तः ।

§ प्राप्यान्तराभावादिति २ नाप्यान्तराभावादिति ५ । ॥ परे इति २ ।

¶ प्रेत्यभाषमित्यर्थः । परं कर्मभ्य इति कर्मपरित्यागमपवर्गासाधनं सूचयति । ऽमृतत्वमिति चापवर्गः । सा टी ।

** नाकं परेण अविद्यातः परमित्यर्थः । निहितं गुहायामिति लौकिकप्रमाणागोचरस्य दर्शयति । अविद्या तमः । सा टी ।

†† त्रित्यःकाशमित्यर्थः । तदनेनेश्वरप्रणिधानस्यापवर्गापापत्वमुक्तम् । सा टी ।

ब्रह्मसंस्थोमृतत्वमेति । एतमेष प्रवाजिनो लोकमभीप्सन्तः प्रव्रजन्तीति ।
 अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तथाक्रतु*
 भवति यथाक्रतुर्भवति† तत्कर्म कुरुते (यत्कर्म कुरुते तदभिर्षयत)
 इति कर्मभिः संसरणमुक्त्वा प्रकृतमन्यदुपदिशन्ति इति नु‡ कामयमानो ऽथा-
 कामयमानो यो ऽकामो निष्काम आत्मकाम आप्रकामो भवति न तस्य
 प्राणा उत्क्रामन्ति इहैव समवनीयन्ते॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति । तत्र
 यदुक्तमृणानुबन्धादपवर्गभाव इत्येतदयुक्तमिति॥ । ये चत्वारः पथयो देव-
 याना इति च चातुराश्रम्यश्रुतेरैकाश्रम्यानुपपत्तिः फलार्थिनश्चेदं ब्राह्मणं
 जरामयं वा एतत्सर्वं यदग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चेति कथम् ।

१ समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः ॥ ६१ ॥

प्रजापत्यामिष्टिं निरुप्य तस्यां सर्ववेदसं** हुत्वा आत्मन्यानी-
 न्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति श्रूयते तेन विजानीमः प्रजावितलैकैपणा-
 (भ्यो)† व्युत्थितस्य निवृत्ते फलार्थत्वे समारोपणं विधीयतइति । एवं च
 ब्राह्मणानि सोम्यद् व्रत‡‡मुपाकारिष्यमाणो याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमिति॥॥ होवाच
 प्रव्रजिष्यन्वाश्रमे अहमस्मात्स्यानादस्मि हन्त ते ऽनया कात्यायन्या संहान्तं
 करिष्यामीति । अथायुक्तानुशासनासि मैत्रेयि एतावदरे खल्वमृतत्वमिति
 होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राजेति ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः ॥ ६२ ॥

जरामयं च कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्मा-
 णीति प्रसज्यते तत्रैपणाव्युत्थानं न श्रूयते॥॥ । एतदुस्म वै तत्पूर्वं ब्राह्मणा
 अनूचाना विद्वांसः प्रजां न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषा नोय-
 मात्स्यार्थं लोक इति ते ह स्म पुत्रैपणायाश्च वित्तैपणायाश्च लोकैपणा)-

* क्रतुः संकल्पः । ता. टी. । † तथा तत्कर्म कुरुते ४ । () न तदभिर्षयतइति २ ।

‡ तु इति २ । § समवनीयन्तइति ४ । ॥ एतद्युक्तमिति ४ ।

१ आत्मन्यानीनां समारोपणादृणानुबन्धेनापवर्गस्याप्रतिषेधः । तदनेन ह्यनेन
 पत्यस्यविधानं प्रव्रज्याया अपि दर्शितम् । ता. टी. । ** सर्ववेदसं गच्छीत्येति २ ।

†† १ । ४ । पुस्तकयोर्नास्ति । ‡‡ एतमिति । § मैत्रेयीमिति होवाचेति ।

॥॥ श्रूयते इति २ ।

() एतन्मध्यगे गच्छी मुद्रितपुस्तके नास्ति । कर्त्तव्यताः। नीतनिर्लिखितपुस्तकेऽपि
 नुटित । अन्वेषेण लिखितेषु चिद्व्यपि पुस्तकेषु दृश्यते । न्यायशास्त्रिके तात्पर्यटीकायां च पात्रचये-
 त्यादिमूत्रमुपलभ्यते ।

याश्च व्युत्पापय भिद्यावयं चरन्तीति । एषणाभ्यश्च व्युत्थितस्य पाषण्ड्या-
न्तानि कर्माणि नोपपद्यन्ते इति । नाविशेषेण कर्तुः प्रयोजकफलं भवतीति
चातुराश्रम्यविधानाच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्रेष्वैकाश्रम्यानुपपत्तिः । तदप्रमा-
णमिति चेद् न (प्रमाणेन प्रामाण्याभ्यनुज्ञानात्) प्रमाणेन खलु
ब्राह्मणेनेतिहासपुराणस्य प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायते ते वा खल्वेते अयर्वाङ्गिरस
एतदितिहासपुराणमभ्यश्नदन्नितिहासपुराण पञ्चमं वेदानां वेद इति । तस्मा-
दयुक्तमेतदप्रामाण्यमिति । अप्रामाण्ये च* धर्मशास्त्रस्य प्राणभृतां व्यवहा-
रलोपात्त्रैकोच्छेदासङ्गः । द्रष्टृप्रवक्तृसामान्याच्चाप्रामाण्यानुपपत्तिः । यएव
मन्त्रब्राह्मणस्य द्रष्टारः प्रवक्तारश्च ते खल्वितिहासपुराणस्य धर्मशास्त्रस्य
चेति । विषयव्यवस्थानाच्च यथाविषयं प्रामाण्यमन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयो-
ऽन्यच्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यच्चो मन्त्रब्राह्मणस्य लोकवृत्तमिति-
हासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थानं धर्मशास्त्रस्य विषयः । तत्रैकेन सर्वे
व्यवस्थाप्यतइति यथाविषयमेतानि प्रामाणानीन्द्रियादियदिति । यत्पुनरेतत्
क्रेयानुबन्धस्याविच्छेदादिति ।

सुपुत्रस्य स्वप्नादर्शने क्लेशाभावादपवर्गः ॥ ६३ ॥

यथा सुपुत्रस्य खलु स्वप्नादर्शने रागानुबन्धः सुखदुःखानुबन्धश्च
विच्छिद्यते तथापवर्गोपीति† । एतच्च ब्रह्मविदो मुक्तत्वात्मनो रूपमुदा-
हरन्तीति । यदपि प्रवृत्त्यनुबन्धादिति ।

न प्रवृत्तिः प्रतिसन्धानाय हीनक्लेशस्य ॥ ६४ ॥

प्रचीणेषु रागद्वेषमोहेषु प्रवृत्तिर्न प्रतिसन्धानाय । प्रतिबन्धिस्तु पूर्वजन्म-
निवृत्तौ पुनर्जन्म तच्चाद्रष्टृकारितं तस्यां प्रहीणायां‡ पूर्वजन्माभावे जन्मान्तराभा-
वोप्रतिसन्धानमपवर्गः । †कर्मवैफल्यप्रसङ्गइति चेद् न कर्मविपाकप्रति-
संवेदनस्याप्रत्याख्यानात् । पूर्वजन्मनिवृत्तौ पुनर्जन्म न भवतीत्युच्यते न

() ४ नास्ति । * एव इति ५ । † न सर्वमिति २ । ५ ।

‡ एतायांस्तु मुक्तावस्थायां विशेषः यदस्यां क्लेशापनापि नास्ति सुपुत्रा
वस्थायां प्रत्यावस्थायां च क्लेशविच्छेदे ऽपि तदुपपत्त्यास्तीति । ता टी ।

§ जन्मान्तराप्रतिष्ठानमिति २ । † कर्मवैफल्यप्रसङ्ग इति १ । ४ ।

तु कर्मविपाकप्रतिषेधेदनं प्रत्याख्यायते सर्वाणि पूर्वकर्माणि ह्यन्ते* जन्मनि विपच्यन्तइति ।

न क्लेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् ॥ ६५ ॥

नोपपद्यते क्लेशानुबन्धविच्छेदः कस्मात्क्लेशसंततेः स्वाभाविकत्वात् । अनादिरियं क्लेशसंततिः न चानादिः शक्य उच्छेत्तुमिति । अथ कश्चित्परीहारमाह ।

प्रागुत्पत्तेरभावानित्यत्ववत्स्वाभाविकेप्यनित्यत्वम् ॥ ६६ ॥

यथानादिः प्रागुत्पत्तेरभाव उत्पन्नेन भावेन निवर्त्यते एवं स्वाभाविकी क्लेशसंततिरनित्येति ।

अणुश्यामतानित्यत्ववद्वा ॥ ६७ ॥

अपर आह । यथा ऽनादिरणुश्यामता अथ चाग्निसंयोगादनित्या तथा क्लेशसंततिरपीति । सतः खलु धर्मो नित्यत्वमनित्यत्वं च तत्त्वं भावे ऽभावे भाक्तमिति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावादयुक्तम् । अनुत्पातधर्मकमनित्यमिति नाथ हेतुरस्तीति । अयं तु समाधिः ।

न संकल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् ॥ ६८ ॥

कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्चेति॥ समुच्चयः । मिथ्यासंकल्पेभ्यो रज्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्यो च रागद्वेषमोहा उत्पद्यन्ते कर्म च सत्त्वनिकायनिर्वर्तकं नैयमिकान् रागद्वेषमोहान्निर्वर्तयति नियमदर्शनात् । दृश्यते हि कश्चित्स्वन्निकायो रागबहुल कश्चिन्मोहबहुल इति इतरेतरनिमित्ता च रागादीनामुत्पत्तिः । मूढो रज्यति मूढः कुप्यति रक्तो मुह्यति कुपितो मुह्यति । सर्वमिथ्यासंकल्पानां तत्त्वज्ञानादनुत्पत्तिः कारणानुत्पत्तौ च कार्यानुत्पत्ते-

* त्यन्ते इति ० । ५ ।

† यदेतत् श्यामं तद्वचस्येत्यागमः पार्थिवानां परमाणूनां श्यामतामनादि-
माह अत्रपदेन मृदो ऽभिधानादिति भावः । ता टी. ।

‡ नित्यत्ववत्त्वाभावे इति ० ।

§ अणुश्यामता कार्या पृथिवीरूपत्वात्लोहितादिश्रुतिप्रत्युत्पत्त्याहेतु-
रस्ति पुहप्रयप्रज्ञानलोहितरूपवैतलक्षणेन त्वस्याप्रयवपूर्वकत्वमात्रेणानादित्वाभि-
धानमिति नागमविरोधः । ता टी. ॥ इतरेतरनिमित्ता चेति ० । ४ ।

¶ भयमेवादिपाठात्कर्तारि कृत्यः । ता टी. ।

रिति । रागादीनामत्यन्तमनुत्पत्तिरिति । अनादिश्च क्लेशसंततिरित्य*युक्तं सर्वद्वये यत्त्वाध्यात्मिका भावा अनादिना प्रबन्धेन प्रवर्तन्ते शरीरादयो न जात्वच कश्चिदनुत्पन्नपूर्वः प्रथमत उत्पद्यते ऽन्यत्र तत्त्वज्ञानात् । न चेयं सत्यनुत्पत्तिधर्मक किञ्चिद्विधायधर्मक प्रतिघायतइति । कर्म च †सत्त्वनिकाय-निर्वर्तक तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्यासकल्पावघातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति मुखदुःखसंघातफलं तु भवतीति ।

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

किं नु खलु ‡मोः यावन्तो विषयास्वायत्सु प्रत्येक तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते अथ क्वचिदुत्पद्यतइति । कश्चाच विशेषः । न तावदेकैकत्र यावद्विषयमुत्पद्यते चेयानामानन्त्यात् । नापि क्वचिदुत्पद्यते यत्र नेत्यद्यते तत्रानिधृता मोहः॥ इति मोहशेषप्रसङ्गः । न चान्यविषयेषु तत्त्वज्ञानेनान्यविषयो मोहः शक्यः प्रतिषेद्धमिति । मिथ्याज्ञान वै खलु **मोहो न तत्त्वज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रं तच्च मिथ्याज्ञान यत्र विषये प्रवर्तमानं † ससारबीजं भवति स

* इत्युक्तम् । ४ ।

† निकायेन जातिरूपतत्पते । ता टी ।

‡ तदेव सशयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि प्रयोजनादयो ऽपि यत्र सशयस्त-
क्यमुत्पत्तिरप्रसङ्ग इत्यतिदेशेन परीक्षित इति षोडशापि प्रमाणादयः परीक्षिताः ।
तेषां तत्त्वज्ञान निःश्रेयसाधिगमहेतुरित्युक्तम् । तत्रापि प्रमेयतत्त्वज्ञान साक्षात्त्रि-
श्रेयसहेतुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाद्गतयेत्युक्तम् । इदमिदानीं परीक्ष्यते किं प्रत्येकमा-
त्मादीनां तत्त्वज्ञान निःश्रेयसाधिगमहेतुत्वं कस्य चिदपिमेकदेशस्येति । ता टी ।

§ इयताप्रत्ययापिष्यत्वात् ।

॥ यत्र मोहस्तत्र रागद्वेषाविति । रागद्वेषमोहाश्च बन्धनमित्यनिर्मातृप्र-
सङ्ग । न्या वा । § एवमप्ययं प्राणिमात्रं भवति । न्या वा ।

** वै पूर्वपञ्चात्तमाया यत्तु शब्दो हेत्वर्थे । अयुक्तं पूर्वपत्तो यस्मान्मिथ्या-
ज्ञान मोह इति । न तत्त्वज्ञानमज्ञाननिर्मुक्तिमात्रेण निःश्रेयसापयोग्यपि तु ससार-
निदानोच्छेदद्वारेण दृष्टेनैत्र न च तत्त्वज्ञानं ससारहेतुरपि तु मिथ्याज्ञान तदु-
च्छिन्दद्विरोधितया तत्त्वज्ञानमप्ययंहेतुरिति । ता- टी ।

†† स्वसर्वात्मिना ह्यात्मादयो विपर्ययेण परिच्छिन्नाः संसारहेतव इति तद्वि-
षयमेव मिथ्याज्ञानमपनेय नात्माद्यन्तरविषयं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तितं
निवर्तता वा स्वात्मादिवृष्टान्तेन न तु तस्य ससारनिवृत्ति प्रत्युपयोगः यस्य तूप-
योगस्तस्य तत्त्वज्ञान न दुष्करमिति । ता टी ।

विषयस्तत्त्वतो ज्ञेय इति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानम् अनात्मन्यात्मग्रहः अह-
मस्मीति मोहोहङ्कार इति । अनात्मानं खल्वहमस्मीति पश्यतो दृष्टिरहङ्कार
इति । किं पुनस्तदर्थजातं तद्विषयो ऽहङ्कारः । शरीरोन्द्रियमनोवेदनावुद्भयः ।
कथं तद्विषयोहङ्कारः संसारबीजं भवति । अयं खलु शरीराद्यर्थजातमहमस्मीति
व्यवसितः तदुच्छेदेनात्मोच्छेदं मन्यमानो, ऽनुच्छेदतृष्णापरिप्लुतः पुनः
पुनस्तदुपादत्ते तदुपाददानो जन्ममरणाय यतते तेनावियोगान्नात्यन्तं दुःखा-
द्विमुच्यतइति । यस्तु दुःखं दुःखायतनं दुःखानुपत्तं सुखं च सर्वमिदं दुःख-
मिति पश्यति स दुःखं परिजानाति परिज्ञातं च दुःखं प्रहीणं भवत्यनुपा-
दानात् सविषान्नवत् । एवं दोषान्* कर्म च दुःखहेतुरिति पश्यति । न चा-
प्रहीणेषु दोषेषु दुःखप्रबन्धोच्छेदेन शक्यं भवितुमिति दोषान् जहाति प्रही-
णेषु च दोषेषु न प्रवृत्तिः प्रतिबंधानायेत्युक्तम् । प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि
व्यवस्थापयति कर्म च दोषाश्च प्रहेयान् । अपवर्गाधिगन्तव्यस्तस्याधिगमोपा-
यस्तत्त्वज्ञानम् । एवं चतसृभिर्विधाभिः प्रमेयं विभक्तमासेवमानस्याभ्यस्यतो
भावयतः सम्यग्दर्शनं यथाभूतावबोधस्तत्त्वज्ञानमुत्पद्यते । एवं च ।

दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः ॥ १ ॥

शरीरादि दुःखान्तं प्रमेयं दोषनिमित्तं तद्विषयत्वान्मिथ्याज्ञानस्य ।
तदिदं तत्त्वज्ञानं तद्विषयमुत्पन्नमहङ्कारं निवर्तयति समानविषये तयोर्वि-
रोधात् । एवं तत्त्वज्ञानाद् दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये
तदनन्तराभावादपवर्ग इति । स चायं शास्त्रार्थसंग्रहोऽनूद्यते नापूर्वा विधीयत-
इति । प्रसङ्गानानुपूर्व्या ऽतु खलु ।

दोषनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः ॥ २ ॥

कामविषया इन्द्रियार्था इति रूपादय उच्यन्ते ते मिथ्या संकल्प्यमाना
रागद्वेषमोहान् प्रवर्तयन्ति तान्पूर्वं प्रबंधणीत । तांश्च प्रबंधद्वाराण्यस्य रूपादि-

* शेषादिति । २ । † अर्थगतिं परिशोधाच्चायं सूत्रं पठति । ता. टी. ।

‡ शास्त्रतात्पर्यसंग्रहो द्वितीयसूत्रेणानूद्यतइत्यर्थः । ता. टी. ।

§ प्रसंग्यान् समाधिर्ज्ञं तत्त्वज्ञानं तच्च विषये सुकरमिति तत्रैव प्राथमि-
कस्य प्रथमं यद्यो युक्तः । ता. टी. ।

विषयो मिथ्या*संकल्पो नियतंते । तन्निवृत्तःप्रध्यात्मं शरीरादि प्रसंचतीत । त-
त्प्रसङ्गानादध्यात्मविषयो ऽहङ्कारो नियतंते । सोऽप्रमध्यात्मं बहिश्च विषय-
चित्तो विहरन्मुक्त इत्युच्यते । †अतः परं का चित्संज्ञा हेया का चिद्भावयि-
तव्येत्युपदिश्यते नार्थनिराकरणमर्थोपादानं या । कथमिति ।

तन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः ॥ ३ ॥

तेषां दोषाणां निमित्तं त्ववयव्यभिमानः । सा च खलु स्वीसंज्ञा(स-
परिष्कारा पुरुषस्य पुरुषसत्ता च स्त्रियाः परिष्कारश्च निमित्तसंज्ञा अनुव्य-
ञ्जनसंज्ञा च) निमित्तसंज्ञा दन्तोऽपुं चतुर्नौसिकम् अनुव्यञ्जनसंज्ञा इत्यं
दन्तौ इत्यमोऽप्राविति सेयं संज्ञा कामं धर्धयति तदनुपत्तांश्च दोषान् ‡विधर्ज-
नीयान् धर्जनं त्वस्याः भेदेनावयवसंज्ञा केशलोममासशोणिताम्बुस्यस्त्रामुशि-
राकफपित्तोच्चारादिसंज्ञा तामशुभसत्तेत्याचक्षते । नामस्य भावयतः कामरागः
प्रहीयते सत्येव च द्विविधेऽ विषये का चित्संज्ञा भावनीया का चित्परिवर्ज-
नीयेत्युपदिश्यते यथा विषयसंज्ञे ऽन्ने ऽन्नसंज्ञोपादानाय विषयसंज्ञाप्रहाणायेति ।
अथेशानीमर्थे निराकरिष्यतावयव्युपपाद्यते ॥ ।

विद्याऽविद्याद्विविध्यात् संशयः ॥ ४ ॥

सदसतोऽरूपलम्भाद्विद्या द्विविधा सदसतोऽनुपलम्भादविद्यापि

* कः पुनरेषा मिथ्यासंकल्पः । असाधारणत्वयोऽत्यन्तनिमित्तत्वेन ममै-
वैतदिति व्यवसायस्नानसाधारणतया प्रसंचतीत नैते ममैव वैरागिनिद्रायादमाधा-
रणा एवेति । न्या. वा. ।

† अन्ये खल्ववयविसंज्ञां निवर्तयन्तो ऽवयविनमेव प्रत्यावर्तते तान् प्रत्या-
चक्षाण आह । ता टी ।

() २ पुस्तके नास्ति ।

‡ दोषा विधर्जनीया इति २ ।

§ द्विविध इवासौ कामिनीलवणो विषयः तथापि रागादिप्रहाणार्थमवयव-
द्विसंज्ञागोचरत्व परित्यज्याशुभसंज्ञागोचरत्वप्रत्योपादीयते वैराग्योत्पादनायेत्यर्थः ।
ता. टी ।

॥ विज्ञानवादिना ऽऽयविनिराकरणमुपपाद्यते । अर्थविशेषे खल्ववयवानु-
व्यञ्जनमज्ञे तत्रार्थमात्रस्याभावात्कुतो ऽवयवानुद्दञ्जनमज्ञे तत्रिरागस्याय प्रथम-
मवयवी निराक्रियते परत्वात्परमाणुः तत्रश्च ज्ञानमात्रमर्थरहितं मिदु भवतीत्य-
भिप्रायः । ता. टी. ।

द्विविधा* । उपलभ्यमाने ऽथयविति विद्याद्वैविध्यात्संशयः अनुपलभ्यमाने चाविद्याद्वैविध्यात्संशयः । सोयमथयवी यद्युपलभ्यते अथापि नोपलभ्यते न कथं चन संशयान्मुच्यते इति ।

तदसंशयः पूर्वहेतुमसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

तस्मिन्ननुपपन्नः संशयः । कस्मात् पूर्वोक्तहेतूनामप्रतिषेधादस्ति द्रव्यान्तरारम्भ इति ।

वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि न संशयः ॥ ६ ॥

† संशयानुपपत्तिर्नास्त्यवयवीति । तद्विभजते ।

कृत्स्नैकदेशावृत्तित्वादवयवानामवयव्यभावः ॥ ७ ॥

एकैकोवयवो न तावत् कृत्स्ने ऽथयविति वृत्तते तयोः परिमाणभेदादवयवान्तरसंबन्धाभावप्रसङ्गाच्च । नाप्यवयव्येकदेशेन न ह्यस्यान्ये अवयवा एरुद्रेषुभूताः सन्तीति । अथावयवेष्वेवावयवी वर्तते ।

तेषु चावृत्तेरवयव्यभावः ॥ ८ ॥

न तावत्प्रत्यवयवं वर्तते तयोः परिमाणभेदाद् द्रव्यस्य चैकद्रव्यत्वप्रसङ्गात् ॥ । नाप्येकदेशे सर्वेष्वन्यावयवाभावात् । तदेवं न युक्तः संशयो नास्त्यवयवीति ।

* उपलब्धिर्विद्या अनुपलब्धिश्चाविद्या । सत्त्वोपलभ्यते यथा तद्भागगतं तोयमसत्त्वोपलभ्यते यथा महमरीचिकायामुदकं सत्त्वं नोपलभ्यते यथा चिरनिघातं भूमौ निघाति अमल्ल नोपलभ्यते यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलभ्यते । घटादिस्तद्वैविध्याद्विद्याद्वैविध्यादथयविति संशयः । ता. टी. ।

† वृत्त्यनुपपत्तेरपि तर्हि । १ । ४ । ५ ।

‡ वृत्तमित्यसि शब्दादिषु शब्दादयो वा वृत्तइति लौकिकीं प्रतिपत्तिमनुबोधेदम् ।

§ अनुपरिमाणो ऽथयवो महापरिमाणो ऽथयवीत्यनुपरिमाणेन महापरिमाणस्याध्याप्तेः । एकद्रव्यत्वावयवः प्राप्नोति एकावयववृत्तित्वात् । न चैकद्रव्यं द्रव्यमवित्तत्वाधारमस्ति । कृतकनित्यत्वप्रसङ्गात् । ता. टी. ।

॥ एकावयववृत्तित्वात् एकद्रव्यो ऽथयवी प्राप्नोति । एकद्रव्यत्वावयवी एकेन द्रव्येणारभ्यतइति सततैत्यसिप्रसङ्गः । किं चैकद्रव्यवृत्तित्वादिकद्रव्यं दृग्गुरुमेकस्मिन् परमाणौ वर्ततइति कारणविभागविनाशीभावात्तत्त्वं प्राप्नोति । उत्पत्तिमल्ल नित्यं चेति न दृष्टान्तो ऽस्ति । न्या. वा. ।

पृथक् चावयवेभ्यो ऽवृत्तेः ॥ ९ ॥

पृथक् चावयवेभ्यो धर्मभ्यो धर्मस्यापहणादिति समानम् ।

*न चावयव्यवयवाः ॥ १० ॥

एकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेर-
प्रश्नः ॥ ११ ॥

किं प्रत्ययवयवं कृत्स्नो ऽवयवी वर्तते अथेकदेशेनेति नापपद्यते
प्रश्नः । कस्मादेकस्मिन् भेदाभावाद् भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । कृत्स्नमित्यनेक-
स्याशेषाभिधानम् एकदेश इति नानात्वे कस्य चिदभिधानं तादृशेन कृत्स्न-
कदेशशब्दो भेदविषयो नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति । अन्या-
वयवाभावात्त्रैकदेशेन वर्ततइत्यहेतुः ।

अवयवान्तराभावेऽप्यवृत्तेरहेतुः† ॥ १२ ॥

अवयवान्तराभावादिति यद्यप्येकदेशो ऽवयवान्तरभूयस्य ऽतथाप्यथ
यवे ऽवयवान्तर वर्तत नावयवीति । अन्योऽवयवीति अन्यावयवभावे ऽप्यवृ-
त्तेरवयविनो नैकदेशेन घृतिरन्यावयवाभावादित्यहेतुः । घृतिः कथमिति चेद्
एकस्यानेकचाश्रयाश्रितसंबन्धलक्षणा प्राप्तिः । आश्रयाश्रितभावः कथमिति चेद्
यस्य यतो ऽन्यचात्मलाभानुपपत्तिः स आश्रयः न कारणद्रव्येभ्यो ऽन्यत्र कार्यद्र-
व्यमात्मानं लभते विपर्ययस्तु कारणद्रव्येष्विति । नित्येषु कथमिति चेद्
(अनित्येषु दर्शनात्सिद्धम् । नित्येषु द्रव्येषु कथमाश्रयाश्रयिभाव इति चेद्॥)

* यस्तु मन्येत अवयवानां धर्ममात्रमवयवी न त्ववयवेभ्यो ऽत्यन्त भिन्नो ऽभि-
धीषा । भिन्नत्वे गवाश्ववृद्धुर्मधर्मभावानुपपत्तेः । अभिन्नत्वे ऽपि धर्मरूपवत्तदनुप-
पत्तेः । तस्मात् कथं विद्विन्नो ऽभिधः कथं चिद्धुर्मान्नमवयवानामवयवीति तं
प्रत्याह । न चावयव्यवयवाः । न तावद्भेदाभेदौ परस्पराभावात्मानाशेकत्र समवेत
इत्युक्तमनाप्यात्यन्तिके ऽभेदे धर्मधर्मिभावः । तस्मादप्या ऽत्यन्तिकभेदे ऽपि केषां
चिदेव कार्यकारणभावस्तथा केषां चिदेव धर्मधर्मिभाव इत्यपि पितव्यम् । तथा च
दूषणमित्यर्थः । ता टी. ।

† एकदेशेन चावयवी न स्वावयवेषु वर्ततइत्यत्र प्रतिज्ञार्थं ऽवयवान्तरा-
भावादित्यहेतुः । कस्मादाद्यप्यवयवान्तरमवयविनो भवत्यथाप्यवयवान्तराण्येषां-
वयविनो ऽवयवान्तरे वर्तन्ते किमायातमवयविवृत्तेरिति । एक धानेकत्र वर्ततइति
प्रतिज्ञानानः किं कात्स्न्येन किमेकदेशेनेति नानुयोज्यः । कस्माद्भूयैव कात्स्न्येनैक-
देशेन वा नानात्वेकार्यसमवायित्वादिना एकस्यावयविनो ध्याधातात् । ता. टी.

अनित्येषु (द्रव्यगुणेषु*) दर्शनादाश्रयान्निताभावस्य नित्येषु सिद्धिरिति । तस्मादवयव्यभिमानः प्रतिपिद्यते निःश्रेयसकामस्य नावयवी यथा रूपादिषु मिथ्यासंकल्पो न रूपादय इति । सर्वायहणमवयवसिद्धेरिति प्रत्यवस्थिते† ऽप्येतदाह ।

केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धिवत्तदुपलब्धिः ॥ १३ ॥

यथेकेकः केश (स्तेमिरिकेण‡) नोपलभ्यते केशसमूहस्तूपलभ्यते तथेकेको ऽणुनोपलभ्यते अणुसंघस्तूपलभ्यते तद्विदमणुसमूहविषयं ग्रहणमिति ।

स्वविषयानतिक्रमेणैन्द्रियस्य पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणस्य तथा भावो नाविषये प्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

यथाविषयमिन्द्रियाणां पटुमन्दभावाद्विषयग्रहणानां पटुमन्दभावो भवति । चक्षुः खलु प्रकृष्यमाणं नाविषयं गन्धं गृह्णाति निकृष्यमाणं च न स्वविषयात् प्रच्यवते । सोऽयं तैमिरिकः कश्चिच्चक्षुर्विषयं केशं न गृह्णाति कश्चिद्गृह्णाति केशसमूहम् । उभयं ह्यतैमिरिकेण चक्षुषा गृह्यते परमाणवस्त्वतीन्द्रिया (इन्द्रियाविषयभूता§) न केन विद्विन्द्रियेण गृह्यन्ते समुदितास्तु गृह्यन्तइत्यविषये प्रवृत्तिरिन्द्रियस्य प्रसज्येत । न जात्यर्थान्तरमणुभ्यो गृह्यतइति । ते खल्विमे परमाणवः संनिहिता॥ गृह्यमाणा अतीन्द्रियत्वं जहति विद्युक्ताश्चागृह्यमाणा इन्द्रियविषयत्व न लभन्तइति । सो ऽयं द्रव्यान्तरानुत्पत्तावतिमहान् व्याघात ¶ इत्युपपद्यते द्रव्यान्तरं यद्ग्रहणस्य विषय इति । संचयमात्रं विषय इति चेद् न** संचयस्य संयोगभावात्तस्य चातीन्द्रियस्याग्रहणादयुक्तम् । संचयः खल्वनेकस्य संयोगः स च गृह्यमाणाश्रयो गृह्यते नातीन्द्रियाश्रयः भवति हीदमनेन संयुक्तमिति तस्मादयुक्तमेतदिति । गृह्यमाणस्य चेन्द्रियेण विषयस्यावरणाद्यनुपलब्धिकारणमुपलभ्यते तस्मान्नेन्द्रियदोषैर्व्यादनुपलब्धिखरूनाम् । यथा नेन्द्रियदोषैर्व्याद्यनुपलब्धिर्गन्धादीनामिति ।

* () २ नास्ति ।

‡ () २ नास्ति ।

§ इत्युच्यते इति २ ।

+ अत्रस्थितेऽपीदमाह २ ।

‡ () २ नास्ति ।

॥ सन्धिता अतीन्द्रियत्वं जहतीति १ ।

** संचयसंयोगभावादिति २ ।

*अवयवावयविप्रसङ्गरचैवमा प्रलयात् ॥ १५ ॥

यः खल्ववयविना ऽवयवेषु घृतिप्रतिषेधादभावः सो ऽयमवयवस्याव-
यवेषु प्रसज्यमानः सर्वप्रलयाय वा कल्पेत निरवयवाद्वा परमाणुतो निवर्तते
उभयथा चोपलब्धिविषयस्याभावः तदभावाद्दुपलब्ध्यभावः उपलब्ध्याश्रयश्चायं
घृतिप्रतिषेधः स आश्रयं व्याघ्नन्नात्मघाताय कल्पतइति । अथापि ।

न प्रलयो ऽणुसद्भावात् ॥ १६ ॥

• अवयवविभागमाश्रित्य घृतिप्रतिषेधादभावः प्रसज्यमानो निरवयवा-
त्परमाणोर्निवर्तते न सर्वप्रलयाय कल्पतेऽनिरवयवत्वं खनु परमाणोर्विभा-
गैरल्पतरुप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् । लोष्टस्य खलु प्रविभज्यमा-
नावयवस्याल्पतरुमल्पतरुमुत्तरमुत्तरं भवति स चायमल्पतरुप्रसङ्गः॥यस्मा-
न्नाल्पतरुमस्ति य परमोल्पस्तत्र निवर्तते यतश्च नाल्पीयोऽस्त तं पर-
माणुं प्रसज्यमहइति ।

परं वा जुटेः ॥ १७ ॥

**अवयवविभागस्यानवस्थानाद् द्रव्याणामसंख्येयत्वात् बुटित्वनि-
वृत्तिरिति । अथेदानीमानुपलम्बिकः सर्वे नास्तीति मन्यमान आह ।

• अपि चायं घृतिविकल्प आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह । ता टी० ।

† अत्र त्रयः पक्षाः सम्भवन्ति । यो ऽयमवयवेष्ववयवविघृतिविकल्पानुपप-
त्त्या ऽवयविना ऽभावप्रसङ्ग आपादने स प्रलयाद्वा निवर्तते परमाणो वा न क्व चिदपि
निवर्तते घृतिः । तत्र प्रथमाद्वितीयाविकल्पावाश्रित्येदं भूषणं । यथैव घृतिविकल्पः
स्युले घटादविवं तदवयवेषु तदवयवेष्विति तदभावात्प्रलये व्यवतिष्ठेत । न च
प्रलयः सर्वव्यापारहितो दर्शनविषयः सम्भवतीति दर्शनविषयभावादेनाश्रयो विक-
ल्प आत्मानमेव न लभते । उपलक्षणं चेदमा प्रलयादिति आ परमाणोर्नित्यपि
दृष्टव्यम् । परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन दर्शनविषयत्वाभावादेनाश्रयता विकल्पस्य
तदवस्थेव तद्विदमुक्तम् । ता० टी० ।

‡ कल्पते इति ४ ।

§ अल्पतरुमल्पतरुमिति ३ । १ ।

॥ प्रसङ्गे इति ३ ।

¶ अद्यानन्तमेवमवयवविभागः कस्माच्च भवतीत्यत आह । यदि जुटेः
परं द्विविपदके ऽवयवविभागो नावतिष्ठते ततो ऽवयवविभागस्यानवस्थानाद्
द्रव्याणामसंख्येयत्वात् बुटित्वनिवृत्तिः बुटिरपि हि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणः स्यात् ।
न एतन्नन्तावयवस्यै कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । ता० टी० ।

** अथर्वविभागस्यानवस्थानेति ३ ।

आकाशव्यतिभेदात् तदनुपपत्तिः ॥ १८ ॥

तस्याणोर्निरवयवस्य (नित्य*) स्यानुपपत्तिः । कस्माद् आकाश-
व्यतिभेदात् । अन्तर्वहिश्चाणुराकाशेन समाविष्टो व्यतिभिन्नो व्यतिभेदा-
त्सावयवः सावयवत्वादनित्य इति ।

आकाशासर्वगतत्वं वा ॥ १९ ॥

अथैतन्नेप्यते परमाणोर्नन्तर्नास्त्याकाशमित्यसर्वगतत्वं प्रसज्यते इति ।

अन्तर्वहिश्च कार्यद्रव्यस्य †कारणान्तरवच-
नादकार्यं तदभावः ॥ २० ॥

अन्तरिति पिहित कारणान्तरैः कारणमुच्यते । बहिरिति च व्यव-
थायकमव्यवहितं कारणमेवोच्यते । तदेतत्कार्यद्रव्यस्य संभवति नाणोरकार्य-
त्वात् । अकार्यं हि परमाणोर्वहिरित्यस्याभावः । यत्र चास्य भावो ऽणु-
कार्यं तन्न परमाणुः यतो हि नाल्पतरमस्ति स परमाणुरिति ।

‡शब्दसंयोगविभवाच्च सर्वगतम् ॥ २१ ॥

यत्र क्व चिदुत्पन्नाः शब्दा विभवन्त्याकाशे तदाश्रया भवन्ति मनेभिः
परमाणुभिस्तत्कार्यैश्च संयोगा विभवन्त्याकाशे नासंयुक्तमाकाशेन किं चिन्मू-
र्तद्रव्यमुपलभ्यते तस्मान्नासर्वगतमिति ।

‡अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः ॥ २२ ॥

‡सर्पता प्रतिघातिना द्रव्येण न व्यूह्यते यथा काष्ठेनोदकम् । कस्माद्
निरवयवत्वात् । सर्पश्च प्रतिघातिद्रव्यं न विष्टभ्रति नास्य क्रियाहेतुं गुणं
प्रतिबध्नाति । कस्माद् अस्पर्शत्वात् विपर्यये हि विष्टम्भो दृष्ट इति
(सावयवे**) स्पर्शवति द्रव्ये दृष्टं धर्मं विपरीते नाशङ्कितुमर्हति ।

अणववयवस्याणुतरन्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेधः ॥

* () नालि ।

† व्यतिभिन्ने । इति २ ।

‡ कारणान्तरं कारणविशेषः तस्य घवनमित्यर्थः । ता. टी. ।

§ सर्वसंयोगशब्दति १ । ४ ।

॥ म्यादेतत् । आकाशं चेत्सर्वगतं ततो मूर्तिमतां द्रव्याणां व्यूहान्तरापा-
दनं च जलौघस्यैव नासाद्रिना भवेद् न चास्ति तस्माच्च सर्वगतत्वमित्यत आह ।
ता. टी. । † संयुक्ताप्रतिपातिर्नति १ । ४ । ** () नालि ४ स भयान् इति ५ ।

साधयन्नस्य चाणोरप्यवयवयो ऽणुतर इति प्रसज्यते । कस्मात्कार्यकारणद्वययोः परिमाणभेददर्शनात् । तस्मादप्यवयवस्याणुतरत्वं यस्तु साधयवो ऽणुकार्यं तदिति । तस्मादणुकार्यमिदं प्रतिविध्यतइति । कारणविभागाच्च कार्यस्यानित्यत्वं नाकाशव्यतिभेदात् । लोपृस्यावयवविभागादनित्यत्वं नाकाशसमावेशादिति ।

*मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भावः ॥ २३ ॥

परिच्छिन्नानां हि स्पर्शवतां संस्थानं विकीर्णं चतुरस्रं समं परिमण्डलमित्युपपद्यते यत्संस्थानं सो ऽवयवसन्निवेशः परिमण्डलाश्चाणवस्तस्मात्साधयवा इति ।

†संयोगोपपत्तेश्च ॥ २४ ॥

मध्ये सन्नगुः पूर्वापरभ्याम् अणुभ्यां संयुक्तस्तयोर्व्यवधानं कुरुते । व्यवधानेनानुमीयते पूर्वभागेन पूर्वेणाणुना संयुज्यते परभागेन परेणाणुना संयुज्यते यो तौ पूर्वापरौ भागौ तावत्साधयवौ एवं सर्वतः संयुज्यमानस्य सर्वतो भागा अघयवा इति । †यत्तावन्मूर्तिमतां संस्थानोपपत्तेरवयवसद्भाव इति अत्रोक्तं किमुक्तम् । विभागाल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्र निवृत्तेरवयववयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । यत्पुनरेतत्संयोगोपपत्तेश्चेति स्पर्शवत्त्वाद्बन्धानमाश्रयस्य चाध्याप्या भागभक्तिः । उक्तं चात्र स्पर्शवानणुः स्पर्शवतोरप्येवः प्रतिघाताद्बन्धधायको न साधयवत्वात् । स्पर्शवत्त्वाच्च व्यवधाने सत्यणुसंयोगो नाश्रयं व्याप्नोतीति भागभक्तिर्भवति भागवानिवायमिति । उक्तं चात्र विभागे ऽल्पतरप्रसङ्गस्य यतो नाल्पीयस्तत्रावस्थानात् तदवयवस्य चाणुतरत्वप्रसङ्गादणुकार्यप्रतिषेध इति । मूर्तिमतां च संस्थानोपपत्तेः संयोगोपपत्तेश्च परमाणूनां साधयवत्वमिति हेत्वोः

‡अनवस्थाकारित्वादनवस्थानुपपत्तेश्चाप्रतिषेधः ॥ २५ ॥

* पुनः शून्यतावादी प्रत्यवतिष्ठते । ता. टी. ।

† संस्थानं नाम प्रचयाप्यः संयोगो घटादिशक्तिघटत्वादिजातिव्यक्तिहेतुरिति संयोगः । संयोगमात्रं त्वप्राप्तपूर्विका प्राप्तिरिति तस्मादपौनहत्यम् । ता. टी. ।

‡ तदेतच्छून्यतामतप्रपाकरोति । यत्तावदिति । ता. टी. ।

यावन्मूर्तिमद्यावच्च संयुज्यते तत्सर्वं सावयवमित्यनवस्थाकारिणाविमौ हेतू सा चानवस्था नोपपद्यते । सत्यामनवस्थायां* सत्यौ हेतू स्यातां तस्मात्प्रतिषेधो ऽयं निरवयवत्वस्येति । विभागस्य च विभज्यमानहानिनोपपद्यते तस्मात्प्रलयान्तता नोपपद्यतइति† । अनवस्थायां च प्रत्यधिकरणं द्रव्यावयवानामानन्त्यात् परिमाणभेदानां गुरुत्वस्य चाग्रहणं समानपरिमाणत्वं चावयवावयवविनोः परमाण्ववयवविभागादूर्ध्वमिति । ‡ यदिदम्भवाः बुद्धीराश्रित्य बुद्धिविषयाः सन्तीति मन्यते मिथ्याबुद्ध्य यताः । यदि हि तत्त्वबुद्ध्यः स्युर्बुद्ध्या विवेचने क्रियमाणे याथात्म्यं बुद्धिविषयाणामुपलभ्येत ।

बुद्ध्या विवेचनान्तु भावानां याथात्म्यानुपलब्धिस्तन्वप-
कर्षणे पटसद्भावानुपलब्धिवत् तदनुपलब्धिः ॥ २६ ॥

यथा ऽऽयं तन्तुरयं तन्तुरिति प्रत्येकं तन्तुषु विविच्यमानेषु नार्था-
न्तरं किं चिदुपलभ्यते यत्पटबुद्धेर्विषयः स्यात् । याथात्म्यानुपलब्धेरसति विषये
पटबुद्धिर्भवन्ती॥ मिथ्याबुद्धिर्भवति एवं सर्वचेति ।

व्याहृतत्वादहेतुः ॥ २७ ॥

यदि बुद्ध्या विवेचनं भावानां न सर्वभाषानां याथात्म्यानुपलब्धिः ।
अयं सर्वभाषानां याथात्म्यानुपलब्धिर्न बुद्ध्या विवेचनं भावानां याथात्म्यानु-
पलब्धिश्चेति व्याहन्यते** । तदुक्तम् अवयवावयवविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयादिति ।

* सत्यामवस्थापामिति ४ ।

† विभागस्य परमाण्वन्तत्वं प्रलयान्तत्वमनन्तत्वं वा यत्तत्त्वं तत्राद्ये तत्रैव मूर्तिमत्त्वस्य
व्यभिचारः । निरवयवत्वेनाभ्युपगमे तस्मिन् मूर्तिमत्त्वस्य सावयवत्वस्य चाभ्युपगमे व्याघातश्च ।
अन्तयोः पक्षयोर्ध्याघातस्युद्वेगमेवत्वप्रसङ्गो विभागस्य चानाधारत्वप्रसङ्गः । परमाणुत्वेन स्वीकृते
सावयवत्वत्वेकैः निरवयवद्रव्यानभ्युपगमाच्च । ‡ विज्ञानवाद्याह । यदिदमिति । ता. टी. ।

§ यथा ऽयं तन्तुरयं तन्तुरयं तन्तुरिति २ पुस्तके । ॥ भवतीति १ । २ । ४ । ५ ।
¶ बुद्ध्या विवेचनं चेति २ पुस्तके ऽधिकम् ।

** यस्य विविच्यमानस्य याथार्थ्यानुपलब्धिस्तत् कुतश्चिद्विवेचनीयम् ।
अप्युद्यमाने तदनुपपत्तेः तथा च तेनावधिना क्व चिदवस्थातव्यम् । अनवस्थायां
बुद्धेरमेवत्वप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात्परमाणुषु वा तत्सर्वयोगेषु वा तेनावस्थातव्यं
तथा च यतो विविच्यते भावः स एवास्यावधिर्थाघातार्थेन नोपलभ्यतइति बुद्ध्या वि-
वेचनस्य भावानुपपत्तिव्याघात इति सिद्धम् । ता. टी. ।

तदाश्रयत्वादपृथग्ग्रहणम्* ॥ २८ ॥

कार्यद्रव्यं कारणद्रव्याश्रितं तत्कारणेभ्यः† पृथङ् नोपलभ्यते त्रिपर्यये
पृथग्ग्रहणात् । यथाश्रयाश्रितभावेऽपि नास्ति तत्र पृथग्ग्रहणमिति बुद्ध्या विवेच-
नानु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु । यदिन्द्रियेण गृह्यते तदेतया
बुद्ध्या विविच्यमानमन्यदिति ।

प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः‡ ॥ २९ ॥

बुद्ध्या विवेचनाद्भावानां याथात्म्योपलब्धिः यदस्ति यथा च (य-
ज्ञास्ति यथा च) तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति या च प्रमाण उप-
लब्धिस्तद्बुद्ध्या विवेचनं भावानां तेन सर्वशास्त्राणि सर्वकर्माणि सर्वं च शरी-
रिणां व्यवहारा व्याप्राः । परीक्षमाणो हि बुद्ध्या ऽध्यवस्यति इदमस्तीदं
नास्तीति तत्र न सर्वभावानुपपत्तिः ।

प्रमाणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् ॥ ३० ॥

एवं च सति सर्वं नास्तीति, नोपपद्यते कस्मात्प्रमाणानुपपत्त्युप-
त्तिभ्याम् । यदि सर्वं नास्तीति प्रमाणमुपपद्यते सर्वं नास्तीत्येतद्वा हन्यते ।
अथ प्रमाणं नोपपद्यते सर्वं नास्तीत्यस्य कथं सिद्धिः । अथ प्रमाणमन्तरेण
सिद्धिः सर्वमस्तीत्यस्य कथं न सिद्धिः ।

॥ स्वप्रविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः ॥ ३१ ॥

यथा स्वप्ने न विषयाः सन्त्यथ चाभिमानो भवति एव न प्रमाणाणि
प्रमेयानि च सन्त्यथ च प्रमाणप्रमेयाभिमानो भवति ।

मायागन्धर्वनगरमृगतृष्णिकावदा ॥ ३२ ॥

हेत्वभावादसिद्धिः ॥ ३३ ॥

* तन्तुनामनेकमेव कानं पटस्य त्येकत्वेनेति पृथग्ग्रहणमस्येव । पटस्य तत्तयस्तन्तुनां
चायत्र इत्याधारभावेऽपि । पटस्यान्यत्राद्यने तु तदाश्रितत्वं तन्त्रमिति न तदभेदमत्र कर्मित्यर्थः ।

† तत्कारणेभ्य इति ५ । ‡ प्रमाणतश्चार्थप्रतिपत्तेः २ । () २ नास्ति ।

॥ यदुक्तं प्रमाणे परस्परानुपपत्तिभ्यां न सर्वभावानुपपत्तिरिति तत्र प्रत्य-
क्षतिष्ठते विज्ञानवादी । ता टी० । ५ तद्वैतद् दूषयति । ता टी० ।

स्वप्नान्ते विषयाभिमानवत्प्रमाणप्रमेयाभिमानो न पुनर्जागरितान्ते विषयोपलब्धवदित्यत्र हेतुर्नास्ति । हेत्वभावादसिद्धिः । स्वप्नान्ते* चासन्तो विषया उपलभ्यन्तइत्यत्रापि हेत्वभावः । प्रतिबोधे ऽनुपलम्भादिति चेत् प्रतिबोधविषयोपलम्भादप्रतिषेधः । यदि प्रतिबोधे ऽनुपलम्भात्स्वप्ने विषया न सन्तीति तर्हि यदमे प्रतिबुद्धेन विषया उपलभ्यन्ते उपलम्भात्सन्तीति विषये हि हेतुसामर्थ्यामुपलम्भाभावे सत्यनुपलम्भादभावः सिध्यति उभयथा त्वभावेनानुपलम्भस्य सामर्थ्यमस्ति यथा प्रदीपस्याभावादूपस्यादर्शनमिति । तत्र भावेनाभावः समर्थतइति । स्वप्नान्तविकल्पे च हेतुवचनम् । स्वप्नविषयायाभिमानवदिति ब्रुवता स्वप्नान्तविकल्पे हेतुर्वाच्यः । कश्चित्स्वप्नोऽभयोपसंहेतः कश्चित्प्रमोदोपसंहेतः कश्चिदुभयविषयीतः कदा चित्स्वप्नमेव न पश्यतीति । निमित्तवस्तु स्वप्नविषयाभिमानस्य निमित्तविकल्पाद्द्विकल्पोपपत्तिः ।

स्मृतिसंकल्पवच्च स्वप्नविषयाभिमानः ॥ ३४ ॥

पूर्वोपलब्धविषयः॥ यथा स्मृतिश्च संकल्पश्च पूर्वोपलब्धविषयो न तस्य प्रत्याख्यानाय कल्पते तथा स्वप्ने विषयग्रहण पूर्वोपलब्धविषयं न तस्य प्रत्याख्यानाय च कल्पतइति । एवं दृष्टविषयश्च स्वप्नान्तो जागरितान्तेन यः सुप्तः स्वप्नं पश्यति स एव जाग्रत्स्वप्नदर्शनानि प्रतिबंधतइदमद्राद्यमिति । तत्र जाग्रद्बुद्धिपृतिवशात्स्वप्नविषयाभिमानो मिथ्येति व्यवसायः । सति च

* अन्तर्गच्छो ऽवयववचनो ऽप्याश्रितत्वमात्रेणावग्यायां प्रयुक्तः तेन स्वप्नावस्थायां जागरितावस्थायामित्यर्थः । एतद्वक्तं भवति । स्वप्नविज्ञानस्यायाचार्यामिच्छता बाधकमन्तरेण तदनुपपत्तेर्जाग्रत्प्रत्ययो ऽस्य बाधको वक्तव्यः । न चासावसमीचीनस्तं बाधितुमुत्सहतइति समीचीनत्व जाग्रत्प्रत्ययानामभ्युपगन्तव्यं तथा च जागरितान्ते विषयोपलब्धवदित्युपपन्नम् । ता टी. ।

† स्वप्नजागरितावस्थोरुभयोरपि विषयाभावाभ्युपगमे ऽनुपलम्भोर्भावग्रहकत्वमपि न सिध्येन्नोपपत्ताया अभावादिति भावः । ‡ स्वप्ने-इति १।४।

‡ स्वप्नविषयस्य कदाचित्कालेन सहेतुकत्वादिनिमित्तविश्वस्यावस्थाभ्युपगन्तव्यत्वेन तेनैव विषयवृत्तासिद्धे संश्लेषता बाधितेति भावः ।

॥ उपलब्धो विषय इति ४ ।

१ पूर्वोपलब्धोपपत्तौ च तद्वापकत्वानुपपत्तेरिति भावः ।

प्रतिसंधाने या जायते। बुद्धिभूतिस्तद्वशादयं व्यवसायः स्वप्रविषयाभिमानो मि-
थ्येति । उभयाविशेषे तु साधनानर्थक्यम् । यस्य स्वप्रान्तजागरितान्तयो-
रविशेषस्तस्य स्वप्रविषयाभिमानवदिति साधनमनर्थकं तदाश्रयप्रत्याख्यानात् ।
अतस्मिंस्तदिति च व्यवसायः प्रधानाश्रयः अपुरुषे स्याणो पुरुष इति व्यव-
सायः स प्रधानाश्रयो (न खलु पुरुषे ऽनुपलब्धे पुरुष इत्यपुरुषे व्यवसायो
भवति ग्रथं स्वप्रविषयस्य व्यवसायो हस्तिनमद्राक्षं पर्वतमद्राक्षमिति प्रधा-
नाश्रयो) भवितुमर्हति । एवं च सति ।

मिथ्योपलब्धिर्विनाशस्तत्त्वज्ञानात्स्वप्रविषयाभिमान- प्रणाशवत्प्रतिबोधे* ॥ ३५ ॥

स्याणो पुरुषो ऽयमिति व्यवसायो मिथ्योपलब्धिः (अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं
स्याणो स्याणुरिति व्यवसायस्तत्त्वज्ञानं तत्त्वज्ञानेन च मिथ्योपलब्धिर्निवर्त्यते
नार्थः स्याणुपुरुषसामान्यलक्षणः यथा प्रतिबोधे या ज्ञानवृत्तिस्तया स्वप्रवि-
षयाभिमानो†) निवर्त्यते नार्थो विषयसामान्यलक्षणः तथा मायागन्धर्व-
नगरमृगतृष्णिकाणामपि या बुद्धयो ऽतस्मिंस्तदिति व्यवसायास्तत्त्वज्ञानेनैव
कल्पेन मिथ्योपलब्धिर्विनाशस्तत्त्वज्ञानाच्चायं प्रतिबोध इति । उपादानयच्च मा-
यादिषु मिथ्याज्ञाने प्रज्ञापनीयसंरूपं च द्रव्यमुपादाय साधनवान्परस्य मिथ्या
ऽव्यवसायं करोति सा माया नीहारप्रभृतीनां नगरसंरूपसन्निवेशे‡ दूरान्नगर-
बुद्धिहृत्ययते विषयं तदभावात् । सूर्यमरीचिषु भ्रैमेनेनाम्णा संसृष्टेषु स्पन्द-
मानेषूदकबुद्धिर्भवति सामान्यग्रहणाद् अन्तिकस्थस्य विषयं तदभावात् ।
क चित् कदा चित् कस्य चित् भाषान्नामिति मिथ्याज्ञानं दृष्टं च बुद्धिद्वैतं
मायाप्रयोक्तुः परस्य च दूरान्तिकस्थैर्योगेन्धर्वनगरमृगतृष्णिकासु सुप्रति-
बुद्धयोश्च स्वप्रविषये तदेतत्सर्वस्याभावे निरुपाख्यतायां निरात्मकत्वे ना-
पद्यते इति ।

* एवं सति मिथ्याज्ञानस्य प्रधानाश्रयत्वे सति मिथ्योपलब्धिर्विनाशस्तत्त्व-
ज्ञानाद् बाधकान् स्वप्रविषयाभिमानप्रणाशवत्प्रतिबोधे न त्वयस्य सामान्यस्वा-
पीति शेषः । ता. टी. ।

† २ () नास्ति ।

‡ स्वयमेति ४ ।

बुद्धेश्चैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात्* ॥ ३६ ॥

मिथ्याबुद्धेश्चार्थवदप्रतिषेधः । कस्माद् निमित्तोपलम्भात् सद्भावोपलम्भाच्च । उपलभ्यते मिथ्याबुद्धिनिमित्तं मिथ्याबुद्धिश्च प्रत्यात्ममुत्पन्ना गृह्यते संवेद्यत्वात् तस्मान्मिथ्याबुद्धिरप्यस्तीति ।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्द्विविधोपपत्तिः ॥ ३७ ॥

तत्त्वं स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति तत्त्वप्रधानयोरलोपाद्वेदात् स्थाणौ पुरुष इति मिथ्याबुद्धिरुत्पद्यते सामान्यग्रहणात् । एवं यथाकार्या बलाकेति लोपे कथेत इति न तु समाने विषये मिथ्याबुद्धीनां समावेशः सामान्यग्रहणाव्यवस्थानात् । यस्य तु निरात्मकं निरुपाख्यं सर्वं तस्य समावेशः प्रसज्यते । गन्धादौ च प्रमेये गन्धादिबुद्धयो मिथ्याभिमतस्तत्त्वप्रधानयोः सामान्यग्रहणस्य चाभावात्तत्त्वबुद्धय एव भवन्ति तस्माद्युक्तमेतत् प्रमाणप्रमेयबुद्धयो मिथ्येति । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् ।

अथ कथं तत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइति ।

समाधिविशेषाभ्यासात् ॥ ३८ ॥

स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो** मनसो††धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोग‡स्तत्त्वबुभुत्साविशिष्टः सति हि तस्मिन्निन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते तदभ्यासवशात्तत्त्वबुद्धिरुत्पद्यते । यदुक्तं सति हि तस्मिन् इन्द्रियार्थेषु बुद्धयो नोत्पद्यन्ते इत्येतत् ।

नार्थविशेषप्रावल्यात् ॥ ३९ ॥

* अर्थे हि निषिद्धे तद्बुधेदव्येतत् तद्बुधस्यापने तद्बुधेवाप्रत्युहं बुद्धिसद्भावो ऽपि सिध्यति । ता. टी. ।

† मिथ्याबुद्ध्या तच्चिन्तितं लक्ष्यते तेन मिथ्याबुद्धिनिमित्तस्य द्विविधमित्यर्थः । ता. टी. ‡ मिथ्याबुद्धिर्द्विविधोपपत्तिरिति २ । § सोऽस्तीति १ । ४ ।

॥ असमाने इति २ पा. । १ समाधितत्त्वाभ्यासादिति तात्पर्यटीकाधृतः पाठः ।

** इन्द्रियार्थेभ्य इति २ । ५ ।

†† अनेन चित्तेपं निवर्तयति । ता. टी. ।

‡ कथं खलु सुपुष्पावस्थायामस्तीत्यत उक्तम् । ता. टी. ।

§ इन्द्रियविषयैरुपहतमनसो न धारणा तथा च तदभ्यासाभावाच्च तत्त्वसाक्षात्कार इति सूत्रार्थः ता. टी. ।

अनिच्छतो ऽपि बुद्ध्युत्पत्तेर्नैतदुक्तम् । कस्माद् अर्थे येशेऽप्राबन्त्याद्
अशुभुत्समानस्यापि बुद्ध्युत्पत्तिर्दृष्टा यथा स्तनयिवृशष्टप्रभृतिषु तत्र समाधि-
विशेषो नोपपद्यते ।

*सुप्तादिभिः प्रवर्त्तनाच्च ॥ ४० ॥

सुत्पिपासाभ्यां शीतोष्णाभ्यां व्याधिभिश्चानिच्छतो ऽपि बुद्ध्यः
प्रवर्त्तन्ते तस्मादेकाग्र्यानुपपत्तिरिति । अस्त्वगतत्समाधिं विहाय व्युत्थानं
व्युत्थाननिमित्तं समाधिप्रत्यनीकं च सति त्वेतस्मिन् ।

†पूर्वकृतफलानुबन्धात्तदुत्पत्तिः ॥ ४१ ॥

पूर्वकृतो जन्मान्तरोपचितस्तत्त्वज्ञानहेतुधर्मप्रविवेकः † फलानुबन्धो
योगाभ्याससामर्थ्यं निष्फले ह्यभ्यासे नाभ्यासमाद्वियेत् । दृष्टं हि लौकिकेषु
कर्मस्वभ्याससामर्थ्यम् । प्रत्यनीकपरिहारार्थं च ।

अरण्यगुहापुलिनादिषु योगाभ्यासेऽपदेशः ‡ ॥ ४२ ॥

योगाभ्यासजनितो धर्मो जन्मान्तरे ऽप्यनुवर्त्तते प्रवयकाप्रागते ॥
तत्त्वज्ञानहेतो धर्मं प्रकृष्टायां समाधिभावनायां तत्त्वज्ञानमुत्पद्यतइति ।
दृष्टश्च समाधिना ऽर्थविशेषप्राबल्याभिभवः नाहमेतदश्रोप नामहेतदघा-
सिपमन्य च मे मनो ऽभूदित्याह लौकिक इति ।

यदर्थे येशेऽप्राबन्त्यादनिच्छतो ऽपि बुद्ध्युत्पत्तिरनुज्ञायते ।

अपवर्गप्येवं प्रसङ्गः ॥ ४३ ॥

मुक्तस्यापि बाह्यार्थसामर्थ्याद् बुद्ध्य उत्पदोरन्निति ।

न निष्पन्नावश्यम्भावित्वात् ¶ ॥ ४४ ॥

कर्मवशान्निष्यन्ने शरीरे चेष्टेन्द्रियार्थाशये निमित्तभावादवश्यंभायी
बुद्धीनामुत्पादः न च प्रवर्त्तते ऽपि सन् बाह्यो**र्थ आत्मनो बुद्ध्युत्पादे समर्थो
भवति तस्येन्द्रियेण संयोगाद्बुद्ध्युत्पादे सामर्थ्यं दृष्टमिति ।

* सुप्तादिभिरिति च्य विज्ञ ।

† पूर्वकृत समाधिः । तस्य फलं संस्कारः तस्यानुबन्धः स्येमा तस्मा-
दिति सूत्रार्थः । ता टी० ।

‡ प्रविविष्यते विशिष्यतइति प्रविवेकः धर्मस्वात्सौ प्रविवेकश्चेति धर्म-
प्रविवेकः । ता टी० । § योगाभ्यासेऽपदेशादिति २ । ॥ काष्ठं गते इति २ ।

¶ पूर्वपक्षिणः सिद्धान्तसूत्रम् । ता टी० । सति शरीरे बाह्यविशेषयोर्ज्ञानात्प-
त्तिकारणत्वं नान्यथेति सूत्रार्थः । न्या टी० । ** बाह्यार्थ इति २ । ५ ।

* तदभावश्चापवर्गः ॥ ४५ ॥

तस्य बुद्धिनिमित्ताश्रयस्य शरीरेन्द्रियस्य धर्माधर्माभावादभावो ऽपवर्गः । तत्र यदुक्तमपवर्गं ऽप्येवं प्रसङ्ग इति तदयुक्तम् । तस्मात्सर्वदुःखविमोक्षो ऽपवर्गः । यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गं विच्छिद्यते तस्मात्सर्वदुःखेन त्रिमुक्तिरपवर्गो न निर्वाजं निरायतनं च दुःखमुत्पद्यत इति ।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चाध्यात्मविध्युपायैः ॥ ४६ ॥

तस्यापवर्गस्याधिगमाय यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारः । यमः समानमाश्रमिणां धर्मसाधनं नियमस्तु विशिष्टम् । आत्मसंस्कारः पुनरधर्महानं धर्मोपचयश्च योगशास्त्राच्चाध्यात्मविधिः प्रतिपत्तव्यः । स पुनस्तपः प्राणायामः प्रत्याहारो ध्यानं धारणेति । इन्द्रियविषयेषु प्रसंख्यानाभ्यासो रागद्वेषप्रहाणार्थः उपायस्तु योगाचारं वेधानमिति ।

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विद्यैश्च सह संवादः ॥ ४७ ॥

तदर्थमिति प्रकृतम् । ज्ञायते ऽनेनेति ज्ञानमात्मविद्याशास्त्रं तस्य ग्रहणमध्ययनधारणे अभ्यासः सततक्रियाऽध्ययनश्रवणचिन्तनानि तद्विद्यैश्च** सह संवाद इति प्रज्ञापरिपाकार्थं परिपाकस्तु संशयच्छेदनमविज्ञातार्थबोधो†† ऽध्यवसिताभ्यनुज्ञानमिति समाषवादः संवादः ।

तद्विद्यैश्च सह संवाद इत्यविभक्तार्थं वचनं विभज्यते ।

तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारिविशिष्टश्रेयार्थिभिरनसूयुभिरभ्युच्येयात् ॥ ४८ ॥

* तदभावश्चापवर्गं तस्येति २ ।

+ विशिष्ट इति २ ।

‡ योगाचार एकापकारिता आहारविशेष एकत्रानवस्थानादि इत्यादि यतिधर्मोक्तम् । ता. टी. ।

§ ननु यद्येतत्तत्त्वज्ञानोत्पादक्रमेणापवर्गोपायः कृतं तद्धोन्वीतियेत्यत आह । ता. टी. ।

॥ सहेति नास्ति १ । ४ । ५ ।

¶ आत्मविद्या आन्वीत्तिकी । ता. टी. ।

** सहेति नास्ति २ ।

†† अर्थावबोधोऽध्यवसतेति १ । ४ ।

‡‡ अभिमुखमुपेत्य जानीयात् । ता. टी. ।

एतन्निगदेनैव नीतार्थमिति ।

यदिद मन्वेत एक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिकूलः परस्येति* ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे ॥ ४९ ॥

तमभ्युपेयादिति वर्तेते । परतः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्साप्रका-
शनेन स्वपक्षमनवस्थापयन् स्वदर्शनेन परिशोधयेदिति ।

अन्योन्यप्रत्यनीकानि च प्रायादुकानां दर्शनानि† ।

स्वपक्षरागेण चेक्रे न्यायमतिवर्तेन्ते तत्र ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकशाखावरणवत् ॥ ५० ॥

अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामग्रहीणदोषाणां तदर्थे घटमानानामेतदिति ।

विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेणावज्ञायमानस्य‡ ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम्§ ॥ ५१ ॥

विगृह्येति विजिगीषया न तत्त्वबुभुत्सयेति । तदेतद्विद्यापालनार्थं
न लाभपूजाख्यात्यर्थमिति॥ ।

इति श्रीवात्स्यायनीये न्यायभाष्ये चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

* परस्य गुर्वोद्वेः । तस्माच्च खादोऽप्युचित इति । तत्रेदं सूत्रमुपतिष्ठते ।
ता टी० ।

† अयुक्तपरित्यागेन युक्तपरिग्रहेण च परिशोधयेदिति सम्बध्यते । ता० टी० ।

‡ ताभ्यां विगृह्य कथनमिति सूत्रम् । ता० टी० । परेणाविज्ञायमानस्येति २ ।

॥ न हि परहितप्रवृत्तः परमकारणिको मुनिर्दृष्टार्थं परंपासनोपायमुप-
दिशतीति । ता० टी० ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिबहुत्वमिति संक्षेपे-
योक्तं तद्विस्तरेण विमज्यते । ताः खल्विमा जातयः* स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते
चतुर्विंशतिः प्रतिषेधहेतवः ।

साधर्म्यवैधर्म्यात्कर्पापकर्षवर्ण्यवर्ण्यविकल्पसाध्य-
प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तानुत्पत्तिसंशय-
प्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशेषोपपत्त्युपलब्ध्य-
नुपलब्धिनित्यानित्यकार्यसमाः ॥ १ ॥

साधर्म्येण प्रत्यवस्थानमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः† ।
अविशेषं तत्र तत्रोदाहरिष्यामः । एवं वैधर्म्यसमप्रभृतयो ऽपि निर्वक्तव्याः
लक्षणं तु ।

साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामुपसंहारे तद्धर्मविपर्ययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यसमौ ॥ २ ॥

साधर्म्येणोपसंहारे साध्यधर्मविपर्ययोपपत्तेः साधर्म्येणैव प्रत्यवस्था-
नमविशिष्यमाणं स्थापनाहेतुतः साधर्म्यसमः प्रतिषेधः । निदर्शनं क्रियावा-
नात्मा द्रव्यस्य क्रियाहेतुगुणयोगात् । द्रव्यं लोष्टुः क्रियाहेतुगुणयुक्तः क्रिया-
वान् तथा चात्मा तस्मात्क्रियावानिति । एवमुपसंहृतेऽं परः साधर्म्येणैव
प्रत्यवतिष्ठते निष्क्रिय आत्मा विभुनो द्रव्यस्य निष्क्रियत्वाद् विभु चाकार्यं
निष्क्रियं च तथा चात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रिया-
वत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनरक्रियसाधर्म्याद् निष्क्रियेणेति ।

* तत्र जातिनाम स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते यः प्रतिषेधासमर्थो हेतुः । न्या. वा. ।
अत्र प्रतिषेधबुद्ध्या प्रयुक्त इति शेष इति । ता. टी. । यदा वादी परस्य साधन
साधित्वमिति मन्यते लाभपूजाख्यातिकामश्च भवति तदा जातिं प्रयुङ्क्ते कदा विद्वयं
जात्युत्तरणाकुलीकृतो नात्तरं प्रतिपद्यते उत्तराप्रतिपत्त्या च निरुद्धते । अनभिधाने
च जातेरेकान्तजयः परस्यैकान्तिकात्पराजयाद्वारमस्तु संदेह इति युक्तो जातेः
प्रयोगः । न्या. वा. ।

† समीकरणार्थं प्रयोगः समः । साधर्म्यमेव समं वैधर्म्यमेव सममिति । स-
मार्थः समीकरणार्थः प्रयोगो द्रष्टव्यः । समीक्रियतां परपतो मा वा कारि अयं
तु समीकरणार्थं प्रवर्तते यथा लोके कुटुम्बार्थं घटतइति । न्या. वा. । साधर्म्यमेव
समं यस्मिन् प्रयोगइति शेषः । ता. टी. ।

‡ एवमुपसंहृते इति २ ।

§ साधर्म्यानिक्रियेणेति ४ ।

विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः प्रतिषेधो भवति । अथ वैधर्म्यसमः क्रियाहेतु-
गुणयुक्तो लोष्टः परिच्छिन्नो दृष्टो न च तथात्मा तस्मान्न लोष्टवत् क्रियावा-
निति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावता भवितव्यं न पुनः
क्रियावद्वैधर्म्यादक्रियेणेति विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । वैधर्म्येण चोपसंहारः*
निष्क्रिय आत्मा विभुत्वात् क्रियावद् द्रव्यमविभु दृष्टं यथा लोष्टो न च
तथात्मा तस्मान्निष्क्रिय इति । वैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं निष्क्रियं द्रव्यमाकाशं
क्रियाहेतुगुणरहितं दृष्टं न तथात्मा तस्मान्न निष्क्रिय इति । न चास्ति विशेष-
हेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियेण भवितव्यं न पुनरक्रियवैधर्म्यात् क्रियावतेति
विशेषहेत्वभावाद्वैधर्म्यसमः । क्रियावान् लोष्टः क्रियाहेतुगुणयुक्तो दृष्टः तथा
चात्मा तस्मात् क्रियावानिति । न चास्ति विशेषहेतुः क्रियावद्वैधर्म्यान्निष्क्रियो
न पुनः क्रियावत्साधर्म्यात् क्रियावानिति विशेषहेत्वभावात्साधर्म्यसमः ।
अनयोस्तारम् ।

गोत्वाद्गोसिद्धिबत्तत्सिद्धिः ॥ ३ ॥

* वैधर्म्येण चोपसंहारः २ ।

† अस्ति पत्न्यात्मनः क्रियाहेतुगुणः प्रयथो ऽदृष्टं वा । लोष्टस्यापि क्रियाहे-
तुगुणः स्पृशद्वेगवद्द्रव्यसंयोग इति एवमुपसङ्गते परः साधर्म्येणैव प्रत्यवतिष्ठति ।
निष्क्रिय आत्मा विभुत्वादाकाशवदिति । अत्र च साधनमाभासमुत्तरं च न
जातिः । विभुत्वस्याक्रियत्वेन स्वभावतः प्रतिबन्धात् । तेनैतदुपेत्य वार्तिककार
उदाहरणान्तरमाह । यथा ऽनित्यःशब्द उत्पत्तिधर्मकत्वात् । इदं तु सम्यक् साध-
नमुत्तर त्वाभासमिति । ता. टी. । यन्नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः नित्येनाप्याकाशेन
साधर्म्यममूर्तत्वमस्तीति नित्यः प्राप्त इति । एतस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादि-
त्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यसाधर्म्यमप्याकाशेनामूर्तत्वमते नित्यः
प्राप्तः । अथ मनसि सत्यस्मिन् साधर्म्यं न नित्यः न तर्हि वक्तव्यमनित्यघटसा-
धर्म्यादित्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सेय जातिविशेषहेत्वभावं दर्शयति विशेष-
हेत्वभावाच्चानैकान्तरकदेशनाभाम इति । एवं वैधर्म्येणाक्ते हेतौ तद्विपरीतवैध-
र्म्येण प्रत्यवस्थानं साधर्म्येणाक्ते हेतौ तद्विपरीतवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानं वैधर्म्यसमः ।
यथा तस्मिन्नेव हेतावाकाशवैधर्म्यादनित्य इत्युक्ते यदि नित्याकाशवैधर्म्यादनित्यः
अनित्येन घटेनास्य वैधर्म्यममूर्तत्वमते नित्यः प्राप्तः तस्मिन्नेव हेतौ घटसाधर्म्या-
दित्युक्ते यन्नित्यघटसाधर्म्यादनित्यः वैधर्म्यमप्याकाशवैधर्म्यादनित्यः नित्यः प्राप्तः ।
अथ मनसि सत्ये तस्मिन् वैधर्म्यं न नित्यः न तद्वैधर्म्येकान्ते ऽनित्यघटसाधर्म्यादि-
त्याकाशवैधर्म्याच्चानित्य इति । सोऽयं विशेषहेत्वभावः । न्या. वा. ।

साध्यमात्रेण वैधर्म्यमात्रेण च साध्यसाधने प्रतिज्ञायमाने स्याद-
व्यवस्था सा तु धर्मविशेषे नोपपद्यते* गोसाध्यर्माद्गोत्वाज्जातिविशेषाद्गोः
सिध्यति न तु सास्त्रादिसबन्धाद् । अश्वादिवैधर्म्याद्गोत्वादेव न गोः
सिध्यति न गुणादिभेदात् । तच्चैतत् कृतव्याख्यानमवयवप्रकरणे प्रमाणाना-
मभिसबन्धाच्चेकार्यकारित्व समानं वाक्यइति । हेत्वाभासाश्रया खन्वियम-
व्यवस्थेति ।

**साध्यदृष्टान्तयोर्दुर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चीत्कर्षा-
पकर्षवर्ण्यावर्ण्यविकल्पसाध्यसमाः ‡ ॥ ४ ॥**

दृष्टान्तधर्म साध्यः समासजन् ॥ उत्कर्षसमः । यदि क्रियाहेतुगुण-
यागाल्लोष्टवत् क्रियावानात्मा लोष्टवदेव स्पर्शवानपि प्राप्नोति । अथ न स्पर्शवान्
लोष्टवत् क्रियावानपि न प्राप्नोति विपर्यये वा विशेषे वक्तव्य इति । साध्ये
धर्मोभाव दृष्टान्तात् † प्रसज्जतो ऽपकर्षसमः । लोष्टः ** खलु क्रियावानविभुर्दृष्टः
काममात्मा ऽपि क्रियावानविभुरस्तु विपर्यये वा विशेषे वक्तव्य इति ।
ख्यापनीयो षण्यो विपर्ययादवर्ण्यः । तावेतो साध्यदृष्टान्तधर्मो †† विपर्यस्यतो
वर्ण्यावर्ण्यसमौ भवतः । साधनधर्मयुक्ते दृष्टान्ते धर्मान्तरविकल्पात्साध्यधर्म
विकल्प ‡ प्रसज्जतो विकल्पसमः । क्रियाहेतुगुणयुक्तं किं चिद् गुरु यथा लोष्टः
किं चिल्लघु यथा वायुरेव क्रियाहेतुगुणयुक्तं किं चित्क्रियावत्स्याद् यथा लोष्टः
किं चिदक्रिय यथा ऽऽत्मा विशेषे वा वाच्य इति । हेत्वाद्या प्रयवसामर्थ्ययोगी
धर्मः साध्यः त दृष्टान्ते प्रसज्जतः ††† साध्यसमः । यदि यथा लोष्टस्तथा

* भवेदेव यद्यन्वपर्व्यातिरेकमात्राद्देतोर्गमकत्व स्यात् । ततो विशेषपहणा-
भावात्प्रकरणममत्व स्यात् । न त्वेव भवति स्वाभाविकसबन्धभाजो गमकत्वात् ।
स्वभावसबद्ध च कृतकत्वमनित्यत्वे न त्वमूर्तत्वे तस्य स्वाभाविकसबन्धो युष्टिक-
मोदौ व्यभिचारात् । तस्माद् रह्यमाणविशेषत्वात् प्रकरणसमः । ता टी ।

† कृतव्यवस्थानामिति १ । २ । ४ । ५ ।
‡ दृष्टान्ते दृष्टस्य धर्मो ऽनिष्टस्य धर्मस्य साध्येन महापादनमुत्कर्षसमः । दृष्टान्ते विद्यमान-
धर्मोभावापादनमपकर्षसमः । दृष्टान्तसाध्यमात्रेण साध्यापादन उपसंसमः । पक्षसाध्यवमा-
त्रेण दृष्टान्ते साध्याभावापादनमवपसमः । पक्षदृष्टान्तयोर्धर्मोन्तरेण धर्मादृश्यात्साध्यसाधन-
मसाध्यसाधन वा विकल्पसमः । दृष्टान्ते दृष्टस्यापि साध्यत्वापादनं साध्यसम इति पक्ष जातय ।
‡ साध्यनेति १ । ४ । †† समासजन इति २ समासजन इति ५ ।
†† प्रसज्जतापकर्षसम इति १ । २ । ५ । ** लोष्टमिति २ ।
††† विपर्यस्य ताविति ४ । ‡‡ प्रसज्जत इति १ । ४ । ††† प्रसज्जत इति १ । २ । ४ ।

ऽऽत्मा प्राग्स्ताह्ने यथात्मा तथा लोष्ट इति । साध्यश्चायमात्मा क्रियावानिति कामं लोष्टोपि साध्यः । अथ नैवं ताह्ने यथा लोष्टः तथात्मा । एतेषामुत्तरम् ।

किञ्चित्साध्यम्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः ॥ ५ ॥

अलभ्यः सिद्धस्य निन्दयः सिद्धं च किञ्चित्साध्यम्यादुपमानं यथा गोस्तया गवय इति तत्र न लभ्यो गेःगवययोर्दुर्मेविकल्पश्चोदयितुम् । एवं साधके धर्मे दृष्टान्तादिषामर्थ्यमुक्ते न लभ्यः साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैधर्म्यात्प्रतिषेधो वक्तुमिति ।

*साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः ॥ ६ ॥

यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिषाम्यं तेनाविपरीतो ऽर्थो ऽतिदिश्यते प्रज्ञापनार्थमेव साध्यातिदेशाद् दृष्टान्तउपपद्यमाने साध्यत्वमनुपपन्नमिति † ।

प्राप्य साध्यमप्राप्य वा हेतोः प्राप्या ऽविशिष्टत्वाद्-

प्राप्या ऽसाधकत्वाच्च प्राप्यप्राप्तिसमौ ॥ ७ ॥

हेतुः प्राप्य वा साध्यं साध्येदप्राप्य वा । न तावत्प्राप्य प्राप्यामविशिष्टत्वाद्साधकः । द्वयोर्विद्यमानयोः प्राप्यो सत्यो किं कस्य साधकं साध्यं वा अप्राप्य साधकं न भवति नाप्राप्यः प्रदीपः प्रकाशयतीति । प्राप्या प्रत्यवस्थान प्राप्तिषमः अप्राप्या प्रत्यवस्थानमप्राप्तिषमः ‡ । अनयोस्तरम् ।

घटादिनिष्पत्तिदर्शनात् पीडने चाभि-

चारादप्रतिषेधः ॥ ८ ॥

* न हि दृष्टान्तदृष्टसकलधर्मयोगित्वं पक्षस्य मुख्यं तथा सति दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिक्रमार्थस्वैयानुपपत्तेः किं तु दृष्टान्तदृष्टसाध्यव्याप्यश्रुतमनानिश्चयेन साध्यमात्रं पक्षे सिध्यति न तस्य मानार्थकरणधर्मान्तरं नापि पक्षभित्तधर्मवता दृष्टान्ते साधकामायादिति भावः ।

† लौकिके परीक्षकाणांभिरिति ३ । ५ ।

‡ पक्षो जातीनां प्रत्याप्यानमुक्त्वा घटयोर्घटयोर्साध्यसमानामपरं प्रत्याप्यानमाहेति । ता० टी० ।

§ पक्षे हेतुसाध्यवैधर्म्यमानतायां साध्यत्वानुपपत्तिरपर्यमानतायां हेतोः साधकत्वानुपपत्तिरिति द्वे जाते । असत्साध्यते न तु सत् । प्राप्तं तु सदसतः प्राप्यसंभवात् । न स्माच्च साध्यम् । अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन तस्यैक्यमेव । यथा गङ्गा सागरे संगता सागरेणाभिवा । तद्देवाभिचे चैत्साध्यसाधने नास्ति साध्यसाधनभावे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाविति द्रष्टव्यम् । अप्राप्तिसमः स्फुट एवेति । ता० टी० ।

उभयथा खल्वयुक्तः प्रतिषेधः कर्तृकरणाधिकरणानि प्राप्य मृदं घटा-
दिकार्ये निष्पादयन्ति अभिचाराच्च पीडने सति दृष्टमप्राप्य साधकत्वमिति* ।

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्† प्रत्यवस्थानाच्च
प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ ॥ ९ ॥

साधनस्यापि साधनं वक्तव्यमिति प्रसङ्गेन प्रत्यवस्थानं प्रसङ्गसमः‡
प्रतिषेधः । क्रियाहेतुगुणयोगी क्रियावान् लोष्ट्र इति हेतुर्नापदिश्यते न च हेतु-
मन्तरेण सिद्धिरस्तीति प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यवस्थानं प्रतिदृष्टान्तसमः । क्रियावा-
नात्मा क्रियाहेतुगुणयोगाद् लोष्ट्रवदित्युक्ते प्रतिदृष्टान्त उपादीयते क्रियाहेतु-
गुणयुक्तमाकाशं निष्क्रियं दृष्टमिति । कः पुनराकाशस्य क्रियाहेतुर्गुणो धायुना
संयोगः संस्कारापेक्षः वायुघनस्पतिसंयोगवदिति । अन्योरुत्तरम् ।

प्रदीपोपादानप्रसङ्गनिवृत्तिवत्तद्विनिवृत्तिः ॥ १० ॥

इदं तावदयं पृष्ठो वक्तुमर्हति अथ के प्रदीपमुपाददते किमर्थं वेति॥
दिदृक्षमाणा दृश्यदर्शनार्थमिति । अथ प्रदीपं दिदृक्षमाणाः प्रदीपान्तरं कस्मा-
न्नोपाददते अन्तरणापि प्रदीपान्तरं दृश्यते प्रदीपः; तत्र प्रदीपदर्शनार्थं प्रदीपोपा-
दानं निरर्थकम् । अथ दृष्टान्तः; किमर्थमुच्यतइति अप्रज्ञातस्य ज्ञापनार्थमिति ।
अथ दृष्टान्ते कारणापदेशः किमर्थं दृश्यते? यदि प्रज्ञापनार्थं प्रज्ञातो दृष्टान्तः ।
स खलु लौकिकपरोक्षकाणां यस्मिन्नर्थे बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्त इति । तत्र-
ज्ञापनार्थः कारणापदेशो निरर्थक इति प्रसङ्गसमस्योत्तरम् । अथ प्रतिदृ-
ष्टान्तसमस्योत्तरम् ।

प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वे च नाहेतुर्दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

प्रतिदृष्टान्तं ब्रुवता न विशेषहेतुरपदिश्यते अनेन प्रकारेण प्रतिदृ-

* घटादिर्मन्त्रिण्डे प्राप्स्य समवेतस्य मन्त्रिण्डसंयुक्तेरेव टपडादिभिरुत्पादनादभिचारेण च
प्रथेनादिनेत्येव्यसंयुक्तेनेत्येव्येव्योडाया जननाद्येभ्यश्चापि प्रत्यवस्थानं युक्तमिति भावः ।

† कारणानपदेशादिति १ । ४ ।

‡ साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद् हेत्याद्यवयव्यं प्रसज्जयति पञ्चाव-
यवप्रयोगसाध्यतां दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रसज्जयतीति यावत् । प्रसङ्गसमस्तु
दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रमाणात्साध्यतामित्यपौनरुत्तयम् । ता. टी. ।

§ प्रदीपादानेति १ । ४ ।

. ॥ क्वेति ५ ।

¶ सृष्टेति ३ ।

दृष्टान्तः साधकः न दृष्टान्त इति । एवं प्रतिदृष्टान्तहेतुत्वेनाहेतुर्दृष्टान्त इत्युप-
पद्यते स च कथमहेतुर्न स्याद्* यद्यप्रतिषिद्धः साधकः स्यादिति ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादन्युत्पत्तिसमः ॥ १२ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयवानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते अपर आह ।
प्रागुत्पत्तेरनुत्पत्ते शब्दे प्रयवानन्तरीयकत्वम(नित्यत्व)कारणं नास्ति तद-
भावाद् नित्यत्व प्राग् नित्यस्य चोत्पत्तिर्नास्ति अनुत्पत्त्या प्रत्यक्षस्थानमनु-
त्पत्तिसमः । अस्य उतरम् ।

तथाभावादुत्पन्नस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः ॥ १३ ॥

तथाभावादुत्पन्नस्येति उत्पन्न खल्वय शब्द इति भवति । प्रागुत्पत्तेः
शब्द एव नास्ति उत्पन्नस्य शब्दभावात् शब्दस्य सतः प्रयवानन्तरीयकत्व-
मनित्यत्वकारणमुपपद्यते कारणोपपत्तेरनुत्पत्तौ य दोषः प्रागुत्पत्तेः कारणा-
भावादिति § ।

**सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकत्वे समाने नित्या-
नित्यसाधर्म्यात्संशयसमः ॥ १४ ॥**

अनित्यः शब्दः प्रयवानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्ते हेतोः सश-
येन प्रत्यक्षप्रवृत्ते । सति प्रयवानन्तरीयकत्वे अस्त्येषास्य नित्येन सामान्येन

* मदीयस्य दृष्टान्तस्याभ्युपगमात् त्वदीये दृष्टान्त इत्यर्थः । अथैव प्रयुक्ते
यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातात् दृष्टान्तः मदीय-
स्यादृष्टान्तत्वे साध्ये प्रतिदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्या स चेत्
दृष्टान्तस्तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्यति व्याहृतमित्यर्थः । ता टी० ।

() भान्ति २ ।

‡ अनित्यकारणमिति १ । २ । ४ ।

§ ज्ञापकशवाय हेतुने कारकः । ज्ञापके च कारकवत् प्रत्यक्षस्थानमसङ्-
दम् । न्या या ।

कारको हेतुर्निश्चयमात्रः स्वकार्यं निश्चययति न तु ज्ञापकः । तदभावे ऽपि
भूमौ विरतिखाताया निष्पादीनामनिवृत्तेरिति । तत्रश्च विशेषणमनर्थकं प्रागुत्प-
त्तेरिति । प्रागमते हि सत्तासन्न्य उत्पत्तिः । प्रागपि चेदसाद्यभ्युपगतः प्रागिति
विशेषणमनर्थकमुत्पत्तेरभावे संदेशानुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः । ता टी० ।

॥ सशयसमा साधर्म्यसमाप्ति न भिद्यतइति चेत् । उभयैकसाधर्म्यभेदाद्
उभयसाधर्म्यत् सशयसमः एकसाधर्म्योत् साधर्म्यसम इति । न्या. या ।

साधर्म्यमैन्द्रियकत्वमस्ति च घटेनानित्येनाती नित्यानित्यसाधर्म्यादनिवृत्तः संशय इति । अस्योत्तरम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्यादुभयथा वा संशये उत्प-
न्तसंशयप्रसङ्गे नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामा-
न्यस्याप्रतिषेधः* ॥ १५ ॥

विशेषाद्वैधर्म्यादवधार्यमाणे ऽयं पुरुष इति न स्थाणुपुरुषसाधर्म्या-
त्संशयो ऽवकाशं लभते । एवं वैधर्म्याद्विशेषात् प्रयत्नानन्तरीयकत्वादवधार्य-
माणे शब्दम्यानित्यत्वे नित्यानित्यसाधर्म्यात्संशयो ऽवकाशं न लभते । यदि
यै लभेत ततः स्थाणुपुरुषसाधर्म्यानुच्छेदादत्यन्तं संशयः स्यात् । गृह्यमाणे
च विशेषे नित्य साधर्म्ये संशयहेतुरिति नाभ्युपगम्यते न हि † गृह्यमाणे
पुरुषस्य विशेषे स्थाणुपुरुषसाधर्म्यं संशयहेतुर्भवति ।

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥ १६ ॥

उभयेन नित्येन चानित्येन च साधर्म्यात्प्रतिपक्षयोः प्रवृत्तिः
प्रक्रिया । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्येकः पक्षं प्रवर्तयति
द्वितीयश्च नित्यसाधर्म्यात् । एवं च सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति हेतुरनि-
त्यसाधर्म्येणाद्यमानेन हेतौ तदिदं प्रकरणानतिवृत्त्या प्रत्यवस्थानं प्रकर-
णसमः । समानं चैतद्वैधर्म्ये ऽपि उभयवैधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः
इति । अस्योत्तरम् ।

प्रतिपक्षात्मकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः

प्रतिपक्षोपपत्तेः ॥ १७ ॥

उभयसाधर्म्यात् प्रक्रियासिद्धिं ब्रुवता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिरुक्ता भवति
यद्युभयसाधर्म्ये तत्र एकतरः ‡ प्रतिपक्षः इत्येवं सत्युपपन्नः प्रतिपक्षो भवति ।

* न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमपि तु विशेषादर्थनयहितं
विशेषदर्शने तु तद्रहितं न कारणमिति सूत्रार्थः । ता. टी. । † = दिनांति ।

‡ उभयेन नित्येनानित्येन च साधर्म्येणाद्याद्यमानेन प्रक्रियायाः प्रकरणस्थानुमिति-
प्रयोजकस्य संशयस्येति यावत् । सिद्धेः प्रकरणसमो नाम जातिरित्यर्थः । एवं च नित्यसाधर्म्येणानि-
त्यसाधर्म्येण च प्रत्यवस्थानं प्रकारणसमद्वयम् । यद्यमेव वैधर्म्येणापि प्रकरणसमद्वयमिति प्रकरण-
समद्वयम् । † यद्युभयसाधर्म्यात्स एकतर इति च । ।

प्रतिपक्षोपपत्तेरनुपपन्नः प्रतिषेधो यतः* प्रतिपक्षोपपत्तिः† प्रतिषेधोपपत्ति-
श्चेति विप्रतिषिद्धमिति । तत्त्वानवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिर्विपर्यये प्रकरणाश्र-
यानात् तत्त्वावधारणे ह्यवसितं प्रकरणं भवतीति‡ ।

त्रैकाल्यासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः ॥ १८ ॥

§ (अहेतुसमः हेतुः) हेतुः साधनं तत्साध्यात् पूर्वं पश्चात्सह
वा भवेत् । यदि पूर्वं साधनमसति साध्ये कस्य साधनम् । अथ पश्चाद् अस्ति
साधने कस्येदं साध्यम् । अथ युगपत्साध्यसाधने द्वयोर्विद्यमानयोः किं
कस्य साधनं किं कस्य साध्यमिति ॥(हेतु)रहेतुना न विगिष्यते । अहेतुना
साधर्म्यात् प्रत्यवस्थानमहेतुसमः । अस्योत्तरम् । ;

न हेतुतः साध्यसिद्धेस्त्रैकाल्यासिद्धिः ॥ १९ ॥

न त्रैकाल्यासिद्धिः । कस्माद् हेतुतः साध्यसिद्धेः । निर्वर्तनीयस्य
निर्वृतिर्विज्ञेयस्य विज्ञानमुभयं कारणतो दृश्यते सोऽयं महान्प्रत्यक्षविषय
उदाहरणमिति । यत् खलूक्तमस्ति साध्ये कस्य साधनमिति यत् निर्वर्त्यते
यच्च विज्ञाप्यते‡ तस्येति ।

प्रतिषेधानुपपत्तेः** प्रतिषेद्धव्याप्रतिषेधः ॥ २० ॥

पूर्वं पश्चाद्युपपत्त्या प्रतिषेध इति नोपपद्यते प्रतिषेधानुपपत्तेः स्थाप-
नाहेतुः सिद्ध इति ।

अर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः ॥ २१ ॥

अनित्यः शब्दः प्रयवानन्तरीयकत्वाद् घटवदिति स्थापिते पक्षे
अर्थापत्त्या प्रतिपक्षं साध्यतोऽर्थापत्तिसमः†† । यदि प्रयवानन्तरीयकत्वा-

* यदि २ । ५ ।

† प्रतिषेधो नोपपद्यते अथ प्रतिषेधोपपत्तिः प्रतिपक्षो नोपपद्यते प्रतिपक्षोपपत्तिश्चे-
त्यधिकम् २ । ५ ।

‡ प्रकरणसमस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वेत्याभासत्वेनोक्तत्वाच्च जातिव्युत्पत्तिः कथामिति चेत् ।
स्वसाधनित्येनैव स्वसाधनविघटनद्वारा प्रतिपक्षसाधनं प्रकरणासमजात्पुनरं भवति
सत्प्रतिपक्षतया धादिभः साधनमनिश्चायकं करोमीति बुद्ध्या प्रतिपक्षसाधनं प्रयु-
ज्जानो न जातिवादी सदुत्तरत्वादित्याद् इति । सा. टी. । § () २ नास्ति ।

॥ () ४ नास्ति ।

§ विज्ञाप्यते इति २ । ५ । ** बोधिः ४ ।

†† धादिना प्रयुक्तं हेतौ तद्विपरीतहेतोः साध्याभाससाधकत्वमनुक्तमप्यर्थादापद्यतइति
संभाव्य धादितात्पर्यविषयताऽऽपादनेन यत्र प्रतिहेतुः साध्याभाससाधक इत्यापाद्यते सोऽर्थापत्ति-
समः ।

दनित्यसाधर्म्यादनित्यः शब्द इत्यर्थादापद्यते नित्यसाधर्म्यान्नित्य इति
अस्ति त्व*स्य नित्येन साधर्म्यमस्पर्शत्वमिति । अस्योत्तरम् ।

**अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वादनै-
कान्तिकत्वाञ्चार्थापत्तेः ॥ २२ ॥**

अनुपपाद्यां सामर्थ्यमनुक्तमर्थादापद्यतइति ध्रुवतः पक्षहानेरुपप-
त्तिरनुक्तत्वाद् अनित्यपक्षसिद्धावर्थादापन्न नित्यपक्षस्य हानिरिति । अनेका-
न्तिकत्वाञ्चार्थापत्तेः उभयपक्षसमा चयमर्थापतिर्यदि नित्यसाधर्म्यादस्यर्शत्वा-
दाकाशवच्च नित्यः शब्दो ऽर्थादापन्नमनित्यसाधर्म्यात् प्रयत्नान्तरीयकत्वा-
दनित्य इति । न चैयं विपर्ययमात्रादेकान्तोनाथोपपत्तिः न खलु वै घनस्युं
याव्तां पतनमिति अर्थादापद्यते द्रवाणामपां पतनाभाव इति ।

**एकधर्मापपत्तेरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावो-
पपत्तेरविशेषसमः ॥ २३ ॥**

एको धर्मः प्रयत्नान्तरीयकत्व शब्दघटयोरुपपद्यतइत्यविशेषे उभ-
योरनित्यत्वे सर्वस्याविशेषः प्रमज्यते । कथं सद्भावोपपत्तेरेको धर्मः सद्भावः
सर्वस्योपपद्यते सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्गात् प्रत्यवस्थानमविशेषसमः ।
अस्योत्तरम् ।

**एकं चिद्धर्मानुपपत्तेः क्व चिञ्चोपपत्तेः
प्रतिषेधाभावः** ॥ २४ ॥**

* अस्ति चास्येति २ ।

† अनुपपद्येति २ ।

‡ तदेव खल्वनुक्तं घटनाल्लभ्यते यत्कल्पनमन्तरेण वचनाद्यो न घटते
यथा पीनो देवदत्ता दिवा न भुङ्क्ते इति । यथा वा यागेन स्वर्गं भावयेदित्युक्तेऽ-
न्तराऽपूर्वं कृत्विति वाक्यार्थापपादने तस्य सामर्थ्यात् । न त्वव्यभिचारिणः साध-
र्म्यात् साध्ये साधमाने ऽर्थादुक्तं भवति व्यभिचारिणा ऽपि साधर्म्येण साधयितव्य-
मिति तस्य वाक्यार्थापपादने ऽसामर्थ्यात् । तदन्तरेण वाक्यार्थापपत्तेः । यदि
पुनरनुपलब्धसामर्थ्यमनुक्तमात्रं गम्यते ततस्त्वया नित्यत्वापादने शब्दस्योच्यमाने
ऽनुच्यमानमनित्यत्व प्रत्यतव्य तथा च भवदभिमतस्य नित्यत्वस्य व्याहृतिः ।
ता. टी. । † घनोपनानामिति २ । ५ । घनस्य यावत्ताः पतनमिति १ । ४ ।

॥ एकसाधर्म्यात्प्रत्यवस्थान साधर्म्यसमः समस्तसाधर्म्याः अनु अविशेषसम इति भेदाः ।

‡ क्व चिद्धर्मापपत्तेः क्व चिञ्चानुपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति २ ।

** एतदुक्तं भवति । अविनाभावसपक्ष साधर्म्यं गमकं न तु साधर्म्यमात्र-
मिति । ता. टी. ।

यथा साध्यदृष्टान्तयोरेकधर्मस्य प्रथमानन्तरीयकत्वस्योपपत्तेरनित्य-
त्वं धर्मान्तरमविशेषो नैवं सर्वभाषानां सद्भावोपपत्तिनिमित्तं धर्मान्तरमस्ति
येनाविशेषः स्यात् । अथ मतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरं सद्भावोपपत्तिनिमित्तं
भाषानां सर्वत्र स्यादित्येव यत्तु वै कल्प्यमाने अनित्याः सर्वे भाषाः सद्भा-
वोपपत्तेरिति पक्षः प्राप्नोति तत्र प्रतिघातेऽप्यतिरिक्तमन्यदुदाहरणं नास्ति ।
अनुदाहरणश्च हेतुर्नास्तीति । प्रतिघेः क्रदेशस्य चोदाहरणत्वमनुपपन्नं न हि
साध्यमुदाहरणं भवति ततश्च नित्यानित्यभाषादनित्यत्वानुपपत्तिः । तस्मा-
त्सद्भावोपपत्तेः सर्वाविशेषप्रसङ्ग इति निरभिधेयमेतद्वाच्यमिति । सर्वभाषानां
सद्भावोपपत्तेरनित्यत्वमिति ब्रुवता ऽनुक्षातं शब्दस्यानित्यत्वं कथानुपपन्नः
प्रतिषेध इति ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः ॥ २५ ॥

यद्यनित्यत्वकारणमुपपद्यते शब्दस्येत्यनित्यः शब्दो नित्यत्वकारण-
मप्युपपद्यते ऽस्यास्वयंत्वमिति नित्यत्वमप्युपपद्यते (उभयस्यानित्यत्वस्य
नित्यत्वस्य च*) कारणोपपत्त्या प्रत्यवस्थानमुपपत्तिसमः† । अस्योत्तरम् ।

उपपत्तिकारणाभ्यनुष्ठानादप्रतिषेधः ॥ २६ ॥

उभयकारणोपपत्तेरिति ब्रुवता नानित्यत्वकारणोपपत्तेरनित्यत्वं प्रति-
षिध्यते यदि प्रतिषिध्यते नोभयकारणोपपत्तिः स्यात् । उभयकारणोपपत्ति-
यचनादनित्यत्वकारणोपपत्तिरभ्यनुष्ठायते अभ्यनुष्ठानादनुपपन्नः प्रतिषेधः ।
व्याघातात्प्रतिषेध इति चेत्समानो व्याघातः । एकस्य नित्यत्वा-
नित्यत्वप्रसङ्गं व्याहृतं ब्रुवताक्तः प्रतिषेध इति चेत् स्वपक्षपरपक्षयोः समानो
व्याघातः स च नैकतरस्य साधक इति ।

निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः ॥ २७ ॥

निर्दिष्टस्य‡ प्रथमानन्तरीयकत्वस्वानित्यत्वकारणस्याभावे ऽपि वा-

* () नास्ति ।

† प्रकरणसमाया जातौ पक्षप्रतिपक्षसाधनयोः समानबलत्वे ऽपि प्रतिषादी
साधनात् स्वपक्षसिद्ध्या यादिसाधनदूषणे प्रवर्तते उपपत्तिसमाया तु स्वसाधनेनै-
वेति विशेषः । ता टी ।

युनोदनादृचगाद्याभङ्गस्य शब्दस्यानित्यत्वमुपलभ्यते निर्दिष्टस्य साधन-
स्वाभावे ऽपि साध्यधर्मोपलब्ध्या प्रत्यवस्थानमुपलब्धिसमः* । अस्योत्तरम् ।

कारणान्तरादपि तद्वर्मापपत्तेरप्रतिषेधः† ॥ २८ ॥

प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति द्रुवता कारणत उत्पत्तिरभिधीयते न कार्यस्य
कारणनियमः । यदि च कारणान्तरादप्युपपद्यमानस्य शब्दस्य तदनित्यत्व-
मुपपद्यते किमत्र प्रतिषिध्यतइति । न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य‡ शब्दस्या-
नुपलब्धिः कस्मादावरेणाद्यनुपलब्धेः यथा विद्यमानस्योदकादेरर्थस्यावरे-
णादेरनुपलब्धिः नैवं शब्दस्यायहणकारणेनावरेणादिनानुपलब्धिः गृह्यते चे-
तदस्यायहणकारणमुदकादिवन्न गृह्यते तस्मादुदकादिविपरीतः शब्दो ऽनुप-
लभ्यमान इति ।

**तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावसिद्धौ तद्विपरीतो-
पपत्तेरनुपलब्धिसमः§ ॥ २९ ॥**

तेषामावरेणादीनामनुपलब्धिर्नोपलभ्यते अनुपलम्भान्नास्तीत्यभावो
ऽस्याः सिध्यति अभावसिद्धौ हेत्वभावात्तद्विपरीतमस्तित्वमावरेणादीनाम-
वधार्यते तद्विपरीतोपपत्तेर्यत्प्रतिज्ञातं न प्रागुच्चारणाद्विद्यमानस्य शब्दस्या-
नुपलब्धिरित्येतन्न सिध्यति सो ऽय हेतुरावरेणाद्यनुपलब्धेरित्यावरेणादिपु-
चावरेणाद्यनुपलब्धौ च ॥ समयानुपलब्ध्या प्रत्यवस्थितो ऽनुपलब्धिसमो भवति ।
अस्योत्तरम् ।

* यद्यपि यणोत्पत्तौ शब्दो ऽनित्यत्वेन साध्यतया विवक्षितः प्रकरणाद-
नित्यः शब्दः प्रयत्नान्तरीयकत्वाद् घटवदिति तथा ऽपि शब्दमात्रमनेन पक्षीक-
तमित्यारोहण साधनस्योपलब्धिसमार्थः । तां टी० ।

† कारणतः प्रयत्नात् शब्दस्योत्पत्तिनियमो ऽभिधीयते यणानामनित्यत्वं
साधयितुं न तु कार्यस्य कारणनियमः प्रयत्नादेव सर्वैः शब्दो जायते न तु वायु-
सयोगजाद् वृक्षभङ्गादिति नियम उच्यते येनात्रापकत्वं हेतोः स्यादिति सूत्रार्थः ।
तां टी० । ‡ अविद्यमानमेति ४ ।

§ उपलभ्यमानत्वे उपलब्धिरूपतया ऽनुपलब्धित्वानुपपत्तेः । तथा चानु-
पलब्धेरनुपलम्भादनुपलब्धिर्नास्तीति आवरेणादवावरेणानुपलब्ध्यावप्यनुपलब्धिसम-
त्यर्थः । तां टी० ।

॥ समतयेति ३ । ५ ।

अनुपलम्भःत्मकत्वादनुपलब्धेरहेतुः* ॥ ३० ॥

आवरणाद्युपलब्धिर्नास्ति अनुपलम्भादित्यहेतुः । कस्मादनुपलम्भा-
त्मकत्वादनुपलब्धेः उपलम्भाभावात्त्वादनुपलब्धेः । यदस्ति तदुपलब्धे-
र्विषयः उपलब्ध्या तदस्तीति प्रतिज्ञायते । यद्नास्ति तदनुपलब्धेर्विषयः
अनुपलम्भ्यमान नास्तीति प्रतिज्ञायते । सोऽयमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भा-
भावोऽनुपलब्धेः स्वविषये प्रवर्तमानो न स्वविषय प्रतिषेधति । अप्रतिषिद्धा
‡आवरणाद्यनुपलब्धिर्हेतुत्वाय कल्पते । आवरणादीनि तु विद्यमानत्वादुप-
लब्धेः विषयाः तेषामुपलब्ध्या भवितव्यम् । यतानि नोपलम्भन्ते तदुपलब्धे-
स्वविषयप्रतिषेधिकाया अभावाद् अनुपलम्भादनुपलब्धेर्विषयो गम्यते न
सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहणकारणानीति । अनुपलम्भादनुपलब्धिः सि-
ध्यति विषयः स तस्येति ॥

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेदनादध्यात्मम् ॥ ३१ ॥

अहेतुरिति वर्तते । शरीरे शरीरिणा ज्ञानविकल्पानां भावाभावो संवे-
दनीयो । अस्ति मे सशयज्ञानं नास्ति मे सशयज्ञानमिति यद्य प्रत्यक्षानुमाना-
गमस्मृतिज्ञानेषु । सेग्रमावरणाद्यनुपलब्धिरुपलब्ध्यभावात् स्वसंवेदो॥ नास्ति
मे शब्दस्यावरणाद्युपलब्धिरिति नोपलम्भन्ते शब्दस्याग्रहणकारणान्यावरणा-
दीनीति । तत्र यदुक्तं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादभावात्सिद्धिरिति यतन्नोपपद्यते ॥

साधर्म्यात्तुल्यधर्मापपत्तेः सर्वानित्यत्व-

प्रसङ्गादनित्यसमः ॥ ३२ ॥

अनित्येन घटेन साधर्म्यादनित्यः शब्द इति ब्रुवतोस्ति घटेनानि-
त्येन सर्वभावानां साधर्म्यमिति सर्वस्यानित्यत्वमनिष्टं सपद्यते सोऽयमनि-
त्यत्वेन प्रत्ययस्यानादनित्यसम इति । अस्योत्तरम् ॥

* आवरणाद्यनुपलब्धिरावरणादीनामभावः गमयति न स्वात्मनोऽभाव-
मावरणाद्युपलब्धिरूपं न ह्यसावनुपलब्धिरात्मनो येनात्माऽभावः गमयेत् । उपल-
ब्धिःरूपलभ्याविषया नात्मविषया किं पुनरनुपलब्धिः । तस्मादनुपलब्धिरुपलब्ध्या
भावहेतुन हेतुरात्माभावस्य तथा सति सैव न स्यादुपलब्ध्याभावोऽपीति आवरणा-
द्युपलब्धिश्च स्यादिति । ता टी ।

† स्वविषयमिति १ । २ । ४ । ५ । ‡ आवरणादिति ३ । § अनुपलब्धिरिति ३
॥ स्वसंवेदोति ३

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेध्यसिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च* ॥३३॥

प्रतिज्ञाद्यत्रययुक्तं वाक्यं पक्षनिर्वर्तकं प्रतिपक्षलक्षणं प्रतिषेधस्तस्य पक्षेण प्रतिषेध्येन साधर्म्यं प्रतिज्ञादियोगः तद्यद्यनित्यसाधर्म्यादनित्यत्व-सिद्धिः † साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधस्याप्यसिद्धिः प्रतिषेध्येन साधर्म्यादिति ।

दृष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावान्नाविशेषः ॥ ३४ ॥

दृष्टान्ते यः खलु धर्मः साध्यसाधनभावेन प्रज्ञायते स हेतुत्वेनाभिधीयते । स चोभयथा भवति ‡ केन वित्समानः कुतश्चिद्विशिष्टः । सामान्यात्साधर्म्यं विशेषाच्च वैधर्म्यम् । एवं साधर्म्यविशेषो हेतुज्ञाविशेषेण साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं वा साधर्म्यमात्रं वैधर्म्यमात्रं चाप्रित्य भवति साधर्म्यात्तुल्यधर्मोपपत्तेः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसम इति एतदयुक्तमिति । अविशेषसमप्रतिषेधे च यदुक्तं तदपि वेदितव्यम् ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेर्नित्यसमः ॥ ३५ ॥

अनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञायते तदनित्यत्वं किं शब्दे नित्यमनित्यं यदि तावत्सर्वदा भवति धर्मस्य सदा भावाद्गुर्मिथो ऽपि सदा भाव इति ॥ नित्यः शब्द इति । अथ न सर्वदा भवति अनित्यत्वस्याभावाद्नित्यः शब्दः । यत्र नित्यत्वेन प्रत्यवस्थानाच्चनित्यसमः । अस्त्योत्तरम् ॥

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः** ॥ ३६ ॥

* येन साति २ । ५ । † निवर्तकमिति २ । ‡ अनित्यत्वस्यासिद्धिरिति २ ।

§ स हेतु तस्य चोभयथा भावना ऽभिधीयते इति २ स हेतुः स चोभयथा भवतीति ५ ।

॥ धर्मस्य सर्वदा भावाद्गुर्मिथो ऽपि सर्वदा भावः । न ह्यस्ति संभवः

सामान्यसमवायतिरिक्ता धर्मा नित्या धर्मा चानित्य इति । ता टी. ।

¶ प्रत्यवस्थानाचानित्यसम इति १ ।

** उत्पन्नस्य निरोधादभावः शब्दस्यानित्यत्वं तत्र परिश्रनानुपपत्तिः । यदि हि निरोधकादभावा ऽनित्यत्व तद्यापि प्रशानुपपत्तिरथाप्यस्मन्मते समवाय-स्यथा ऽपि तदनुपपत्तिः । अनित्यस्य हि शब्दस्यापरान्तावच्छिन्नवत्तासमवायः न चासौ शब्दाधेयः तस्य स्वतन्त्रत्वादिष्येत्यर्थः । ता. टी. ।

प्रतिषेधे शब्दे नित्यमनित्यत्वस्य भावादित्युच्यमाने ऽनुज्ञान शब्द-
स्यानित्यत्वम् । अनित्यत्वोपपत्तेरच नानित्य शब्द इति प्रतिषेधे। नोपपद्यते ।
अथ नाभ्युपगम्यते नित्यमनित्यत्वस्य भावादिति हेतुर्न भवतीति हेत्यमा-
घात्प्रतिषेधानुपपत्तिरिति* उत्पन्नस्य †निरोधादभाय शब्दस्यानित्यत्व तत्र
परिग्रहानुपपत्त । सो ऽय प्रश्न ‡तदनित्यत्व किं शब्दे सर्वदा भवति अथ
नेत्यनुपपन्न । कस्माद् उत्पन्नस्य यो निरोधादभाय शब्दस्य तदनित्यत्वमेव
च सत्यधिकरणाधेयविभागे। व्याघातान्नास्तीति । नित्यानित्यत्वनिरोधाच्च
नित्यत्वमनित्यत्व च गुरुस्य धर्मिणे। धर्मायिति विरुध्यते न सम्भवतः ।
तत्र यदुक्तं नित्यमनित्यत्वस्य भावाद् नित्य एव तदवर्तमानार्थमुक्तमिति ॥

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः ॥ ३७ ॥

प्रयत्नान्तरीयकत्वाऽदनित्य शब्द इति यस्य प्रयत्नान्तरमात्मलाभ
तत्त्वत्प्रभूत्वा भवति यथा घटादिकार्यमनित्यमिति च भूत्वा न भवती-
त्येतद्विज्ञायते । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यते । प्रय-
त्नान्तरमात्मनाभश्च दृष्टे घटादीना व्यवधानापोहाच्चाभिर्व्यक्तिव्यवहिताना
तत्किं प्रयत्नान्तरमात्मलाभ शब्दस्याहे। ऽभिव्यक्तिरिति विशेषे। नास्ति
कार्याविशेषेण प्रत्ययस्यान कार्यसम । अस्योत्तरम् ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्ते ॥ ३८ ॥

* प्रतिषेधानुपपत्तिरिति २ । † निषेधादिति विशयादिति २ । ‡ तदिति ४ ।

§ प्रयत्नान्तरीयकत्व प्रयत्नान्तरोत्पादा वा स्यात्प्रयत्नान्तरोपलभो वा
स्यात् । न तावत्पूर्व कल्प असिद्धत्वात् । तस्मात्प्रयत्नान्तरोपलभ आस्यत् ।
तत्र कार्यसमप्रतिषेधमाह । प्रयत्नान्तरमुपलभ्यमानाना प्रयत्नान्तरमात्मलाभश्च
दृष्टे यथा घटादीना व्यवधानापोहाच्चाभिर्व्यक्तिव्यवहिताना मूलकीलकादीना तत
किं प्रयत्नान्तरमात्मलाभ शब्दस्य आ.। श्विदभिव्यक्तिरिति विशेषे। नास्ति
तद्वेश कार्याविशेषेण प्रत्ययस्यान कार्यसम । ता टी ।

॥ कार्यस्योत्पत्तिलक्षणस्यान्यत्वे ऽभिव्यक्तिलक्षणात् कार्यात् प्रयत्नस्याभि-
व्यक्ति प्रत्यहेतुत्व कस्मादभिव्यक्ति प्रति हेतुत्व न भवतीत्यत आह । अनुपलब्धिकार-
णस्यावस्थादहरपत्ते । अभिव्यक्तिहेतुत्व स्यात् । एव तु नास्तीति व्यतिरेकपर-
द्रष्टव्यम् । यत्र प्रयत्नान्तरमित्यत्र यत्रतत्रपोर्धत्वात् । तत्र प्रयत्नान्तरमभि-
व्यक्तिर्यत्रानुपलब्धिकारण व्यवधानमुपपद्यते ता टी । सद्यसमाप्ता न भिद्यत इति
सैवमुपसाधर्म्यात्सद्यसम अथ तु न तथा तस्माद् भिद्यते । साधर्म्यसमाप्ता न

सति कार्यान्यत्वे अनुपलब्धिकारणोपपत्तेः* प्रयत्नस्याहेतुत्वं शब्द-
स्याभिव्यक्तये† यत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिस्तचानुपलब्धिकारणं व्यवधानमु-
पपद्यते व्यवधानापोहाच्च प्रयत्नानन्तरभाविनो ऽर्थस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्ति-
र्भवतीति । न तु ‡ शब्दस्यानुपलब्धिकारणं किं चिदुपपद्यते यस्य प्रयत्नानन्त-
रमपोहाच्छब्दस्योपलब्धिलक्षणाभिव्यक्तिर्भवतीति तस्मादुत्पद्यते शब्दो
नाभिव्यज्यतइति । हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते अनैकान्तिकत्वादसा-
धकः स्याद् इति । यदि चानैकान्तिकत्वादसाधकम् ॥

१ प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः ॥ ३९ ॥

प्रतिषेधो ऽप्यनैकान्तिकः किं चित्प्रतिषेधति किं चिन्नेति अनैकान्ति-
कत्वादसाधक इति । अथ वा शब्दस्यानित्यत्वपक्षे प्रयत्नानन्तरमुत्पादो
नाभिव्यक्तिरिति विशेषहेत्वभावः । नित्यत्वपक्षे ऽपि प्रयत्नानन्तरमभिव्य-
क्तिर्नोत्पाद इति विशेषहेत्वभावः । सो ऽयमुभयपक्षसमो विशेषहेत्वभाव
इत्युभयमप्यनैकान्तिकमिति ॥

सर्वत्रैवम् ॥ ४० ॥

सर्वेषु साधर्म्यप्रभृतिषु प्रतिषेधहेतुषु यत्र॥ यत्राविशेषो दृश्यते तत्रो-
भयोः पक्षयोः समः प्रसज्यतइति ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्दोषः ॥ ४१ ॥

यो ऽयं प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनैकान्तिकत्वमापद्यते सो ऽयं
प्रतिषेधस्य प्रतिषेधे ऽपि समानः । तत्रानित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति
साधनवादिनः स्थापना प्रथमः पक्षः । प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसम इति दूष-

भित्ततइति चेन्न हेत्वध्यारोपणात् । साधर्म्यसमा न हेत्वध्यारोपेण प्रवर्तते इयं
त्वन्वया ऽभिहिते हेताद्यन्यथाकारं प्रवर्तते न्या. धा. ।

* कारणानुपपत्तेरिति २। पाठान्तरम् । † अभिव्यक्तविति २। ५। ‡ तुनांति २।

१ तदर्थं ज्ञात्युत्तरवादिनं प्रति साधनवादिना सर्वत्रैव सम्यक् समाधानं
स्यसाधनस्य वक्तव्यमेवं सति तत्त्वनिर्णये कथापर्यवसानं भवति यदि पुनर्वाक्यापि
जातिवादिनं प्रति साधनाभासेन प्रत्यवतिष्ठते ततः पट्टपक्ष्यां सत्यां न तत्त्वनिर्ण-
याद्यमाना कथा भवेदिति शिष्यहितः सूत्रकारः समाधानाभासवादिनं प्रति पट्ट-
पक्षीमवतारयति । ता. टी. ।

॥ यत्र विशेष इति ४ । यत्र यत्र विशेष इति २ । यत्राविशेष इति ५

यथादिनः प्रतिषेधहेतुना द्वितीयः पक्षः स च प्रतिषेध इत्युच्यते तस्यास्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इति तृतीयः* पक्षो विप्रतिषेध उच्यते । तस्मिन् प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो दोषो ऽनेकान्तिकत्वं चतुर्थः पक्षः ।

प्रतिषेधं सदापमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो
दोषप्रसङ्गो मतानुच्चा ॥ ४२ ॥

प्रतिषेधं द्वितीय पक्षं सदापमभ्युपेत्य तदुद्धारमनुष्ठा अनुत्थाय प्रतिषेधविप्रतिषेधे तृतीयपक्षे समानमनेकान्तिकत्वमिति समानं दूषणं प्रसञ्जतो† दूषणवादिना मतानुच्चा प्रसज्यतइति पञ्चमः पक्षः ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्देशे परपक्ष-

दोषाभ्युपगमात्समानो दोषः इति ॥ ४३ ॥

स्थापनापक्षे प्रयत्नकार्यत्वानेकत्वाद्दिति दोषः स्थापनाहेतुवादिनः स्वपक्षलक्षणो भवति । कस्मात् स्वपक्षसमुत्पत्त्यात्सो ऽयं स्वपक्षलक्षणं दोषमपेक्षमाणो ऽनुद्भूत्यानुत्थाय प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्युपपद्यमानं दोषं परपक्ष उपसहरति इत्येकान्तिकः प्रतिषेध इति हेतुं निर्दिशति । तत्र स्वपक्षलक्षणापेक्षयोपपद्यमानदोषोपसंहारे हेतुनिर्देशे च सत्यनेन परपक्षेभ्युपगतो भवति । कथं कृत्वा यः परेण प्रयत्नकार्यत्वाद्नेकत्वादित्यादिनानेकान्तिकदोष उक्तः तमनुद्भूत्य प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्याह । यद्य स्थापना सदापमभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समानं दोष प्रसञ्जतः** परपक्षाभ्युपगमात् समानो दोषो भवति, यथा परस्य प्रतिषेध सदापमभ्युपेत्य †† प्रतिषेधविप्रतिषेधे ऽपि समानो ‡‡ दोषप्रसङ्गो मताऽनुच्चा प्रसज्यतइति तथास्यापि) स्थापनां सदापमभ्युपेत्य प्रतिषेधे ऽपि समान दोष प्रसञ्जतो§§ मतानुच्चा प्रसज्यतइति । स खल्वयं षष्ठः पक्षः तत्रखलु स्थापनाहेतुवादिनः प्रथमतृतीयपञ्चमपक्षाः प्रतिषेधहेतुवादिनः द्वितीयचतुर्थेपृष्ठाः । तेषां साध्यस्याभ्युत्पत्त्या, श्री. मास्यमानाया चतुर्थपृष्ठयोरविशेषात् पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः चतुर्थपक्षे समानदो-

* नास्ति १।४।

† समानदोषप्रसङ्ग इति ४।

‡ च २।५। नास्ति

** प्रसज्यत इति १।२।४।

‡‡ नास्ति १।

† प्रसज्यत इति १।२।४।

§ कार्यनेकत्वादिति १।२।४।५।

¶ कार्यनेकत्वादिति २।४।५।

†† नास्ति १।४।

§§ प्रसज्यत इति १।

पत्वं परस्योच्यते प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवद्वेष इति । षष्ठे ऽपि पर-
पक्षाभ्युपगमात् समानो दोष इति समानदोषत्वमेवोच्यते नार्थविशेषः कश्चि-
दस्ति । समानस्तृतीयपञ्चमयोः पुनरुक्तदोषप्रसङ्गः । तृतीयपक्षे ऽपि प्रतिषेधे ऽपि
समानो दोष इति समानत्वमभ्युपगम्यते पञ्चमपक्षे ऽपि प्रतिषेधप्रतिषेधे स-
मानो दोषप्रसङ्गो ऽभ्युपगम्यते नार्थविशेषः कश्चिदुच्यत इति । तत्र पञ्चमपष्ट-
पक्षयोः अर्थविशेषात् पुनरुक्तदोषः । तृतीयचतुर्थयोर्मतानुज्ञा । प्रथमद्वितीय-
योर्विशेषहेत्वभाव इति षट्पत्त्यामुभयोरसिद्धिः । कदा षट्पत्नी यदा प्रति-
षेधे ऽपि समानो दोष इत्येवं प्रवर्तते तदोभयोः पक्षयोरसिद्धिः । यदा तु का-
र्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यनेन तृतीयपक्षे युज्यते
तदा विशेषहेतुवचनात् प्रयत्नानन्तरमात्मलाभः शब्दस्य नाभिव्यक्तिरिति
सिद्धः* प्रथमपक्षे न षट्पत्नी प्रवर्तत इति ॥

इति श्रीशक्त्यायनीये न्यायभाष्ये पञ्चमाध्यायस्याद्यमाहिकम् ॥

विप्रतिपत्यप्रतिपत्योर्विकल्पान्नियहस्यानद्यहुत्वमिति संक्षेपेणोक्तं
तदिदानीं विभजनीयम् । नियहस्यानानि खलु पराजयवस्तून्यपराधाधिकर-
णानि प्रायेण प्रतिज्ञाद्यवयवाश्रयाणि तत्त्ववादिनमतत्ववादिनं चाभिधेय-
धन्ते † । तेषां विभागः ।

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञासं-
न्यासो हेत्वन्तरमर्थान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपा-
र्थकमप्राप्तकालं न्यूनमधिकं पुनरुक्तमनुभाष-
णमज्ञानमप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणं निरनुयोज्यानुयोगो ऽपसिद्धान्तो
हेत्वाभासाश्च नियहस्यानानि ॥ १ ॥

तानीमानि द्वाविंशतिधा विभज्य लक्ष्यन्ते ।

* सिद्धिः प्रथमपक्षे इति २ ।

† साध्यस्य साधनस्य वा विषयान्तरे ऽव्यापितत्वात्प्रकृते तेन हेतुना साध्यप्राप्त्यर्थं तत्सा-
ध्यत्वेन तदसाध्यं वा तत्साधनत्वेनोपादानस्य धाटिमं कर्तुरेव नियह । तदुपादानं चाज्ञानेन
विपरीतज्ञानेन वेति सामान्यता हे एव निषेधस्याने ध्यानरभेदा पुनर्दोषिप्रति । साध्यप्राप्त्यर्थं
साध्यसाधनोपादानादासाध्यस्य हेतोरुपादात्वे साधनत्वेनोपादानस्य प्रतिज्ञादिप्रयत्नाज्ञान
विपरीतज्ञानपतः कर्तुर्निषेधादिप्रत्ययस्य समवायेन कर्ता ऽधिकार्य विषयतया तु प्रतिज्ञादय इति

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः ॥ २ ॥

साध्यधर्मप्रत्यनीकेन धर्मेण प्रत्यवस्थिते प्रतिदृष्टान्तधर्मे स्वदृष्टान्ते
ऽभ्यनुज्ञान् प्रतिज्ञां जहातीति प्रतिज्ञाहानिः । निदर्शनम् ऐन्द्रियक-
त्वादित्यः शब्दो घटवदिति कृते अपर आह । दृष्टमैन्द्रियकत्वं सामान्ये
नित्ये कस्मान्न तथा शब्द इति प्रत्यवस्थिते इदमाह यद्येन्द्रियकं सामान्यं
नित्यं कामं घटो*नित्योस्त्विति । स खल्वयं साधकस्य दृष्टान्तस्य नित्यत्वं
प्रसज्यप्रसिद्धगमनान्तमेव पक्षं जहाति पक्षं जहत्प्रतिज्ञां जहातीत्युच्यते प्रति-
ज्ञाश्रयत्वात्पक्षस्येति ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पात्तद-
र्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञातार्थो ऽनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वाद् घटवदित्युक्ते यो ऽस्य
प्रतिषेधः प्रतिदृष्टान्तेन हेतुव्यभिचारः सामान्यमैन्द्रियकं नित्यमिति
तस्मिंश्च प्रतिज्ञातार्थप्रतिषेधे धर्मविकल्पादिति दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तयोः साध-
र्म्ययोगे धर्मभेदात्सामान्यमैन्द्रियकं सर्वगुणतमैन्द्रियकस्त्वसर्वगतो घट
इति धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देश इति साध्यसिद्धयै कथं यथा घटो ऽसर्वगत
एवं शब्दोऽप्यसर्वगतो घटवदेवानित्य इति तथानित्यः शब्द इति पूर्वा प्रतिज्ञा
असर्वगत इति द्वितीया प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं तत्कथं नियहस्यानिति । न

सर्वव्यवस्थापि प्रतिज्ञात्प्रत्यवस्थिते न धर्मविकल्पे । तत्प्रतिज्ञान्तो ऽपि प्रतीकदृष्टयो आभामत्या
मयेण सम्यग्दृष्टव्यवस्थेण वा तदाभासत्वात्प्रदर्शने नियन्ततत्प्रतिज्ञान्तो ऽपि निषेधस्यानापत्तत्वं
नानुपपन्नम् । * घटस्तथैव नित्यो ऽस्त्विति २ । ५ ।

† ऐन्द्रियकत्वस्य सामान्ये नित्ये ऽपि प्रदर्शनेन तस्य नित्यत्वव्याप्यता न संभवतीति चे-
दिति दृष्टान्ते घटे ऽपि नित्यत्वमभ्युपगच्छतीति धादिन ऐन्द्रियकत्वस्य नित्यत्वव्याप्यत्वेनाश्रयधरणा-
त्तत्र हेतुना शब्दे ऽपि नित्यताश्रयत्वेन नित्यत्वमिति ।
पक्षमप्येव शब्दो ऽपि नित्यत्व-
दृष्टान्तेन सामर्थ्येण शब्दे नित्यत्व-
साधिते अस्तु शब्दो नित्य इति कथनस्य प्रातज्ञाहानिः । सूत्रं तु दृष्टव्यवस्थान्तं व्यवस्थित
इति दृष्टान्तः स्वप्रकाशो दृष्टान्तगर्भेति व्युत्पत्त्या दृष्टान्तवर्तिदृष्टान्तप्रवृत्त्याभ्यां पक्षप्रतिषेधेऽर्थव्य-
वहितत्वात्प्रवृत्तिरित्यामे प्रतिज्ञाहानिरिति धार्यामित्याह ।

‡ धर्मविकल्पेन तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्तरम् २ । तदर्थमिति ५ ।

§ सर्वथा तमिति २ ।

प्रतिज्ञायाः साधनं प्रतिज्ञान्तरं किं तु हेतुदृष्टान्तो साधनं प्रतिज्ञायाः तदे-
तदसाधनोपादानमनर्थकमिति । आनर्थक्यान्निषहस्यानमिति* ।

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः † ॥ ४ ॥

गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति प्रतिज्ञा । ह्युपादितो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धेरि-
ति हेतुः सो ऽयं प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । कथं यदि गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यं
ह्युपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्यानुपलब्धिर्नोपपद्यते । अथ ह्युपादिभ्यो ऽर्थान्तरस्या-
नुपलब्धः गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमिति नोपपद्यते गुणव्यतिरिक्तं च द्रव्यं
ह्युपादिभ्यश्चार्थान्तरस्यानुपलब्धिरिति विरुध्यते व्याहन्यते न संभवतीति ।

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः ॥ ५ ॥

अनित्यः शब्दः ऐन्द्रियकत्वादित्युक्ते परो ब्रूयात्सामान्यमैन्द्रियकं
न चानित्यमेवं शब्दोऽप्यैन्द्रियको न चानित्य इति । एवं प्रतिषिद्धे पक्षे यदि
ब्रूयात् कः पुनराह अनित्य. शब्द इति । सो ऽयं प्रतिज्ञातार्थनिहवः प्रति-
ज्ञासंन्यास इति † ।

**अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेष-
मिच्छते हेत्वन्तरम् ॥ ६ ॥**

निदर्शनम् एकप्रकृतीदं व्यक्तमिति प्रतिज्ञा कस्माद्धेतोरेकप्रकृतीनां
विकाराणां परिमाणद् मृत्पूर्वकाणां शरावादीनां दृष्ट परिमाणं यावान्प्रकृते-
र्व्यहो भवति तावान्विकार इति दृष्टं च प्रतिविकार परिमाणम् । अस्ति चेदं

* असर्वगतत्वे सर्वैन्द्रियकत्वस्य सामान्यव्यावृत्तस्यानित्यत्वव्याप्यताया वादिना विष-
यवित्त्ये ऽपि तथा निर्दिष्टादसर्वगतत्वस्य साध्यत्वेन निदर्शयतिज्ञालक्षणवे.गात्प्रतिज्ञायाश्च
प्रतिज्ञान्तरसाधकत्वादिद निषहस्यानम् ।

† अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरिति प्रतियोगिद्वयमात्रोपलक्षणपरं तेन दृष्टान्ताद-
यो ऽपि प्रतियोगिन उच्येयाः । एतदुक्तं भवति येषां साध्यगतानां पदार्थानां मिथो
व्याघातः प्रतीयते प्रमाणान्तरं च विरोधकं स विरोधो नाम निषहस्यानं लक्ष्यस्य-
तस्य प्रतिज्ञायहणस्य ष्युपलक्षणार्थत्वात् । ता. टी. । अत एव यत्र प्रतिज्ञा हेतुना वि-
ध्यते प्रतिज्ञा स्वयमेव वा हेतुर्ना दृष्टान्तेन प्रमाणान्तरेण वा प्रतिज्ञाहेतु वा प्रमाणान्तरेण
तस्य सर्वस्याप्यनेनेव सपक्ष इति धारिकम् ।

‡ हेतोः साध्याव्याप्यत्वे प्रतिधादिना प्रदर्शिते तदनेकान्तिकत्वमुद्धिधीर्षुणा साध्याप-
त्ताये कते साध्यस्येवानिर्देशे तद्गामिभारस्यान्वच प्रदर्शयितुमशक्यतया तदभ्युपगम्य पश्चाच्चद-
ध्यामिभारप्रदर्शनवेत्तया भ्युपगतसाध्यत्वागस्यैव निषहस्यानत्वोद्भावनं प्रथममुपलक्ष्यतइति तेनेव
प्रत्ययस्यैवमिति भावः ।

परिमाण प्रतिव्यक्त तदेकप्रकृतीना विकाराणा परिमाणात् पश्यामो व्यक्तिस
 दनेकप्रकृतीना । अस्य व्यभिचारेण प्रत्यग्रस्यान नानाप्रकृतीनामेकप्रकृतीना
 च विकाराणा दृष्ट परिमाणमिति । यत्र प्रत्यवस्थिते* आह यकप्रकृतिसमन्वये
 सति शरावादिविकाराणा परिमाणदर्शनात् । मुखदु यमोदसमन्वित हीद व्यक्त
 परमिद गृह्यते तत्र प्रकृत्यन्तररूपसमन्वयाभावे† सत्येकप्रकृतित्वमिति ।
 तद्विदमविशेषोक्ते हेतो प्रतिपिद्वे विशेष द्रुयते हेत्वन्तर भवति । सति च
 हेत्वन्तरभावे पूर्वस्य हेतोरसाधकत्वान्नियहस्यान हेत्वन्तरवचने सति यदि
 हेत्वर्थनिदर्शने दृष्टान्त उपादीयते नेद व्यक्तमेकप्रकृति भवति प्रकृत्यन्तरो
 पादनाद् अथ नोपादायते दृष्टान्ते हेत्वर्थस्थानिदार्शतस्य साधकभावानुपपत्ते
 आनर्थक्याद्वेतोरनिवृत्त नियहस्यानमिति‡ ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंबन्धार्थमर्थान्तरम् ॥ ० ॥

यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे हेतुत साध्यसिद्धौ प्रकृताया द्रव्या
 सित्य शब्दो ऽस्पर्शत्वादिति हेतु । हेतुर्नाम हिनेतिर्धातोस्तुनि प्रत्यये कृद
 न्तपद पद च नामाख्यातोपसर्गनिपाता अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगाद्विधि
 यमाणरूप शब्दो नाम क्रियाकारकसमुदाय कारक सङ्गाविशिष्टक्रिया
 कालयोगाभिधाय्याख्यात धात्वर्थमात्र च कालाभिधानविशिष्ट प्रयोगेष्वर्था
 दभिद्यमानरूपा निपाता उपसृज्यमाना क्रियारद्योतकाऽ॥ उपसर्गा इत्येष
 मादि तदर्थान्तर धदितव्यमिति॥ ।

* उक्तयते । इति २ ।

† समुच्चयभावा इति २ ।

‡ साधनान्तरापादाने पूर्वस्यासामर्थ्यापनाद्वियहस्यानत्व सामर्थ्य वा
 हेत्वन्तर व्यमिति । न्या वा । दत्तोत्तरात्पररण्य वादिति यदि प्रतिघादी हेतु
 व्यभिचारयति वादी तृतीमपदके स्थिते हेतु विशेषयति तदा साधनान्तरापादा
 नाविरह्यतामुत्तानैकान्तिकमाधनोपादानात्र तावदनैकान्तिकसाधनोपादानादस्य
 निवृद्धो हेतुप्रियेपणेन समाहितत्वात्तस्माद्वेत्यन्तरवचनदेव निरह्यते पूर्वस्य वस्तु
 ता ऽसमर्थस्यासामर्थ्यापनार्थत्वात्सामर्थ्य वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति । ता टी ।

§ क्रियापद व्यक्तका इति २ ।

॥ अमुपगार्थसगतत्याविरहस्यानय । न्या वा । यथा च साधनया
 दिने ऽपान्तर नियहस्यानमेयमुत्तरवादिना ऽपि द्रष्टव्यम् । ता टी ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम्* ॥ ८ ॥

यथा नित्यः शब्दः कचटतपाः† जबडदशुत्वात् फभञ्घठधपव-
दिति एवंप्रकारं निरर्थकम् । अभिधानामिधेयभावानुपपत्तौ अर्थगतेरभावाद्
वर्णोः क्रमेण निर्दिश्यन्तइति ।

**परिपत्त्यतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-
मविज्ञातार्थम् ॥ ९ ॥**

यद्वाश्रयं परिपदा प्रतिवादिना च त्रिरभिहितमपि न विज्ञायते‡
श्लिष्टशब्दमप्रतीतप्रयोगमतिदुतोच्चरितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञात-
मविज्ञातार्थमसामर्थ्यसंवरणाय प्रयुक्तमिति नियहस्यानमिति ।

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थक्यम्§ ॥ १० ॥

यचानेकस्य पदस्य वाक्यस्य वा पौर्वापर्येणान्वययोगो नास्ति इत्य-
संबद्धार्थत्व गृह्यते तत्समुदायार्थस्याप्यादपार्थक्यम् । यथा दश टाडिमानि
पडूपाः कुण्डमजाजिन पललपिण्डः अधरोरुक्रमेत्॥ कुमार्याः पाय्यं
तस्याः पिता अप्रतिशीन¶ इति ।

अवयवविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् ॥ ११ ॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः तत्रावयवविपर्या-
सेन वचनमप्राप्तकालमसंबद्धार्थे नियहस्यानमिति** ।

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम्†† ॥ १२ ॥

* वर्णक्रमनिर्देशवदिति इति । वर्णक्रमनिर्देशमात्रस्य विवक्षितार्थावोधकत्वव्यतया-
वापमिन्न प्रति तदभावात् साध्यनिर्देशे प्रतिवादिना बोधानुत्पत्तेस्तुल्यत्वात् । एवं च बोधाव्यव-
धेयात्मकत्वात् बोधजननयोग्यत्वोपादाने एवेति नियहस्यानं तत्र कपोलप्रादिवादी नातिप्रसङ्गः ।

† कचटतपानामिति २ ।

‡ यादिना त्रिरभिहितमपि परिपदा प्रतिवादिना च न विज्ञायतइत्यन्यथः । अवि-
ज्ञाने हेतुः श्लिष्टशब्दत्वादिः । प्रायेण त्रिरभिधाने बोधानुत्पत्तिर्नोपपद्यतइति त्रिरित्युक्तम् ।

§ साध्यार्थगुण्यत्वं निरर्थकत्वम् । समुदायार्थगुण्यत्वधर्मात्कत्वम् । इति भेटः ।

॥ अधरोरुक्रमेत्इति २ । ¶ अप्रतिशीत इति २ ।

** प्रतिज्ञादिप्रयोगस्य क्रमिकतायाः प्रथमाध्याये व्यवस्थापितत्वाद् व्युत्क्रमेण प्रयोगे
भट्टिति विवक्षितार्थासिद्ध्या अर्थक्रमेण शब्दप्रयोगस्य कर्तुमुचितत्वेन तदुल्लङ्घने वादिना उच्य-
मानेष्वपवादित्वात् भावः ।

†† अवयवप्रवचनमध्ये एकतमस्याप्यनुपादाने विवक्षितार्थासिद्धेः प्रथमाध्याये निर्णीत-
त्वादिति भावः ।

प्रतिज्ञादीनामवययानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीन न्यूनं नियहस्यानं
साधनाभावे साध्यासिद्धिरिति ।

हेतूदाहरणाधिकमधिकम्* ॥ १३ ॥

उक्तेन कृतत्वाद् अन्यतरस्यानर्थक्यमिति तदेतन्नियमाभ्युपगमे
वेदितव्यमिति ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् ॥ १४ ॥

अन्यवानुवादाच्च शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तं वा नित्यः शब्दो नित्यः
शब्द इति शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तमनित्यः शब्दो निरोधधर्मके ध्वान इति ।
अनुवादे त्वपुनरुक्तं शब्दाभ्यासादर्थविशेषोपपत्तेः ।

यथा हेत्वग्देशात् प्रतिज्ञाया पुनर्वचनं निगमनमिति ।

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

पुनरुक्तमिति प्रकृतम् । निदर्शनम् उत्पत्तिधर्मकत्वादनित्यमि-
त्युक्त्वा अर्थादापन्नस्य योभिधायकः शब्दस्तेन स्वशब्देन नूनादनुत्पत्तिध-
र्मके नित्यमिति तच्च पुनरुक्तं वेदितव्यम् । अर्थसंप्रत्ययार्थं शब्दप्रयोगे
प्रतीतः सेव्यो ऽर्थोऽप्येत्येति ।

विज्ञातस्य परिपदा चिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमननुभाषणम् ॥ १६ ॥

विज्ञातस्य वाक्यार्थस्य परिपदा प्रतिवादिना चिरभिहितस्य यदप्र-
त्युच्चारणं तदननुभाषणं नाम नियहस्थानमिति । अप्रत्युच्चारणं किमाश्रय
परपक्षप्रतिषेधं ब्रूयात् ।

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥ १७ ॥

विज्ञातार्थस्य परिपदा प्रतिवादिना चिरभिहितस्य यदविज्ञातं तदज्ञानं
नियहस्थानमिति । अयं एत्वधिज्ञाय कस्य** प्रतिषेधं ब्रूयादिति ।

* शक्यं हेतुना दृष्टान्तेन वा साध्यसिद्धौ नियन्त्राया हेत्वन्तरस्य दृष्टान्तान्तरस्य वा ऽसा-
ध्यस्थानसाधनस्य साधनबुद्ध्या प्रयोगे विप्रतिपत्तं सत्त्वात् । नियमानुभवसमये तु सभङ्गतामने
कैवल्यस्य प्रयोगः । † नास्ति २ । ‡ अत्रापि पूर्ववद्वैयर्थ्येन नियहस्थानत्वम् ।

§ पुनरभिधानमिति ५ ।

॥ अनुच्चारणमिति ४ ।

¶ दृष्टव्यमित्यस्य हेतादृष्टान्तस्य वा ऽप्रत्युच्चारणे कटित्युत्तरमात्राभिधाने दृष्टव्याधि-
करणस्थापतिपक्षं यावानशोः द्वुवपरिचितत्वात् प्रत्युच्चारणमवश्यं काव्यमिति भावः ।

** अविज्ञापकस्येति ।

उत्तरस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥ १८ ॥

परपक्षप्रतिषेधे* उत्तर तदादा न प्रतिपद्यते तदा निगृहीतो भवति ।

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥ १९ ॥

यत्र कर्तव्य व्यासज्य कथा व्यथच्छिनति इदं मे करणीयं विद्यते तस्मिन्नवसिते पश्चात्कथयामीति† विक्षेपो नाम निग्रहस्थानम् । एकनिय-
द्वावसानाया कथाया स्वयमेव कथान्तर प्रतिपद्यतइति ।

‡ स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे॥ दोष-
प्रसङ्गो मतानुज्ञा ॥ २० ॥

यः परेण चोदित दोष स्वपक्षे ऽभ्युपगम्यानुदृत्य वदति मत्रत्यक्षे
ऽपि समाने दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोष प्रसज्यन्पर-
मतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम नियः स्थानमापद्यतइति ।

नियहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ॥ २१ ॥

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहापपत्त्या चोदनीयः तस्योपेक्षण नियहस्थान
प्राप्ते ऽसीत्यननुयोगः । एतच्च कस्य पराजय इत्यनुयुक्तया परिपदा वचनीय
न खलु नियह प्राप्ते स्वकौपीन विवृणुयादिति ।

अनियहस्थाने नियहस्थानाभियोगो
निरनुयोज्यानुयोगः ॥ २२ ॥

नियहस्थानलक्षणस्य मिथ्याऽध्यवसायादनियहस्थाने निगृहीतो ऽसी-
ति परं वृथन् निरनुयोज्यानुयोगाद् निगृहीतो वेदितव्य इति ।

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथाप्रसङ्गो
ऽपसिद्धान्तः** ॥ २३ ॥

* प्रतिरोधइति ४ ।

† पश्चात्कथयामीति २ कथयिष्यामीति ४ ।

‡ स्वपक्ष दोषादिति २ । ४ ।

§ परपक्षदोष इति ४ ।

॥ दृष्योपाराधसरे तदकारणेन तदप्रतिपत्तेरवधानात् ।

६ धादिना स्वसाधनगतद्रूपणस्योद्भावनाऽनुपपत्ते प्रतिषादितः स्येनैव
स्यनिपहायोगात्परिपदा तदुद्भावनीयम् । सम्यक्साधनोपन्यासे धादिना कृते प्रति
षादिन उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा साधनाभासोपन्यासे उत्तराप्रतिपत्तिः पर्यनुयोज्या-
पेक्षणमिति विधेयः । ता दो ।

** प्रतिज्ञातार्थेऽप्यतिरेकेणाभ्युपगतात्परित्यागाच्चिपृच्छते । न्या का । तत्र
प्रतिषादानेनाभेदः ।

कस्य चिदर्थस्य तथाभाष्य प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थेऽपि पर्यादाद् असंय-
मात् कथां प्रसञ्जयते। ऽपसिद्धान्तो घेदितव्यः । यथा न.सदात्मानं जहाति
न .सते चिनागो नामदात्मानं लभते नामदुत्पद्यत इति सिद्धान्तप्रभ्युपेत्य
स्यैवं व्यथस्यापयति । गुरुप्रकृतीदं व्यक्तं विकाराणां नैव्यपदेशान् । मृदन्वि-
तानां शराधादीना दृष्टमेकप्रकृतित्वं तथा चायं व्यक्तभेदः सुप्रदुःखमोहा-
न्वितो दृश्यते तस्मात्समन्वयपदेशानात्सुधादिभिरेकप्रकृतीदं शरीरमिति ।
यद्यमुक्तशाननुयुज्यते अथ प्रकृतिविकारः इति कथं लक्षितव्यमिति ।
यस्यावस्थितस्य धर्मान्तरनिवृत्ते धर्मान्तरं प्रवर्तते सा प्रकृतिः यच्च धर्मा-
न्तरं प्रवर्तते स विकार इति नो ऽयं प्रतिज्ञातार्थेऽपि पर्यासाद् अनियमात्
कथां प्रसञ्जयति प्रतिज्ञातं खल्वनेन नामदायिभ्यति न सतिरोभयतीति
सदसतोश्च तिरोभाषाविर्भावमन्तरेण न कस्य चित्प्रवृत्तिः प्रवृत्त्युपरमश्वं
भवति । मृद खल्ववस्थितायां भविष्यति शराधादिनक्षत्रेण धर्मान्तरमिति
प्रवृत्तिर्भवति अभूदिति च प्रकृत्युपरमः तदेतन्मृदुमाणापि न स्यात् ।
यद्य प्रत्यवस्थितो यदि सतश्चैवात्महानमसत्तश्चात्मनाभमभ्युपेति तद-
स्यापसिद्धान्तो नियहस्यानं भवति अथ नाभ्युपेति पक्षो ऽस्य न सिध्यति ।

हेत्वाभासाश्च यथोक्ताः ॥ २४ ॥

हेत्वाभासाश्च नियहस्यानानि । किं पुनर्लक्षणांतरयोगाद् हेत्वाभा-
साश्च नियहस्यानत्वमापन्नाः यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वमित्यत आह । यथोक्ता
इति । हेत्वाभासलक्षणेनैव नियहस्यानभाष्य इति । तद्विमे प्रमाणादयः पदाथो
उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति ।

योक्षपादमृषिं न्यायः प्रत्यभाद्वदतां धरम्** ।

तस्य वात्स्यायन इदं भाष्यजातमवर्तयत् ॥

इति श्रीवात्स्यायनोये न्यायभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

शुभम् ॥

* सुप्रदुःखमोहादिति ३।५।

+ विश्वमिति २।५।

‡ प्रकृतिविकार इति ४।

§ प्रतिज्ञानार्थेति ६।

॥ धरत इति ३।५।

¶ हेत्वाभासा नियहस्यानत्वमापन्ना इति ३।४।५।

** अथ श्लोको लिखितपुस्तकेषु ३।३।४। दृश्यते ।